

Об'єкт і предмет психології особистості у міждисциплінарному дискурсі

УДК 159.9.01

Сергій Максименко

ПЕРСОНОГЕНЕЗ ЯК ОНТОПСИХОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НУЖДИ

У статті представлено результати сутнісного аналізу нужди як життєтворчого начала особистості, розкрито її атрибутивні змістові ознаки.

Ключові слова: інтенція, генетико-моделюючий метод, нужда, особистість, розвиток.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С. Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С. Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В.В. Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (Ц.Л. Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми дійшли висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *нужда*.

Коли ми говоримо, що життя породжує життя, слід відповісти на запитання: "Яким же чином це відбувається?". Породження життя як такого полягає в *нужді*. І любов починається з *нужди* і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Проведення логіко-психологічного аналізу дало можливість виокремити генетично вихідну суперечливу "одиницю", яка лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, *нужда*, фактично і являє собою "неможливу", "дивну", суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна й енергетично ємна.

Що забезпечує і викликає цей постійний, невинний, віковичний рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з *нежиття*, воно продовжує, успадковує інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоках цього – особлива життєтворюча всезагальна інтенція-*нужда*, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших.

Нужда розглядається нами як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа *нужди* являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти. За психологічними показни-

ками нужда є особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя.

Нужда, як вихідна базальна енергетична інтенція, з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у свій креативний продукт – нове життя. Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним.

Нужда не "*модифікується*" ні в які інші структури: вона породжує "на собі", "в собі" окремі й різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене "зустрічню" нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, насамперед – соціального.

Сама нужда, як вихідна інтенційна енергетична сила, опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя.

Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у цієї дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, започатковуючи формування – виникнення особистісної структури.

Ми констатуємо попередньо, що саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті й виходить на новий рівень свого існування, лише опредметнившись у новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно біологічною, ця істота, за посередництвом опредметненої – втіленої в неї біосоціальної нужди, несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка була присвоєна її пращурами в процесі життя і стала до деякої міри вже і біологічною.

Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні запити, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості.

Нужда, таким чином, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість. Власне кажучи, соціальне з'являється "на сцені" двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається розгортання

людських здібностей. Отже, нужда входить у соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає "друге" породження особистості.

Зрозуміло, чому нас спонукає до теоретично-методологічного аналізу загадковість феномену зародження-продовження саме людського життя. Стрижневим моментом тут є введення в категоріальну мережу поняття нужди. Чому ми звертаємося до цього? Мова йде про метод дослідження розвитку особистості. Річ у тім, що категорія нужди виступає пояснювальним принципом відносно моделюючої природи психіки людини, відтак можна говорити про метод дослідження особистості.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє твердити не стільки про присвоєння, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї "ділянки" нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості.

Але зверніть увагу – ми говоримо, що "все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не тиск" і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. Отже, в чомусь-таки правий В.П. Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, необхідно застосувати адекватний генетико-моделюючий метод.

Нужда, таким чином, виступає як стрижень, що пронизує особистість в її житті, з'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є витoki, джерела, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя. Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість повному подивитися на всі теорії. Ця категорія ніби вміщує всі парадигми і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку "одиниць" зовсім іншої природи. Було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості.

Принципи побудови методу відображають природу існування об'єкта вивчення: соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуально-

го простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Як встановити в аналізі змістові "одиниці" особистості? Звернемося знову до "точної фантазії": генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. *Нужда як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини.* В своєму "розгортанні" нужда "зустрічається" із соціальними, і біологічними факторами оточення людини і задає змістові точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас лініями розвитку особистості.

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціо-біологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Таким чином, (1) *першою атрибутивною змістовою ознакою* нужди є її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково становлять суперечливу, але абсолютно *нерозривну єдність*.

Отже, (2) *другою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- й онтогенезу живого засвідчує, як уже вказувалося, що нескінченний плін нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі "виходом" нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлексувала саму себе. Але рух продовжується...

Таким чином, (3) *третьою атрибутивною ознакою* нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез.

4. *Четвертою важливою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О.Ф. Лосєв). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно й енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним опредметненням нужди в живій природі. Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємося з "другою" реальністю: нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість).

5. П'ята атрибутивна ознака нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту.

6. Шостою атрибутивною ознакою нужди слід вважати її афіліативну природу. У своїх працях ми показали, що дійсною формою існування нужди є любов.

Нарешті, треба зазначити, що (7) сьомою важливою атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носія і втілення нужди. Але завдяки зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам видається, що аналіз даної атрибутивної ознаки дасть змогу, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перераховані атрибутивні ознаки нужди окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу. Переконані, що нужда як молярна одиниця психіки, здатна до нескінченного саморозвитку, опредметнення й онтопсихологічної трансформації, може виступити не лише достотним предметом психології особистості, а й пояснювальним принципом персоногенезу як такого.

1. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании возрастной и педагогической психологии / Максименко С.Д. // Тез. к XXII Междунар. психол. конгресса, ГДР, Лейпциг, 6-12 июля. – М., 1980. – 1980. – С. 37.
2. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников / С.Д. Максименко // Радянська школа. – 1981. – № 12. – С. 23–29.
3. Максименко С.Д. Генетическая психология / Максименко С.Д. – М. : Рефл.-бук., К. : Ваклер, 2000. – 319 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
5. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезі / С.Д. Максименко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4. – С. 39–46.
6. Максименко С.Д. Методологические аспекты психологии обучения / Максименко С.Д. // Психология. – 1998. – Вып. 31. – С. 3–10.
7. Максименко С.Д. Общая психология / Максименко С.Д. – М. – К.: Рефл.-бук, Ваклер, 1999. – 2004. – 528 с.
8. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / Максименко С.Д. – К., 1998. – 218 с.
9. Максименко С.Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С.Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 31–39.
10. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / Максименко С.Д. – К. : Наукова думка, 1999. – 216 с.
11. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / Максименко С.Д. – К.: КДП, 1990. – 240 с.
12. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 701 с. (5 випусків).

The essential analysis of *nuzhda* as the living-creative beginning of personality's development, its attributive significant signs are presented in the article.

Key words: intention, genetic-modeling method, *nuzhda*, personality, development.

УДК 159.9.016

Тетяна Титаренко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Життєвий шлях особистості розглянуто як динамічний спосіб конструювання себе і свого життя, як гіпертекст. Показано, що такі традиційні детермінанти життєвого шляху, як вік людини, утрачають визначальну силу, перетворюючись на пластичні соціокультурні ролі. Водночас численні версії життя набувають певної незворотності завдяки наявності в життєвому шляху власного креативного потенціалу, що забезпечує звільнення від примусової каузальності та створення відповідних автонаративів.

Ключові слова: життєвий шлях особистості, постмодерністський дискурс, вік, гіпертекст, наратив.

У сучасній персонології дедалі потужнішим стає постмодерністський дискурс із його зміною індивідуалістичної парадигми на парадигму діалогічну, комунікативну, соціокультурну. Не шукаючи більше єдиної для всіх об'єктивної реальності, кожен тепер створює реальність власну, свій окремий життєвий світ, орієнтуючись на численні економічні, політичні, етнічні, релігійні, гендерні та інші контексти. *Актуальність* постмодерністського погляду на особистість передбачає реінтерпретації усталеного поняттєвого апарату.

Відомим феноменом сучасної культури є перевідкриття часу. Незворотність часу відображає сутнісні характеристики світу, стає механізмом, що створює порядок із хаосу. Ученими доведено, що хімічна реакція має пам'ять, зафіксовано вплив минулого на біологічні системи. Низка відкриттів привела до формулювання інтегральної тези про матерію, яка не є даністю, а постає як продукт історії. Успіхи синергетики дали змогу І. Пригожину та І. Стенгерс констатувати, що ми вступаємо у світ поставання, виникання, тобто в принципово процесуальний світ (див.[4]).

Оскільки особистість тепер теж сприймається насамперед як процес, що конститує себе в русі, бажано визначитися з такою персонологічною категорією, як життєвий шлях. Отже, *метою* статті є пошук особливостей побудови особистістю власної історії, конструювання життєвої дороги. Постмодернізм не продовжує модерністську традицію програмної відмови від ідеї минулого, ідеї наступності, тобто відмови від ідеї часу як такого. У цьому дискурсі осмислення темпоральності набуває нового дихання.

Згадаймо, що традиційно життєвий шлях розглядався як історія формування особистості в її подієвому наповненні, що поєднувала біографічне та історичне. Завдяки шляхові, який людина долала, вона встигала або не встигала стати зрілою особистістю, типовим представником своєї соціальної страти, покоління, а зрідка й яскравою історичною по-

статтю. Значущі події детермінували подальший рух уперед, хоча могли спочатку здаватися тривіальним збігом обставин.

Як бачимо, коли розвиток особистості було лінійно детерміновано, її життєвий шлях мав вигляд поступального, практично векторного, а його координати здавалися чітко заданими раз і назавжди. "Де народився, там і знадобився". Теперішня рухлива, змінна, кочівна особистість, утрачаючи схильність до усталених традицій, змінюючи звички осілого, передбачуваного життя, готова до ризикованих мандрів, відкрита всім детермінаційним вітрам.

Життєвий шлях пілігрима, подорожнього втрачає колишню жорстку залежність від сімейного походження, здобутої освіти, професійного старту. Розсуваючи горизонти, людина готова неодноразово розпочинати все спочатку, і для неї ніколи не пізно змінювати ціннісні пріоритети, значуще оточення, місце проживання, способи самовияву. Так саморозвиток особистості в новому дискурсі збагачується негаданими можливостями, а численні конфігурації життєвого шляху тепер можна створювати практично нефінально.

Погоджуючись із К. Джерджемом щодо лімітів, які накладає усталена ідентичність на саморозвиток [7], хочу наголосити на самоцінності особистісної колажності, процесуальності і, відповідно, неоднозначності, гнучкості в трактуванні життєвих подій та плануванні майбутнього. Ті, хто виступає за фіксовану ідентичність, прагне обрати влаштований і передбачуваний життєвий шлях, хоче надійності, безпеки, спокою. Але ми не живемо більше у світі, у якому цінуються саме такі способи життя. І навіть якщо це боляче, нам усе-таки потрібно ставити під питання адекватність минулих традицій викликам сьогодення [7, с. 59].

У постмодерністському світі життєвий шлях уже не є єдиною траєкторією, прямою лінією життя. Він радше скидається на постійно створювану особистістю мозаїку шляхів, що складаються під впливом порізнотому трактованих реальних та уявних подій, між якими важко побудувати ієрархічний зв'язок, знайти єдину чітку послідовність. Особистість тепер не долає свого життєвого шляху, а конструює його, відшукуючи нові й нові міжподієві конфігурації, обираючи несподівані манієвиці та інтерпретації їхньої значущості.

Якісним методом вивчення життєвого шляху особистості, що відчутно набуває популярності, стає біографічний метод. У біографіях реєструються не лише події, які міг би зафіксувати сторонній спостерігач, а й життя як пережите: образи, почуття, значення, пов'язані із життєвими подіями [5, с. 5]. У них зазвичай є інтерпретація набутого досвіду, його переосмислення, структурування, пов'язування з пережитим минулим і прогнозованим майбутнім. Аналіз тексту біографії дає змогу виявити, який саме життєвий світ вибудовує собі людина на певних відрізках свого життя, як осмислює і переосмислює власну роль у побудові життєвого шляху, яким чином оцінює вплив на нього соціокультурних та інших чинників.

Щоб уявити, як змінюється в постмодерністському дискурсі розуміння поступальності руху життєвим шляхом, зупинімось на віковій модальності. Продуктивною видається гіпотеза М. Епштейна щодо віку як фракталу, як фрагменту часу, який піддається нескінченному діленню. Неоднорідність віку полягає в тому, що на кожному віковому етапі ми починаємо з дитячої невпевненості, зацікавленості, подиву, переходимо до підліткової нестабільності, кризи довіри, відчуження від оточення, далі настає молодий вік визначеності, самостійності, за ним – зрілий розквіт, гармонія, акме, і, нарешті, старіння, вичерпаність. Так віки не лише поступально змінюють одне одного, а й повторюються на нових етапах людського життя. Ми встигаємо кілька разів по-різному побути дітьми, підлітками, молодими людьми, зрілими особистостями і навіть старими [6].

Людське життя відтворюється в життєвому шляху особистості нелінійно. Як пише Епштейн, якщо вже буває затяжна весна, із заморозками і холодними вітрами, що ніяк не переходить у літо, то тим паче буває дитинство, яке затягується. Є люди, які ніби завжди сорокарічні або завжди підлітки. Поети нерідко залишаються на межі отроцтва, тоді як філософи схильні до сенільності і вже в дитинстві схожі на маленьких старих. Парадоксальна вікова динаміка, що відтворюється в життєвому шляху, пов'язана ще й з професійно-творчим складом особистості.

Минулі віки всередині нас, як пише Епштейн, не лише продовжують жити, вони ще й періодично загострюються, а інколи навіть уперше по-справжньому прокидаються, коли їхній час, здавалося б, давно минув. Рокірування віків, наприклад, зрілість у ранній молодості або молодість у пізній зрілості, особливо характерна для постмодерного суспільства. Зацікавлює теза щодо одночасного прояву кількох віків в одній людині, такої собі "всевіковості", коли всі віки по-різному говорять, як усі клавіші звучать на добре налаштованому інструменті. Інколи ці віки перебивають один одного, захлинаючись від повноти самовиразу, яку важко вмістити в манеру одного віку. Людина може рухатися шкалою віку водночас уперед і назад, як пише Епштейн, ніби граючи на своїх віках, як на клавіатурі. Справді, бувають особистості, вік яких дуже важко визначити, спираючись на зовнішність, творчу продуктивність або стан здоров'я.

Поняття "вік", яке завжди правило за одну з детермінант життєвого шляху, останнім часом деконструюється завдяки новому розумінню процесу старіння. Докладно вивчаючи старість, К. та М. Джерджени стверджують, що старіння в традиційному розумінні поза соціальними стереотипами просто не існує. Лише в контексті протестантської етики і духу прагматизму, що сприяли ототожненню значущості людини, її досягнень та заробітної платні, людина з віком починала втрачати свою цінність [8].

Натомість з погляду соціального конструктивізму, все насправді цінне в житті має джерела в стосунках, до яких людину включено, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій (і, напевно,

зовсім різних темпів проживання певних віків – Т. Т.). Є сподівання, що ми поступово перетворимося на незалежне від віку суспільство, оскільки вже сьогодні готові приймати тридцятирічного міністра, п'ятдесятирічну породіллю, сімдесятирічного батька новонародженої дитини.

Як формулює Г. Газан (H. Hazan), дискурс старіння народжується із взаємин усередині певної культури у цілком певний час. В інших культурах можливі альтернативні інтерпретації віку людини. Так, наприклад, у народів Західної Кенії старіння асоціюється не з відторгненням, а з досягненням дедалі вищого соціального статусу і поваги [див. 8].

Те, що наявність букету хвороб і втрата певних здібностей асоціюється в нашій культурі з похилим віком, є не чим іншим, як звичною інтерпретативною схемою, що базується на модерністських ідеях продуктивності та індивідуалізму. Насправді старість, яку Джерджени називають "темним віком", тісно пов'язана зі специфічною конфігурацією соціально-економічних умов. Коли ці умови змінюються, якість життя зростає і виникає можливість суттєвої трансформації колишніх поглядів.

Завдяки подовженню тривалості життя кількість літніх людей постійно збільшується. У США, наприклад, уже майже 25 % електорату становлять люди, яким за 65. Старі стають не лише активнішими політично (згадаймо, хто двічі обрав мера Києва – Т.Т.), вони також дедалі краще організовуються, створюють певні асоціації і спілки. До того ж, у розвинутих країнах вони стають могутнішими економічно й інформаційно. Нові веб-сайти, чати для людей літнього віку дають змогу вступати у діалог у будь-який час дня і ночі з мешканцями різних країн, і самотність відступає.

Сьогодні пропонується спеціальний термін "герофобія" для опису надмірного страху старіння. М.Галлетт (M.Gullette) називає похилий вік стресором, депресантом і навіть "психокультурною хворобою". Добре, що людей, які страждають на цю хворобу, стає все менше. За даними американських дослідників, незважаючи на календарний вік, сьогодні менше ніж 10 % людей ідентифікують себе із старими. Замість жорсткої опозиції "молодість – старість" виникає реальна можливість говорити про численні варіації зрілості (див. [8]).

Серед мішеней для деконструкції віку слід згадати важливий для самоідентифікації та самоприйняття образ тіла, яке незворотно змінюється, марніє, в'яне, старіє. Щоб зберегти тіло немолодої людини, працюють цілі армії косметологів, фармацевтів, пластичних хірургів, протезистів, офтальмологів, дієтологів, тренерів фітнес-центрів. Вони демонструють великі ресурси, які кожний з нас як тілесна істота має для підтримки й оновлення. Отже, життєвий шлях стає майже нічим не обмеженим і відкритим. Американські колеги говорять навіть про гламуризацію старіння, і їхні зовсім не молоді, але привабливі та елегантні телевізійні диктори, політики, актори стають підтвердженням цього [8].

Такий знайомий кожному страх безпорадності, болю, смерті долається завдяки можливості немолодих людей функціонувати як справжні майстри, керманічі свого власного життя навіть на його останніх етапах. Чимало людей дуже поважного віку ефективно працює на робочому місці, демонструючи високий професіоналізм. Будучи економічно незалежними, навіть ті старі, хто вже давно не працює, прагнуть бути автономними від родичів і мешкати окремо. Активні й небідні пенсіонери ставлять перед собою нетрадиційні життєві завдання, пов'язані з тривалим збереженням власної сперми та яйцеклітин для майбутніх нащадків. Багато старих планує, як найкраще розподілити власне майно, та організовує заздалегідь навіть майбутній похорон.

Старі люди, на відміну від їхніх молодших родичів і знайомих, устигли бути історичними свідками великих подій ХХ ст., і цей безперечний факт також є їхньою перевагою. Старі мають великий життєвий досвід, який допомагає приймати виважені рішення, виявляти терплячість і доброзичливість. До мудрості треба ще дожити, і тривалий життєвий шлях, який приводить до неї, заслуговує на пошану.

Але найголовніша перевага старості – вільний час. Нарешті час удається використовувати так, як хочеться, витратити на те, на що його катастрофічно бракувало протягом перевантаженого трудового життя. Хтось знайде час для рибалки, круїзів, відвідування концертів і театрів, хтось заглибиться в медитації, піде до церкви, займеться йогою, а хтось почне малювати, танцювати і співати в хорі. Для суспільства вільний час старих людей також стає відчутним ресурсом: бабусі й дідусі нерідко перетворюються на центральні постаті в житті їхніх онуків, старі люди допомагають у лікарнях, центрах реабілітації інвалідів, психічно хворих. Волонтери-пенсіонери сприяють вирощуванню лісів, збереженню природи, включаються в боротьбу зі шкідливими звичками.

Завдяки новим, продуктивним формам старіння дедалі більше старих сьогодні задоволені зі свого життя. Вони відчувають свою інтегрованість у суспільство, корисність, запитаність, не скаржаться на погане здоров'я і мають сили продовжувати перебудови та реконструкції власного життєвого світу.

Отже, вік у постнекласичній парадигмі стає поняттям умовним. Близькою до підходів Епштейна та Джердженів є гіпотеза Ю. Єлісеєвої відносно гносеологічної вичерпаності традиційної лінійно-циклічної моделі "віків життя" і потреби в новій – мережевій – моделі. Ідеться про відносну свободу вікового руху в життєвому хронотопі. Актуалізується евристична аналогія віку з текстом, до якої додається синергетичне трактування принципово нелінійних траєкторій вікового руху. Вікові кризи розглядаються як точки галуження, що генерують стохастичність (імовірнісність) вибору наступних віків.

"Наступні" вікові світи не ускладнюються порівняно з "попередніми" в традиційному розумінні, тобто не вишиковується ієрархія. Радше йдеться про гіпертекстову організацію. Тоді зонами активного смислопородження стають не самі вікові світи, а межі, кордони між ними. Бут-

тя як перехід стає ритмічною зміною процесів адаптації до певного віку і руйнацією його основ.

Ви-ростання, з-ростання трактується не як екстенсивні, а радше як інтенсивні біосоціокультурні процеси, що самоорганізуються. Онтологічно вікові світи базуються на внутрішньо- і міжвіковій комунікації, що забезпечує інкультурацію і соціалізацію їхніх суб'єктів. Вік, за Єлісеєвою, є соціокультурною роллю, що постійно трансформується. Пластичність цієї ролі природно стимулює рефлексію з приводу особистісної ідентичності [2, с. 99].

Отже, життєвий шлях, що відтворює просування особистості від віку до віку, не є єдиною, послідовною, цілісною, векторною траєкторією життя. Ця життєва дорога "незаасфальтована", непряма і нелінійна. Вона більше схожа на численні галуження актуальних і потенційних смислів, путівців, стежок, манівців. Життєвий шлях має власний креативний потенціал і не підпорядковується примусовій зовнішній каузальності. Прийдешнє приходить, наближається, твориться самою людиною як у теперішньому, так і в минулому завдяки його новим тлумаченням.

Людське життя – це насамперед історія, а "...історії не відбуваються в реальному житті, вони радше конструюються людьми в їхніх головах" – цю конструктивістську аксіому Дж. Брунер сміливо поширює на автобіографічне самоконституювання [1, с. 10]. Справді, будь-яка реальна подія може стати кульмінацією зовсім різних життєвих історій або залишитися їхнім малозначущим епізодом залежно від того, хто стає наратором, для кого він творить свій текст, з якою метою його розповідає.

Якщо історія не лише охоплює минуле і теперішнє, а й поширюється на невизначене майбутнє, її автор отримує безліч можливостей видозмінити сюжет, розставити інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій. Такі незавершені, відкриті історії про завтрашнє життя, що постійно змінюються відповідно до того, як переживаються та інтерпретуються сьогоднішні події, насправді багато в чому детермінують майбутнє, оскільки непомітно тчуть життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються великі і малі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організовуючи життєвий шлях, спрямовуючи самоконституювання.

Зрозуміло, що цілком правдивих, повністю об'єктивних розповідей немає. Така позитивістська об'єктивність просто не відповідає новій постмодерністській парадигмі. Постать автора, його діалоги з оточенням, що змінюють уявлення про себе і світ, набутий і відрефлексований досвід, навіть наявний емоційний стан як розповідача, так і його співрозмовника завжди вносять свої корективи. У кожному наративі правда співіснує з вимислом, реальність уплітається в міф. Коли людина описує майбутнє у формі історії, вона звичайно не забуває про контекстуальні маркери, тобто не тільки знаходить більш-менш точні слова для своїх мрій, передчуттів, домагань, а й вимальовує художні деталі, конкретизує

подробиці, акцентує бажаний поворот сюжету, шукає пояснення майбутніх учинків свого оточення. Контексти таких оповідань є плинними, динамічними.

Сучасна особистість постійно використовує різноманітні історії, щоб надати сенс власному життю, якимось спрямувати його. Кожну історію людина створює як динамічну діалогічну взаємодію, орієнтуючись на слухача, читача, критика, опонента. Діалоги бувають уявними і реальними, і в житті людини вони існують, переплітаючись один з одним. У різних соціальних і приватних контекстах одна й та сама історія, плинна, як сучасність, живе і звучить невпізнанно. Адже афективно заряджене ставлення оповідача до себе, що передається в тексті, відтворює просторово-часову структуру його життєвого світу. Від того, як змінюється спосіб розповіді про себе, залежить регуляція способу життя і, відповідно, організації майбутнього.

Життєвий шлях змінює свою семантику, уже не сприймаючись як єдина верстова дорога від народження до смерті. Набувають значення малопомітні стежки, об'їзні маршрути, можливості повертання назад, застрягання на бездоріжжі, вигадкування і втілення в життя нових шляхів. Навіть смерть перестає сприйматися як остаточний фініш, як фінальний акорд, припускаючи трансцендування в інші культурні виміри.

Із віком міняється співвідношення між "простором досвіду" і "горизонтом очікувань", як сказав би Р. Козеллек. У сюжет пакується вміст проживаного життя, допомагаючи вибору подальшої траєкторії руху. Креативні нарративні практики, стаючи домінантними, підтримують великий горизонт очікувань і, таким чином, відсувають старість, продовжуючи продуктивний вік зрілості. Екологічні сюжети, які обирає певна частина молоді, що ховається від цивілізації, привносять у життя такі характерні для пізньої зрілості цінності, як цінність повільного споглядання, мудрого невтручання, спокійного прийняття всього, що відбувається. Простір досвіду стає більшим за простір очікувань, і психологічний вік починає переважати над фактичним.

Концепти життєвої історії зосереджуються на індивідуальному прогнозі, спрямованому на підвищення якості життя. А час, якщо він прискорює свій біг, стискає простір досвіду, як пише Козеллек, позбавляє його сталості і щоразу привносить у гру якісь нові невідомі величини, через які навіть теперішнє вислизає за межі нашого чуттєвого досвіду [3, с. 40]. Так щоразу виникають нові підстави для побудови чергових текстів про власне життя, наступних варіантів життєвого шляху.

Висновки. Постмодерністський дискурс дає змогу побачити життєвий шлях особистості як темпорально артикульовану актуалізацію бажаної інтерпретації конструювання себе і свого життя.

Сповнений численних варіацій шлях із минулого в майбутнє втрачає колишню векторність, лінійність, ієрархічну підпорядкованість, набуваючи виразної динаміки, несподіваності, різнобарвності. Він уже не є єдиною можливою траєкторією життя, не є верстовою дорогою від на-

родження до смерті. Життєвий шлях стає певним особистісним гіпертекстом, що самоорганізовується відповідно до обраних сюжетів.

Вік людини, як і її походження, освіта чи професія, перестають жорстко детермінувати її життєвий шлях, стаючи підґрунтям пластичних соціокультурних ролей. Набуває популярності така модель віків життя, згідно з якою людина вільно мандрує власним життєвим шляхом, багаторазово в різних контекстах переживаючи дитинство, отрочество, молодість, зрілість, старість. Такі мандри не стають безладними й сумбурними, оскільки незворотність часу все ж створює порядок із хаосу, утілюючись в певних наративах з відповідними сюжетами.

Постмодерна особистість повсякчас змінює себе, зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, конструюючи чергові версії власного життя, варіанти життєвого шляху. Її життєвий шлях, маючи власний креативний потенціал, звільняється від примусової зовнішньої каузальності, що дає змогу особистості зануритися в гру інтерпретативних кодів і набути нечуваної свободи самовиявів.

1. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
2. Елисеєва Ю.А. Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры / Ю.А. Елисеєва // Известия Уральского гос. ун-та. – 2007. – № 48. – С. 94–102.
3. Козеллек Р. Минуле. Майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К., 2005.
4. Можейко М.А. Переоткрытие времени [Електронний ресурс] / М.А. Можейко. – Режим доступу: <http://meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>.
5. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К., 2004.
6. Эпштейн М. К философии возраста [Електронний ресурс] / М. Эпштейн // Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов. – Режим доступу: <http://zvezdaspb.ru>.
7. Gergen K. The decline and the fall of personality / K. Gergen // Psychology Today – 1992. – № 25(6). – P. 59–63.
8. Gergen K. The New Aging: Self Construction and Social Values / K. Gergen, M. Gergen // Social structures and aging. – New York, 2000.

The personality's life way is revealed as a dynamic mean of oneself and one's own life constructing, as a kind of a hypertext. It is shown that such traditional determinants of life way as man's age are losing its decisive influence and transform into plastic socio-cultural roles.

Meanwhile, a great number of life version acquire a certain irreversibility thanks to presence of one's own creative potential in the person's life way. It provides the release out of forced causality and forming conformable auto-narratives.

Key words: personality's life way, postmodern discourse, age, hypertext, narrative

УДК 615.851:81'23

Лариса Засєкіна

НЕЙРОПСИХОЛІНГВІСТИКА VS. ПАТОПСИХОЛІНГВІСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ І РЕАБІЛІТАЦІЇ ПАЦІЄНТІВ ПІСЛЯ ІНСУЛЬТУ)

У статті викладено методологію комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, яке конкретизується на вивченні мовлення пацієнтів після інсульту. Філософія мозку, емпіричний, онтологічний, епістемологічний підходи, принципи вивчення мозку і психіки дають змогу виявити мовленнєву специфіку при ушкодженні мозку, а також розробити реабілітаційну програму з урахуванням пізнавальної, емоційної, мотиваційної сфер особистості пацієнта для відновлення його мовлення.

Ключові слова: методологія, нейропсихолінгвістика, емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи, нейроіміджінг, тотожність мозку, тотожність особистості.

Постановка проблеми. У добу глибокої раціональності та панування "залізної" логіки не лише як провідного критерію наукового мислення, а й як індексу здорового глузду загалом, зберігається утримання ментального балансу спалахами ідей ірраціональності, які, у свою чергу, роблять не менший внесок у розвиток людської думки та її досягнень. Поступ психології, що відбувається внаслідок рефлексії наукового знання, простежуються у трьох іпостасях останньої – онтологізму, гносеологізму, методологізму. При цьому ці типи рефлексії пронизують різні галузі психології, психолінгвістику зокрема.

Так, перший (Ч. Осгуд) та другий (Н. Хомський) етапи розвитку психолінгвістики [3] є віддзеркаленням онтологізму, адже проголошують ідеї, відповідно, універсальних конотативних значень, які є загальними конструктами світосприйняття для людини як родової істоти, а також ідею вродженості і універсальності ядерних когнітивних структур, які гарантують людині оволодіння мовою. Знання про мову як об'єкт мав переважно об'єктивні дані, що вимірювалися семантичним диференціалом Ч. Осгуда за факторами оцінки, сили і активності чи експериментом Дж. Міллера на визначення часу реакції при сприйнятті ядерних і трансформаційних граматичних структур [3; 4].

Гносеологізм третього покоління психолінгвістики виражається переходом від синтаксису та семантики окремишнього слова і речення до цілісного дискурсу чи дискурсивної практики, які своїми затекстом і контекстом визначають психологічну реальність фрагмента мовлення. При цьому ситуативність у дискурсі видозмінює і психологічну реальність, відтак, остання має відносну об'єктивність відповідно до конкретної ситуації.

Широкі масиви вербальних інформаційних потоків, які наскрізь пронизують психіку та визначають, за Л.С. Виготським [1], її опосередкований характер, зумовлюють пошуки відповідних методів вивчення психіки шляхом ґрунтового аналізу мови і мовлення. Встановлення

психолінгвістичного інструментарію, який би був адекватним для вивчення психічної організації особистості, становить основне завдання сучасного – четвертого періоду психолінгвістики. Цей період є відбитком методологізму як типу рефлексії наукового знання психолінгвістики.

Слід відмітити, що рефлексія психолінгвістики, або за термінологією О.О. Леонтьєва, "психолінгвістика психолінгвістики" чи "рефлексивна психолінгвістика" трактувалася зовсім по-іншому, ніж осмислення наукового знання та пошук відповідної методології. Вчений розуміє під цими поняттями осмислення суб'єктом свого мовлення та управління мовленнєвими процесами на основі рефлексії [7, с. 154].

Таким чином, на сучасному етапі провідного значення набуває "психолінгвістика психолінгвістики" як тип рефлексії наукового знання. Важливим моментом у пошукові відповідних психолінгвістичних методів є неодмінний розгляд мови не лише як семітичного організму, а як екстеріоризованого утворення особистості, що внаслідок інтеріоризації, переходить у важливий психічний процес людини – її мовлення, яке нерозривно пов'язане з усіма пізнавальними, емоційними, мотиваційно-вольовими процесами.

Вперше сполучення "мова особистості" було введено у науковий обіг О.О. Леонтьєвим. Вчений зазначає, що дедалі важливішим стає розуміння "особистісно детермінованих стратегій мовленнєвого спілкування та оволодіння мовою, мови як смислового, а не лише значеннєвого феномена..." [7, с. 282]. І загалом предмет психолінгвістики він розуміє як "співвідношення особистості зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і мовою як провідною складовою образу світу людини, з іншого" [7, с. 19].

Слід констатувати той факт, що якщо ідеї мовної особистості втілюються у комплексні психолінгвістичні дослідження [5; 6], то поняття "мова особистості" практично випало з наукового обігу. Необхідність розгляду мови як системи знаків, що пронизує психіку людини, та мовлення як психічного процесу, що пов'язаний з усіма особистісними утвореннями, визначає **завдання нашого дослідження**: розгляд методологічних основ сучасного та відносно молодого напрямку психолінгвістики – нейропсихолінгвістики як міждисциплінарного підходу до вивчення особистості; встановлення відмінностей між нейро- та патопсихолінгвістикою; висвітлення специфіки нейропсихолінгвістичного дослідження у вивченні цілісної особистості пацієнта після інсульту з різними ушкодженнями головного мозку.

Перебіг дослідження. Виокремлення галузі психолінгвістики – нейропсихолінгвістики – поряд із існуючими та подібними до неї галузями – нейропсихології та патопсихолінгвістики – зумовлено такими чинниками. По-перше, появою методологічної бази, якою слугує філософія мозку, що розглядає мозок як фізіологічний субстрат когніції людини, порушуючи емпіричну, онтологічну та епістемологічну проблеми мозку і когніції. По-друге, виникненням конкретного методу дослі-

дження – нейроіміджінгу, суть якого зводиться до фіксації активації мозку та її динаміки при виконанні різних когнітивних операцій. Нейропсихолінгвістика має справу з нейроіміджінгом, який встановлює активацію мозку при різних видах мовленнєвої діяльності особистості. По-третє, нейроіміджінг як метод нейропсихолінгвістики, на противагу патопсихолінгвістиці та нейропсихології, має справу не лише із порушенням норми, а й із збереженням останньої. Це, у свою чергу, має свої позитивні моменти. Розглянемо їх більш докладно.

По-перше, вивчення норми поряд із патологією дає змогу розширити генеральну сукупність осіб порівняно з обмеженою кількістю пацієнтів. По-друге, нейроіміджінг дає змогу зафіксувати мозкові ділянки, які рідко зазнають ушкоджень. Наприклад, острівець Рейля – невелика пірамідальна ділянка, захована під лобні, тім'яні і скроневі частини мозку, зазнає ушкоджень дуже рідко, водночас, дані нейроіміджінгу засвідчили важливу роль цього острівця у породженні мовлення [10]. По-третє, порівняно із нейропсихологічними дослідженнями, зосередженими лише на ушкоджених ділянках та їх впливові на перебіг психічних функцій, нейроіміджінг висвітлює не лише мозкову локалізацію когнітивної операції, а й динаміку цієї активації.

З метою розгляду можливостей нейропсихолінгвістики у вивченні мовленнєвої діяльності людини у нормі та патології відповідно до фізичного субстрату, розглянемо основні положення філософії мозку, яку вважаємо вищим рівнем методологічного апарату нейропсихолінгвістики. Основна ідея філософії мозку полягає у зіставленні проблеми вивчення людського розуму із проблемою вивчення мозкової організації. На сьогоднішній день доволі незаперечним є принцип системної локалізації вищих психічних функцій: чим вищою (складнішою) є психічна діяльність, тим різноманітніші ділянки охоплюються активацією. Чітку мозкову локалізацію можна спостерігати лише при найпростіших, генетично зумовлених станах і процесах. Відтак, "ділянковий" пошук засвідчив свою неефективність, що зумовило появу інших шляхів вирішення нейропсихологічної проблеми.

Один із таких шляхів запропонував Дж. Нортхофф: особливості когніції людини повинні вивчатися через встановлення емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів до вивчення як людського розуму, так і мозку [11]. Грунтуючись на схемі аналізу розуму і мозку, запропонованої вченим, спробуємо окреслити методологічну основу для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, використовуючи філософію мозку і закономірності мовленнєвих процесів людини.

Емпіричне визначення мозку передбачає розгляд останнього як сукупності нейронних станів. Нейронні стани вивчаються емпіричним шляхом і тісно пов'язуються з конкретними психологічними і фізіологічними функціями. Емпіричне визначення мовленнєвих процесів людини теж передбачає детермінацію цих процесів конкретними нейронними станами мозку. Водночас, переважну кількість когнітивних, мовленнєво-мисленнєвих процесів зокрема, не можливо вивчати на рівні емпіри-

ки, подібно нейронним станам, адже вони не піддаються втручанню іншої особи – експериментатора. Оскільки найповніше вивчення ментальних станів представлено вивченням власного суб'єктивного досвіду самою ж особистістю, значна частка мовленнєво-мисленнєвих процесів не може бути повною мірою пояснена ані особливостями мозкової організації, ані нейронними станами. Наприклад, внутрішнє мовлення особистості, яке виражає не лише потік її мислення, а й певний суб'єктивний досвід конкретних подій. Таким чином, емпіричний підхід до вивчення мозку та мовлення людини дає змогу зафіксувати ділянки активації у мозку при породженні тієї чи іншої мовленнєвої дії, а також встановити закономірності перебігу зовнішнього мовлення. Водночас механізми внутрішнього мовлення та природу мовленнєвої організації як психофізіологічну і соціальну форму мовленнєвого досвіду не можна виявити з позиції емпіричного підходу. Відтак, доцільним є уведення інших перспектив вивчення.

Епістемологічний підхід до вивчення мозку передбачає сукупність фізичних здатностей і нездатностей, яка детермінує у психіці людини задатки і створює орієнтири для розвитку здібностей. Відтак, епістемологічне визначення мозку щільно пов'язане суто з когнітивними процесами, мовленнєвими зокрема. Епістемологічне вивчення мовлення передбачає такі процеси, які можуть споглядатися самою особистістю, наприклад, внутрішньо мовне вираження свого суб'єктивного досвіду. Водночас, мозкова організація та нейронна активація не може бути вивчена з позиції епістемологічного підходу, адже важко уявити, як у природних умовах людина може споглядати свій мозок. Таким чином, проблема мозкової організації найкраще розв'язується з емпіричної перспективи, тоді як проблема мовленнєвих процесів, особливо внутрішнього мовлення як вираження суб'єктивного досвіду особистості – з епістемологічної перспективи.

Онтологічний підхід до вивчення мозку і мовленнєвих процесів зосереджує увагу на взаємозв'язку психічного і фізичного і тлумачить мозок як сукупність фізичних властивостей, тоді як мовлення як сукупність психічних властивостей. Онтологічне визначення мозку зумовлено появою онтології мозку та нейроонтології, провідною ідеєю яких є порушення проблеми самореференції мозку. У цій проблемі важливого значення набуває не анатомічна будова мозку (тобто, яка є доступною для спостереження), а поняття "структурний мозок". Філософське визначення мозку як структурного обґрунтовано взаємозв'язками між тотожністю мозку і тотожністю особистості. Так, результати аналітичного експерименту Д. Парфіта [12, с. 262] свідчать про те, що поступові зміни у поодиноких мозкових клітинах на мікроскопічному рівні приводять до змін у тотожності мозку і відповідно у тотожності особистості. Так, наприклад, результати видалення мозолистого тіла між двома півкулями мозку свідчать про порушення тотожності особистості, адже існує суперечність навіть у тому, що роблять її праві й ліві кінцівки тіла. З іншого боку, можна припустити і зворотний зв'язок – зміни в тотожності

ті особистості свідчать про зміни у структурі мозкової організації. Найважливішою думкою є неможливість повного ототожнення особистості із сукупністю психічних станів, як наприклад у Дж. Локка, а також неможливість повного уподібнення психічних станів мозковій організації. Відтак, філософ пропонує окремі поняття фізичного, психологічного і комбінованого спектру.

На наш погляд, онтологічна перспектива у визначенні взаємовідношення мозку і мовлення дає змогу об'єднати епістемологічну перспективу як особистісне суб'єктивне споглядання людиною внутрішніх мовленнєвих процесів (з перспективи першої особи), так і емпіричну перспективу вивчення зовнішнього мовлення та мозкової організації як його фізичного субстрату.

Таким чином, емпірична, епістемологічна, онтологічна перспективи визначень мозку і мовленнєво-мисленнєвих процесів можуть слугувати серйозною методологічною базою для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження як норми, так і патології (див. рис. 1).

Емпіричне, епістемологічне, онтологічне визначення

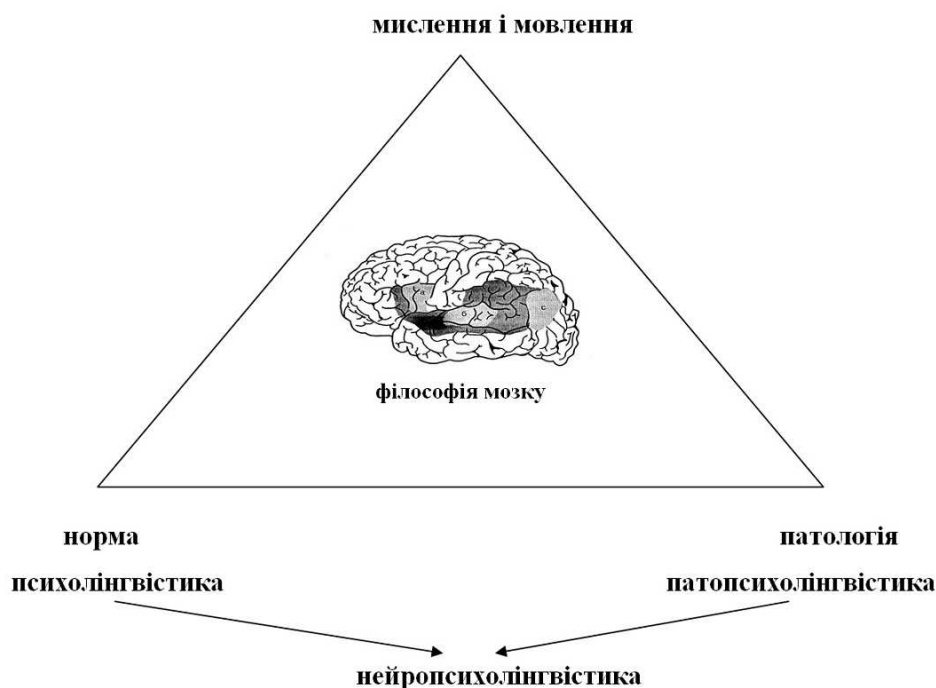

Рис. 1. Методологія нейропсихолінгвістики

Окрім вищого філософського рівня методології та загальнонаукового рівня у вигляді емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів, важливого значення набувають принципи конкретно-наукового рівня методології. У методології нейропсихолінгвістики такими принципами можуть слугувати загальні принципи дослідження мозку та принципи вивчення психічних процесів людини.

Принципи вивчення мозку як фізіологічного субстрату психічних процесів представлені принципом динамічної локалізації вищих психічних функцій, принципом кодування подій, принципом економії, прин-

ципом доповнюваності. До принципів вивчення психічних процесів належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності.

Комбінування підходів і принципів у комплексному нейропсихолінгвістичному дослідженні дає змогу виробити не просто еклектичний спосіб вивчення, а адекватний синтез дослідження особистості через мозково-мовленнєву специфіку людини. Рівні методологічного аналізу апарату нейропсихолінгвістики відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні методології нейропсихолінгвістики

Рівні методології	Зміст рівнів
Вищий філософський рівень	Філософія мозку
Загальнонауковий рівень	Емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи до вивчення мозку і мовлення
Рівень конкретнаукових принципів	Принципи вивчення мозкової організації: системної локалізації вищих функцій, кодування подій, економії, доповнюваності. Принципи вивчення мовлення: детермінізму/індетермінізму, розвитку, системності.

Науковий проект, спрямований на дослідження пацієнтів після інсульту, проводиться під нашим керівництвом Мілінчуком В.І. у Лабораторії нейропсихології та психолінгвістики при Волинському національному університеті імені Лесі Українки на базі клінічної обласної лікарні [8]. Завдання цього проекту полягають у створенні клінічної картини афазій відповідно до мозкових порушень, а також у впровадженні реабілітаційної програми по відновленню мовлення хворих. Реабілітаційна робота має індивідуальний характер і ґрунтується на особистісних характеристиках пацієнтів. З цією метою ґрунтовно аналізуються звіти самоспостережень пацієнтів про їх внутрішні стани, результати тесту Люшера, опитувальника Спілбергера-Ханіна для визначення рівня особистісної тривожності.

Основні труднощі емпіричного вивчення пацієнтів полягають у тому, що досліджувані швидко втомлюються, часто характеризуються депресивними станами, головно відсутністю мотивації до фізичного і психологічного одужання. Особливості одужання хворих вдало визначено Ж.М. Глозманом у формулюванні такого запитання: *чому два пацієнта приблизно з однаковим ступенем вираження одного захворювання, подібним лікуванням і динамікою симптомів значно розрізняються у способі реагування на свій стан?* [2, с. 90]

Результати нашого дослідження дали змогу встановити три відповіді на це запитання: по-перше, на ці відмінності впливає специфіка внутрішньої картини хвороби як єдності когнітивного (поінформованість про стан хвороби), емоційного (переживання і емоційне ставлення до хвороби) і мотиваційно-вольового компонента (наявності мотивації до одужання); по-друге, особливості взаємодії у діаді "лікар (психолог)

– пацієнт"; по-третє, специфіка взаємодії у діаді "пацієнт – сім'я". Вдале вирішення цих питань значно підвищує ефективність реабілітаційної програми.

Комплексна програма відновлення мовлення пацієнтів після інсульту ґрунтується на принципі опосередкування як способу перебудови функціональних систем [9]. На основі цього принципу засобами пісенної терапії вводиться емоційне опосередкування, спрямоване на відновлення мовлення людини. Відсутність здатності вимовляти окремі склади, слова, фрази компенсується здатністю відтворювати різноманітні звуки та повторювати інтонаційно мелодії улюблених пісень (що добре узгоджується із принципом кодування подій). Часто зустрічається також феномен музичної авокалії, який ґрунтовно описаний у монографії М.К. Шохор-Троцької [10]. Музична авокалія виявляється у ритмічному повторюванні звуку "а", який наче відтворює улюблену мелодію пацієнта. З іншого боку, провідного значення також набуває стимулювання психологом активності пацієнта, позитивної мотивації до виконання запропонованих засобів опосередкування. Результати пісенної терапії мають більшу ефективність у реабілітаційній роботі з пацієнтами після інсульту, що мають лівопівкульне ураження. На нейропсихологічному рівні це пояснюється, очевидно, тим, що відбувається перебудова функціональних систем: зміщення психічної активності з лівої у праву півкулю – пісенна (спочатку мелодійна творчість), яка згодом переходить у зворотний напрям – психічна функція починає опосередковуватися із середини на автоматизованому рівні, відтак, потреба у зовнішньому опосередкуванні втрачається.

Сутність емпіричного, емістемологічного і онтологічного підходів у вивченні мозку, з одного боку, мовлення – з іншого, а також реалізація принципів як методологічної основи для нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту викладено у таблиці 2.

Таблиця 2

Зміст нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту

Вид підходу	Вивчення мозку	Вивчення мовлення особистості пацієнта
Емпіричний підхід	Вивчення мозкової патології за допомогою електроенцефалограми, комп'ютерного томографу, магнітно-резонансного томографу	Вивчення зовнішнього мовлення за допомогою нейропсихологічного опитувальника О. Д. Хомської "Нейропсихологічна діагностика"
Епістемологічний підхід	-	Самоспостереження внутрішнього стану пацієнтів, визначення внутрішньої картини хвороби
Онтологічний підхід	Встановлення тотожності мозкових порушень (фізичний спектр), мовленнєвої специфіки (психологічний спектр), цілісної особистості пацієнта (комбінований спектр)	

Таким чином, **результати** комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження з дотриманням усіх рівнів його методологічного забезпечення дають змогу не лише побудувати клінічну картину афазій цих пацієнтів, а й запроваджувати цілісну реабілітаційну програму відновлення мовлення з урахуванням єдності мозку і психіки цілісної особистості хворого.

Перспективним залишається вирішення таких нейропсихолінгвістичних проблем: встановлення мовленнєвої специфіки відповідно до різних ділянок ураження мозку; уведення в реабілітаційну програму інших (сенсорних, семантичних, моторних) засобів опосередкування та встановлення їх ефективності; визначення впливу взаємодії пацієнта і родини/пацієнта і психолога на відновлення мовлення; вплив пізнавальної, емоційної і мотиваційної готовності пацієнта до одужання на ефективність реабілітаційного процесу.

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. *Глозман Ж.М.* Формы и методы опосредования в нейропсихологической реабилитации и коррекции / Ж.М. Глозман // Психологический журнал. – М.: Российская академия наук, 2009. – Т. 30.– № 4. – С. 87 – 91.
3. *Засекіна Л.В.* Вступ до психолінгвістики / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2002. – 168 с.
4. *Засекіна Л.В.* Психолінгвістична діагностика / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
5. *Засекіна Л.В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Л.В. Засекіна // Соціальна психологія. – № 5 (25). – 2007. – С. 82 – 90.
6. *Лавриненко О.Л.* Психолінгвістичний аналіз мовної особистості студентів / О.Л. Лавриненко // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – Т. 8. – Вип.6. – С. 156 – 166.
7. *Леонтьев А.А.* Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 288 с.
8. *Мілінчук В.І.* Особливості нейропсихологічного дослідження пацієнтів після інсульту / В.І. Мілінчук // Психологічні проблеми сучасності: тези VI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Львів, 2009. – С. 11–12.
9. *Хомская Е.Д.* Нейропсихология / Е.Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2005. – 496 с.
10. *Шохор-Троцкая М.К.* Речь и афазия / М.К. Шохор-Троцкая. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
11. *Brown С.М.* The Neurocognition of Language / С.М. Brown, P. Hagoort P. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 409 p.
12. *Northoff G.* Philosophy of the Brain / Northoff G. – Boston: Harvard University, 2003. – 430 p.
13. *Parfit D.* Reasons and Persons / Parfit D. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 317 p.

The methodology of complex neuropsycholinguistic research, which is concretized on patients after stroke, is highlighted in the article. The philosophy of brain, empirical, epistemological, ontological approaches, principles of brain and psychic investigation allow to reveal speech specifics of patients with different brain leisure. Moreover, the program of speech rehabilitation with considering the cognitive, emotional and motivational spheres of patients' personality is proposed.

Key words: methodology, neuropsycholinguistics, empirical, epistemological, ontological approaches, neuroimaging, brain identity, personality identity.

УДК 159.9.016

Олексій Колісник

ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА ДУХОВНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розвивається ідея про реципрокне функціонування півкуль головного мозку, з яких ліва забезпечує розвиток поняттєво-логічного розсудку, а права — образно-інтуїтивного розуму. Західна культурна парадигма через посередництво знакових систем формує дискретно-логічну картину світу в людини, на її становлення працює традиційна система освіти країн Заходу. Духовні практики, які репрезентують позарелігійну духовність, розвивають континуально-інтуїтивний розум, відсутні в традиційній освіті навіть психологів. Для становлення творчої особистості в навчальний процес потрібно ввести духовні практики, а вчителями мають бути спеціально відібрані і підготовлені психологи.

Ключові слова: духовність, духовна практика, парадигма, трансценденція, медитація, континуально-інтуїтивний розум.

Постановка проблеми. В наш час психологія вже має свою практику, в якій психолог вирішує проблеми замовника, серед яких є і проблеми духовні. В руслі світових релігій здавна напрацьовані духовні практики входження у змінені стани психіки, які внутрішньо підтримуються піковими переживаннями. З появою трансперсональної психології духовні практики ввійшли в арсенал психологічної практики. Можлива як нерелігійна духовність, так і бездуховна релігія. Ми маємо за мету розглянути духовні практики як психотехніки духовного саморозвитку особистості. Об'єктом нашого розгляду слугує психологія духовного досвіду. Предметом розгляду є використання духовних практик для духовного саморозвитку особистості. За гіпотезу нам слугує припущення, що духовні практики здатні духовно розвивати особистість при відсутності теологічної інтерпретації набутого духовного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Духовний саморозвиток розпочинається змінами в ієрархії смислів особистості. Зовнішня мотивація, яка орієнтована на кінцевий результат, передбачає залежність від предмета мотиву; вона має поступитися місцем внутрішній процесуально-потоківій мотивації, яка підтримується переживаннями з позитивними афективними знаками. Відсутність рефлексивної цілеспрямованої активності зазвичай не заважає особистості спонтанно і цілком природно діяти у відповідності до своєї власної природи та до природи світового універсуму.

Термін "духовність" у вузькому значенні покриває собою психічну реальність безпосереднього переживання надособистісних смислів, служіння їм та породження відповідних їм життєвих актів. Духовні практики розвивають духовні навички, котрі актуально усвідомлюються та актуально контролюються. Перші духовні дієства вимагають для сво-

го здійснення вольового зусилля особистості, але з часом стають спонтанними.

У психіці особистості з пробудженим духовним потоком відбувається все природно і спонтанно. Надсвідомість у вигляді континуально-інтуїтивного розуму психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку є природною стороною психіки, але у більшості випадків вона придушується егоцентрично-концептуальним дискретно-дискурсивним розсудком психогностичного ступеня розвитку рефлексивного потоку психіки. Замість того, щоб бути учасником життєвого процесу, людина поспішає концептуально осмислити ті чи інші об'єкти та явища, пробуджує в собі почуття любові чи ненависті, з'ясовує своє ставлення до предмету уваги і вивчення, дає йому оцінку у відповідності з умовною шкалою цінностей і в результаті губить осягнення дійсної реальності в гармідері почуттів і думок.

Духовна робота послідовно руйнує стереотипи умовного дискретно-дискурсивного міркування. *Метою медитативних духовних практик є нейтралізація дискретно-дискурсивного розсудку рефлексивного потоку психіки й, водночас, актуалізація континуально-інтуїтивного розуму духовного потоку психіки, який виходить за межі рефлексивної самосвідомості.* Кожна особистість будь-якої епохи одвічно може актуалізувати свій духовний потік психіки з континуально-інтуїтивним розумом і осягати дійсну реальність. Місцем людини для духовної роботи з розвитку континуально-інтуїтивного розуму є Всесвіт.

Духовні практики спрямовані на подолання недосконалої сприймання та особистісних обмежень; це шлях до пізнання дійсної реальності, до любові, безпосереднього особистісного осягнення надособистісних смислів і відданого їм служіння. Практики дають корисні знання людині для розуміння своєї особистості, її меж, можливостей саморозвитку, а також вони відкривають у цієї людини "Божу іскру", під якою розуміємо здатність входити у змінений стан психіки та пробуджуватися до трансперсональних переживань. Кожний індивід здатний відбутися досконалою особистістю, тому що має цю "Божу іскру". Найбільш важливою формою корисного знання є безпосередні знання, котрі можна пережити на власному досвіді, але неможливо передати словами.

Духовні практики активують потенціал саморозвитку. Освоєння духовних практик робить можливим надособистісне зростання, в якому суспільство раціонального соціального контролю мало зацікавлене. Надособистісні смисли реалізуються у надконвенційних діях та вчинках, котрі виходять за поріг нормативного соціального контролю. Пересічна особистість сама також часто боїться великого розвитку свого потенціалу та не хоче його актуалізації (комплекс Юні, за А.Маслоу [13;14], чому свідченням є популярність мотивації уникнення невдачі та орієнтації на володіння кінцевим результатом діяльності, а не на сам процес породження дії чи вчинку, внутрішньо підтриманий лише переживаннями з позитивним афективним знаком.

Для навмисного та цілеспрямованого входження у змінені стани психіки потрібна спеціальна практика, котра допомагає розвитку особливого усвідомлювання, яке дає можливість безпосереднього переживання надособистісних смислів та самості. Це безпосереднє осягнення відкриває можливість *самотрансценденції як виходу за межі буденної свідомості*. Переживання та усвідомлювання особистістю своєї тотожності з надособистісними смислами є проявом духовного саморозвитку особистості. Осягнення тотожності з надособистісним смислом стає для особистості високою радістю; воно є метою духовних практик.

Більшість духовних практик спрямовані проти поділу світу на зовнішній і внутрішній, на подолання егоцентричної форми свідомості та споживацького ставлення до дійсності. Духовні практики відкривають людині можливість виразити сутність буття тими засобами, котрі не заважають цілісному сприйняттю реальності. З давніх часів людство використовувало для звільнення від диктату рефлексивного потоку психіки та для становлення духовного потоку психіки моральну досконалість, служіння надособистісним смислам, мудрість і медитацію. Ці засоби слугують і нині для переживання стану свободи, інтуїтивного інсайту, натхнення, екстазу, щастя, нірвани, саторі. Духовні практики інтегрують емоційну та інтелектуальну сфери особистості, відкривають можливість усвідомленого і цілісного сприймання реальності, допомагають осмисленню місця людини у світі.

Духовні практики пов'язані з розвитком психіки та з аналізом її рівнів; вони вчать переборюванню страждань, переживанню повноти буття, інтуїтивному пізнанню. Духовна практика має навчити людину долати свої муки.

В духовних практиках використовуються техніки підвищення людиною своїх неусвідомлених та усвідомлених можливостей, а також контролю над мисленням. Кожна духовна практика складається із системи спеціальних вправ, які підвищують чуттєвість та сприйнятливність. Так як однією з причин людського страждання є незнання, то людина має усвідомлено ставитися до себе, до свого тіла, переживань, думок як об'єктів споглядання. Мистецтво як один із засобів природного самовираження особистості також може бути засобом духовного осягнення реальності.

Духовні практики відкривають перед особистістю шлях до кращої саморегуляції та саморозвитку. Духовно розвинена особистість стає більш чуйною, сприйнятливою, емпатійною, лагідною, захищеною від неврозів, девіацій та деліквентостей.

Люди західної культури лише зрідка займаються внутрішньою роботою саморефлексії задля усвідомлення наявної ієрархії смислів, а ще рідше духовними практиками; їм нав'язано конвенційно-парадигмальну картину світу та стереотипну базову особистість, обмеженість та власну запрограмованість яких мало хто усвідомлює. Базова особистість західної егоцентричної культури ототожнює себе з своїм матеріальним тілом і соціальним статусом та прагне до самореалізації шляхом життєвої бо-

ротьби за місце в суспільстві, тому ієрархію смислів конкретної особистості часто очолюють такі смисли, як харчі та одяг, житло та побутові зручності, хтивість та секс, самооцінка й авторитет, фінанси та маєність, престиж та влада, загальне визнання та схвалення, принципи та світогляд, тоді як співчуття та прощення часто розглядаються як завади в життєвій кар'єрі. Духовні переживання вказують людині на найзаповітніші для неї смисли, котрі можуть очолити ієрархію смислів, реалізація котрої на життєвому шляху веде до переживання дійсної "Я-тотожності", її автентичності та конгруентності.

Духовні практики дають особистості можливість прорватися в іншу реальність, котра не описується західною парадигмальною картиною світу. Цей прорив досягається межовим зосередженням чи роззосередженням уваги як центру буденної свідомості, котра судить про світ дискретно та дискурсивно; завдяки такій медитації особистість відходить від даного в перцепції та аперцепції "реального" світу. Так пролом парадигми взаємодії особистості зі світом внутрішньо підтримується процесуальними піковими переживаннями, що суттєво відрізняється від підкріплення зовнішнім кінцевим результатом породжуваного життєвого акту. В цих межових переживаннях особистість безпосередньо взаємодіє з трансцендентним, котре осягається правопівкульно: невиразимо в словах, образно, інтуїтивно, холистично. В результаті відмови від дискретно-дискурсивного опису світу активується його континуально-інтуїтивне осягнення.

Духовні практики руйнують стереотипи предметно-поняттєвого думання, котре ігнорує трансцендентне; вони реалізують прагнення особистості до безпосереднього трансцендентального досвіду. Світ тотожний самому собі, а не картині світу будь-якої епохи чи спільноти; його не передати словами, але його можна пережити. Духовні практики розвивають не лівопівкульне аналітико-логічне пізнання природи (котре породжує подвійність світу і його картини), а правопівкульне інтуїтивне проникнення у неї, в котрому всі суперечності злагоджено поєднуються в послідовну органічну цілісність. Більшість людей ототожнює свою свідомість із станом притомності. В ході духовного розвитку особистість має навчитися відсторонювати свою "Я-концепцію", котра значною мірою нав'язана їй іззовні, та розбудити свою інваріантну "Я-тотожність" так, щоб бути здатною входити у змінені стани психіки і мати при породженні життєвих актів внутрішню підтримку від процесу діяльності чи вчинкування, а не підкріплення кінцевим результатом.

Більшість людей західної культури ототожнює себе як особистість зі своєю "Я-концепцією", в той час як відсторонення від неї дає вихід до особистості як спонтанної ієрархії смислів, до інтуїтивного осягнення світу та до породження холистичних життєвих актів, котрі детерміновані не волею, а самодетерміновані волінням, котре не насилує реальності. Надсвідомий доступ до спонтанної ієрархії смислів виявляє те, що вона завжди оптимістична, бо в ній провідний найзагальніший смисл має позитивний афективний знак.

Перехід від самоусвідомленої егоцентричної ієрархії смислів, яка призводить до страждань, до ієрархії смислів світоцентричної та просоціальної супроводжується становленням повноцінного духовного потоку психіки, що переживається як пробудження чи просвітлення. Після духовної конверсії ієрархії смислів (коли провідними стають надособистісні смисли) особистість залишається в сенсорно-перцептивному контакті з феноменальним світом і не втрачає своїх проблем, але у неї змінюється ракурс взаємодії зі світом і спосіб вирішення проблем. Духовно багата особистість осягає минущість своїх проблем. Духовна досконалість постає тоді, коли особистість стає здатною до істинного пізнання буття і до правильного життя. Духовні практики, які розвивають і підтримують духовний потік психіки, складаються із спеціальних медитативних вправ, які підвищують чуттєвість, спокійність, зосередженість, сприйнятливість, інтуїтивне осягнення.

Вони відкривають можливість спонтанної, безпосередньої та водночас адекватної взаємодії людини зі світом, зі спільнотою, з іншою людиною, з самою собою.

Духовна робота особистості з власного саморозвитку передбачає урівноваженість та зосередженість уваги як центру свідомості на внутрішньому світі; здатність відрізнити сакральне (святе, надособистісне) від профанного (егоцентричного) та осягати святе у всіх проявах буття; перебудову ієрархії смислів з тим, щоб у якості найзагальніших і провідних сенсів в ієрархії смислів виступали надособистісні, такі як вищезгадані; розвій мудрості у континуально-інтуїтивному розумінні життя та у виявленні цього розуміння в служінні надособистісним смислам через породження поточкових (внутрішньо підтриманих процесуальною радістю та піковими переживаннями) життєвих актів. Практикування духовного є вправлінням у служінні надособистісним смислам до тих пір, доки породження відповідних їм життєвих актів стане самодійним та увійде у природний стиль життя. Кожна вправа духовної практики є засобом самоконверсії та пробудження від омани опосередкування знаково-поняттєвою картиною світу, котра задана референтною культурою. Техніки входження у змінені стани психіки, в тому числі медитативні, спрямовують до надособистісних смислів та трансперсонального розвитку.

Духовні практики вправляють психіку та розвивають такі надособистісні смисли, як Свобода, Селективність, Справедливість; Любов, Співчуття, Добропристойність; Краса, Істина, Творчість; Мудрість, Надсмісл, Бог.

Метою східних духовних практик є становлення повноцінного духовного потоку психіки, що включає в себе блокування дискретно-концептуального осмислення реальності, холістичну перцепцію та інтерпретацію феноменального світу, становлення континуально-інтуїтивного розуму, безпосередність взаємодії людини зі світом, альтруїстичну ієрархію смислів та спонтанність породження відповідних їй життєвих актів.

Для духовної роботи потрібно виділити спеціальний час у дні та в тижні, який проводиться у приємних умовах, бажано на природі. В таку вільну від щоденних клопотів годину можна поміркувати про **велику ціну життя**, котре наповнене неминучими проблемами, недовготривале, закінчується смертю і вимагає наших смислових та моральних розв'язань. Без усвідомлення кінцевості свого буття у світі особистість схильна витратити своє життя на другорядні справи і забувати про найважливіше. Зіткнення зі смертю радикально міняє подальше життя особистості, змушуючи її робити переоцінку життєвих вартостей та перебудовувати ієрархію смислів. В ході духовної роботи не лише зростають духовні якості особистості, а й тимчасово активуються старі психотравми, докорінне стирання програм яких за допомогою духовної практики відкриває нові можливості.

В розвитку духовності велику роль відіграє приклад авторитетної духовно розвиненої особистості, референтної групи, передача духовних практик від учителя до учня (особливо їх невербальної частини). Вчитель має бути доброзичливим до учнів, як до своїх дітей; не чекати за своє служіння подяк, нагород чи платні; бути хорошим радником і обходитися без пресингу; м'яко і непомітно спрямовувати учня на перспективний напрямок подальшого розвитку; давати доступний матеріал; зберігати цілісність особистості учня; самому бути взірцем служіння надособистісним смислам.

Здоров'я, добробут, дозвілля, здатності, друзі та учителі допомагають нашій духовній практиці власного пробудження та нашій підтримці просвітленню інших особистостей.

Для духовної роботи корисно узагальнювати досвід та навчатися на власних помилках, тому вона перередбачає регулярний перегляд особистістю свого життя і своїх вчинків. Обмірковування своєї життєдіяльності потрібно вести з розумінням і прийняттям, без осуду і сапокарання, для подальшої корекції і навчання, визнавати слабкості та поціновувати сильні сторони. Підсумки та аналіз ліпше робити в кінці дня. Якщо ретроспективний розгляд виявив якісь помилки, деструктивні звички та емоції, то варто спочатку розслабитися, потім зоровими уявленнями відтворити проблемну ситуацію і свої тодішні переживання, виявити свої помилкові дії та поспробувати уявно переіграти розвиток подій у вдалому напрямку; така уявленнева ретроспектива дає нове розуміння наших вчинків, творить продуктивні звички, зцілює, розкриває перспективу. Самоаналіз знімає переживання стурбованості та провини, нарощує мудрість, допомагає робити правильні вибори та ухвалити правильні рішення.

В духовному потоці психіки знімається усвідомлена "Я-концепція", а регуляція і відповідальність переходить до холістичної самості, яка через неопосередковане і беззусильне воління здатна спонтанно породжувати творчі і життєві акти над ситуацією, понад нормою, в зоні ризику і персональної відповідальності.

Здатність до усвідомлення своїх смислових переживань, породження відповідних смислам життєвих актів, розуміння вартостей, які стоять за смислами, і їх відстоювання є свідченням особистісної зрілості, автентичності та конгруентності. Така особистість переживає внутрішню свободу і приймає на себе відповідальність за свою долю як сценарій життєвого шляху, за свій вибір ієрархії смислів як свого внутрішнього світу і як самої себе. Усвідомлення сценарію життєвого шляху робить особистість автономною, вільною, самодостатньою.

Метою розвивальної психотерапії має бути відновлення спонтанності особи яка здатна до творення в будь-якій справі. Усвідомлення стилю життя та сценарію свого життєвого шляху відновлення спонтанного духовного потоку психіки, який уводить в якості провідних смислів ієрархії надособистісні вартості, відкриває можливості радикальної конверсії ієрархії смислів у напрямку добровільного служіння надособистісним вартостям, що уже є великою психотерапією.

Ефективна реалізація надособистісних смислів у породженні нададаптивних життєвих актів посилює внутрішню підтримку оновленої ієрархії смислів, робить конверсію особистості незворотною. Здатність ідеально піднятися над критичними обставинами і в своїй уяві їх вирішення підпорядкувати надособистісним смислам, навіяти собі тверду впевненість у результативності служіння цим межовим смислам, переконати себе в успішному наблизенні до реалізації цих трансцендентних смислів, актуалізувати спонтанне породження життєвих актів, відповідних новій ієрархії смислів забезпечує нарощення духовного потенціалу як побічного ефекту служіння надособистісним вартостям. Становлення психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку психіки перебудує ієрархію смислів на служіння надособистісним вартостям, знімає нерозумні страхи та фобії, позбавляє від шкідливих залежностей, змінює стиль життя, вводить в оборот непідвладні рефлексивній свідомості психофізіологічні ресурси.

Висновки. Різні сторони особистості психохолістичного ступеня духовного розвитку розглядають концепції К.Левіна, К.Гольдштейна, А.Анг'єла, Ф.Перлза, А.Менегетті, С. Грофа, К. Уїлбера та духовні практики.

Людська особистість не є системою звичок, привнесених із зовнішнього світу, не є усвідомленою картиною світу; вона взагалі не є продуктом пристосування до світу. Вона є постійним становленням спонтанної ієрархії смислів і суб'єктом вольової дії, така ієрархія смислів здатна переходити у спонтанне воління; вона є самодієвою сутністю. Під смислом ми розуміємо ідеаторне переживання, яке має в собі приховану нерелексовану ідею, часто загальнолюдську межову вартість.

Особистість психохолістичного ступеня розвитку приймає світ, має здорове переживання реальності, розгадує систему символів природи і пробує розшифрувати її; вона прагне реалізувати свої можливості осягнення світу у творчості, яка не знає меж.

Набір методик для цілеспрямованого становлення континуально-інтуїтивного розуміння світу та спонтанно-творчого воління в породженні життєвих актів включає в себе техніки гештальт-терапії, онтопсихології, трансперсональної психології, духовних практик (йоги, дзен-буддизму, даосизму, суфізму, ісихазму), котрі найкраще засвоюються за допомогою вчителя, оскільки в духовній допомозі багато того, що не передається словами. Духовні практики розвивають можливості правої півкулі головного мозку, плекають континуально-інтуїтивний розум, відтак, під особистістю розуміємо ієрархію смислів, котра реалізується в спонтанних життєвих актах, що підтримуються піковими переживаннями.

Вища школа в Україні розвиває можливості лівої півкулі головного мозку (раціональна картина світу та вписана у неї "Я-концепція", поняттєвий апарат, дискретно-дискурсивний розсудок, вольовий самоконтроль) і мало дбає про розвиток можливостей правої півкулі (холістичний образ світу та ієрархія смислів, континуально-інтуїтивний розум, інсайтне розуміння і креативність, спонтанне породження життєвих актів). Включення в учбовий процес медитативних духовних практик допоможе інтенсивнішому саморозвитку студентів.

1. *Асанджолі Р.* Психосинтез /Асанджолі Р. ; [пер. с англ.]. – М. : Рефл-бук. – К.: Веклер, 1997. – 320 с.
2. *Ауробиндо Шри.* Практическое руководство по интегральной йоге / Ауробиндо Шри. – К. : Пресса Украины, 1993. – 320 с.
3. *Гроф С.* За пределами мозга. Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / Гроф С. – М. : Центр "Соцветие", 1992. – 336 с.
4. *Гроф С.* Путешествие в поисках себя / Гроф С. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1994. – 342 с.
5. *Гроф С.* Области человеческого бессознательного: опыт исследования с помощью ЛСД / Гроф С. – М. : МТМ, 1994.-240с.
6. *Гроф С.* Духовный кризис: Статьи и исследования / С. Гроф ; [пер. с англ.]. – М. : МТИ, 1995. – 256 с.
7. *Зеличенко А.И.* Психология духовности / Зеличенко А.И. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 384 с.
8. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование / А Маслоу. – Киев-Донецк: Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
9. *Маслоу А.* Психология Батия / А. Маслоу. – М. : REFL-book, К. : ВАКЛЕР, 1997. – 304 с.
10. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу ; пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
11. *Менегетти А.* Введение в онтопсихологию / А. Менегетти. – М. : ННБФ "Онто-психология", 2004. – 148 с.
12. *Налимов В.В.* Непрерывность против дискретности в языке и мышлении / В.В. Налимов. – Тбилиси : ТГУ, 1978. – 84 с.
13. *Налимов В.В.* Вероятностная модель языка / В.В. Налимов. – М. : Наука, 1979. – 303 с.
14. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.

The idea of reciprocal cerebral hemisphere functioning is developing. Especially it is noted that the left hemisphere carries out the development of conceptual-logic thinking, and the

right one – intuitive-imagination mind. By means of sign system the West culture paradigm forms the discrete-logic picture of the world. Spiritual practices, which represent the out of religious spirituality, develop the continual-intuitive mind, which is out of training even in psychologists' traditional education. To our point of view for the formation of a creative personality it is necessary to introduce the spiritual practices in education process, and only specially selected and trained psychologists could teach there.

Key words: spirituality, spiritual practice, paradigm, transcendence, meditation, continual-intuitive mind.

УДК 159.92

Світлана Литвин-Кіндратюк

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГЕНЕЗУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті визначаються методологічні засади вивчення історичних аспектів трансформації саморегуляції особистості. На основі аналізу досліджень у галузях психології особистості, історичної психології та історії ментальності обґрунтовується теоретико-методологічний підхід, який передбачає парадигмальний плюралізм, що дозволяє аналізувати історичні зміни елементів саморегуляції в контексті історичної ментальності та певного типу раціональності.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, тип соціального контролю, ритуальна поведінка, метод психолого-історичної реконструкції.

Вступ. Розвиток суспільства в умовах "плинної" сучасності сприяє трансформації не лише світобачення й ментальності сучасної людини, але й зміні провідного типу саморегуляції, надання особистості дедалі більшої свободи вибору суголосно її можливостям, домаганням, успіхам, компетентності. Дослідження психічної саморегуляції мають багаті традиції як у вітчизняній, так і зарубіжній психології, хоча й досі "регулятивні аспекти психіки все ще залишаються менш вивченими у психології порівняно з пізнавальними або навіть комунікативними процесами" [18, с. 488].

Вивчення регуляції психічних процесів людини проходили в межах проблеми волі, яка була провідною у філософських та психологічних дослідженнях першої половини ХХ століття. Проблема довільної регуляції дії та саморегуляції, як зазначає В.А. Іванніков, згодом виокремилася в практично самостійну царину досліджень, в якій предметом аналізу стала не лише воля та вольові процеси, а прийоми саморегуляції в усій їх розмаїтості [9, с. 46]. З погляду системного підходу психічна саморегуляція є багаторівневим феноменом, який забезпечує процеси адаптації й розвитку людини на всіх рівнях її існування [Там само, с. 59]. Маючи складну структуру (самоактивація, самоконтроль, самопідтвердження), психічна саморегуляція виявляється у свідомих або несвідомих впливах людини на притаманні їй психічні явища (процеси, ста-

ни, властивості), виконану нею діяльність, власну поведінку з метою збереження чи зміни характеру її перебігу (функціонування)[10, с. 91], розгортаючись при цьому на індивідуальному та особистісному рівнях, зокрема особистісно-смісловому.

У сучасній психології трактування сутності феномену саморегуляції особистості збагачується шляхом плюралізму методології, а також введення елементів міжсистемного аналізу. Саморегуляція особистості починає розглядатися як важлива ланка її самоорганізації, складова самореалізації життєвого проекту, а також у зв'язку з такими інтегральними характеристиками, як самосвідомість та рефлексія. Стрімка трансформація вектору дослідження у цій царині в бік полісистемного бачення була досягнута завдяки значним напрацюванням у межах діяльного та структурно-функціонального підходів (Б. Зейгарнік, О. Конопкін, Г. Куценко, С. Максименко, В. Моросанова, М. Наумчик, Г. Нікіфоров та ін.) [8; 10; 14; 15; 16]. Водночас результати низки розвідок у галузі психологічної антропології, крос-культурної та історичної психології свідчать про відмінності змісту та характеру застосування прийомів саморегуляції у традиційних та модерних культурах на тлі історіогенезу людства.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є спроба визначення теоретико-методологічних орієнтирів дослідження історіогенезу саморегуляції в її зв'язку з соціальною регуляцією, зокрема типом соціального контролю на основі залучення корпусу міждисциплінарних (тип раціональності, компетентність) та основних для історичної психології понять (історичний процес, історична ментальність). Така система понять і категорій дозволить поєднати вертикальний, крос-історичний підхід в межах історії ментальності (школа "Анналів") з горизонтальним підходом до психолого-історичної реконструкції ментальності й типу особистості в межах окремої епохи (І. Білявський, В.Шкуратов) [2; 22]. Зазначений підхід може скласти основу аналізу трансформацій особистісної саморегуляції в контексті не лише окремої історичної епохи, але дозволить простежити безперервність її трансформації на тлі ментальності та типу раціональності як елементів психокультурного виміру історичного процесу.

Результати. Дослідження трансформацій ментальності й раціональності у контексті макрочасу історії проводяться нині паралельно у різних міждисциплінарних галузях (історія ментальності [5], історична психологія [22], психологія повсякденності [20]). У вітчизняній психології нині переважають дослідження, в яких здійснюються швидше одномоментні зрізи-описи тих чи інших видів менталітету окремої спільноти у певний проміжок часу. У збірці статей "Українська душа" В. Храмова визначає ментальність як спільне "психологічне оснащення" представників певної культури, що дає змогу свідомості інтегрувати на різних рівнях (теоретичному, буденно-емоційному, несвідомому) потік різноманітних вражень у певне світобачення [21, 4]. Аналіз методології й методики історичних та психолого-історичних реконструкцій на тере-

нах історії ментальності свідчить, що представники найбільш відомої французької Школи "Анналів" більше схильні досліджувати ментальність у межах окремої епохи (антична, середньовіччя), а представники німецької історії ментальності тяжіють до крос-історичного аналізу ментального досвіду в різноманітні виявів (приміром, уявлення про страх та надію в епоху античності, середньовіччя, Новий час тощо)[5]. Це ж стосується і власне історичної психології, у якій глобальна картина світу й ментальність окремої епохи вивчається швидше локально, на основі методу психолого-історичної реконструкції, а окремі аспекти психічної активності, зокрема психічні процеси (пам'ять, мислення тощо) розглядаються здебільшого крос-історично [22].

У першій половині ХХ ст. у німецькій соціології, дотично до психолого-історичних концепцій, окреслився міждисциплінарний підхід, який уможливив синтез ідей соціології, історичної та соціальної психології у їх зверненості до проблем повсякденності. Йдеться про психосоціоісторичну концепцію Н. Еліаса, яка дозволяє не лише описати цілісні феномени "ментальності" чи "цивілізованості", а й простежити процес становлення самосвідомості людини Нового часу в річищі нових форм саморегуляції. Цей процес виявляється у функціонуванні певних механізмів саморегуляції поведінки у їх єдності зі змінами соціальних структур. Результати дослідження вченого вказують на витоки сучасних форм саморегуляції поведінки, пояснюють закономірності становлення "особистісної" й "соціальної" ідентичності людини Нового часу на засадах певного типу раціональності [6; 7]. Збагачення цих положень принципом колективної суб'єктності та ідеями концепції соціальної репрезентації (С. Московічі) уможливорює, на нашу думку, вивчення історіогенезу саморегуляції особистості з позицій соціальної психології. Йдеться про розкриття логіки взаємозв'язку історичної ментальності, типу раціональності та характеру саморегуляції особистості. Ефективність останньої є свідченням її адекватності в межах певної ментальності, що постає як складова психокультурного виміру історичного процесу.

У сучасній вітчизняній психології значна увага приділяється вивченню розвитку структури, типів й рівнів саморегуляції й самосвідомості особистості, а також особливостей їх розгортання в онтогенезі [12; 14; 15; 16], хоча в філогенезі вони постають швидше як незмінний, позаісторичний феномен. Проте "єдність особистості як свідомого суб'єкта, що володіє самосвідомістю, не є первісною данністю" [17, 238] ні в онтогенезі, ні у філогенезі. Психологічний синтез філософських, історичних, культурологічних ідей про особистість, її самосвідомість був успішно реалізований у працях О. Старовойтенко [19]. Так, пропонуючи низку культурно-психологічних моделей особистості, які відображають етапи становлення європейського персоналізму, дослідниця найперше розглядає модель, яка побудована за принципом виділення й синтезу культурно-історичних констант "Я", що притаманна особистості-творцю. Оригінальна реконструкція інтегрального "я", яка здійснювалася засобами герменевтичного аналізу (інтуїтивного розуміння, побу-

дови неявного діалогу інтерпретатора тощо) на основі звернення до творів М. Аврелія, Августина, П. Абеляра, В.-Й. Гете, К. Юнга та М. Бердяєва, засвідчила, що "попри значну просторово-часову віддаленість один від одного й виражену унікальність талантів, суб'єкти рефлексії виявили безліч подібних психологічних тенденцій, які формують стійкі ставлення "я" до надособистісного-інших-свого життя-себе" [19, с. 146].

Водночас сучасні психолого-історичні розвідки переконливо свідчать, що поряд із ментальністю чи типом раціональності тієї чи іншої епохи варто зауважити певний тип, структуру саморегуляції і суголосний їй характер самосвідомості, їх складний вплив й взаємозалежність. Вважаємо, що для більш повного аналізу історіогенезу самосвідомості й саморегуляції особистості варто опиратися на такі положення: 1) рефлексія є інтегральною характеристикою психічної саморегуляції, найперше на особистісному рівні; 2) самосвідомість постає як результат функціонування рефлексивних процесів; 3) однією з найважливіших ланок зрілої саморегуляції особистості є самоконтроль у єдності його видів (емоційний, діяльнісний, соціальний), який виоформлюється з опорою на приписи соціального контролю; 4) однією з найбільш важливих й різноманітно представлених форм побутування соціального контролю, найперше в традиційних суспільствах, є ритуали й різноманітні ритуалізовані форми поведінки (етикет, застільні звичаї, мода тощо).

Досліджуючи взаємопереходи, трансформації елементів соціальної поведінки особистості, зокрема ритуальної, і саморегуляції особистості, визначимо одиницею соціальної структури колективний суб'єкт, який має певну складові та рівні. Найбільш тісний зв'язок ритуальної поведінки особистості з найвищим (саморефлексивним) рівнем функціонування колективного суб'єкта зумовлюється її належністю до рефлексивних дій колективу в межах цього рівня. Змістом рефлексії колективного суб'єкта виступають соціальні уявлення, які відображають найбільш значущі, сутнісні аспекти взаємодії спільноти з довкіллям, які чинять загрози для життєздатності її членів та стратегії долання цих загроз, що має стосунок до групової саморегуляції й зумовлює тип історичної ментальності та тип раціональності. Адекватність функціонування колективного саморефлексивного рівня визначається ефективністю провідних базових компетенцій в умовах певного суспільства.

Деактуалізація загроз й ризиків для певної спільноти призводить до того, що частина ритуальних практик десакралізується, хоча й надалі залишається невід'ємною складовою повсякденності в умовах більш чи менш жорсткого соціального контролю. Так, загальна детрадиціоналізація способу життя в Західній Європі, його секуляризація на засадах нової, класичної раціональності призводить до загального звуження сфер побутування ритуалізованих форм поведінки, що базуються на повсякчасному соціальному контролі при наданні простору для індивідуального самовияву на засадах саморегуляції, що спричинило форсоване, з погляду макроритмів історії, становлення нового типу рефлексії й самоконтролю. Якщо традиційному типу раціональності в межах первіс-

ної, античної та середньовічної ментальності відповідали наративно-міфологічна й наративно-канонічна компетентність знавців ритуальних дійств чи священних текстів, то в добу Нового часу зароджується класична раціональність з її наративно-читацькою компетентністю. Вкупі вони потребують нових форм психічної саморегуляції, більш повного її переходу на особистісний рівень, який досягається шляхом переакцентування структури (акцент робиться тепер не на гнучкості активаційної складової, а на ускладненні видів самоконтролю), а також розвитку рефлексії загалом, яка стає інтегративною характеристикою саморегуляції.

Очевидно, що для психолого-історичного дослідження найбільший інтерес викликає момент переходу від домінування соціального контролю в поведінці на тлі традиційного типу раціональності й зумовлених нею міфологічної чи канонічної компетентностей особистості до "вивільнення" самоконтролю у більш автономній структурі саморегуляції особистості класичного типу раціональності з її розлогою наративно-читацькою обізнаністю. У свою чергу, подальше утвердження низки форм й видів самоконтролю у складі саморегуляції, інтегральною характеристикою якої стає рефлексія пересічною особистістю цінностей індивідуальності, творчості, комунікативної толерантності слід розцінювати як предтечу становлення нового типу раціональності в рамках рефлексивної модерності (Е. Гідденс) [23] чи "плинної сучасності" (З. Бауман) [1]. Цей тип раціональності вирізняє повсякчасна затребуваність поліаспектної суб'єктності та поцінування свободи вибору, факту авторства свого життєвого шляху всупереч загальновизнаній доти покірності долі, оскільки структура особистості набуває ризомоподібною форми [20], а саморегуляція обслуговує одночасно кілька потоків особистісних релексій, які конструюють не одну, а цілу низку ідентичностей.

З погляду психосоціоісторичного підходу такі трансформації самосвідомості особистості й психічної саморегуляції започатковані в Західній Європі в добу Нового часу. Вони відбулися під впливом релігійного досвіду на засадах трудової протестантської етики в часи Реформації, урізноманітнення форм світського спілкування та придворного етикету, пошуку нових орієнтирів самовизначення у сфері тілесності тощо. Зауважуючи в подальшому розгляді останню з названих умов становлення самосвідомості, нагадаємо, що важливою передумовою єдності самосвідомості С. Рубінштейн називав саме характеристики психології тілесності. "Елементарні психічні стани загальної органічної чутливості, що пов'язані з органічними функціями" [17, с. 239] в умовах зміни стосунків людини з оточуючим світом можуть набувати характеру рушійної сили розвитку самосвідомості.

Так, вихідним пунктом процесу набуття людиною рис цивілізованості значною мірою стали соціокультурні норми – заборони й приписи пізнього Середньовіччя. На основі психолого-історичного аналізу змін звичок, манер, форм спілкування Н. Еліас простежує трансформацію психічних структур (психогенез), які виникають паралельно з соціальними змінами (соціогенез). Таким чином, досягнення особистістю пев-

ного рівня цивілізованості з погляду цінностей Нового часу передбачало, за Н. Еліасом, складну трансформацію ментальності загалом, форму душі, в межах якої змінюються всі зони – "від свідомого управління власним "Я" до управління потягами, що стало повністю несвідомим" [7, с. 286]. Вчений доводить, що соціогенні структури та канали потягів зовсім не відокремлені від структур "Я" і "Над-Я" особистості. Всупереч психоаналізу Н. Еліас обстоює ідею про те, що "потяги не меншою мірою визначаються суспільством і не меншою мірою змінюються в ході історії, ніж структури "Я" і функції "Над-Я"[Там само, с. 288].

Опираючись на положення концепції Н. Еліаса, торкнемося особливостей саморегуляції, виявів самоконтролю мешканців Європи в період античності та пізнього Відродження в аспекті їх зв'язку з типом соціального контролю. З огляду на значні напрацювання в галузі порівняльної лінгвістики та історії ментальності психолого-історичну реконструкцію у цьому разі доречно здійснювати з урахуванням прийомів компаративного опису уявлень носіїв історичної ментальності про психічні стани, діахронного та синхронного порівняння психосемантичних полів, аналізу тогочасних комунікативних практик [4, с. 84]. Так, у добу античності опис переживання страху представлено не розлогими описами, а редукованими до відправлення ритуалу, що усвідомлюється швидше як реакція на зовнішню загрозу [5]. В добу середньовіччя описи виявів страху не лише доповнюються станами тривоги, паніки, ажіотації, але й більш різноманітно осмислюються, що передбачає застосування складніших технологій опанування ними. Аналіз лексичної групи із загальним значенням "peur" (страх) [4, с. 85 – 88], якою послуговується сучасні французи, свідчить про те, що більшість з цих слів виникли саме в XI-XIII столітті, причому окремі слова ("angoisse" – страшний гнів), які позначають надзвичайну інтенсивність цього стану, нині майже не побутують, або ж "реанімуються" представниками адиктивних субкультур [Там само].

Розглянемо трансформації ритуально-побутової поведінки у сфері харчування у менш ритуалізовані варіанти, надання цій активності індивідуально-неповторних рис, що дозволяє вбачати в ній своєрідні інтенції соматичного самовизначення. У процесі психолого-історичної реконструкції трансформацій ритуально-побутової поведінки у сфері харчування засвідчено типові зміни самопочуття й самосприйняття особистості на цьому терені, які спиралися на інноваційні для того часу форми й механізми саморегуляції. Звернемося до аналізу творчості філософа-скептика доби пізнього Відродження М. Монтеня. Хоча французький філософ виявляв інтерес до надзвичайно широкого кола життєвих подій і явищ, його самоспостереження указують на те, як багато значила для його сучасників з-поміж компонентів самосвідомості саме сфера самовідчуття. Остання виявляється, зокрема, у схильності до ретельного аналізу тонкощів власної харчової поведінки. Так, М. Монтень детально описує особливості власного ставлення до їжі, улюблені продукти, страви і напої [13]. Причому ця трепетна фіксація динаміки щоденного

самопочуття, своїх нагальних потреб, смаків, зокрема харчових уподобань власне й становить, на думку деяких учених, тверде ядро дещо скептичного погляду на світ французького мислителя. З цього приводу О. Лосев пише: "Це тонке плинне самопочуття, для якого завжди властива релятивістська оцінка дійсності, і є справжня естетика М. Монтеня"[11, с. 597]. Роздуми М. Монтеня свідчать про те, що на межі епохи Відродження і Нового часу поступово виникає певна система настанов, новий рефлексивний досвід особистості, який Н. Еліас позначає як досвід "самого себе", уявлення про окреме "Я", що перебуває у своєрідному замкнутому футлярі, відокремленому невидимою стіною від зовнішнього світу" [6, с. 39].

Також у роздумах Монтеня мовиться про декотрі тонкощі бенкетного спілкування, застільних манер й етикету того часу. Приміром, він повідомляє: "пообідати без скатерки я можу, але на німецький манер, без чистої серветки – дуже неохоче. Я брудню серветки набагато більше, ніж італійці і німці, і рідко користуюся ложкою і виделкою" [Там само, с. 585]. Також філософу подобалося пити з власної, особливої форми склянки, а не з металевого кубка. Не меншу увагу М. Монтень приділяє самоконтролю режиму власного харчування. Його цікавлять, приміром, такі запитання: коли і як часто слід вживати їжу? На той час звичне для нас три-чотири разове споживання їжі і, до того ж, невеличкими порціями, вважалось зайвим. У такій його організації вбачалися нудні приписи медиків. М. Монтень пише: "Я вважаю, що правильніше їсти зараз менше, але смачніше, і частіше приймати їжу. Однак я хочу задовольнити при цьому і свій апетит і голод: мені не принесло б задоволення поглатити їжу три або чотири рази на день силоміць, згідно з приписами лікарів" [Там само, с. 607]. Аналізуючи свої харчові звички і вподобання не лише в контексті існуючих соціальних настанов і стереотипів застільної поведінки, а й на тлі давньогрецьких та римських традицій, М. Монтень зовсім не сприймає ці звичаї як щось давнє й забуте. Він висловлює такі міркування: "Я не люблю тривалого застілля, і воно для мене шкідливе... Проте у себе вдома, де, між іншим, не засиджуються за трапезою, я люблю приходити до столу дещо пізніше за інших, як це робив Август, але я не наслідую його звичку виходити з-за столу раніше за інших. Навпаки, люблю тривалий відпочинок за столом після їжі і розповіді співтрапезників" [Там само, с. 604]. Зауважимо, що учасники середньовічного застілля у порівнянні з давньогрецькими та римськими симпосіастами зазвичай не виголошували філософських промов і не вели суперечок на морально-етичні теми. Основний зміст застільної бесіди – це вільна гра зі священним, якою й пройняті всі твори цього часу на згадану тему. Особливо важливим було звільнення слова в ході спілкування, створення своєрідної атмосфери розкутості і безстрашності, внаслідок чого людина як носій насамперед наративно-канонічної компетентності мали шанс утвердити себе як вільною, відкритою до нових комунікативних практик особистістю.

Таким чином, у добу Відродження на тлі різноманіття ритуальної та ритуально-побутової, етикетної поведінки особистість поступово демонструє схильність й навички самоконтролю своїх потягів, бажань й емоційних станів, які реалізуються спершу саме в ситуаціях розгортання цих практик. Так, у сфері харчової активності застільна харчова поведінка дедалі частіше окреслює коло регламентованих ситуацій, які сприяють становленню нової, більш індивідуалізованої, комунікативної компетентності особистості, що пов'язується з етикетними ситуаціями. Вони пов'язані, з одного боку, із задоволенням нагальних потреб, з іншого боку, передбачають певний рівень самоконтролю на засадах не традиційної, а класичної раціональності.

Висновок. Розвідка історіогенезу саморегуляції особистості, яка здійснюється на засадах методологічного плюралізму, поєднання ідей соціального конструктивізму, психосоціоісторичного та суб'єктного підходів дозволила окреслити особливості трансформації її структури, що відбуваються під впливом секуляризації ритуальних практик в контексті певного типу раціональності та розвитку адекватним окремим історичним ментальностям видів компетентності особистості.

1. Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. *Белявский И.Г. Лекции по исторической психологии* / И.Г. Белявский. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.
3. *Ганзен В.А. Систематика психических состояний человека* / В.А. Ганзен, В.Н. Юрченко // *Вестник Ленинград. ун-та.* – Вып. 1. – Серия 6. – 1991. – № 6. – с. 47 – 55.
4. *Головановская М.К. Чего и как боятся французы и русские* / М.К. Головановская // *Вестник Московского ун-та.* – Серия 19. *Лингвистика и межкультурная коммуникация.* – 2009. – № 3. – С. 84 – 99.
5. *Бьоме К. Страхи і надії* / Бьоме К., Дінцельбахер П., Воцелка К. ; за ред. П. Дінцельбахера // *Історія європейської ментальності.* – Львів : Літопис, 2004. – 321–349 с.
6. *Элиас Н. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада* / Н. Элиас // *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования.* Том I. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.
7. *Элиас Н. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации* / Н. Элиас // *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования.* Том II. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 382 с.
8. *Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии* / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогоров, Е.С. Мазур // *Психологический журнал.* – 1989. – № 2. – Т.10. – С.121–132.
9. *Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции: [учебное пособие]* / В.А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.
10. *Куценко Г.В. Феноменология і структура самосвідомості* / Г.В. Куценко // *Наукові студії з соціальної та політичної психології: зб. статей.* – К., 2000. – Випуск 4 (7). – С. 91–101.
11. *Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения* / А.Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1982. – 623 с.
12. *Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості* / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ "КММ". – 240 с.
13. *Монтень М. Опыты. Избранные главы* / М. Монтень. – М. : Правда, 1991. – 656 с.
14. *Моросанова В.И. Саморегуляция и самосознание субъекта* / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова // *Психологический журнал.* – 2008. – Т. 29. – № 1. – С. 14 – 21.

15. *Наумчик Н.В.* К проблеме психической саморегуляции личности / Н.В. Наумчик // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №1. – С. 57 – 60.
16. *Никифоров Г.С.* Самоконтроль человека / Г.С. Никифоров. – Л. : Из-во Ленинградского ун-та, 1989. – 192 с.
17. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн ; в 2 т. – Т. I. – М. : Педагогика, 1989. – 488 с.
18. *Субботин В.Е.* Контроль и планирование поведения / В.Е. Субботин // Психология XXI века / [под ред. В.Н. Дружинина]. – М. : ПЕР СС, 2003. – С. 488 – 512.
19. *Старовойтенко Е.Б.* Рефлексия личности в культуре / Е.Б. Старовойтенко // Мир психологии. – 2007. – № 4 – С. 209 – 220.
20. *Титаренко Т.* Сучасна психологія особистості / Т. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
21. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3 – 35.
22. *Шкуратов В.А.* Историческая психология / В.А. Шкуратов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.
23. *Giddens A.* Modernity and self-identity / A. Giddens. – Stanford (Cal.) : Stanford univ. Press, 1991. – 256 p.

In the article are defined methodological bases of studying the history aspects to transformations an inherent regulation personality. On the grounds of the analysis of studies in branches of psychology of personality, history psychology and history mentality is motivated theorist-methodological approach, which stipulates paradigmatical pluralism that allows to analyse a changing the elements an inherent regulation in the context history mentality and determined a type of rationality.

Key words: inherent regulation, self-verification, type of social checking, ritual behaviour, method psychologo-history reconstructions.

Об'єкт і предмет психології особистості у міждисциплінарному дискурсі

УДК 159.9.01

Сергій Максименко

ПЕРСОНОГЕНЕЗ ЯК ОНТОПСИХОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НУЖДИ

У статті представлено результати сутнісного аналізу нужди як життєтворчого начала особистості, розкрито її атрибутивні змістові ознаки.

Ключові слова: інтенція, генетико-моделюючий метод, нужда, особистість, розвиток.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С. Ви-готським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С. Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В.В. Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (Ц.Л. Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми дійшли висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *нужда*.

Коли ми говоримо, що життя породжує життя, слід відповісти на запитання: "Яким же чином це відбувається?". Породження життя як такого полягає в нужді. І любов починається з нужди і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Проведення логіко-психологічного аналізу дало можливість виокремити генетично вихідну суперечливу "одиницю", яка лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, *нужда*, фактично і являє собою "неможливу", "дивну", суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна й енергетично ємна.

Що забезпечує і викликає цей постійний, невпинний, віковичний рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з *нежиття*, воно продовжує, успадковує інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоках цього – особлива життєтворюча всезагальна інтенція-нужда, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших.

Нужда розглядається нами як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа нужди являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти. За психологічними показниками *нужда* є особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя.

Нужда, як вихідна базальна енергетична інтенція, з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у свій креативний продукт – нове життя. Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним.

Нужда не *"модифікується"* ні в які інші структури: вона породжує "на собі", "в собі" окремі й різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене "зустріччю" нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, насамперед – соціального.

Сама *нужда*, як вихідна інтенційна енергетична сила, опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя.

Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у цієї дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, започатковуючи формування – виникнення особистісної *структури*.

Ми констатуємо попередньо, що саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті й виходить на новий рівень свого існування, лише опредметнившись у новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно біологічною, ця істота, за посередництвом опредметненої – втіленої в неї біосоціальної нужди, несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка була присвоєна її пращурами в процесі життя і стала до деякої міри вже і біологічною.

Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні запити, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості.

Нужда, таким чином, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість. Власне кажучи, соціальне з'являється "на сцені" двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається розгортання людських здібностей. Отже, нужда входить у соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає "друге" породження особистості.

Зрозуміло, чому нас спонукає до теоретично-методологічного аналізу загадковість феномену зародження-продовження саме людського життя. Стрижневим моментом тут є введення в категоріальну мережу поняття нужди. Чому ми звертаємося до цього? Мова йде про метод дослідження розвитку особистості. Річ у тім, що категорія нужди виступає пояснювальним принципом відносно моделюючої природи психіки людини, відтак можна говорити про метод дослідження особистості.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє твердити не стільки про присвоєння, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї "ділянки" нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості.

Але зверніть увагу – ми говоримо, що "все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не тиск" і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. Отже, в чомусь-таки правий В.П. Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, необхідно застосувати адекватний генетико-моделюючий метод.

Нужда, таким чином, виступає як стрижень, що пронизує особистість в її житті, з'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є витоки, джерела, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя. Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість по-новому подивитися на всі теорії. Ця категорія ніби вмщує всі парадигми і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку "одиниць" зовсім іншої природи. Було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості.

Принципи побудови методу відображають природу існування об'єкта вивчення: соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Як встановити в аналізі змістові "одиниці" особистості? Звернемося знову до "точної фантазії": генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. *Нужда як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини.* В своєму "розгортанні" нужда "зустрічається" із соціальними, і біологічними факторами оточення людини і задає змістові точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас лініями розвитку особистості.

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Таким чином, (1) *першою атрибутивною змістовою ознакою* нужди є її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково становлять суперечливу, але абсолютно *нерозривну єдність*.

Отже, (2) *другою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- й онтогенезу живого засвідчує, як уже вказувалося, що нескінченний плин нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі "виходом" нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлексувала саму себе. Але рух продовжується...

Таким чином, (3) *третьою атрибутивною ознакою* нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез.

4. *Четвертою важливою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О.Ф. Лосев). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно й енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним опредметненням нужди в живій природі. Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємося з "другою" реальністю: нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість).

5. *П'ятою атрибутивною ознакою* нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту.

6. *Шостою атрибутивною ознакою* нужди слід вважати її *афіліативну природу*. У своїх працях ми показали, що дійсною *формою існування нужди є любов*.

Нарешті, треба зазначити, що (7) *сьомою важливою атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування*. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носія і втілення нужди. Але завдяки зустрічі і *через* неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам видається, що аналіз даної атрибутивної ознаки дасть змогу, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перераховані атрибутивні ознаки нужди окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу. Переконані, що нужда як молярна одиниця психіки, здатна до нескінченного саморозвитку, опредметнення й онтопсихологічної трансформації, може виступити не лише достотним предметом психології особистості, а й пояснювальним принципом персоногенезу як такого.

1. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании возрастной и педагогической психологии / Максименко С.Д. // Тез. к XXII Междунар. психол. конгресса, ГДР, Лейпциг, 6-12 июля. – М., 1980. – 1980. – С. 37.
2. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников / С.Д. Максименко // Радянська школа. – 1981. – № 12. – С. 23–29.
3. Максименко С.Д. Генетическая психология / Максименко С.Д. – М. : Рефл.-бук., К. : Ваклер, 2000. – 319 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
5. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі / С.Д. Максименко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4. – С. 39–46.
6. Максименко С.Д. Методологические аспекты психологии обучения / Максименко С.Д. // Психология. – 1998. – Вып. 31. – С. 3–10.
7. Максименко С.Д. Общая психология / Максименко С.Д. – М. – К.: Рефл.-бук, Ваклер, 1999. – 2004. – 528 с.
8. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / Максименко С.Д. – К., 1998. – 218 с.
9. Максименко С.Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С.Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 31–39.
10. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / Максименко С.Д. – К. : Наукова думка, 1999. – 216 с.
11. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / Максименко С.Д. – К.: КДП, 1990. – 240 с.
12. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 701 с. (5 випусків).

The essential analysis of *nuzhda* as the living-creative beginning of personality's development, its attributive significant signs are presented in the article.

Key words: intention, genetic-modeling method, *nuzhda*, personality, development.

УДК 159.9.016

Тетяна Титаренко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Життєвий шлях особистості розглянуто як динамічний спосіб конструювання себе і свого життя, як гіпертекст. Показано, що такі традиційні детермінанти життєвого шляху, як вік людини, утрачають визначальну силу, перетворюючись на пластичні соціокультурні ролі. Водночас численні версії життя набувають певної незворотності завдяки наявності в життєвому шляху власного креативного потенціалу, що забезпечує звільнення від примусової каузальності та створення відповідних автонаративів.

Ключові слова: життєвий шлях особистості, постмодерністський дискурс, вік, гіпертекст, наратив.

У сучасній персонології дедалі потужнішим стає постмодерністський дискурс із його зміною індивідуалістичної парадигми на парадигму діалогічну, комунікативну, соціокультурну. Не шукаючи більше єдиної для всіх об'єктивної реальності, кожен тепер створює реальність власну, свій окремий життєвий світ, орієнтуючись на численні економічні, політичні, етнічні, релігійні, гендерні та інші контексти. *Актуальність*

постмодерністського погляду на особистість передбачає реінтерпретації усталеного поняттєвого апарату.

Відомим феноменом сучасної культури є перевідкриття часу. Незворотність часу відображає сутнісні характеристики світу, стає механізмом, що створює порядок із хаосу. Ученими доведено, що хімічна реакція має пам'ять, зафіксовано вплив минулого на біологічні системи. Низка відкриттів привела до формулювання інтегральної тези про матерію, яка не є даністю, а постає як продукт історії. Успіхи синергетики дали змогу І. Пригожину та І. Стенгерс констатувати, що ми вступаємо у світ поставання, виникання, тобто в принципово процесуальний світ (див. [4]).

Оскільки особистість тепер теж сприймається насамперед як процес, що конституює себе в русі, бажано визначитися з такою персонологічною категорією, як життєвий шлях. Отже, *метою* статті є пошук особливостей побудови особистістю власної історії, конструювання життєвої дороги. Постмодернізм не продовжує модерністську традицію програмної відмови від ідеї минулого, ідеї наступності, тобто відмови від ідеї часу як такого. У цьому дискурсі осмислення темпоральності набуває нового дихання.

Згадаймо, що традиційно життєвий шлях розглядався як історія формування особистості в її подієвому наповненні, що поєднувала біографічне та історичне. Завдяки шляхові, який людина долала, вона встигала або не встигала стати зрілою особистістю, типовим представником своєї соціальної страти, покоління, а зрідка й яскравою історичною постаттю. Значущі події детермінували подальший рух уперед, хоча могли спочатку здаватися тривіальним збігом обставин.

Як бачимо, коли розвиток особистості було лінійно детерміновано, її життєвий шлях мав вигляд поступального, практично векторного, а його координати здавалися чітко заданими раз і назавжди. "Де народився, там і знадобився". Теперішня рухлива, змінна, кочівна особистість, утрачаючи схильність до усталених традицій, змінюючи звички осілого, передбачуваного життя, готова до ризикованих мандрів, відкрита всім детермінаційним вітрам.

Життєвий шлях пілігрима, подорожнього втрачає колишню жорстку залежність від сімейного походження, здобутої освіти, професійного старту. Розсуваючи горизонти, людина готова неодноразово розпочинати все спочатку, і для неї ніколи не пізно змінювати ціннісні пріоритети, значущі оточення, місце проживання, способи самовияву. Так саморозвиток особистості в новому дискурсі збагачується негаданими можливостями, а численні конфігурації життєвого шляху тепер можна створювати практично нефінально.

Погоджуючись із К. Джердженом щодо лімітів, які накладає усталена ідентичність на саморозвиток [7], хочу наголосити на самоцінності особистісної колажності, процесуальності і, відповідно, неоднозначності, гнучкості в трактуванні життєвих подій та плануванні майбутнього. Ті, хто виступає за фіксовану ідентичність, прагне обрати влаштований і передбачуваний життєвий шлях, хоче надійності, безпеки, спокою. Але ми не живемо більше у світі, у якому цінуються саме такі способи життя. І навіть якщо це боляче, нам усе-таки потрібно ставити під питання адекватність минулих традицій викликам сьогодення [7, с. 59].

У постмодерністському світі життєвий шлях уже не є єдиною траєкторією, прямою лінією життя. Він радше скидається на постійно створювану особистістю мозаїку шляхів, що складаються під впливом по-різному трактованих реальних та уявних подій, між якими важко побудувати ієрархічний зв'язок, знайти єдину чітку послідовність. Особистість тепер не долає свого життєвого шляху, а конструює його, відшуковуючи нові й нові міжподієві конфігурації, обираючи несподівані манівці та інтерпретації їхньої значущості.

Якісним методом вивчення життєвого шляху особистості, що відчутно набуває популярності, стає біографічний метод. У біографіях реєструються не лише події, які міг би зафіксувати сторонній спостерігач, а й життя як пережите: образи, почуття, значення, пов'язані із життєвими подіями [5, с. 5]. У них зазвичай є інтерпретація набутого досвіду, його переосмислення, структурування, пов'язування з пережитим минулим і

прогнозованим майбутнім. Аналіз тексту біографії дає змогу виявити, який саме життєвий світ вибудовує собі людина на певних відрізках свого життя, як осмислює і переосмислює власну роль у побудові життєвого шляху, яким чином оцінює вплив на нього соціокультурних та інших чинників.

Щоб уявити, як змінюється в постмодерністському дискурсі розуміння поступальності руху життєвим шляхом, зупинімось на віковій модальності. Продуктивною видається гіпотеза М. Епштейна щодо віку як фракталу, як фрагменту часу, який піддається нескінченному діленню. Неоднорідність віку полягає в тому, що на кожному віковому етапі ми починаємо з дитячої невпевненості, зацікавленості, подиву, переходимо до підліткової нестабільності, кризи довіри, відчуження від оточення, далі настає молодий вік визначеності, самостійності, за ним – зрілий розквіт, гармонія, акме, і, нарешті, старіння, вичерпаність. Так віки не лише поступально змінюють одне одного, а й повторюються на нових етапах людського життя. Ми встигаємо кілька разів по-різному побути дітьми, підлітками, молодими людьми, зрілими особистостями і навіть старими [6].

Людське життя відтворюється в життєвому шляху особистості нелінійно. Як пише Епштейн, якщо вже буває затяжна весна, із заморозками і холодними вітрами, що ніяк не переходить у літо, то тим паче буває дитинство, яке затягується. Є люди, які ніби завжди сорокарічні або завжди підлітки. Поети нерідко залишаються на межі отроцтва, тоді як філософи схильні до сенільності і вже в дитинстві схожі на маленьких старих. Парадоксальна вікова динаміка, що відтворюється в життєвому шляху, пов'язана ще й з професійно-творчим складом особистості.

Минулі віки всередині нас, як пише Епштейн, не лише продовжують жити, вони ще й періодично загострюються, а інколи навіть уперше по-справжньому прокидаються, коли їхній час, здавалося б, давно минув. Рокірування віків, наприклад, зрілість у ранній молодості або молодість у пізній зрілості, особливо характерна для постмодерного суспільства. Зацікавлює теза щодо одночасного прояву кількох віків в одній людині, такої собі "всєвіковості", коли всі віки по-різному говорять, як усі клавіші звучать на добре налаштованому інструменті. Інколи ці віки перебивають один одного, захлинаючись від повноти самовиразу, яку важко вмістити в манеру одного віку. Людина може рухатися шкалою віку водночас уперед і назад, як пише Епштейн, ніби граючи на своїх віках, як на клавіатурі. Справді, бувають особистості, вік яких дуже важко визначити, спираючись на зовнішність, творчу продуктивність або стан здоров'я.

Поняття "вік", яке завжди правило за одну з детермінант життєвого шляху, останнім часом деконструюється завдяки новому розумінню процесу старіння. Докладно вивчаючи старість, К. та М. Джерджени стверджують, що старіння в традиційному розумінні поза соціальними стереотипами просто не існує. Лише в контексті протестантської етики і духу прагматизму, що сприяли ототожненню значущості людини, її досягнень та заробітної платні, людина з віком починала втрачати свою цінність [8].

Натомість з погляду соціального конструктивізму, все насправді цінне в житті має джерела в стосунках, до яких людину включено, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій (і, напевно, зовсім різних темпів проживання певних віків – Т. Т.). Є сподівання, що ми поступово перетворимося на незалежне від віку суспільство, оскільки вже сьогодні готові приймати тридцятирічного міністра, п'ятдесятирічну породіллю, сімдесятирічного батька новонародженої дитини.

Як формулює Г. Газан (H. Hazan), дискурс старіння народжується із взаємин усередині певної культури у цілком певний час. В інших культурах можливі альтернативні інтерпретації віку людини. Так, наприклад, у народів Західної Кенії старіння асоціюється не з відторгненням, а з досягненням дедалі вищого соціального статусу і поваги [див. 8].

Те, що наявність букету хвороб і втрата певних здібностей асоціюється в нашій культурі з похилим віком, є не чим іншим, як звичною інтерпретативною схемою, що базується на модерністських ідеях продуктивності та індивідуалізму. Насправді старість, яку Джерджени називають "темним віком", тісно пов'язана зі специфічною кон-

фігурацією соціально-економічних умов. Коли ці умови змінюються, якість життя зростає і виникає можливість суттєвої трансформації колишніх поглядів.

Завдяки подовженню тривалості життя кількість літніх людей постійно збільшується. У США, наприклад, уже майже 25 % електорату становлять люди, яким за 65. Старі стають не лише активнішими політично (згадаймо, хто двічі обрав мера Києва – Т.Г.), вони також дедалі краще організовуються, створюють певні асоціації і спілки. До того ж, у розвинутих країнах вони стають могутнішими економічно й інформаційно. Нові веб-сайти, чати для людей літнього віку дають змогу вступати у діалог у будь-який час дня і ночі з мешканцями різних країн, і самотність відступає.

Сьогодні пропонується спеціальний термін "герофобія" для опису надмірного страху старіння. М.Галлетт (M.Gullette) називає похилий вік стресором, депресантом і навіть "психокультурною хворобою". Добре, що людей, які страждають на цю хворобу, стає все менше. За даними американських дослідників, незважаючи на календарний вік, сьогодні менше ніж 10 % людей ідентифікують себе із старими. Замість жорсткої опозиції "молодість – старість" виникає реальна можливість говорити про численні варіації зрілості (див. [8]).

Серед мішеней для деконструкції віку слід згадати важливий для самоідентифікації та самоприйняття образ тіла, яке незворотно змінюється, марніє, в'яне, старіє. Щоб зберегти тіло немолодої людини, працюють цілі армії косметологів, фармацевтів, пластичних хірургів, протезистів, офтальмологів, дієтологів, тренерів фітнес-центрів. Вони демонструють великі ресурси, які кожний з нас як тілесна істота має для підтримки й оновлення. Отже, життєвий шлях стає майже нічим не обмеженим і відкритим. Американські колеги говорять навіть про гламуризацію старіння, і їхні зовсім не молоді, але привабливі та елегантні телевізійні диктори, політики, актори стають підтвердженням цього [8].

Такий знайомий кожному страх безпорадності, болю, смерті долається завдяки можливості немолодих людей функціонувати як справжні майстри, керманічі свого власного життя навіть на його останніх етапах. Чимало людей дуже поважного віку ефективно працює на робочому місці, демонструючи високий професіоналізм. Будучи економічно незалежними, навіть ті старі, хто вже давно не працює, прагнуть бути автономними від родичів і мешкати окремо. Активні й небідні пенсіонери ставлять перед собою нетрадиційні життєві завдання, пов'язані з тривалим збереженням власної сперми та яйцеклітин для майбутніх нащадків. Багато старих планує, як найкраще розподілити власне майно, та організовує заздальгідь навіть майбутній похорон.

Старі люди, на відміну від їхніх молодших родичів і знайомих, устигли бути історичними свідками великих подій ХХ ст., і цей безперечний факт також є їхньою перевагою. Старі мають великий життєвий досвід, який допомагає приймати виважені рішення, виявляти терплячість і доброзичливість. До мудрості треба ще дожити, і тривалий життєвий шлях, який приводить до неї, заслуговує на пошану.

Але найголовніша перевага старості – вільний час. Нарешті час удається використувати так, як хочеться, витратити на те, на що його катастрофічно бракувало протягом перевантаженого трудового життя. Хтось знайде час для рибалки, круїзів, відвідування концертів і театрів, хтось заглибиться в медитації, піде до церкви, займеться йогою, а хтось почне малювати, танцювати і співати в хорі. Для суспільства вільний час старих людей також стає відчутним ресурсом: бабусі й дідусі нерідко перетворюються на центральні постаті в житті їхніх онуків, старі люди допомагають у лікарнях, центрах реабілітації інвалідів, психічно хворих. Волонтери-пенсіонери сприяють вирощуванню лісів, збереженню природи, включаються в боротьбу зі шкідливими звичками.

Завдяки новим, продуктивним формам старіння дедалі більше старих сьогодні задоволені зі свого життя. Вони відчувають свою інтегрованість у суспільство, корисність, запитаність, не скаржаться на погане здоров'я і мають сили продовжувати перебудови та реконструкції власного життєвого світу.

Отже, вік у постнекласичній парадигмі стає поняттям умовним. Близькою до підходів Епштейна та Джердженів є гіпотеза Ю. Єлисеєвої відносно гносеологічної вичер-

паності традиційної лінійно-циклічної моделі "віків життя" і потреби в новій – мережевій – моделі. Ідеться про відносну свободу вікового руху в життєвому хронотопі. Актуалізується евристична аналогія віку з текстом, до якої додається синергетичне трактування принципово нелінійних траєкторій вікового руху. Вікові кризи розглядаються як точки галуження, що генерують стохастичність (імовірнісність) вибору наступних віків.

"Наступні" вікові світи не ускладнюються порівняно з "попередніми" в традиційному розумінні, тобто не вишиковується ієрархія. Радше йдеться про гіпертекстову організацію. Тоді зонами активного смислопородження стають не самі вікові світи, а межі, кордони між ними. Буття як перехід стає ритмічною зміною процесів адаптації до певного віку і руйнацією його основ.

Ви-ростання, з-ростання трактується не як екстенсивні, а радше як інтенсивні біосоціокультурні процеси, що самоорганізуються. Онтологічно вікові світи базуються на внутрішньо- і міжвіковій комунікації, що забезпечує інкультурацію і соціалізацію їхніх суб'єктів. Вік, за Єлісеєвою, є соціокультурною роллю, що постійно трансформується. Пластичність цієї ролі природно стимулює рефлексію з приводу особистісної ідентичності [2, с. 99].

Отже, життєвий шлях, що відтворює просування особистості від віку до віку, не є єдиною, послідовною, цілісною, векторною траєкторією життя. Ця життєва дорога "незаасфальтована", непряма і нелінійна. Вона більше схожа на численні галуження актуальних і потенційних смислів, путівців, стежок, манівців. Життєвий шлях має власний креативний потенціал і не підпорядковується примусовій зовнішній каузальності. Прийдешнє приходить, наближається, твориться самою людиною як у теперішньому, так і в минулому завдяки його новим тлумаченням.

Людське життя – це насамперед історія, а "...історії не відбуваються в реальному житті, вони радше конструюються людьми в їхніх головах" – цю конструктивістську аксіому Дж. Брунер сміливо поширює на автобіографічне самоконститування [1, с. 10]. Справді, будь-яка реальна подія може стати кульмінацією зовсім різних життєвих історій або залишитися їхнім малозначущим епізодом залежно від того, хто стає наратором, для кого він творить свій текст, з якою метою його розповідає.

Якщо історія не лише охоплює минуле і теперішнє, а й поширюється на невизначене майбутнє, її автор отримує безліч можливостей видозмінити сюжет, розставити інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій. Такі незавершені, відкриті історії про завтрашнє життя, що постійно змінюються відповідно до того, як переживаються та інтерпретуються сьогоdnішні події, насправді багато в чому детермінують майбутнє, оскільки непомітно тчуть життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються великі і малі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркіруючи й організовуючи життєвий шлях, спрямовуючи самоконститування.

Зрозуміло, що цілком правдивих, повністю об'єктивних розповідей немає. Така позитивістська об'єктивність просто не відповідає новій постмодерністській парадигмі. Постає автор, його діалоги з оточенням, що змінюють уявлення про себе і світ, набутий і відрефлексований досвід, навіть наявний емоційний стан як розповідача, так і його співрозмовника завжди вносять свої корективи. У кожному наративі правда співіснує з вимислом, реальність уплітається в міф. Коли людина описує майбутнє у формі історії, вона звичайно не забуває про контекстуальні маркери, тобто не тільки знаходить більш-менш точні слова для своїх мрій, передчуттів, домагань, а й вимальовує художні деталі, конкретизує подробиці, акцентує бажаний поворот сюжету, шукає пояснення майбутніх учинків свого оточення. Контексти таких оповідань є плінними, динамічними.

Сучасна особистість постійно використовує різноманітні історії, щоб надати сенс власному життю, якимось спрямувати його. Кожну історію людина створює як динамічну діалогічну взаємодію, орієнтуючись на слухача, читача, критика, опонента. Діалоги бувають уявними і реальними, і в житті людини вони існують, переплітаючись один з од-

ним. У різних соціальних і приватних контекстах одна й та сама історія, плінна, як сучасність, живе і звучить невідомо. Адже афективно заряджене ставлення оповідача до себе, що передається в тексті, відтворює просторово-часову структуру його життєвого світу. Від того, як змінюється спосіб розповіді про себе, залежить регуляція способу життя і, відповідно, організації майбутнього.

Життєвий шлях змінює свою семантику, уже не сприймаючись як єдина верстова дорога від народження до смерті. Набувають значення малопомітні стежки, об'їзні маршрути, можливості повертання назад, застрягання на бездоріжжі, вигадкування і втілення в життя нових шляхів. Навіть смерть перестає сприйматися як остаточний фініш, як фінальний акорд, припускаючи трансцендування в інші культурні виміри.

Із віком міняється співвідношення між "простором досвіду" і "горизонтом очікувань", як сказав би Р. Козеллек. У сюжет пакується вміст проживаного життя, допомагаючи вибору подальшої траєкторії руху. Креативні нарративні практики, стаючи домінуючими, підтримують великий горизонт очікувань і, таким чином, відсувають старість, продовжуючи продуктивний вік зрілості. Екологічні сюжети, які обирає певна частина молоді, що ховається від цивілізації, привносять у життя такі характерні для пізньої зрілості цінності, як цінність повільного споглядання, мудрого невтручання, спокійного прийняття всього, що відбувається. Простір досвіду стає більшим за простір очікувань, і психологічний вік починає переважає над фактичним.

Концепти життєвої історії зосереджуються на індивідуальному прогнозі, спрямованому на підвищення якості життя. А час, якщо він прискорює свій біг, стискає простір досвіду, як пише Козеллек, позбавляє його сталості і щоразу привносить у гру якісь нові невідомі величини, через які навіть теперішнє вислизає за межі нашого чуттєвого досвіду [3, с. 40]. Так щоразу виникають нові підстави для побудови чергових текстів про власне життя, наступних варіантів життєвого шляху.

Висновки. Постмодерністський дискурс дає змогу побачити життєвий шлях особистості як темпорально артикульовану актуалізацію бажаної інтерпретації конструювання себе і свого життя.

Сповнений численних варіацій шлях із минулого в майбутнє втрачає колишню векторність, лінійність, ієрархічну підпорядкованість, набуваючи виразної динаміки, несподіваності, різнобарвності. Він уже не є єдиною можливою траєкторією життя, не є верстовою дорогою від народження до смерті. Життєвий шлях стає певним особистісним гіпертекстом, що самоорганізовується відповідно до обраних сюжетів.

Вік людини, як і її походження, освіта чи професія, перестають жорстко детермінувати її життєвий шлях, стаючи підґрунтям пластичних соціокультурних ролей. Набуває популярності така модель віків життя, згідно з якою людина вільно мандрує власним життєвим шляхом, багаторазово в різних контекстах переживаючи дитинство, отрочество, молодість, зрілість, старість. Такі мандрі не стають безладними й сумбурними, оскільки незворотність часу все ж створює порядок із хаосу, утілюючись в певних нарративах з відповідними сюжетами.

Постмодерна особистість повсякчас змінює себе, зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, конструюючи чергові версії власного життя, варіанти життєвого шляху. Її життєвий шлях, маючи власний креативний потенціал, звільняється від примусової зовнішньої каузальності, що дає змогу особистості зануритися в гру інтерпретативних кодів і набути нечуваної свободи самовиявів.

1. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
2. Елисеева Ю.А. Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры / Ю.А. Елисеева // Известия Уральского гос. ун-та. – 2007. – № 48. – С. 94–102.
3. Козеллек Р. Минуле. Майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К., 2005.
4. Можейко М.А. Переоткрытие времени [Електронний ресурс] / М.А. Можейко. – Режим доступу: <http://meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>.
5. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К., 2004.

6. Эпштейн М. К философии возраста [Электронный ресурс]/ М. Эпштейн // Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов. – Режим доступа: <http://zvezdaspb.ru>.
7. Gergen K. The decline and the fall of personality / K. Gergen // Psychology Today – 1992. – № 25(6). – P. 59–63.
8. Gergen K. The New Aging: Self Construction and Social Values / K. Gergen, M. Gergen // Social structures and aging. – New York, 2000.

The personality's life way is revealed as a dynamic mean of oneself and one's own life constructing, as a kind of a hypertext. It is shown that such traditional determinants of life way as man's age are losing its decisive influence and transform into plastic socio-cultural roles.

Meanwhile, a great number of life version acquire a certain irreversibility thanks to presence of one's own creative potential in the person's life way. It provides the release out of forced causality and forming conformable auto-narratives.

Key words: personality's life way, postmodern discourse, age, hypertext, narrative

УДК 615.851:81'23

Лариса Засєкіна

НЕЙРОПСИХОЛІНГВІСТИКА VS. ПАТОПСИХОЛІНГВІСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ І РЕАБІЛІТАЦІЇ ПАЦІЄНТІВ ПІСЛЯ ІНСУЛЬТУ)

У статті викладено методологію комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, яке конкретизується на вивченні мовлення пацієнтів після інсульту. Філософія мозку, емпіричний, онтологічний, епістемологічний підходи, принципи вивчення мозку і психіки дають змогу виявити мовленнєву специфіку при ушкодженні мозку, а також розробити реабілітаційну програму з урахуванням пізнавальної, емоційної, мотиваційної сфер особистості пацієнта для відновлення його мовлення.

Ключові слова: методологія, нейропсихолінгвістика, емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи, нейроіміджінг, тотожність мозку, тотожність особистості.

Постановка проблеми. У добу глибокої раціональності та панування "залізної" логіки не лише як провідного критерію наукового мислення, а й як індексу здорового глузду загалом, зберігається утримання ментального балансу спалахами ідей ірраціональності, які, у свою чергу, роблять не менший внесок у розвиток людської думки та її досягнень. Поступ психології, що відбувається внаслідок рефлексії наукового знання, простежуються у трьох іпостасях останньої – онтологізму, гносеологізму, методологізму. При цьому ці типи рефлексії пронизують різні галузі психології, психолінгвістику зокрема.

Так, перший (Ч. Осгуд) та другий (Н. Хомський) етапи розвитку психолінгвістики [3] є віддзеркаленням онтологізму, адже проголошують ідеї, відповідно, універсальних конотативних значень, які є загальними конструктами світосприйняття для людини як родової істоти, а також ідею вродженості і універсальності ядерних когнітивних структур, які гарантують людині оволодіння мовою. Знання про мову як об'єкт мав переважно об'єктивні дані, що вимірювалися семантичним диференціалом Ч. Осгуда за факторами оцінки, сили і активності чи експериментом Дж. Міллера на визначення часу реакції при сприйнятті ядерних і трансформаційних граматичних структур [3; 4].

Гносеологізм третього покоління психолінгвістики виражається переходом від синтаксису та семантики окремишого слова і речення до цілісного дискурсу чи дискурсивної практики, які своїми затекстом і контекстом визначають психологічну реальність фрагмента мовлення. При цьому ситуативність у дискурсі видозмінює і психоло-

гічну реальність, відтак, остання має відносно об'єктивність відповідно до конкретної ситуації.

Широкі масиви вербальних інформаційних потоків, які наскрізь пронизують психіку та визначають, за Л.С. Виготським [1], її опосередкований характер, зумовлюють пошуки відповідних методів вивчення психіки шляхом ґрунтового аналізу мови і мовлення. Встановлення психолінгвістичного інструментарію, який би був адекватним для вивчення психічної організації особистості, становить основне завдання сучасного – четвертого періоду психолінгвістики. Цей період є відбитком методологізму як типу рефлексії наукового знання психолінгвістики.

Слід відмітити, що рефлексія психолінгвістики, або за термінологією О.О. Леонтьєва, "психолінгвістика психолінгвістики" чи "рефлексивна психолінгвістика" трактувалася зовсім по-іншому, ніж осмислення наукового знання та пошук відповідної методології. Вчений розуміє під цими поняттями осмислення суб'єктом свого мовлення та управління мовленнєвими процесами на основі рефлексії [7, с. 154].

Таким чином, на сучасному етапі провідного значення набуває "психолінгвістика психолінгвістики" як тип рефлексії наукового знання. Важливим моментом у пошуковій відповідних психолінгвістичних методів є неодмінний розгляд мови не лише як семітичного організму, а як екстеріоризованого утворення особистості, що внаслідок інтеріоризації, переходить у важливий психічний процес людини – її мовлення, яке нерозривно пов'язане з усіма пізнавальними, емоційними, мотиваційно-вольовими процесами.

Вперше сполучення "мова особистості" було введено у науковий обіг О.О. Леонтьєвим. Вчений зазначає, що дедалі важливішим стає розуміння "особистісно детермінованих стратегій мовленнєвого спілкування та оволодіння мовою, мови як смислового, а не лише значеннєвого феномена..." [7, с. 282]. І загалом предмет психолінгвістики він розуміє як "співвідношення особистості зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і мовою як провідною складовою образу світу людини, з іншого" [7, с. 19].

Слід констатувати той факт, що якщо ідеї мовної особистості втілюються у комплексні психолінгвістичні дослідження [5; 6], то поняття "мова особистості" практично випало з наукового обігу. Необхідність розгляду мови як системи знаків, що пронизує психіку людини, та мовлення як психічного процесу, що пов'язаний з усіма особистісними утвореннями, визначає **завдання нашого дослідження**: розгляд методологічних основ сучасного та відносно молодого напрямку психолінгвістики – нейропсихолінгвістики як міждисциплінарного підходу до вивчення особистості; встановлення відмінностей між нейро- та патопсихолінгвістикою; висвітлення специфіки нейропсихолінгвістичного дослідження у вивченні цілісної особистості пацієнта після інсульту з різними ушкодженнями головного мозку.

Перебіг дослідження. Виокремлення галузі психолінгвістики – нейропсихолінгвістики – поряд із існуючими та подібними до неї галузями – нейропсихології та патопсихолінгвістики – зумовлено такими чинниками. По-перше, появою методологічної бази, якою слугує філософія мозку, що розглядає мозок як фізіологічний субстрат когніції людини, порушуючи емпіричну, онтологічну та епістемологічну проблеми мозку і когніції. По-друге, виникненням конкретного методу дослідження – нейроіміджінгу, суть якого зводиться до фіксації активації мозку та її динаміки при виконанні різних когнітивних операцій. Нейропсихолінгвістика має справу з нейроіміджінгом, який встановлює активацію мозку при різних видах мовленнєвої діяльності особистості. По-третє, нейроіміджінг як метод нейропсихолінгвістики, на протигагу патопсихолінгвістиці та нейропсихології, має справу не лише із порушенням норми, а й із збереженням останньої. Це, у свою чергу, має свої позитивні моменти. Розглянемо їх більш докладно.

По-перше, вивчення норми поряд із патологією дає змогу розширити генеральну сукупність осіб порівняно з обмеженою кількістю пацієнтів. По-друге, нейроіміджінг дає змогу зафіксувати мозкові ділянки, які рідко зазнають ушкоджень. Наприклад, острівець Рейля – невелика пірамідальна ділянка, захована під лобні, тім'яні і скроневі час-

тини мозку, зазнає ушкоджень дуже рідко, водночас, дані нейроіміджінгу засвідчили важливу роль цього острівця у породженні мовлення [10]. По-третє, порівняно із нейропсихологічними дослідженнями, зосередженими лише на ушкоджених ділянках та їх впливові на перебіг психічних функцій, нейроіміджінг висвітлює не лише мозкову локалізацію когнітивної операції, а й динаміку цієї активації.

З метою розгляду можливостей нейропсихолінгвістики у вивченні мовленнєвої діяльності людини у нормі та патології відповідно до фізичного субстрату, розглянемо основні положення філософії мозку, яку вважаємо вищим рівнем методологічного апарату нейропсихолінгвістики. Основна ідея філософії мозку полягає у зіставленні проблеми вивчення людського розуму із проблемою вивчення мозкової організації. На сьогоднішній день доволі незаперечним є принцип системної локалізації вищих психічних функцій: чим вищою (складнішою) є психічна діяльність, тим різноманітніші ділянки охоплюються активацією. Чітку мозкову локалізацію можна спостерігати лише при найпростіших, генетично зумовлених станах і процесах. Відтак, "ділянковий" пошук засвідчив свою неефективність, що зумовило появу інших шляхів вирішення нейропсихологічної проблеми.

Один із таких шляхів запропонував Дж. Нортхофф: особливості когніції людини повинні вивчатися через встановлення емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів до вивчення як людського розуму, так і мозку [11]. Ґрунтуючись на схемі аналізу розуму і мозку, запропонованої вченим, спробуємо окреслити методологічну основу для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, використовуючи філософію мозку і закономірності мовленнєвих процесів людини.

Емпіричне визначення мозку передбачає розгляд останнього як сукупності нейронних станів. Нейронні стани вивчаються емпіричним шляхом і тісно пов'язуються з конкретними психологічними і фізіологічними функціями. Емпіричне визначення мовленнєвих процесів людини теж передбачає детермінацію цих процесів конкретними нейронними станами мозку. Водночас, переважну кількість когнітивних, мовленнєво-мисленнєвих процесів зокрема, не можливо вивчати на рівні емпірики, подібно нейронним станам, адже вони не піддаються втручанню іншої особи – експериментатора. Оскільки найповніше вивчення ментальних станів представлене вивченням власного суб'єктивного досвіду самою ж особистістю, значна частка мовленнєво-мисленнєвих процесів не може бути повною мірою пояснена ані особливостями мозкової організації, ані нейронними станами. Наприклад, внутрішнє мовлення особистості, яке виражає не лише потік її мислення, а й певний суб'єктивний досвід конкретних подій. Таким чином, емпіричний підхід до вивчення мозку та мовлення людини дає змогу зафіксувати ділянки активації у мозку при породженні тієї чи іншої мовленнєвої дії, а також встановити закономірності перебігу зовнішнього мовлення. Водночас механізми внутрішнього мовлення та природу мовленнєвої організації як психофізіологічну і соціальну форму мовленнєвого досвіду не можна виявити з позиції емпіричного підходу. Відтак, доцільним є уведення інших перспектив вивчення.

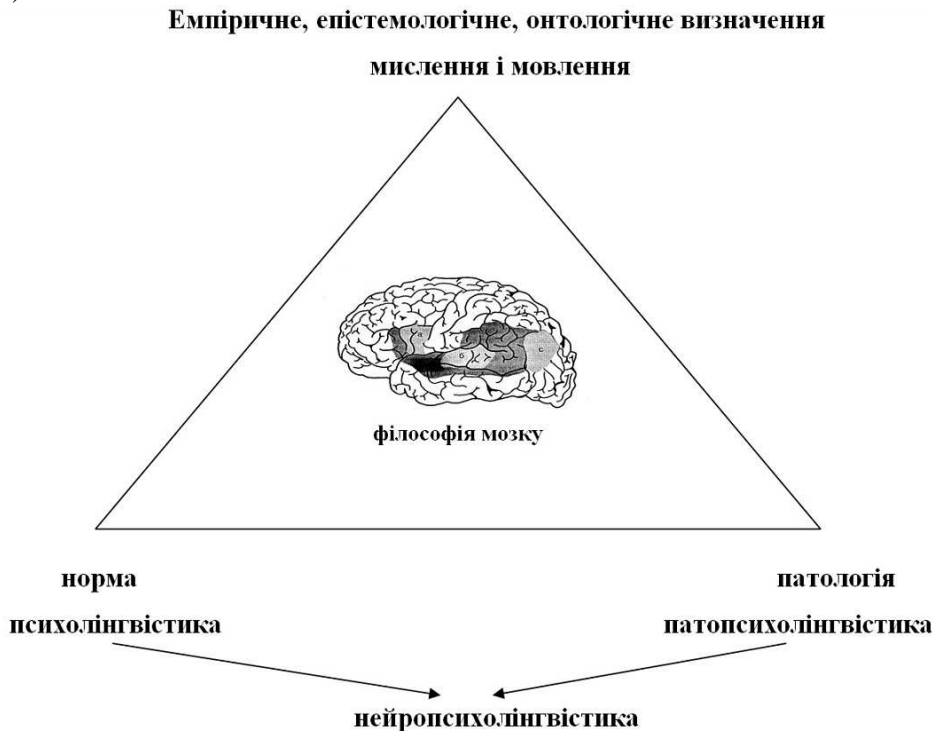
Епістемологічний підхід до вивчення мозку передбачає сукупність фізичних здатностей і нездатностей, яка детермінує у психіці людини задатки і створює орієнтири для розвитку здібностей. Відтак, епістемологічне визначення мозку щільно пов'язане суто з когнітивними процесами, мовленнєвими зокрема. Епістемологічне вивчення мовлення передбачає такі процеси, які можуть споглядатися самою особистістю, наприклад, внутрішньо мовне вираження свого суб'єктивного досвіду. Водночас, мозкова організація та нейронна активація не може бути вивчена з позиції епістемологічного підходу, адже важко уявити, як у природних умовах людина може споглядати свій мозок. Таким чином, проблема мозкової організації найкраще розв'язується з емпіричної перспективи, тоді як проблема мовленнєвих процесів, особливо внутрішнього мовлення як вираження суб'єктивного досвіду особистості – з епістемологічної перспективи.

Онтологічний підхід до вивчення мозку і мовленнєвих процесів зосереджує увагу на взаємозв'язку психічного і фізичного і тлумачить мозок як сукупність фізичних властивостей, тоді як мовлення як сукупність психічних властивостей. Онтологічне визна-

чення мозку зумовлено появою онтології мозку та нейроонтології, провідною ідеєю яких є порушення проблеми самореференції мозку. У цій проблемі важливого значення набуває не анатомічна будова мозку (тобто, яка є доступною для спостереження), а поняття "структурний мозок". Філософське визначення мозку як структурного обґрунтовано взаємозв'язками між тотожністю мозку і тотожністю особистості. Так, результати аналітичного експерименту Д. Парфіта [12, с. 262] свідчать про те, що поступові зміни у поодиноких мозкових клітинах на мікроскопічному рівні приводять до змін у тотожності мозку і відповідно у тотожності особистості. Так, наприклад, результати видалення мозолистого тіла між двома півкулями мозку свідчать про порушення тотожності особистості, адже існує суперечність навіть у тому, що роблять її праві й ліві кінцівки тіла. З іншого боку, можна припустити і зворотний зв'язок – зміни в тотожності особистості свідчать про зміни у структурі мозкової організації. Найважливішою думкою є неможливість повного отождошення особистості із сукупністю психічних станів, як наприклад у Дж. Локка, а також неможливість повного уподібнення психічних станів мозковій організації. Відтак, філософ пропонує окремі поняття фізичного, психологічного і комбінованого спектру.

На наш погляд, онтологічна перспектива у визначенні взаємовідношення мозку і мовлення дає змогу об'єднати епістемологічну перспективу як особистісне суб'єктивне споглядання людиною внутрішніх мовленнєвих процесів (з перспективи першої особи), так і емпіричну перспективу вивчення зовнішнього мовлення та мозкової організації як його фізичного субстрату.

Таким чином, емпірична, епістемологічна, онтологічна перспективи визначень мозку і мовленнєво-мисленнєвих процесів можуть слугувати серйозною методологічною базою для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження як норми, так і патології (див. рис. 1).

Рис. 1. Методологія нейропсихолінгвістики

Окрім вищого філософського рівня методології та загальнонаукового рівня у вигляді емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів, важливого значення набувають принципи конкретно-наукового рівня методології. У методології нейропсихолінгвістики такими принципами можуть слугувати загальні принципи дослідження мозку та принципи вивчення психічних процесів людини.

Принципи вивчення мозку як фізіологічного субстрату психічних процесів представлені принципом динамічної локалізації вищих психічних функцій, принципом кодування подій, принципом економії, принципом доповнюваності. До принципів ви-

вчення психічних процесів належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності.

Комбінування підходів і принципів у комплексному нейропсихолінгвістичному дослідженні дає змогу виробити не просто еклектичний спосіб вивчення, а адекватний синтез дослідження особистості через мозково-мовленнєву специфіку людини. Рівні методологічного аналізу апарату нейропсихолінгвістики відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні методології нейропсихолінгвістики

Рівні методології	Зміст рівнів
Вищий філософський рівень	Філософія мозку
Загальнонауковий рівень	Емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи до вивчення мозку і мовлення
Рівень конкретнаукових принципів	Принципи вивчення мозкової організації: системної локалізації вищих функцій, кодування подій, економії, доповнюваності. Принципи вивчення мовлення: детермінізму/індетермінізму, розвитку, системності.

Науковий проект, спрямований на дослідження пацієнтів після інсульту, проводиться під нашим керівництвом Мілінчуком В.І. у Лабораторії нейропсихології та психолінгвістики при Волинському національному університеті імені Лесі Українки на базі клінічної обласної лікарні [8]. Завдання цього проекту полягають у створенні клінічної картини афазій відповідно до мозкових порушень, а також у впровадженні реабілітаційної програми по відновленню мовлення хворих. Реабілітаційна робота має індивідуальний характер і ґрунтується на особистісних характеристиках пацієнтів. З цією метою ґрунтовно аналізуються звіти самоспостережень пацієнтів про їх внутрішні стани, результати тесту Люшера, опитувальника Спілбергера-Ханіна для визначення рівня особистісної тривожності.

Основні труднощі емпіричного вивчення пацієнтів полягають у тому, що досліджувані швидко втомлюються, часто характеризуються депресивними станами, головно відсутністю мотивації до фізичного і психологічного одужання. Особливості одужання хворих вдало визначено Ж.М. Глозманом у формулюванні такого запитання: *чому два пацієнта приблизно з однаковим ступенем вираження одного захворювання, подібним лікуванням і динамікою симптомів значно розрізняються у способі реагування на свій стан?* [2, с. 90]

Результати нашого дослідження дали змогу встановити три відповіді на це запитання: по-перше, на ці відмінності впливає специфіка внутрішньої картини хвороби як єдності когнітивного (поінформованість про стан хвороби), емоційного (переживання і емоційне ставлення до хвороби) і мотиваційно-вольового компонента (наявності мотивації до одужання); по-друге, особливості взаємодії у діаді "лікар (психолог) – пацієнт"; по-третє, специфіка взаємодії у діаді "пацієнт – сім'я". Вдале вирішення цих питань значно підвищує ефективність реабілітаційної програми.

Комплексна програма відновлення мовлення пацієнтів після інсульту ґрунтується на принципі опосередкування як способу перебудови функціональних систем [9]. На основі цього принципу засобами пісенної терапії вводиться емоційне опосередкування, спрямоване на відновлення мовлення людини. Відсутність здатності вимовляти окремі склади, слова, фрази компенсується здатністю відтворювати різноманітні звуки та повторювати інтонаційно мелодії улюблених пісень (що добре узгоджується із принципом кодування подій). Часто зустрічається також феномен музичної авокалії, який ґрунтовно описаний у монографії М.К. Шохор-Троцької [10]. Музична авокалія виявляється у ритмічному повторюванні звуку "а", який наче відтворює улюблену мелодію пацієнта. З іншого боку, провідного значення також набуває стимулювання психологом активності пацієнта, позитивної мотивації до виконання запропонованих засобів опосередкування. Результати пісенної терапії мають більшу ефективність у реабілітаційній роботі з пацієнтами після інсульту, що мають лівопівкульне ураження. На нейропсихологічному рівні це пояснюється, очевидно, тим, що відбувається перебудова функціона-

льних систем: зміщення психічної активності з лівої у праву півкулю – пісенна (спочатку мелодійна творчість), яка згодом переходить у зворотний напрям – психічна функція починає опосередковуватися із середини на автоматизованому рівні, відтак, потреба у зовнішньому опосередкуванні втрачається.

Сутність емпіричного, епістемологічного і онтологічного підходів у вивченні мозку, з одного боку, мовлення – з іншого, а також реалізація принципів як методологічної основи для нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту викладено у таблиці 2.

Таблиця 2

Зміст нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту

Вид підходу	Вивчення мозку	Вивчення мовлення особистості пацієнта
Емпіричний підхід	Вивчення мозкової патології за допомогою електроенцефалограми, комп'ютерного томографу, магнітно-резонансного томографу	Вивчення зовнішнього мовлення за допомогою нейропсихологічного опитувальника О. Д. Хомської "Нейропсихологічна діагностика"
Епістемологічний підхід	-	Самоспостереження внутрішнього стану пацієнтів, визначення внутрішньої картини хвороби
Онтологічний підхід	Встановлення тотожності мозкових порушень (фізичний спектр), мовленнєвої специфіки (психологічний спектр), цілісної особистості пацієнта (комбінований спектр)	

Таким чином, **результати** комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження з дотриманням усіх рівнів його методологічного забезпечення дають змогу не лише побудувати клінічну картину афазій цих пацієнтів, а й запроваджувати цілісну реабілітаційну програму відновлення мовлення з урахуванням єдності мозку і психіки цілісної особистості хворого.

Перспективним залишається вирішення таких нейропсихолінгвістичних проблем: встановлення мовленнєвої специфіки відповідно до різних ділянок ураження мозку; уведення в реабілітаційну програму інших (сенсорних, семантичних, моторних) засобів опосередкування та встановлення їх ефективності; визначення впливу взаємодії пацієнта і родини/пацієнта і психолога на відновлення мовлення; вплив пізнавальної, емоційної і мотиваційної готовності пацієнта до одужання на ефективність реабілітаційного процесу.

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. *Глоzman Ж.М.* Формы и методы опосредования в нейропсихологической реабилитации и коррекции / Ж.М. Глоzman // Психологический журнал. – М.: Российская академия наук, 2009. – Т. 30. – № 4. – С. 87 – 91.
3. *Засекіна Л.В.* Вступ до психолінгвістики / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2002. – 168 с.
4. *Засекіна Л.В.* Психолінгвістична діагностика / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
5. *Засекіна Л.В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Л.В. Засекіна // Соціальна психологія. – № 5 (25). – 2007. – С. 82 – 90.
6. *Лавриненко О.Л.* Психолінгвістичний аналіз мовної особистості студентів / О.Л. Лавриненко // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – Т. 8. – Вип.6. – С. 156 – 166.
7. *Леонтьев А.А.* Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 288 с.
8. *Мілінчук В.І.* Особливості нейропсихологічного дослідження пацієнтів після інсульту / В.І. Мілінчук // Психологічні проблеми сучасності: тези VI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Львів, 2009. – С. 11–12.
9. *Хомская Е.Д.* Нейропсихология / Е.Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2005. – 496 с.
10. *Шохор-Троцкая М.К.* Речь и афазия / М.К. Шохор-Троцкая. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
11. *Brown C.M.* The Neurocognition of Language / C.M. Brown, P. Hagoort P. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 409 p.
12. *Northoff G.* Philosophy of the Brain / Northoff G. – Boston: Harvard University, 2003. – 430 p.

13. Parfit D. Reasons and Persons / Parfit D. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 317 p.

The methodology of complex neuropsycholinguistic research, which is concretized on patients after stroke, is highlighted in the article. The philosophy of brain, empirical, epistemological, ontological approaches, principles of brain and psychic investigation allow to reveal speech specifics of patients with different brain lesions. Moreover, the program of speech rehabilitation with considering the cognitive, emotional and motivational spheres of patients' personality is proposed.

Key words: methodology, neuropsycholinguistics, empirical, epistemological, ontological approaches, neuroimaging, brain identity, personality identity.

УДК 159.9.016

Олексій Колісник

ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА ДУХОВНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розвивається ідея про реципрокне функціонування півкуль головного мозку, з яких ліва забезпечує розвиток поняттєво-логічного розсудку, а права — образно-інтуїтивного розуму. Західна культурна парадигма через посередництво знакових систем формує дискретно-логічну картину світу в людини, на її становлення працює традиційна система освіти країн Заходу. Духовні практики, які репрезентують позарелігійну духовність, розвивають континуально-інтуїтивний розум, відсутні в традиційній освіті навіть психологів. Для становлення творчої особистості в навчальний процес потрібно ввести духовні практики, а вчителями мають бути спеціально відібрані і підготовлені психологи.

Ключові слова: духовність, духовна практика, парадигма, трансценденція, медитація, континуально-інтуїтивний розум.

Постановка проблеми. В наш час психологія вже має свою практику, в якій психолог вирішує проблеми замовника, серед яких є і проблеми духовні. В руслі світових релігій здавна напрацьовані духовні практики входження у змінені стани психіки, які внутрішньо підтримуються піковими переживаннями. З появою трансперсональної психології духовні практики ввійшли в арсенал психологічної практики. Можлива як нерелігійна духовність, так і бездуховна релігія. Ми маємо за мету розглянути духовні практики як психотехніки духовного саморозвитку особистості. Об'єктом нашого розгляду слугує психологія духовного досвіду. Предметом розгляду є використання духовних практик для духовного саморозвитку особистості. За гіпотезу нам слугує припущення, що духовні практики здатні духовно розвивати особистість при відсутності теологічної інтерпретації набутого духовного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Духовний саморозвиток розпочинається змінами в ієрархії смислів особистості. Зовнішня мотивація, яка орієнтована на кінцевий результат, передбачає залежність від предмета мотиву; вона має поступитися місцем внутрішній процесуально-потоківій мотивації, яка підтримується переживаннями з позитивними афективними знаками. Відсутність рефлексивної цілеспрямованої активності зазвичай не заважає особистості спонтанно і цілком природно діяти у відповідності до своєї власної природи та до природи світового універсуму.

Термін "духовність" у вузькому значенні покриває собою психічну реальність безпосереднього переживання надособистісних смислів, служіння їм та породження відповідних їм життєвих актів. Духовні практики розвивають духовні навички, котрі актуально усвідомлюються та актуально контролюються. Перші духовні дієства вимагають для свого здійснення вольового зусилля особистості, але з часом стають спонтанними.

У психіці особистості з пробудженим духовним потоком відбувається все природно і спонтанно. Надсвідомість у вигляді континуально-інтуїтивного розуму психологічного ступеня розвитку духовного потоку є природною стороною психіки, але у більшості випадків вона придушується егоцентрично-концептуальним дискретно-дискурсивним розсудком психогностичного ступеня розвитку рефлексивного потоку психіки. Замість того, щоб бути учасником життєвого процесу, людина поспішає кон-

цептуально осмислити ті чи інші об'єкти та явища, пробуджує в собі почуття любові чи ненависті, з'ясовує своє ставлення до предмету уваги і вивчення, дає йому оцінку у відповідності з умовною шкалою цінностей і в результаті губить осягнення дійсної реальності в гармидері почуттів і думок.

Духовна робота послідовно руйнує стереотипи умовного дискретно-дискурсивного міркування. *Метою медитативних духовних практик є нейтралізація дискретно-дискурсивного розсудку рефлексивного потоку психіки й, водночас, актуалізація континуально-інтуїтивного розуму духовного потоку психіки, який виходить за межі рефлексивної самосвідомості.* Кожна особистість будь-якої епохи одвічно може актуалізувати свій духовний потік психіки з континуально-інтуїтивним розумом і осягати дійсну реальність. Місцем людини для духовної роботи з розвитку континуально-інтуїтивного розуму є Всесвіт.

Духовні практики спрямовані на подолання недосконалості сприймання та особистісних обмежень; це шлях до пізнання дійсної реальності, до любові, безпосереднього особистісного осягнення надособистісних смислів і відданого їм служіння. Практики дають корисні знання людині для розуміння своєї особистості, її меж, можливостей саморозвитку, а також вони відкривають у цієї людини "Божу іскру", під якою розуміємо здатність входити у змінений стан психіки та пробуджуватися до трансперсональних переживань. Кожний індивід здатний відбутися досконалою особистістю, тому що має цю "Божу іскру". Найбільш важливою формою корисного знання є безпосередні знання, котрі можна пережити на власному досвіді, але неможливо передати словами.

Духовні практики активують потенціал саморозвитку. Освоєння духовних практик робить можливим надособистісне зростання, в якому суспільство раціонального соціального контролю мало зацікавлене. Надособистісні смисли реалізуються у надконвенційних діях та вчинках, котрі виходять за поріг нормативного соціального контролю. Пересічна особистість сама також часто боїться великого розвитку свого потенціалу та не хоче його актуалізації (комплекс Іони, за А.Маслоу [13;14], чому свідченням є популярність мотивації уникнення невдачі та орієнтації на володіння кінцевим результатом діяльності, а не на сам процес породження дії чи вчинку, внутрішньо підтриманий лише переживаннями з позитивним афективним знаком.

Для навмисного та цілеспрямованого входження у змінені стани психіки потрібна спеціальна практика, котра допомагає розвитку особливого усвідомлювання, яке дає можливість безпосереднього переживання надособистісних смислів та самості. Це безпосереднє осягнення відкриває можливість *самотрансценденції як виходу за межі буденної свідомості.* Переживання та усвідомлювання особистістю своєї тотожності з надособистісними смислами є проявом духовного саморозвитку особистості. Осягнення тотожності з надособистісним смислом стає для особистості високою радістю; воно є метою духовних практик.

Більшість духовних практик спрямовані проти поділу світу на зовнішній і внутрішній, на подолання егоцентричної форми свідомості та споживацького ставлення до дійсності. Духовні практики відкривають людині можливість виразити сутність буття тими засобами, котрі не заважають цілісному сприйняттю реальності. З давніх часів людство використовувало для звільнення від диктату рефлексивного потоку психіки та для становлення духовного потоку психіки моральну досконалість, служіння надособистісним смислам, мудрість і медитацію. Ці засоби слугують і нині для переживання стану свободи, інтуїтивного інсайту, натхнення, екстазу, щастя, нірвани, саторі. Духовні практики інтегрують емоційну та інтелектуальну сфери особистості, відкривають можливість усвідомленого і цілісного сприймання реальності, допомагають осмисленню місця людини у світі.

Духовні практики пов'язані з розвитком психіки та з аналізом її рівнів; вони вчать переборюванню страждань, переживанню повноти буття, інтуїтивному пізнанню. Духовна практика має навчити людину долати свої муки.

В духовних практиках використовуються техніки підвищення людиною своїх неусвідомлених та усвідомлених можливостей, а також контролю над мисленням. Кожна

духовна практика складається із системи спеціальних вправ, які підвищують чуттєвість та сприйнятливність. Так як однією з причин людського страждання є незнання, то людина має усвідомлено ставитися до себе, до свого тіла, переживань, думок як об'єктів споглядання. Мистецтво як один із засобів природного самовираження особистості також може бути засобом духовного осягнення реальності.

Духовні практики відкривають перед особистістю шлях до кращої саморегуляції та саморозвитку. Духовно розвинена особистість стає більш чуйною, сприйнятливою, емпатійною, лагідною, захищеною від неврозів, девіацій та деліквентостей.

Люди західної культури лише зрідка займаються внутрішньою роботою саморефлексії задля усвідомлення наявної ієрархії смислів, а ще рідше духовними практиками; їм нав'язано конвенційно-парадигмальну картину світу та стереотипну базову особистість, обмеженість та власну запрограмованість яких мало хто усвідомлює. Базова особистість західної егоцентричної культури ототожнює себе з своїм матеріальним тілом і соціальним статусом та прагне до самореалізації шляхом життєвої боротьби за місце в суспільстві, тому ієрархію смислів конкретної особистості часто очолюють такі смисли, як харчі та одяг, житло та побутові зручності, хтивість та секс, самооцінка й авторитет, фінанси та маєтність, престиж та влада, загальне визнання та схвалення, принципи та світогляд, тоді як співчуття та прощення часто розглядаються як завади в життєвій кар'єрі. Духовні переживання вказують людині на найзаповітніші для неї смисли, котрі можуть очолити ієрархію смислів, реалізація котрої на життєвому шляху веде до переживання дійсної "Я-тотожності", її автентичності та конгруентності.

Духовні практики дають особистості можливість прорватися в іншу реальність, котра не описується західною парадигмальною картиною світу. Цей прорив досягається межовим зосередженням чи роззосередженням уваги як центру буденної свідомості, котра судить про світ дискретно та дискурсивно; завдяки такій медитації особистість відходить від даного в перцепції та аперцепції "реального" світу. Так пролом парадигми взаємодії особистості зі світом внутрішньо підтримується процесуальними піковими переживаннями, що суттєво відрізняється від підкріплення зовнішнім кінцевим результатом породжуваного життєвого акту. В цих межових переживаннях особистість безпосередньо взаємодіє з трансцендентним, котре осягається правопівкульно: невиразимо в словах, образно, інтуїтивно, холістично. В результаті відмови від дискретно-дискурсивного опису світу активується його континуально-інтуїтивне осягнення.

Духовні практики руйнують стереотипи предметно-поняттєвого думання, котре ігнорує трансцендентне; вони реалізують прагнення особистості до безпосереднього трансцендентального досвіду. Світ тотожний самому собі, а не картині світу будь-якої епохи чи спільноти; його не передати словами, але його можна пережити. Духовні практики розвивають не лівопівкульне аналітико-логічне пізнання природи (котре породжує подвійність світу і його картини), а правопівкульне інтуїтивне проникнення у неї, в котрому всі суперечності злагоджено поєднуються в послідовну органічну цілісність. Більшість людей ототожнює свою свідомість із станом притомності. В ході духовного розвитку особистість має навчитися відсторонювати свою "Я-концепцію", котра значною мірою нав'язана їй іззовні, та розбудити свою інваріантну "Я-тотожність" так, щоб бути здатною входити у змінені стани психіки і мати при породженні життєвих актів внутрішню підтримку від процесу діяльності чи вчинкування, а не підкріплення кінцевим результатом.

Більшість людей західної культури ототожнює себе як особистість зі своєю "Я-концепцією", в той час як відсторонення від неї дає вихід до особистості як спонтанної ієрархії смислів, до інтуїтивного осягнення світу та до породження холістичних життєвих актів, котрі детерміновані не волею, а самодетерміновані волінням, котре не насилує реальності. Надсвідомий доступ до спонтанної ієрархії смислів виявляє те, що вона завжди оптимістична, бо в ній провідний найзагальніший смисл має позитивний афективний знак.

Перехід від самоусвідомленої егоцентричної ієрархії смислів, яка призводить до страждань, до ієрархії смислів світоцентричної та просоціальної супроводжується ста-

новленням повноцінного духовного потоку психіки, що переживається як пробудження чи просвітлення. Після духовної конверсії ієрархії смислів (коли провідними стають надособистісні смисли) особистість залишається в сенсорно-перцептивному контакті з феноменальним світом і не втрачає своїх проблем, але у неї змінюється ракурс взаємодії зі світом і спосіб вирішення проблем. Духовно багата особистість досягає минушність своїх проблем. Духовна досконалість постає тоді, коли особистість стає здатною до істинного пізнання буття і до правильного життя. Духовні практики, які розвивають і підтримують духовний потік психіки, складаються із спеціальних медитативних вправ, які підвищують чуттєвість, спокійність, зосередженість, сприйнятливність, інтуїтивне осягнення.

Вони відкривають можливість спонтанної, безпосередньої та водночас адекватної взаємодії людини зі світом, зі спільнотою, з іншою людиною, з самою собою.

Духовна робота особистості з власного саморозвитку передбачає урівноваженість та зосередженість уваги як центру свідомості на внутрішньому світі; здатність відрізнити сакральне (святе, надособистісне) від профанного (егоцентричного) та досягти святе у всіх проявах буття; перебудову ієрархії смислів з тим, щоб у якості найзагальніших і провідних сенсів в ієрархії смислів виступали надособистісні, такі як вищезгадані; розвій мудрості у континуально-інтуїтивному розумінні життя та у виявленні цього розуміння в служінні надособистісним смислам через породження потокових (внутрішньо підтриманих процесуальною радістю та піковими переживаннями) життєвих актів. Практикування духовного є вправлінням у служінні надособистісним смислам до тих пір, доки породження відповідних їм життєвих актів стане самодійним та увійде у природний стиль життя. Кожна вправа духовної практики є засобом самоконверсії та пробудження від омани опосередкування знаково-поняттєвою картиною світу, котра задана референтною культурою. Техніки входження у змінені стани психіки, в тому числі медитативні, спрямовують до надособистісних смислів та трансперсонального розвитку.

Духовні практики вправляють психіку та розвивають такі надособистісні смисли, як Свобода, Селективність, Справедливість; Любов, Співчуття, Добропристойність; Краса, Істина, Творчість; Мудрість, Надсмісл, Бог.

Метою східних духовних практик є становлення повноцінного духовного потоку психіки, що включає в себе блокування дискретно-концептуального осмислення реальності, холістичну перцепцію та інтерпретацію феноменального світу, становлення континуально-інтуїтивного розуму, безпосередність взаємодії людини зі світом, альтруїстичну ієрархію смислів та спонтанність породження відповідних їй життєвих актів.

Для духовної роботи потрібно виділити спеціальний час у дні та в тижні, який проводиться у приємних умовах, бажано на природі. В таку вільну від щоденних клопотів годину можна поміркувати про **велику ціну життя**, котре наповнене неминучими проблемами, недовготривале, закінчується смертю і вимагає наших смислових та моральних розв'язань. Без усвідомлення кінцевості свого буття у світі особистість схильна витрачати своє життя на другорядні справи і забувати про найважливіше. Зіткнення зі смертю радикально міняє подальше життя особистості, змушуючи її робити переоцінку життєвих вартостей та перебудовувати ієрархію смислів. В ході духовної роботи не лише зростають духовні якості особистості, а й тимчасово активуються старі психотравми, докорінне стирання програм яких за допомогою духовної практики відкриває нові можливості.

В розвитку духовності велику роль відіграє приклад авторитетної духовно розвинутої особистості, референтної групи, передача духовних практик від учителя до учня (особливо їх невербальної частини). Вчитель має бути доброзичливим до учнів, як до своїх дітей; не чекати за своє служіння подяк, нагород чи платні; бути хорошим радником і обходитися без пресингу; м'яко і непомітно спрямовувати учня на перспективний напрямок подальшого розвитку; давати доступний матеріал; зберігати цілісність особистості учня; самому бути взірцем служіння надособистісним смислам.

Здоров'я, добробут, дозвілля, здатності, друзі та учителі допомагають нашій духовній практиці власного пробудження та нашій підтримці просвітленню інших особистостей.

Для духовної роботи корисно узагальнювати досвід та навчатися на власних помилках, тому вона передбачає регулярний перегляд особистістю свого життя і своїх вчинків. Обмірковування своєї життєдіяльності потрібно вести з розумінням і прийняттям, без осуду і сапокарання, для подальшої корекції і навчання, визнавати слабкості та поцінювати сильні сторони. Підсумки та аналіз ліпше робити в кінці дня. Якщо ретроспективний розгляд виявив якісь помилки, деструктивні звички та емоції, то варто спочатку розслабитися, потім зоровими уявленнями відтворити проблемну ситуацію і свої тодішні переживання, виявити свої помилкові дії та поспробувати уявно переграти розвиток подій у вдалому напрямку; така уявленнева ретроспектива дає нове розуміння наших вчинків, творить продуктивні звички, зцілює, розкриває перспективу. Самоаналіз знімає переживання стурбованості та провини, нарощує мудрість, допомагає робити правильні вибори та ухвалити правильні рішення.

В духовному потоці психіки знімається усвідомлена "Я-концепція", а регуляція і відповідальність переходить до холістичної самості, яка через неопосередковане і беззусильне воління здатна спонтанно породжувати творчі і життєві акти над ситуацією, понад нормою, в зоні ризику і персональної відповідальності.

Здатність до усвідомлення своїх смислових переживань, породження відповідних смислам життєвих актів, розуміння вартостей, які стоять за смислами, і їх відстоювання є свідченням особистісної зрілості, автентичності та конгруентності. Така особистість переживає внутрішню свободу і приймає на себе відповідальність за свою долю як сценарій життєвого шляху, за свій вибір ієрархії смислів як свого внутрішнього світу і як самої себе. Усвідомлення сценарію життєвого шляху робить особистість автономною, вільною, самодостатньою.

Метою розвивальної психотерапії має бути відновлення спонтанності особи яка здатна до творення в будь-якій справі. Усвідомлення стилю життя та сценарію свого життєвого шляху відновлення спонтанного духовного потоку психіки, який уводить в якості провідних смислів ієрархії надособистісні вартості, відкриває можливості радикальної конверсії ієрархії смислів у напрямку добровільного служіння надособистісним вартостям, що уже є великою психотерапією.

Ефективна реалізація надособистісних смислів у породженні нададаптивних життєвих актів посилює внутрішню підтримку оновленої ієрархії смислів, робить конверсію особистості незворотною. Здатність ідеально піднятися над критичними обставинами і в своїй уяві їх вирішення підпорядкувати надособистісним смислам, нав'язати собі тверду впевненість у результативності служіння цим межовим смислам, переконати себе в успішному наближенні до реалізації цих трансцендентних смислів, актуалізувати спонтанне породження життєвих актів, відповідних новій ієрархії смислів забезпечує нарощення духовного потенціалу як побічного ефекту служіння надособистісним вартостям. Становлення психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку психіки перебудовує ієрархію смислів на служіння надособистісним вартостям, знімає нерозумні страхи та фобії, позбавляє від шкідливих залежностей, змінює стиль життя, вводить в оборот непідвладні рефлексивній свідомості психофізіологічні ресурси.

Висновки. Різні сторони особистості психохолістичного ступеня розвитку розглядають концепції К.Левіна, К.Гольдштейна, А.Анг'яла, Ф.Перлза, А.Менегетті, С. Грофа, К. Уїлбера та духовні практики.

Людська особистість не є системою звичок, привнесених із зовнішнього світу, не є усвідомленою картиною світу; вона взагалі не є продуктом пристосування до світу. Вона є постійним становленням спонтанної ієрархії смислів і суб'єктом вольової дії, така ієрархія смислів здатна переходити у спонтанне воління; вона є самодієвою сутністю. Під смислом ми розуміємо ідеаторне переживання, яке має в собі приховану нерелексовану ідею, часто загальнолюдську межову вартість.

Особистість психохолістичного ступеня духовного розвитку приймає світ, має здорове переживання реальності, розгадує систему символів природи і пробує розшифрувати її; вона прагне реалізувати свої можливості досягнення світу у творчості, яка не знає меж.

Набір методик для цілеспрямованого становлення континуально-інтуїтивного розуміння світу та спонтанно-творчого воління в породженні життєвих актів включає в себе техніки гештальт-терапії, онто-психології, трансперсональної психології, духовних практик (йоги, дзен-буддизму, даосизму, суфізму, ісихазму), котрі найкраще засвоюються за допомогою вчителя, оскільки в духовній допомозі багато того, що не передається словами. Духовні практики розвивають можливості правої півкулі головного мозку, плекають континуально-інтуїтивний розум, відтак, під особистістю розуміємо ієрархію смислів, котра реалізується в спонтанних життєвих актах, що підтримуються піковими переживаннями.

Вища школа в Україні розвиває можливості лівої півкулі головного мозку (раціональна картина світу та вписана у неї "Я-концепція", поняттєвий апарат, дискретно-дискурсивний розсудок, вольовий самоконтроль) і мало дбає про розвиток можливостей правої півкулі (холістичний образ світу та ієрархія смислів, континуально-інтуїтивний розум, інсайтне розуміння і креативність, спонтанне породження життєвих актів). Включення в учбовий процес медитативних духовних практик допоможе інтенсивнішому саморозвитку студентів.

1. *Асанджолі Р.* Психосинтез /Асанджолі Р. ; [пер. с англ.]. – М. : Рефл-бук. – К.: Веклер, 1997. – 320 с.
2. *Ауробиндо Шри.* Практическое руководство по интегральной йоге / Ауробиндо Шри. – К. : Пресса Украины, 1993. – 320 с.
3. *Гроф С.* За пределами мозга. Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / Гроф С. – М. : Центр "Соцветие", 1992. – 336 с.
4. *Гроф С.* Путешествие в поисках себя / Гроф С. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1994. – 342 с.
5. *Гроф С.* Области человеческого бессознательного: опыт исследования с помощью ЛСД / Гроф С. – М. : МТМ, 1994.-240с.
6. *Гроф С.* Духовный кризис: Статьи и исследования / С. Гроф ; [пер. с англ.]. – М. : МТИ, 1995. – 256 с.
7. *Зеличенко А.И.* Психология духовности / Зеличенко А.И. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 384 с.
8. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование / А Маслоу. – Киев-Донецк: Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
9. *Маслоу А.* Психология Батия / А. Маслоу. – М. : REFL-book, К. : ВАКЛЕР, 1997. – 304 с.
10. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу ; пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
11. *Менегетти А.* Введение в онтопсихологию / А. Менегетти. – М. : ННБФ "Онто-психология", 2004. – 148 с.
12. *Налимов В.В.* Непрерывность против дискретности в языке и мышлении / В.В. Налимов. – Тбилиси : ТГУ, 1978. – 84 с.
13. *Налимов В.В.* Вероятностная модель языка / В.В. Налимов. – М. : Наука, 1979. – 303 с.
14. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.

The idea of reciprocal cerebral hemisphere functioning is developing. Especially it is noted that the left hemisphere carries out the development of conceptual-logic thinking, and the right one – intuitive-imagination mind. By means of sign system the West culture paradigm forms the discrete-logic picture of the world. Spiritual practices, which represent the out of religious spirituality, develop the continual-intuitive mind, which is out of training even in psychologists' traditional education. To our point of view for the formation of a creative personality it is necessary to introduce the spiritual practices in education process, and only specially selected and trained psychologists could teach there.

Key words: spirituality, spiritual practice, paradigm, transcendence, meditation, continual-intuitive mind.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГЕНЕЗУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті визначаються методологічні засади вивчення історичних аспектів трансформації саморегуляції особистості. На основі аналізу досліджень у галузях психології особистості, історичної психології та історії ментальності обґрунтовується теоретико-методологічний підхід, який передбачає парадигмальний плюралізм, що дозволяє аналізувати історичні зміни елементів саморегуляції в контексті історичної ментальності та певного типу раціональності.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, тип соціального контролю, ритуальна поведінка, метод психолого-історичної реконструкції.

Вступ. Розвиток суспільства в умовах "плинної" сучасності сприяє трансформації не лише світобачення й ментальності сучасної людини, але й зміні провідного типу саморегуляції, надання особистості дедалі більшої свободи вибору суголосно її можливостям, домаганням, успіхам, компетентності. Дослідження психічної саморегуляції мають багаті традиції як у вітчизняній, так і зарубіжній психології, хоча й досі "регулятивні аспекти психіки все ще залишаються менш вивченими у психології порівняно з пізнавальними або навіть комунікативними процесами" [18, с. 488].

Вивчення регуляції психічних процесів людини проходили в межах проблеми волі, яка була провідною у філософських та психологічних дослідженнях першої половини ХХ століття. Проблема довільної регуляції дії та саморегуляції, як зазначає В.А. Іванніков, згодом виокремилася в практично самостійну царину досліджень, в якій предметом аналізу стала не лише воля та вольові процеси, а прийоми саморегуляції в усій їх розмаїтості [9, с. 46]. З погляду системного підходу психічна саморегуляція є багаторівневим феноменом, який забезпечує процеси адаптації й розвитку людини на всіх рівнях її існування [Там само, с. 59]. Маючи складну структуру (самоактивація, самоконтроль, самопідтвердження), психічна саморегуляція виявляється у свідомих або несвідомих впливах людини на притаманні їй психічні явища (процеси, стани, властивості), виконану нею діяльність, власну поведінку з метою збереження чи зміни характеру її перебігу (функціонування) [10, с. 91], розгортаючись при цьому на індивідуальному та особистісному рівнях, зокрема особистісно-смысловому.

У сучасній психології трактування сутності феномену саморегуляції особистості збагачується шляхом плюралізму методології, а також введення елементів міжсистемного аналізу. Саморегуляція особистості починає розглядатися як важлива ланка її самоорганізації, складова самореалізації життєвого проекту, а також у зв'язку з такими інтегральними характеристиками, як самосвідомість та рефлексія. Стрімка трансформація вектору дослідження у цій царині в бік полісистемного бачення була досягнута завдяки значним напрацюванням у межах діяльнісного та структурно-функціонального підходів (Б. Зейгарнік, О. Конопкін, Г. Куценко, С. Максименко, В. Моросанова, М. Наумчик, Г. Нікіфоров та ін.) [8; 10; 14; 15; 16]. Водночас результати низки розвідок у галузі психологічної антропології, крос-культурної та історичної психології свідчать про відмінності змісту та характеру застосування прийомів саморегуляції у традиційних та модерних культурах на тлі історіогенезу людства.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є спроба визначення теоретико-методологічних орієнтирів дослідження історіогенезу саморегуляції в її зв'язку з соціальною регуляцією, зокрема типом соціального контролю на основі залучення корпусу міждисциплінарних (тип раціональності, компетентність) та основних для історичної психології понять (історичний процес, історична ментальність). Така система понять і категорій дозволить поєднати вертикальний, крос-історичний підхід в межах історії ментальності (школа "Анналів") з горизонтальним підходом до психолого-історичної реконструкції ментальності й типу особистості в межах окремої епохи (І. Білявський,

В.Шкуратов) [2; 22]. Зазначений підхід може скласти основу аналізу трансформацій особистісної саморегуляції в контексті не лише окремої історичної епохи, але дозволить простежити безперервність її трансформації на тлі ментальності та типу раціональності як елементів психокультурного виміру історичного процесу.

Результати. Дослідження трансформацій ментальності й раціональності у контексті макрочасу історії проводяться нині паралельно у різних міждисциплінарних галузях (історія ментальності [5], історична психологія [22], психологія повсякденності [20]). У вітчизняній психології нині переважають дослідження, в яких здійснюються швидше одномоментні зрізи-описи тих чи інших видів менталітету окремої спільноти у певний проміжок часу. У збірці статей "Українська душа" В. Храмова визначає ментальність як спільне "психологічне оснащення" представників певної культури, що дає змогу свідомості інтегрувати на різних рівнях (теоретичному, буденно-емоційному, не-свідомому) потік різноманітних вражень у певне світобачення [21, 4]. Аналіз методології й методики історичних та психолого-історичних реконструкцій на теренах історії ментальності свідчить, що представники найбільш відомої французької Школи "Анналів" більше схильні досліджувати ментальність у межах окремої епохи (антична, середньовіччя), а представники німецької історії ментальності тяжіють до крос-історичного аналізу ментального досвіду в різноманітні виявів (приміром, уявлення про страх та надію в епоху античності, середньовіччя, Новий час тощо)[5]. Це ж стосується і власне історичної психології, у якій глобальна картина світу й ментальність окремої епохи вивчається швидше локально, на основі методу психолого-історичної реконструкції, а окремі аспекти психічної активності, зокрема психічні процеси (пам'ять, мислення тощо) розглядаються здебільшого крос-історично [22].

У першій половині ХХ ст. у німецькій соціології, дотично до психолого-історичних концепцій, окреслився міждисциплінарний підхід, який уможливив синтез ідей соціології, історичної та соціальної психології у їх зверненості до проблем повсякденності. Йдеться про психосоціоісторичну концепцію Н. Еліаса, яка дозволяє не лише описати цілісні феномени "ментальності" чи "цивілізованості", а й простежити процес становлення самосвідомості людини Нового часу в річищі нових форм саморегуляції. Цей процес виявляється у функціонуванні певних механізмів саморегуляції поведінки у їх єдності зі змінами соціальних структур. Результати дослідження вченого вказують на витоки сучасних форм саморегуляції поведінки, пояснюють закономірності становлення "особистісної" й "соціальної" ідентичності людини Нового часу на засадах певного типу раціональності [6; 7]. Збагачення цих положень принципом колективної суб'єктності та ідеями концепції соціальної репрезентації (С. Московічі) уможливило, на нашу думку, вивчення історіогенезу саморегуляції особистості з позицій соціальної психології. Йдеться про розкриття логіки взаємозв'язку історичної ментальності, типу раціональності та характеру саморегуляції особистості. Ефективність останньої є свідченням її адекватності в межах певної ментальності, що постає як складова психокультурного виміру історичного процесу.

У сучасній вітчизняній психології значна увага приділяється вивченню розвитку структури, типів й рівнів саморегуляції й самосвідомості особистості, а також особливостей їх розгортання в онтогенезі [12; 14; 15; 16], хоча в філогенезі вони постають швидше як незмінний, позаісторичний феномен. Проте "єдність особистості як свідомого суб'єкта, що володіє самосвідомістю, не є первісною данністю" [17, 238] ні в онтогенезі, ні у філогенезі. Психологічний синтез філософських, історичних, культурологічних ідей про особистість, її самосвідомість був успішно реалізований у працях О. Старовойтенко [19]. Так, пропонуючи низку культурно-психологічних моделей особистості, які відображають етапи становлення європейського персоналізму, дослідниця найперше розглядає модель, яка побудована за принципом виділення й синтезу культурно-історичних констант "Я", що притаманна особистості-творцю. Оригінальна реконструкція інтегрального "я", яка здійснювалася засобами герменевтичного аналізу (інтуїтивного розуміння, побудови неявного діалогу інтерпретатора тощо) на основі звернення до творів М. Аврелія, Августина, П. Абеляра, В.-Й. Гете, К. Юнга та М. Бердяєва,

засвідчила, що "попри значну просторово-часову віддаленність один від одного й виражену унікальність талантів, суб'єкти рефлексії виявили безліч подібних психологічних тенденцій, які формують стійкі ставлення "я" до надособистісного-інших-свого життя-себе" [19, с. 146].

Водночас сучасні психолого-історичні розвідки переконливо свідчать, що поряд із ментальністю чи типом раціональності тієї чи іншої епохи варто зауважити певний тип, структуру саморегуляції і суголосний їй характер самосвідомості, їх складний вплив й взаємозалежність. Вважаємо, що для більш повного аналізу історіогенезу самосвідомості й саморегуляції особистості варто опиратися на такі положення: 1) рефлексія є інтегральною характеристикою психічної саморегуляції, найперше на особистісному рівні; 2) самосвідомість постає як результат функціонування рефлексивних процесів; 3) однією з найважливіших ланок зрілої саморегуляції особистості є самоконтроль у єдності його видів (емоційний, діяльнісний, соціальний), який виоформлюється з опорою на приписи соціального контролю; 4) однією з найбільш важливих й різноманітно представлених форм побутування соціального контролю, найперше в традиційних суспільствах, є ритуали й різноманітні ритуалізовані форми поведінки (етикет, застільні звичаї, мода тощо).

Досліджуючи взаємопереходи, трансформації елементів соціальної поведінки особистості, зокрема ритуальної, і саморегуляції особистості, визначимо одиницею соціальної структури колективний суб'єкт, який має певну складові та рівні. Найбільш тісний зв'язок ритуальної поведінки особистості з найвищим (саморефлексивним) рівнем функціонування колективного суб'єкта зумовлюється її належністю до рефлексивних дій колективу в межах цього рівня. Змістом рефлексії колективного суб'єкта виступають соціальні уявлення, які відображають найбільш значущі, сутнісні аспекти взаємодії спільноти з довкіллям, які чинять загрози для життєздатності її членів та стратегії долаання цих загроз, що має стосунок до групової саморегуляції й зумовлює тип історичної ментальності та тип раціональності. Адекватність функціонування колективного саморефлексивного рівня визначається ефективністю провідних базових компетенцій в умовах певного суспільства.

Деактуалізація загроз й ризиків для певної спільноти призводить до того, що частина ритуальних практик десакралізується, хоча й надалі залишається невід'ємною складовою повсякденності в умовах більш чи менш жорсткого соціального контролю. Так, загальна детрадиціоналізація способу життя в Західній Європі, його секуляризація на засадах нової, класичної раціональності призводить до загального звуження сфер побутування ритуалізованих форм поведінки, що базуються на повсякчасному соціальному контролі при наданні простору для індивідуального самовияву на засадах саморегуляції, що спричинило форсоване, з погляду макроритмів історії, становлення нового типу рефлексії й самоконтролю. Якщо традиційному типу раціональності в межах первісної, античної та середньовічної ментальності відповідали наративно-міфологічна й наративно-канонічна компетентність знавців ритуальних дійств чи священних текстів, то в добу Нового часу зароджується класична раціональність з її наративно-читацькою компетентністю. Вкупі вони потребують нових форм психічної саморегуляції, більш повного її переходу на особистісний рівень, який досягається шляхом переакцентування структури (акцент робиться тепер не на гнучкості активаційної складової, а на ускладненні видів самоконтролю), а також розвитку рефлексії загалом, яка стає інтегративною характеристикою саморегуляції.

Очевидно, що для психолого-історичного дослідження найбільший інтерес викликає момент переходу від домінування соціального контролю в поведінці на тлі традиційного типу раціональності й зумовлених нею міфологічної чи канонічної компетентностей особистості до "вивільнення" самоконтролю у більш автономній структурі саморегуляції особистості класичного типу раціональності з її розлогою наративно-читацькою обізнаністю. У свою чергу, подальше утвердження низки форм й видів самоконтролю у складі саморегуляції, інтегральною характеристикою якої стає рефлексія пересічною особистістю цінностей індивідуальності, творчості, комунікативної толера-

нтності слід розцінювати як предтечу становлення нового типу раціональності в рамках рефлексивної модерності (Е. Гідденс) [23] чи "плинної сучасності" (З. Бауман) [1]. Цей тип раціональності вирізняє повсякчасна затребуваність поліаспектної суб'єктності та поцінування свободи вибору, факту авторства свого життєвого шляху всупереч загальноновизнаній доти покірності долі, оскільки структура особистості набуває ризомоподібною форми [20], а саморегуляція обслуговує одночасно кілька потоків особистісних релексій, які конструюють не одну, а цілу низку ідентичностей.

З погляду психосоціоісторичного підходу такі трансформації самосвідомості особистості й психічної саморегуляції започатковані в Західній Європі в добу Нового часу. Вони відбулися під впливом релігійного досвіду на засадах трудової протестантської етики в часи Реформації, урізноманітнення форм світського спілкування та придворного етикету, пошуку нових орієнтирів самовизначення у сфері тілесності тощо. Зауважуючи в подальшому розгляді останню з названих умов становлення самосвідомості, нагадаємо, що важливою передумовою єдності самосвідомості С. Рубінштейн називав саме характеристики психології тілесності. "Елементарні психічні стани загальної органічної чутливості, що пов'язані з органічними функціями" [17, с. 239] в умовах зміни стосунків людини з оточуючим світом можуть набувати характеру рушійної сили розвитку самосвідомості.

Так, вихідним пунктом процесу набуття людиною рис цивілізованості значною мірою стали соціокультурні норми – заборони й приписи пізнього Середньовіччя. На основі психолого-історичного аналізу змін звичок, манер, форм спілкування Н. Еліас простежує трансформацію психічних структур (психогенез), які виникають паралельно з соціальними змінами (соціогенез). Таким чином, досягнення особистістю певного рівня цивілізованості з погляду цінностей Нового часу передбачало, за Н. Еліасом, складну трансформацію ментальності загалом, форму душі, в межах якої змінюються всі зони – "від свідомого управління власним "Я" до управління потягами, що стало повністю несвідомим" [7, с. 286]. Вчений доводить, що соціогенні структури та канали потягів зовсім не відокремлені від структур "Я" і "Над-Я" особистості. Всупереч психоаналізу Н. Еліас обстоює ідею про те, що "потяги не меншою мірою визначаються суспільством і не меншою мірою змінюються в ході історії, ніж структури "Я" і функції "Над-Я" [Там само, с. 288].

Опираючись на положення концепції Н. Еліаса, торкнемося особливостей саморегуляції, виявів самоконтролю мешканців Європи в період античності та пізнього Відродження в аспекті їх зв'язку з типом соціального контролю. З огляду на значні напрацювання в галузі порівняльної лінгвістики та історії ментальності психолого-історичну реконструкцію у цьому разі доречно здійснювати з урахуванням прийомів компаративного опису уявлень носіїв історичної ментальності про психічні стани, діахронного та синхронного порівняння психосемантичних полів, аналізу тогочасних комунікативних практик [4, с. 84]. Так, у добу античності опис переживання страху представлено не ролігійними описами, а редукованими до відправлення ритуалу, що усвідомлюється швидше як реакція на зовнішню загрозу [5]. В добу середньовіччя описи виявів страху не лише доповнюються станами тривоги, паніки, ажіотації, але й більш різноманітно осмислюються, що передбачає застосування складніших технологій опанування ними. Аналіз лексичної групи із загальним значенням "peur" (страх) [4, с. 85 – 88], якою послуговується сучасні французи, свідчить про те, що більшість з цих слів виникли саме в XI-XIII столітті, причому окремі слова ("angoisse" – страшний гнів), які позначають надзвичайну інтенсивність цього стану, нині майже не побутують, або ж "реанімують" представниками адиктивних субкультур [Там само].

Розглянемо трансформації ритуально-побутової поведінки у сфері харчування у менш ритуалізовані варіанти, надання цій активності індивідуально-неповторних рис, що дозволяє вбачати в ній своєрідні інтенції соматичного самовизначення. У процесі психолого-історичної реконструкції трансформацій ритуально-побутової поведінки у сфері харчування засвідчено типові зміни самопочуття й самосприйняття особистості на цьому терені, які спиралися на інноваційні для того часу форми й механізми саморе-

гуляції. Звернемося до аналізу творчості філософа-скептика доби пізнього Відродження М. Монтеня. Хоча французький філософ виявляв інтерес до надзвичайно широкого кола життєвих подій і явищ, його самоспостереження указують на те, як багато значила для його сучасників з-поміж компонентів самосвідомості саме сфера самовідчуття. Остання виявляється, зокрема, у схильності до ретельного аналізу тонкощів власної харчової поведінки. Так, М. Монтень детально описує особливості власного ставлення до їжі, улюблені продукти, страви і напої [13]. Причому ця трепетна фіксація динаміки щоденного самопочуття, своїх нагальних потреб, смаків, зокрема харчових уподобань власне й становить, на думку деяких учених, тверде ядро дещо скептичного погляду на світ французького мислителя. З цього приводу О. Лосев пише: "Це тонке плинне самопочуття, для якого завжди властива релятивістська оцінка дійсності, і є справжня естетика М. Монтеня"[11, с. 597]. Роздуми М. Монтеня свідчать про те, що на межі епохи Відродження і Нового часу поступово виникає певна система настанов, новий рефлексивний досвід особистості, який Н. Еліас позначає як досвід "самого себе", уявлення про окреме "Я", що перебуває у своєрідному замкнутому футлярі, відокремленому невидимою стіною від зовнішнього світу" [6, с. 39].

Також у роздумах Монтеня мовиться про декотрі тонкощі бенкетного спілкування, застільних манер й етикету того часу. Приміром, він повідомляє: "пообідати без скатерки я можу, але на німецький манер, без чистої серветки – дуже неохоче. Я брудно серветки набагато більше, ніж італійці і німці, і рідко користуюся ложкою і виделкою" [Там само, с. 585]. Також філософу подобалося пити з власної, особливої форми склянки, а не з металевого кубка. Не меншу увагу М. Монтень приділяє самоконтролю режиму власного харчування. Його цікавлять, приміром, такі запитання: коли і як часто слід вживати їжу? На той час звичне для нас три-чотири разове споживання їжі і, до того ж, невеличкими порціями, вважалось зайвим. У такій його організації вбачалися нудні приписи медиків. М. Монтень пише: "Я вважаю, що правильніше їсти зараз менше, але смачніше, і частіше приймати їжу. Однак я хочу задовольнити при цьому і свій апетит і голод: мені не принесло б задоволення поглинати їжу три або чотири рази на день силоміць, згідно з приписами лікарів" [Там само, с. 607]. Аналізуючи свої харчові звички і вподобання не лише в контексті існуючих соціальних настанов і стереотипів застільної поведінки, а й на тлі давньогрецьких та римських традицій, М. Монтень зовсім не сприймає ці звичаї як щось давнє й забуте. Він висловлює такі міркування: "Я не люблю тривалого застілля, і воно для мене шкідливе... Проте у себе вдома, де, між іншим, не засиджуються за трапезою, я люблю приходити до столу дещо пізніше за інших, як це робив Август, але я не наслідую його звичку виходити з-за столу раніше за інших. Навпаки, люблю тривалий відпочинок за столом після їжі і розповіді співтрапезників" [Там само, с. 604]. Зауважимо, що учасники середньовічного застілля у порівнянні з давньогрецькими та римськими симпосіастами зазвичай не виголошували філософських промов і не вели суперечок на морально-етичні теми. Основний зміст застільної бесіди – це вільна гра зі священним, якою й пройняті всі твори цього часу на згадану тему. Особливо важливим було звільнення слова в ході спілкування, створення своєрідної атмосфери розкутості і безстрашності, внаслідок чого людина як носій насамперед нарративно-канонічної компетентності мали шанс утвердити себе як вільною, відкритою до нових комунікативних практик особистістю.

Таким чином, у добу Відродження на тлі різноманіття ритуальної та ритуально-побутової, етикетної поведінки особистість поступово демонструє схильність й навички самоконтролю своїх потягів, бажань й емоційних станів, які реалізуються спершу саме в ситуаціях розгортання цих практик. Так, у сфері харчової активності застільна харчова поведінка дедалі частіше окреслює коло регламентованих ситуацій, які сприяють становленню нової, більш індивідуалізованої, комунікативної компетентності особистості, що пов'язується з етикетними ситуаціями. Вони пов'язані, з одного боку, із задоволенням нагальних потреб, з іншого боку, передбачають певний рівень самоконтролю на засадах не традиційної, а класичної раціональності.

Висновок. Розвідка історіогенезу саморегуляції особистості, яка здійснюється на засадах методологічного плюралізму, поєднання ідей соціального конструктивізму, психосоціоісторичного та суб'єктного підходів дозволила окреслити особливості трансформації її структури, що відбуваються під впливом секуляризації ритуальних практик в контексті певного типу раціональності та розвитку адекватним окремим історичним ментальностям видів компетентності особистості.

1. Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. *Белявский И.Г.* Лекции по исторической психологии / И.Г. Белявский. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.
3. *Ганзен В.А.* Систематика психических состояний человека / В.А. Ганзен, В.Н. Юрченко // *Вестник Ленинград. ун-та.* – Вып. 1. – Серия 6. – 1991. – № 6. – с. 47 – 55.
4. *Головановская М.К.* Чего и как боятся французы и русские / М.К. Головановская // *Вестник Московского ун-та.* – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2009. – № 3. – С. 84 – 99.
5. *Бьоме К.* Страхі і надії / Бьоме К., Дінцельбахер П., Воцелка К. ; за ред. П. Дінцельбахера // *Історія європейської ментальності.* – Львів : Літопис, 2004. – 321–349 с.
6. *Элиас Н.* Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Н. Элиас // *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том I.* – М. ; Спб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.
7. *Элиас Н.* Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Н. Элиас // *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том II.* – М. ; Спб. : Университетская книга, 2001. – 382 с.
8. *Зейгарник Б.В.* Саморегуляция поведения в норме и патологии / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогоров, Е.С. Мазур // *Психологический журнал.* – 1989. – № 2. – Т.10. – С.121–132.
9. *Иванников В.А.* Психологические механизмы волевой регуляции: [учебное пособие] / В.А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.
10. *Куценко Г.В.* Феноменология і структура самосвідомості / Г.В. Куценко // *Наукові студії з соціальної та політичної психології: зб. статей.* – К., 2000. – Випуск 4 (7). – С. 91–101.
11. *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1982. – 623 с.
12. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ "КММ". – 240 с.
13. *Монтень М.* Опыты. Избранные главы / М. Монтень. – М. : Правда, 1991. – 656 с.
14. *Моросанова В.И.* Саморегуляция и самосознание субъекта / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова // *Психологический журнал.* – 2008. – Т. 29. – № 1. – С. 14 – 21.
15. *Наумчик Н.В.* К проблеме психической саморегуляции личности / Н.В. Наумчик // *Практична психологія та соціальна робота.* – 2005. – №1. – С. 57 – 60.
16. *Никифоров Г.С.* Самоконтроль человека / Г.С. Никифоров. – Л. : Из-во Ленинградского ун-та, 1989. – 192 с.
17. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн ; в 2 т. – Т. I. – М. : Педагогика, 1989. – 488 с.
18. *Субботин В.Е.* Контроль и планирование поведения / В.Е. Субботин // *Психология XXI века* / [под ред. В.Н. Дружинина]. – М. : ПЕР СС, 2003. – С. 488 – 512.
19. *Старовойтенко Е.Б.* Рефлексия личности в культуре / Е.Б. Старовойтенко // *Мир психологии.* – 2007. – № 4 – С. 209 – 220.
20. *Титаренко Т.* Сучасна психологія особистості / Т. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
21. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // *Українська душа.* – К. : Фенікс, 1992. – С. 3 – 35.
22. *Шкуратов В.А.* Историческая психология / В.А. Шкуратов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.
23. *Giddens A.* Modernity and self-identity / A. Giddens. – Stanford (Cal.) : Stanford univ. Press, 1991. – 256 p.

In the article are defined methodological bases of studying the history aspects to transformations an inherent regulation personality. On the grounds of the analysis of studies in branches of psychology of personality, history psychology and history mentality is motivated theorist-methodological approach, which stipulates paradigmatical pluralism that allows to analyse a changing the elements an inherent regulation in the context history mentality and determined a type of rationality.

Key words: inherent regulation, self-verification, type of social checking, ritual behaviour, method psychologo-history reconstructions.

Об'єкт і предмет психології особистості у міждисциплінарному дискурсі

УДК 159.9.01

Сергій Максименко

ПЕРСОНОГЕНЕЗ ЯК ОНТОПСИХОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НУЖДИ

У статті представлено результати сутнісного аналізу нужди як життєтворчого начала особистості, розкрито її атрибутивні змістові ознаки.

Ключові слова: інтенція, генетико-моделюючий метод, нужда, особистість, розвиток.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С. Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С. Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В.В. Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (Ц.Л. Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми дійшли висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *нужда*.

Коли ми говоримо, що життя породжує життя, слід відповісти на запитання: "Яким же чином це відбувається?". Породження життя як такого полягає в *нужді*. І любов починається з *нужди* і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Проведення логіко-психологічного аналізу дало можливість виокремити генетично вихідну суперечливу "одиницю", яка лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, *нужда*, фактично і являє собою "неможливу", "дивну", суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна й енергетично ємна.

Що забезпечує і викликає цей постійний, невинний, віковичний рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з *нежиття*, воно продовжує, успадковує інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоках цього – особлива життєтворюча всезагальна інтенція-*нужда*, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших.

Нужда розглядається нами як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа *нужди* являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти. За психологічними показни-

ками нужда є особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя.

Нужда, як вихідна базальна енергетична інтенція, з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у свій креативний продукт – нове життя. Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним.

Нужда не "*модифікується*" ні в які інші структури: вона породжує "на собі", "в собі" окремі й різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене "зустрічню" нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, насамперед – соціального.

Сама нужда, як вихідна інтенційна енергетична сила, опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя.

Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у цієї дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, започатковуючи формування – виникнення особистісної структури.

Ми констатуємо попередньо, що саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті й виходить на новий рівень свого існування, лише опредметнившись у новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно біологічною, ця істота, за посередництвом опредметненої – втіленої в неї біосоціальної нужди, несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка була присвоєна її пращурами в процесі життя і стала до деякої міри вже і біологічною.

Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні запити, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості.

Нужда, таким чином, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість. Власне кажучи, соціальне з'являється "на сцені" двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається розгортання

людських здібностей. Отже, нужда входить у соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає "друге" породження особистості.

Зрозуміло, чому нас спонукає до теоретично-методологічного аналізу загадковість феномену зародження-продовження саме людського життя. Стрижневим моментом тут є введення в категоріальну мережу поняття нужди. Чому ми звертаємося до цього? Мова йде про метод дослідження розвитку особистості. Річ у тім, що категорія нужди виступає пояснювальним принципом відносно моделюючої природи психіки людини, відтак можна говорити про метод дослідження особистості.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє твердити не стільки про присвоєння, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї "ділянки" нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості.

Але зверніть увагу – ми говоримо, що "все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не тиск" і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. Отже, в чомусь-таки правий В.П. Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, необхідно застосувати адекватний генетико-моделюючий метод.

Нужда, таким чином, виступає як стрижень, що пронизує особистість в її житті, з'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є витoki, джерела, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя. Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість повному подивитися на всі теорії. Ця категорія ніби вміщує всі парадигми і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку "одиниць" зовсім іншої природи. Було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості.

Принципи побудови методу відображають природу існування об'єкта вивчення: соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуально-

го простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Як встановити в аналізі змістові "одиниці" особистості? Звернемося знову до "точної фантазії": генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. *Нужда як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини.* В своєму "розгортанні" нужда "зустрічається" із соціальними, і біологічними факторами оточення людини і задає змістові точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас лініями розвитку особистості.

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціо-біологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Таким чином, (1) *першою атрибутивною змістовою ознакою* нужди є її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково становлять суперечливу, але абсолютно *нерозривну єдність*.

Отже, (2) *другою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- й онтогенезу живого засвідчує, як уже вказувалося, що нескінченний плін нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі "виходом" нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлексувала саму себе. Але рух продовжується...

Таким чином, (3) *третьою атрибутивною ознакою* нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез.

4. *Четвертою важливою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О.Ф. Лосєв). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно й енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним опредметненням нужди в живій природі. Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємося з "другою" реальністю: нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість).

5. П'ята атрибутивна ознака нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту.

6. Шостою атрибутивною ознакою нужди слід вважати її афіліативну природу. У своїх працях ми показали, що дійсною формою існування нужди є любов.

Нарешті, треба зазначити, що (7) сьомою важливою атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носія і втілення нужди. Але завдяки зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам видається, що аналіз даної атрибутивної ознаки дасть змогу, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перераховані атрибутивні ознаки нужди окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу. Переконані, що нужда як молярна одиниця психіки, здатна до нескінченного саморозвитку, опредметнення й онтопсихологічної трансформації, може виступити не лише достотним предметом психології особистості, а й пояснювальним принципом персоногенезу як такого.

1. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании возрастной и педагогической психологии / Максименко С.Д. // Тез. к XXII Междунар. психол. конгресса, ГДР, Лейпциг, 6-12 июля. – М., 1980. – 1980. – С. 37.
2. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников / С.Д. Максименко // Радянська школа. – 1981. – № 12. – С. 23–29.
3. Максименко С.Д. Генетическая психология / Максименко С.Д. – М. : Рефл.-бук., К. : Ваклер, 2000. – 319 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
5. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезі / С.Д. Максименко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4. – С. 39–46.
6. Максименко С.Д. Методологические аспекты психологии обучения / Максименко С.Д. // Психология. – 1998. – Вып. 31. – С. 3–10.
7. Максименко С.Д. Общая психология / Максименко С.Д. – М. – К.: Рефл.-бук, Ваклер, 1999. – 2004. – 528 с.
8. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / Максименко С.Д. – К., 1998. – 218 с.
9. Максименко С.Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С.Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 31–39.
10. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / Максименко С.Д. – К. : Наукова думка, 1999. – 216 с.
11. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / Максименко С.Д. – К.: КДП, 1990. – 240 с.
12. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 701 с. (5 випусків).

The essential analysis of *nuzhda* as the living-creative beginning of personality's development, its attributive significant signs are presented in the article.

Key words: intention, genetic-modeling method, *nuzhda*, personality, development.

УДК 159.9.016

Тетяна Титаренко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Життєвий шлях особистості розглянуто як динамічний спосіб конструювання себе і свого життя, як гіпертекст. Показано, що такі традиційні детермінанти життєвого шляху, як вік людини, утрачають визначальну силу, перетворюючись на пластичні соціокультурні ролі. Водночас численні версії життя набувають певної незворотності завдяки наявності в життєвому шляху власного креативного потенціалу, що забезпечує звільнення від примусової каузальності та створення відповідних автонаративів.

Ключові слова: життєвий шлях особистості, постмодерністський дискурс, вік, гіпертекст, наратив.

У сучасній персонології дедалі потужнішим стає постмодерністський дискурс із його зміною індивідуалістичної парадигми на парадигму діалогічну, комунікативну, соціокультурну. Не шукаючи більше єдиної для всіх об'єктивної реальності, кожен тепер створює реальність власну, свій окремий життєвий світ, орієнтуючись на численні економічні, політичні, етнічні, релігійні, гендерні та інші контексти. *Актуальність* постмодерністського погляду на особистість передбачає реінтерпретації усталеного поняттєвого апарату.

Відомим феноменом сучасної культури є перевідкриття часу. Незворотність часу відображає сутнісні характеристики світу, стає механізмом, що створює порядок із хаосу. Ученими доведено, що хімічна реакція має пам'ять, зафіксовано вплив минулого на біологічні системи. Низка відкриттів привела до формулювання інтегральної тези про матерію, яка не є даністю, а постає як продукт історії. Успіхи синергетики дали змогу І. Пригожину та І. Стенгерс констатувати, що ми вступаємо у світ поставання, виникання, тобто в принципово процесуальний світ (див.[4]).

Оскільки особистість тепер теж сприймається насамперед як процес, що конститує себе в русі, бажано визначитися з такою персонологічною категорією, як життєвий шлях. Отже, *метою* статті є пошук особливостей побудови особистістю власної історії, конструювання життєвої дороги. Постмодернізм не продовжує модерністську традицію програмної відмови від ідеї минулого, ідеї наступності, тобто відмови від ідеї часу як такого. У цьому дискурсі осмислення темпоральності набуває нового дихання.

Згадаймо, що традиційно життєвий шлях розглядався як історія формування особистості в її подієвому наповненні, що поєднувала біографічне та історичне. Завдяки шляхові, який людина долала, вона встигала або не встигала стати зрілою особистістю, типовим представником своєї соціальної страти, покоління, а зрідка й яскравою історичною по-

статтю. Значущі події детермінували подальший рух уперед, хоча могли спочатку здаватися тривіальним збігом обставин.

Як бачимо, коли розвиток особистості було лінійно детерміновано, її життєвий шлях мав вигляд поступального, практично векторного, а його координати здавалися чітко заданими раз і назавжди. "Де народився, там і знадобився". Теперішня рухлива, змінна, кочівна особистість, утрачаючи схильність до усталених традицій, змінюючи звички осілого, передбачуваного життя, готова до ризикованих мандрів, відкрита всім детермінаційним вітрам.

Життєвий шлях пілігрима, подорожнього втрачає колишню жорстку залежність від сімейного походження, здобутої освіти, професійного старту. Розсуваючи горизонти, людина готова неодноразово розпочинати все спочатку, і для неї ніколи не пізно змінювати ціннісні пріоритети, значуще оточення, місце проживання, способи самовияву. Так саморозвиток особистості в новому дискурсі збагачується негаданими можливостями, а численні конфігурації життєвого шляху тепер можна створювати практично нефінально.

Погоджуючись із К. Джердженом щодо лімітів, які накладає усталена ідентичність на саморозвиток [7], хочу наголосити на самоцінності особистісної колажності, процесуальності і, відповідно, неоднозначності, гнучкості в трактуванні життєвих подій та плануванні майбутнього. Ті, хто виступає за фіксовану ідентичність, прагне обрати влаштований і передбачуваний життєвий шлях, хоче надійності, безпеки, спокою. Але ми не живемо більше у світі, у якому цінуються саме такі способи життя. І навіть якщо це боляче, нам усе-таки потрібно ставити під питання адекватність минулих традицій викликам сьогодення [7, с. 59].

У постмодерністському світі життєвий шлях уже не є єдиною траєкторією, прямою лінією життя. Він радше скидається на постійно створювану особистістю мозаїку шляхів, що складаються під впливом порізного трактування реальних та уявних подій, між якими важко побудувати ієрархічний зв'язок, знайти єдину чітку послідовність. Особистість тепер не долає свого життєвого шляху, а конструює його, відшукуючи нові й нові міжподієві конфігурації, обираючи несподівані манієри та інтерпретації їхньої значущості.

Якісним методом вивчення життєвого шляху особистості, що відчутно набуває популярності, стає біографічний метод. У біографіях реєструються не лише події, які міг би зафіксувати сторонній спостерігач, а й життя як пережите: образи, почуття, значення, пов'язані із життєвими подіями [5, с. 5]. У них зазвичай є інтерпретація набутого досвіду, його переосмислення, структурування, пов'язування з пережитим минулим і прогнозованим майбутнім. Аналіз тексту біографії дає змогу виявити, який саме життєвий світ вибудовує собі людина на певних відрізках свого життя, як осмислює і переосмислює власну роль у побудові життєвого шляху, яким чином оцінює вплив на нього соціокультурних та інших чинників.

Щоб уявити, як змінюється в постмодерністському дискурсі розуміння поступальності руху життєвим шляхом, зупинімось на віковій модальності. Продуктивною видається гіпотеза М. Епштейна щодо віку як фракталу, як фрагменту часу, який піддається нескінченному діленню. Неоднорідність віку полягає в тому, що на кожному віковому етапі ми починаємо з дитячої невпевненості, зацікавленості, подиву, переходимо до підліткової нестабільності, кризи довіри, відчуження від оточення, далі настає молодий вік визначеності, самостійності, за ним – зрілий розквіт, гармонія, акме, і, нарешті, старіння, вичерпаність. Так віки не лише поступально змінюють одне одного, а й повторюються на нових етапах людського життя. Ми встигаємо кілька разів по-різному побути дітьми, підлітками, молодими людьми, зрілими особистостями і навіть старими [6].

Людське життя відтворюється в життєвому шляху особистості нелінійно. Як пише Епштейн, якщо вже буває затяжна весна, із заморозками і холодними вітрами, що ніяк не переходить у літо, то тим паче буває дитинство, яке затягується. Є люди, які ніби завжди сорокарічні або завжди підлітки. Поети нерідко залишаються на межі отроцтва, тоді як філософи схильні до сенільності і вже в дитинстві схожі на маленьких старих. Парадоксальна вікова динаміка, що відтворюється в життєвому шляху, пов'язана ще й з професійно-творчим складом особистості.

Минулі віки всередині нас, як пише Епштейн, не лише продовжують жити, вони ще й періодично загострюються, а інколи навіть уперше по-справжньому прокидаються, коли їхній час, здавалося б, давно минув. Рокірування віків, наприклад, зрілість у ранній молодості або молодість у пізній зрілості, особливо характерна для постмодерного суспільства. Зацікавлює теза щодо одночасного прояву кількох віків в одній людині, такої собі "всевіковості", коли всі віки по-різному говорять, як усі клавіші звучать на добре налаштованому інструменті. Інколи ці віки перебивають один одного, захлинаючись від повноти самовиразу, яку важко вмістити в манеру одного віку. Людина може рухатися шкалою віку водночас уперед і назад, як пише Епштейн, ніби граючи на своїх віках, як на клавіатурі. Справді, бувають особистості, вік яких дуже важко визначити, спираючись на зовнішність, творчу продуктивність або стан здоров'я.

Поняття "вік", яке завжди правило за одну з детермінант життєвого шляху, останнім часом деконструюється завдяки новому розумінню процесу старіння. Докладно вивчаючи старість, К. та М. Джерджени стверджують, що старіння в традиційному розумінні поза соціальними стереотипами просто не існує. Лише в контексті протестантської етики і духу прагматизму, що сприяли ототожненню значущості людини, її досягнень та заробітної платні, людина з віком починала втрачати свою цінність [8].

Натомість з погляду соціального конструктивізму, все насправді цінне в житті має джерела в стосунках, до яких людину включено, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій (і, напевно,

зовсім різних темпів проживання певних віків – Т. Т.). Є сподівання, що ми поступово перетворимося на незалежне від віку суспільство, оскільки вже сьогодні готові приймати тридцятирічного міністра, п'ятдесятирічну породіллю, сімдесятирічного батька новонародженої дитини.

Як формулює Г. Газан (H. Hazan), дискурс старіння народжується із взаємин усередині певної культури у цілком певний час. В інших культурах можливі альтернативні інтерпретації віку людини. Так, наприклад, у народів Західної Кенії старіння асоціюється не з відторгненням, а з досягненням дедалі вищого соціального статусу і поваги [див. 8].

Те, що наявність букету хвороб і втрата певних здібностей асоціюється в нашій культурі з похилим віком, є не чим іншим, як звичною інтерпретативною схемою, що базується на модерністських ідеях продуктивності та індивідуалізму. Насправді старість, яку Джерджени називають "темним віком", тісно пов'язана зі специфічною конфігурацією соціально-економічних умов. Коли ці умови змінюються, якість життя зростає і виникає можливість суттєвої трансформації колишніх поглядів.

Завдяки подовженню тривалості життя кількість літніх людей постійно збільшується. У США, наприклад, уже майже 25 % електорату становлять люди, яким за 65. Старі стають не лише активнішими політично (згадаймо, хто двічі обрав мера Києва – Т.Т.), вони також дедалі краще організовуються, створюють певні асоціації і спілки. До того ж, у розвинутих країнах вони стають могутнішими економічно й інформаційно. Нові веб-сайти, чати для людей літнього віку дають змогу вступати у діалог у будь-який час дня і ночі з мешканцями різних країн, і самотність відступає.

Сьогодні пропонується спеціальний термін "герофобія" для опису надмірного страху старіння. М.Галлетт (M.Gullette) називає похилий вік стресором, депресантом і навіть "психокультурною хворобою". Добре, що людей, які страждають на цю хворобу, стає все менше. За даними американських дослідників, незважаючи на календарний вік, сьогодні менше ніж 10 % людей ідентифікують себе із старими. Замість жорсткої опозиції "молодість – старість" виникає реальна можливість говорити про численні варіації зрілості (див. [8]).

Серед мішеней для деконструкції віку слід згадати важливий для самоідентифікації та самоприйняття образ тіла, яке незворотно змінюється, марніє, в'яне, старіє. Щоб зберегти тіло немолодої людини, працюють цілі армії косметологів, фармацевтів, пластичних хірургів, протезистів, офтальмологів, дієтологів, тренерів фітнес-центрів. Вони демонструють великі ресурси, які кожний з нас як тілесна істота має для підтримки й оновлення. Отже, життєвий шлях стає майже нічим не обмеженим і відкритим. Американські колеги говорять навіть про гламуризацію старіння, і їхні зовсім не молоді, але привабливі та елегантні телевізійні диктори, політики, актори стають підтвердженням цього [8].

Такий знайомий кожному страх безпорадності, болю, смерті долається завдяки можливості немолодих людей функціонувати як справжні майстри, керманічі свого власного життя навіть на його останніх етапах. Чимало людей дуже поважного віку ефективно працює на робочому місці, демонструючи високий професіоналізм. Будучи економічно незалежними, навіть ті старі, хто вже давно не працює, прагнуть бути автономними від родичів і мешкати окремо. Активні й небідні пенсіонери ставлять перед собою нетрадиційні життєві завдання, пов'язані з тривалим збереженням власної сперми та яйцеклітин для майбутніх нащадків. Багато старих планує, як найкраще розподілити власне майно, та організовує заздалегідь навіть майбутній похорон.

Старі люди, на відміну від їхніх молодших родичів і знайомих, устигли бути історичними свідками великих подій ХХ ст., і цей безперечний факт також є їхньою перевагою. Старі мають великий життєвий досвід, який допомагає приймати виважені рішення, виявляти терплячість і доброзичливість. До мудрості треба ще дожити, і тривалий життєвий шлях, який приводить до неї, заслуговує на пошану.

Але найголовніша перевага старості – вільний час. Нарешті час удається використовувати так, як хочеться, витратити на те, на що його катастрофічно бракувало протягом перевантаженого трудового життя. Хтось знайде час для рибалки, круїзів, відвідування концертів і театрів, хтось заглибиться в медитації, піде до церкви, займеться йогою, а хтось почне малювати, танцювати і співати в хорі. Для суспільства вільний час старих людей також стає відчутним ресурсом: бабусі й дідусі нерідко перетворюються на центральні постаті в житті їхніх онуків, старі люди допомагають у лікарнях, центрах реабілітації інвалідів, психічно хворих. Волонтери-пенсіонери сприяють вирощуванню лісів, збереженню природи, включаються в боротьбу зі шкідливими звичками.

Завдяки новим, продуктивним формам старіння дедалі більше старих сьогодні задоволені зі свого життя. Вони відчувають свою інтегрованість у суспільство, корисність, запитаність, не скаржаться на погане здоров'я і мають сили продовжувати перебудови та реконструкції власного життєвого світу.

Отже, вік у постнекласичній парадигмі стає поняттям умовним. Близькою до підходів Епштейна та Джердженів є гіпотеза Ю. Єлисеєвої відносно гносеологічної вичерпаності традиційної лінійно-циклічної моделі "віків життя" і потреби в новій – мережевій – моделі. Ідеться про відносну свободу вікового руху в життєвому хронотопі. Актуалізується евристична аналогія віку з текстом, до якої додається синергетичне трактування принципово нелінійних траєкторій вікового руху. Вікові кризи розглядаються як точки галуження, що генерують стохастичність (імовірнісність) вибору наступних віків.

"Наступні" вікові світи не ускладнюються порівняно з "попередніми" в традиційному розумінні, тобто не вишиковується ієрархія. Радше йдеться про гіпертекстову організацію. Тоді зонами активного смислопородження стають не самі вікові світи, а межі, кордони між ними. Бут-

тя як перехід стає ритмічною зміною процесів адаптації до певного віку і руйнацією його основ.

Ви-ростання, з-ростання трактуються не як екстенсивні, а радше як інтенсивні біосоціокультурні процеси, що самоорганізуються. Онтологічно вікові світи базуються на внутрішньо- і міжвіковій комунікації, що забезпечує інкультурацію і соціалізацію їхніх суб'єктів. Вік, за Єлісеєвою, є соціокультурною роллю, що постійно трансформується. Пластичність цієї ролі природно стимулює рефлексію з приводу особистісної ідентичності [2, с. 99].

Отже, життєвий шлях, що відтворює просування особистості від віку до віку, не є єдиною, послідовною, цілісною, векторною траєкторією життя. Ця життєва дорога "незаасфальтована", непряма і нелінійна. Вона більше схожа на численні галуження актуальних і потенційних смислів, путівців, стежок, манівців. Життєвий шлях має власний креативний потенціал і не підпорядковується примусовій зовнішній каузальності. Прийдешнє приходить, наближається, твориться самою людиною як у теперішньому, так і в минулому завдяки його новим тлумаченням.

Людське життя – це насамперед історія, а "...історії не відбуваються в реальному житті, вони радше конструюються людьми в їхніх головах" – цю конструктивістську аксіому Дж. Брунер сміливо поширює на автобіографічне самоконституювання [1, с. 10]. Справді, будь-яка реальна подія може стати кульмінацією зовсім різних життєвих історій або залишитися їхнім малозначущим епізодом залежно від того, хто стає наратором, для кого він творить свій текст, з якою метою його розповідає.

Якщо історія не лише охоплює минуле і теперішнє, а й поширюється на невизначене майбутнє, її автор отримує безліч можливостей видозмінити сюжет, розставити інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій. Такі незавершені, відкриті історії про завтрашнє життя, що постійно змінюються відповідно до того, як переживаються та інтерпретуються сьогоднішні події, насправді багато в чому детермінують майбутнє, оскільки непомітно тчуть життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються великі і малі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організовуючи життєвий шлях, спрямовуючи самоконституювання.

Зрозуміло, що цілком правдивих, повністю об'єктивних розповідей немає. Така позитивістська об'єктивність просто не відповідає новій постмодерністській парадигмі. Постать автора, його діалоги з оточенням, що змінюють уявлення про себе і світ, набутий і відрефлексований досвід, навіть наявний емоційний стан як розповідача, так і його співрозмовника завжди вносять свої корективи. У кожному наративі правда співіснує з вимислом, реальність уплітається в міф. Коли людина описує майбутнє у формі історії, вона звичайно не забуває про контекстуальні маркери, тобто не тільки знаходить більш-менш точні слова для своїх мрій, передчуттів, домагань, а й вимальовує художні деталі, конкретизує

подробиці, акцентує бажаний поворот сюжету, шукає пояснення майбутніх учинків свого оточення. Контексти таких оповідань є плинними, динамічними.

Сучасна особистість постійно використовує різноманітні історії, щоб надати сенс власному життю, якимось спрямувати його. Кожну історію людина створює як динамічну діалогічну взаємодію, орієнтуючись на слухача, читача, критика, опонента. Діалоги бувають уявними і реальними, і в житті людини вони існують, переплітаючись один з одним. У різних соціальних і приватних контекстах одна й та сама історія, плинна, як сучасність, живе і звучить невпізнанно. Адже афективно заряджене ставлення оповідача до себе, що передається в тексті, відтворює просторово-часову структуру його життєвого світу. Від того, як змінюється спосіб розповіді про себе, залежить регуляція способу життя і, відповідно, організації майбутнього.

Життєвий шлях змінює свою семантику, уже не сприймаючись як єдина верстова дорога від народження до смерті. Набувають значення малопомітні стежки, об'їзні маршрути, можливості повертання назад, застрягання на бездоріжжі, вигадкування і втілення в життя нових шляхів. Навіть смерть перестає сприйматися як остаточний фініш, як фінальний акорд, припускаючи трансцендування в інші культурні виміри.

Із віком міняється співвідношення між "простором досвіду" і "горизонтом очікувань", як сказав би Р. Козеллек. У сюжет пакується вміст проживаного життя, допомагаючи вибору подальшої траєкторії руху. Креативні нарративні практики, стаючи домінантними, підтримують великий горизонт очікувань і, таким чином, відсувають старість, продовжуючи продуктивний вік зрілості. Екологічні сюжети, які обирає певна частина молоді, що ховається від цивілізації, привносять у життя такі характерні для пізньої зрілості цінності, як цінність повільного споглядання, мудрого невтручання, спокійного прийняття всього, що відбувається. Простір досвіду стає більшим за простір очікувань, і психологічний вік починає переважати над фактичним.

Концепти життєвої історії зосереджуються на індивідуальному прогнозі, спрямованому на підвищення якості життя. А час, якщо він прискорює свій біг, стискає простір досвіду, як пише Козеллек, позбавляє його сталості і щоразу привносить у гру якісь нові невідомі величини, через які навіть теперішнє вислизає за межі нашого чуттєвого досвіду [3, с. 40]. Так щоразу виникають нові підстави для побудови чергових текстів про власне життя, наступних варіантів життєвого шляху.

Висновки. Постмодерністський дискурс дає змогу побачити життєвий шлях особистості як темпорально артикульовану актуалізацію бажаної інтерпретації конструювання себе і свого життя.

Сповнений численних варіацій шлях із минулого в майбутнє втрачає колишню векторність, лінійність, ієрархічну підпорядкованість, набуваючи виразної динаміки, несподіваності, різнобарвності. Він уже не є єдиною можливою траєкторією життя, не є верстовою дорогою від на-

родження до смерті. Життєвий шлях стає певним особистісним гіпертекстом, що самоорганізовується відповідно до обраних сюжетів.

Вік людини, як і її походження, освіта чи професія, перестають жорстко детермінувати її життєвий шлях, стаючи підґрунтям пластичних соціокультурних ролей. Набуває популярності така модель віків життя, згідно з якою людина вільно мандрує власним життєвим шляхом, багаторазово в різних контекстах переживаючи дитинство, отрочество, молодість, зрілість, старість. Такі мандри не стають безладними й сумбурними, оскільки незворотність часу все ж створює порядок із хаосу, утілюючись в певних наративах з відповідними сюжетами.

Постмодерна особистість повсякчас змінює себе, зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, конструюючи чергові версії власного життя, варіанти життєвого шляху. Її життєвий шлях, маючи власний креативний потенціал, звільняється від примусової зовнішньої каузальності, що дає змогу особистості зануритися в гру інтерпретативних кодів і набути нечуваної свободи самовиявів.

1. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
2. Елисеева Ю.А. Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры / Ю.А. Елисеева // Известия Уральского гос. ун-та. – 2007. – № 48. – С. 94–102.
3. Козеллек Р. Минуле. Майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К., 2005.
4. Можейко М.А. Переоткрытие времени [Електронний ресурс] / М.А. Можейко. – Режим доступу: <http://meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>.
5. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К., 2004.
6. Эпштейн М. К философии возраста [Електронний ресурс] / М. Эпштейн // Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов. – Режим доступу: <http://zvezdaspb.ru>.
7. Gergen K. The decline and the fall of personality / K. Gergen // Psychology Today – 1992. – № 25(6). – P. 59–63.
8. Gergen K. The New Aging: Self Construction and Social Values / K. Gergen, M. Gergen // Social structures and aging. – New York, 2000.

The personality's life way is revealed as a dynamic mean of oneself and one's own life constructing, as a kind of a hypertext. It is shown that such traditional determinants of life way as man's age are losing its decisive influence and transform into plastic socio-cultural roles.

Meanwhile, a great number of life version acquire a certain irreversibility thanks to presence of one's own creative potential in the person's life way. It provides the release out of forced causality and forming conformable auto-narratives.

Key words: personality's life way, postmodern discourse, age, hypertext, narrative

УДК 615.851:81'23

Лариса Засєкіна

НЕЙРОПСИХОЛІНГВІСТИКА VS. ПАТОПСИХОЛІНГВІСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ І РЕАБІЛІТАЦІЇ ПАЦІЄНТІВ ПІСЛЯ ІНСУЛЬТУ)

У статті викладено методологію комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, яке конкретизується на вивченні мовлення пацієнтів після інсульту. Філософія мозку, емпіричний, онтологічний, епістемологічний підходи, принципи вивчення мозку і психіки дають змогу виявити мовленнєву специфіку при ушкодженні мозку, а також розробити реабілітаційну програму з урахуванням пізнавальної, емоційної, мотиваційної сфер особистості пацієнта для відновлення його мовлення.

Ключові слова: методологія, нейропсихолінгвістика, емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи, нейроіміджінг, тотожність мозку, тотожність особистості.

Постановка проблеми. У добу глибокої раціональності та панування "залізної" логіки не лише як провідного критерію наукового мислення, а й як індексу здорового глузду загалом, зберігається утримання ментального балансу спалахами ідей ірраціональності, які, у свою чергу, роблять не менший внесок у розвиток людської думки та її досягнень. Поступ психології, що відбувається внаслідок рефлексії наукового знання, простежуються у трьох іпостасях останньої – онтологізму, гносеологізму, методологізму. При цьому ці типи рефлексії пронизують різні галузі психології, психолінгвістику зокрема.

Так, перший (Ч. Осгуд) та другий (Н. Хомський) етапи розвитку психолінгвістики [3] є віддзеркаленням онтологізму, адже проголошують ідеї, відповідно, універсальних конотативних значень, які є загальними конструктами світосприйняття для людини як родової істоти, а також ідею вродженості і універсальності ядерних когнітивних структур, які гарантують людині оволодіння мовою. Знання про мову як об'єкт мав переважно об'єктивні дані, що вимірювалися семантичним диференціалом Ч. Осгуда за факторами оцінки, сили і активності чи експериментом Дж. Міллера на визначення часу реакції при сприйнятті ядерних і трансформаційних граматичних структур [3; 4].

Гносеологізм третього покоління психолінгвістики виражається переходом від синтаксису та семантики окремишнього слова і речення до цілісного дискурсу чи дискурсивної практики, які своїми затекстом і контекстом визначають психологічну реальність фрагмента мовлення. При цьому ситуативність у дискурсі видозмінює і психологічну реальність, відтак, остання має відносну об'єктивність відповідно до конкретної ситуації.

Широкі масиви вербальних інформаційних потоків, які наскрізь пронизують психіку та визначають, за Л.С. Виготським [1], її опосередкований характер, зумовлюють пошуки відповідних методів вивчення психіки шляхом ґрунтового аналізу мови і мовлення. Встановлення

психолінгвістичного інструментарію, який би був адекватним для вивчення психічної організації особистості, становить основне завдання сучасного – четвертого періоду психолінгвістики. Цей період є відбитком методологізму як типу рефлексії наукового знання психолінгвістики.

Слід відмітити, що рефлексія психолінгвістики, або за термінологією О.О. Леонтьєва, "психолінгвістика психолінгвістики" чи "рефлексивна психолінгвістика" трактувалася зовсім по-іншому, ніж осмислення наукового знання та пошук відповідної методології. Вчений розуміє під цими поняттями осмислення суб'єктом свого мовлення та управління мовленнєвими процесами на основі рефлексії [7, с. 154].

Таким чином, на сучасному етапі провідного значення набуває "психолінгвістика психолінгвістики" як тип рефлексії наукового знання. Важливим моментом у пошукові відповідних психолінгвістичних методів є неодмінний розгляд мови не лише як семітичного організму, а як екстеріоризованого утворення особистості, що внаслідок інтеріоризації, переходить у важливий психічний процес людини – її мовлення, яке нерозривно пов'язане з усіма пізнавальними, емоційними, мотиваційно-вольовими процесами.

Вперше сполучення "мова особистості" було введено у науковий обіг О.О. Леонтьєвим. Вчений зазначає, що дедалі важливішим стає розуміння "особистісно детермінованих стратегій мовленнєвого спілкування та оволодіння мовою, мови як смислового, а не лише значеннєвого феномена..." [7, с. 282]. І загалом предмет психолінгвістики він розуміє як "співвідношення особистості зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і мовою як провідною складовою образу світу людини, з іншого" [7, с. 19].

Слід констатувати той факт, що якщо ідеї мовної особистості втілюються у комплексні психолінгвістичні дослідження [5; 6], то поняття "мова особистості" практично випало з наукового обігу. Необхідність розгляду мови як системи знаків, що пронизує психіку людини, та мовлення як психічного процесу, що пов'язаний з усіма особистісними утвореннями, визначає **завдання нашого дослідження**: розгляд методологічних основ сучасного та відносно молодого напрямку психолінгвістики – нейропсихолінгвістики як міждисциплінарного підходу до вивчення особистості; встановлення відмінностей між нейро- та патопсихолінгвістикою; висвітлення специфіки нейропсихолінгвістичного дослідження у вивченні цілісної особистості пацієнта після інсульту з різними ушкодженнями головного мозку.

Перебіг дослідження. Виокремлення галузі психолінгвістики – нейропсихолінгвістики – поряд із існуючими та подібними до неї галузями – нейропсихології та патопсихолінгвістики – зумовлено такими чинниками. По-перше, появою методологічної бази, якою слугує філософія мозку, що розглядає мозок як фізіологічний субстрат когніції людини, порушуючи емпіричну, онтологічну та епістемологічну проблеми мозку і когніції. По-друге, виникненням конкретного методу дослі-

дження – нейроіміджінгу, суть якого зводиться до фіксації активації мозку та її динаміки при виконанні різних когнітивних операцій. Нейропсихолінгвістика має справу з нейроіміджінгом, який встановлює активацію мозку при різних видах мовленнєвої діяльності особистості. По-третє, нейроіміджінг як метод нейропсихолінгвістики, на противагу патопсихолінгвістиці та нейропсихології, має справу не лише із порушенням норми, а й із збереженням останньої. Це, у свою чергу, має свої позитивні моменти. Розглянемо їх більш докладно.

По-перше, вивчення норми поряд із патологією дає змогу розширити генеральну сукупність осіб порівняно з обмеженою кількістю пацієнтів. По-друге, нейроіміджінг дає змогу зафіксувати мозкові ділянки, які рідко зазнають ушкоджень. Наприклад, острівець Рейля – невелика пірамідальна ділянка, захована під лобні, тім'яні і скроневі частини мозку, зазнає ушкоджень дуже рідко, водночас, дані нейроіміджінгу засвідчили важливу роль цього острівця у породженні мовлення [10]. По-третє, порівняно із нейропсихологічними дослідженнями, зосередженими лише на ушкоджених ділянках та їх впливові на перебіг психічних функцій, нейроіміджінг висвітлює не лише мозкову локалізацію когнітивної операції, а й динаміку цієї активації.

З метою розгляду можливостей нейропсихолінгвістики у вивченні мовленнєвої діяльності людини у нормі та патології відповідно до фізичного субстрату, розглянемо основні положення філософії мозку, яку вважаємо вищим рівнем методологічного апарату нейропсихолінгвістики. Основна ідея філософії мозку полягає у зіставленні проблеми вивчення людського розуму із проблемою вивчення мозкової організації. На сьогоднішній день доволі незаперечним є принцип системної локалізації вищих психічних функцій: чим вищою (складнішою) є психічна діяльність, тим різноманітніші ділянки охоплюються активацією. Чітку мозкову локалізацію можна спостерігати лише при найпростіших, генетично зумовлених станах і процесах. Відтак, "ділянковий" пошук засвідчив свою неефективність, що зумовило появу інших шляхів вирішення нейропсихологічної проблеми.

Один із таких шляхів запропонував Дж. Нортхофф: особливості когніції людини повинні вивчатися через встановлення емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів до вивчення як людського розуму, так і мозку [11]. Грунтуючись на схемі аналізу розуму і мозку, запропонованої вченим, спробуємо окреслити методологічну основу для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, використовуючи філософію мозку і закономірності мовленнєвих процесів людини.

Емпіричне визначення мозку передбачає розгляд останнього як сукупності нейронних станів. Нейронні стани вивчаються емпіричним шляхом і тісно пов'язуються з конкретними психологічними і фізіологічними функціями. Емпіричне визначення мовленнєвих процесів людини теж передбачає детермінацію цих процесів конкретними нейронними станами мозку. Водночас, переважну кількість когнітивних, мовленнєво-мисленнєвих процесів зокрема, не можливо вивчати на рівні емпіри-

ки, подібно нейронним станам, адже вони не піддаються втручанню іншої особи – експериментатора. Оскільки найповніше вивчення ментальних станів представлено вивченням власного суб'єктивного досвіду самою ж особистістю, значна частка мовленнєво-мисленнєвих процесів не може бути повною мірою пояснена ані особливостями мозкової організації, ані нейронними станами. Наприклад, внутрішнє мовлення особистості, яке виражає не лише потік її мислення, а й певний суб'єктивний досвід конкретних подій. Таким чином, емпіричний підхід до вивчення мозку та мовлення людини дає змогу зафіксувати ділянки активації у мозку при породженні тієї чи іншої мовленнєвої дії, а також встановити закономірності перебігу зовнішнього мовлення. Водночас механізми внутрішнього мовлення та природу мовленнєвої організації як психофізіологічну і соціальну форму мовленнєвого досвіду не можна виявити з позиції емпіричного підходу. Відтак, доцільним є уведення інших перспектив вивчення.

Епістемологічний підхід до вивчення мозку передбачає сукупність фізичних здатностей і нездатностей, яка детермінує у психіці людини задатки і створює орієнтири для розвитку здібностей. Відтак, епістемологічне визначення мозку щільно пов'язане суто з когнітивними процесами, мовленнєвими зокрема. Епістемологічне вивчення мовлення передбачає такі процеси, які можуть споглядатися самою особистістю, наприклад, внутрішньо мовне вираження свого суб'єктивного досвіду. Водночас, мозкова організація та нейронна активація не може бути вивчена з позиції епістемологічного підходу, адже важко уявити, як у природних умовах людина може споглядати свій мозок. Таким чином, проблема мозкової організації найкраще розв'язується з емпіричної перспективи, тоді як проблема мовленнєвих процесів, особливо внутрішнього мовлення як вираження суб'єктивного досвіду особистості – з епістемологічної перспективи.

Онтологічний підхід до вивчення мозку і мовленнєвих процесів зосереджує увагу на взаємозв'язку психічного і фізичного і тлумачить мозок як сукупність фізичних властивостей, тоді як мовлення як сукупність психічних властивостей. Онтологічне визначення мозку зумовлено появою онтології мозку та нейроонтології, провідною ідеєю яких є порушення проблеми самореференції мозку. У цій проблемі важливого значення набуває не анатомічна будова мозку (тобто, яка є доступною для спостереження), а поняття "структурний мозок". Філософське визначення мозку як структурного обґрунтовано взаємозв'язками між тотожністю мозку і тотожністю особистості. Так, результати аналітичного експерименту Д. Парфіта [12, с. 262] свідчать про те, що поступові зміни у поодиноких мозкових клітинах на мікроскопічному рівні приводять до змін у тотожності мозку і відповідно у тотожності особистості. Так, наприклад, результати видалення мозолистого тіла між двома півкулями мозку свідчать про порушення тотожності особистості, адже існує суперечність навіть у тому, що роблять її праві й ліві кінцівки тіла. З іншого боку, можна припустити і зворотний зв'язок – зміни в тотожності

ті особистості свідчать про зміни у структурі мозкової організації. Найважливішою думкою є неможливість повного ототожнення особистості із сукупністю психічних станів, як наприклад у Дж. Локка, а також неможливість повного уподібнення психічних станів мозковій організації. Відтак, філософ пропонує окремі поняття фізичного, психологічного і комбінованого спектру.

На наш погляд, онтологічна перспектива у визначенні взаємовідношення мозку і мовлення дає змогу об'єднати епістемологічну перспективу як особистісне суб'єктивне споглядання людиною внутрішніх мовленнєвих процесів (з перспективи першої особи), так і емпіричну перспективу вивчення зовнішнього мовлення та мозкової організації як його фізичного субстрату.

Таким чином, емпірична, епістемологічна, онтологічна перспективи визначень мозку і мовленнєво-мисленнєвих процесів можуть слугувати серйозною методологічною базою для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження як норми, так і патології (див. рис. 1).

Емпіричне, епістемологічне, онтологічне визначення

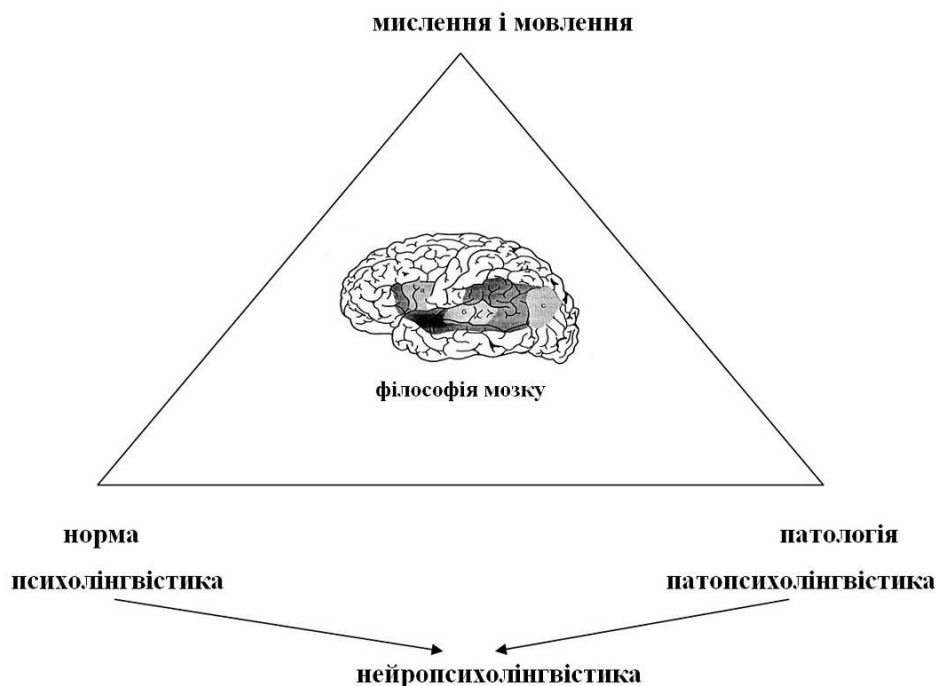

Рис. 1. Методологія нейропсихолінгвістики

Окрім вищого філософського рівня методології та загальнонаукового рівня у вигляді емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів, важливого значення набувають принципи конкретно-наукового рівня методології. У методології нейропсихолінгвістики такими принципами можуть слугувати загальні принципи дослідження мозку та принципи вивчення психічних процесів людини.

Принципи вивчення мозку як фізіологічного субстрату психічних процесів представлені принципом динамічної локалізації вищих психічних функцій, принципом кодування подій, принципом економії, прин-

ципом доповнюваності. До принципів вивчення психічних процесів належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності.

Комбінування підходів і принципів у комплексному нейропсихолінгвістичному дослідженні дає змогу виробити не просто еклектичний спосіб вивчення, а адекватний синтез дослідження особистості через мозково-мовленнєву специфіку людини. Рівні методологічного аналізу апарату нейропсихолінгвістики відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні методології нейропсихолінгвістики

Рівні методології	Зміст рівнів
Вищий філософський рівень	Філософія мозку
Загальнонауковий рівень	Емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи до вивчення мозку і мовлення
Рівень конкретнаукових принципів	Принципи вивчення мозкової організації: системної локалізації вищих функцій, кодування подій, економії, доповнюваності. Принципи вивчення мовлення: детермінізму/індетермінізму, розвитку, системності.

Науковий проект, спрямований на дослідження пацієнтів після інсульту, проводиться під нашим керівництвом Мілінчуком В.І. у Лабораторії нейропсихології та психолінгвістики при Волинському національному університеті імені Лесі Українки на базі клінічної обласної лікарні [8]. Завдання цього проекту полягають у створенні клінічної картини афазій відповідно до мозкових порушень, а також у впровадженні реабілітаційної програми по відновленню мовлення хворих. Реабілітаційна робота має індивідуальний характер і ґрунтується на особистісних характеристиках пацієнтів. З цією метою ґрунтовно аналізуються звіти самоспостережень пацієнтів про їх внутрішні стани, результати тесту Люшера, опитувальника Спілбергера-Ханіна для визначення рівня особистісної тривожності.

Основні труднощі емпіричного вивчення пацієнтів полягають у тому, що досліджувані швидко втомлюються, часто характеризуються депресивними станами, головно відсутністю мотивації до фізичного і психологічного одужання. Особливості одужання хворих вдало визначено Ж.М. Глозманом у формулюванні такого запитання: *чому два пацієнта приблизно з однаковим ступенем вираження одного захворювання, подібним лікуванням і динамікою симптомів значно розрізняються у способі реагування на свій стан?* [2, с. 90]

Результати нашого дослідження дали змогу встановити три відповіді на це запитання: по-перше, на ці відмінності впливає специфіка внутрішньої картини хвороби як єдності когнітивного (поінформованість про стан хвороби), емоційного (переживання і емоційне ставлення до хвороби) і мотиваційно-вольового компонента (наявності мотивації до одужання); по-друге, особливості взаємодії у діаді "лікар (психолог)

– пацієнт"; по-третє, специфіка взаємодії у діаді "пацієнт – сім'я". Вдале вирішення цих питань значно підвищує ефективність реабілітаційної програми.

Комплексна програма відновлення мовлення пацієнтів після інсульту ґрунтується на принципі опосередкування як способу перебудови функціональних систем [9]. На основі цього принципу засобами пісенної терапії вводиться емоційне опосередкування, спрямоване на відновлення мовлення людини. Відсутність здатності вимовляти окремі склади, слова, фрази компенсується здатністю відтворювати різноманітні звуки та повторювати інтонаційно мелодії улюблених пісень (що добре узгоджується із принципом кодування подій). Часто зустрічається також феномен музичної авокалії, який ґрунтовно описаний у монографії М.К. Шохор-Троцької [10]. Музична авокалія виявляється у ритмічному повторюванні звуку "а", який наче відтворює улюблену мелодію пацієнта. З іншого боку, провідного значення також набуває стимулювання психологом активності пацієнта, позитивної мотивації до виконання запропонованих засобів опосередкування. Результати пісенної терапії мають більшу ефективність у реабілітаційній роботі з пацієнтами після інсульту, що мають лівопівкульне ураження. На нейропсихологічному рівні це пояснюється, очевидно, тим, що відбувається перебудова функціональних систем: зміщення психічної активності з лівої у праву півкулю – пісенна (спочатку мелодійна творчість), яка згодом переходить у зворотний напрям – психічна функція починає опосередковуватися із середини на автоматизованому рівні, відтак, потреба у зовнішньому опосередкуванні втрачається.

Сутність емпіричного, емістемологічного і онтологічного підходів у вивченні мозку, з одного боку, мовлення – з іншого, а також реалізація принципів як методологічної основи для нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту викладено у таблиці 2.

Таблиця 2

Зміст нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту

Вид підходу	Вивчення мозку	Вивчення мовлення особистості пацієнта
Емпіричний підхід	Вивчення мозкової патології за допомогою електроенцефалограми, комп'ютерного томографу, магнітно-резонансного томографу	Вивчення зовнішнього мовлення за допомогою нейропсихологічного опитувальника О. Д. Хомської "Нейропсихологічна діагностика"
Епістемологічний підхід	-	Самоспостереження внутрішнього стану пацієнтів, визначення внутрішньої картини хвороби
Онтологічний підхід	Встановлення тотожності мозкових порушень (фізичний спектр), мовленнєвої специфіки (психологічний спектр), цілісної особистості пацієнта (комбінований спектр)	

Таким чином, **результати** комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження з дотриманням усіх рівнів його методологічного забезпечення дають змогу не лише побудувати клінічну картину афазій цих пацієнтів, а й запроваджувати цілісну реабілітаційну програму відновлення мовлення з урахуванням єдності мозку і психіки цілісної особистості хворого.

Перспективним залишається вирішення таких нейропсихолінгвістичних проблем: встановлення мовленнєвої специфіки відповідно до різних ділянок ураження мозку; уведення в реабілітаційну програму інших (сенсорних, семантичних, моторних) засобів опосередкування та встановлення їх ефективності; визначення впливу взаємодії пацієнта і родини/пацієнта і психолога на відновлення мовлення; вплив пізнавальної, емоційної і мотиваційної готовності пацієнта до одужання на ефективність реабілітаційного процесу.

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. *Глозман Ж.М.* Формы и методы опосредования в нейропсихологической реабилитации и коррекции / Ж.М. Глозман // Психологический журнал. – М.: Российская академия наук, 2009. – Т. 30.– № 4. – С. 87 – 91.
3. *Засекіна Л.В.* Вступ до психолінгвістики / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2002. – 168 с.
4. *Засекіна Л.В.* Психолінгвістична діагностика / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
5. *Засекіна Л.В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Л.В. Засекіна // Соціальна психологія. – № 5 (25). – 2007. – С. 82 – 90.
6. *Лавриненко О.Л.* Психолінгвістичний аналіз мовної особистості студентів / О.Л. Лавриненко // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – Т. 8. – Вип.6. – С. 156 – 166.
7. *Леонтьев А.А.* Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 288 с.
8. *Мілінчук В.І.* Особливості нейропсихологічного дослідження пацієнтів після інсульту / В.І. Мілінчук // Психологічні проблеми сучасності: тези VI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Львів, 2009. – С. 11–12.
9. *Хомская Е.Д.* Нейропсихология / Е.Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2005. – 496 с.
10. *Шохор-Троцкая М.К.* Речь и афазия / М.К. Шохор-Троцкая. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
11. *Brown С.М.* The Neurocognition of Language / С.М. Brown, P. Hagoort P. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 409 p.
12. *Northoff G.* Philosophy of the Brain / Northoff G. – Boston: Harvard University, 2003. – 430 p.
13. *Parfit D.* Reasons and Persons / Parfit D. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 317 p.

The methodology of complex neuropsycholinguistic research, which is concretized on patients after stroke, is highlighted in the article. The philosophy of brain, empirical, epistemological, ontological approaches, principles of brain and psychic investigation allow to reveal speech specifics of patients with different brain leisure. Moreover, the program of speech rehabilitation with considering the cognitive, emotional and motivational spheres of patients' personality is proposed.

Key words: methodology, neuropsycholinguistics, empirical, epistemological, ontological approaches, neuroimaging, brain identity, personality identity.

УДК 159.9.016

Олексій Колісник

ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА ДУХОВНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розвивається ідея про реципрокне функціонування півкуль головного мозку, з яких ліва забезпечує розвиток поняттєво-логічного розсудку, а права — образно-інтуїтивного розуму. Західна культурна парадигма через посередництво знакових систем формує дискретно-логічну картину світу в людини, на її становлення працює традиційна система освіти країн Заходу. Духовні практики, які репрезентують позарелігійну духовність, розвивають континуально-інтуїтивний розум, відсутні в традиційній освіті навіть психологів. Для становлення творчої особистості в навчальний процес потрібно ввести духовні практики, а вчителями мають бути спеціально відібрані і підготовлені психологи.

Ключові слова: духовність, духовна практика, парадигма, трансценденція, медитація, континуально-інтуїтивний розум.

Постановка проблеми. В наш час психологія вже має свою практику, в якій психолог вирішує проблеми замовника, серед яких є і проблеми духовні. В руслі світових релігій здавна напрацьовані духовні практики входження у змінені стани психіки, які внутрішньо підтримуються піковими переживаннями. З появою трансперсональної психології духовні практики ввійшли в арсенал психологічної практики. Можлива як нерелігійна духовність, так і бездуховна релігія. Ми маємо за мету розглянути духовні практики як психотехніки духовного саморозвитку особистості. Об'єктом нашого розгляду слугує психологія духовного досвіду. Предметом розгляду є використання духовних практик для духовного саморозвитку особистості. За гіпотезу нам слугує припущення, що духовні практики здатні духовно розвивати особистість при відсутності теологічної інтерпретації набутого духовного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Духовний саморозвиток розпочинається змінами в ієрархії смислів особистості. Зовнішня мотивація, яка орієнтована на кінцевий результат, передбачає залежність від предмета мотиву; вона має поступитися місцем внутрішній процесуально-потоківій мотивації, яка підтримується переживаннями з позитивними афективними знаками. Відсутність рефлексивної цілеспрямованої активності зазвичай не заважає особистості спонтанно і цілком природно діяти у відповідності до своєї власної природи та до природи світового універсуму.

Термін "духовність" у вузькому значенні покриває собою психічну реальність безпосереднього переживання надособистісних смислів, служіння їм та породження відповідних їм життєвих актів. Духовні практики розвивають духовні навички, котрі актуально усвідомлюються та актуально контролюються. Перші духовні дієства вимагають для сво-

го здійснення вольового зусилля особистості, але з часом стають спонтанними.

У психіці особистості з пробудженим духовним потоком відбувається все природно і спонтанно. Надсвідомість у вигляді континуально-інтуїтивного розуму психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку є природною стороною психіки, але у більшості випадків вона придушується егоцентрично-концептуальним дискретно-дискурсивним розсудком психогностичного ступеня розвитку рефлексивного потоку психіки. Замість того, щоб бути учасником життєвого процесу, людина поспішає концептуально осмислити ті чи інші об'єкти та явища, пробуджує в собі почуття любові чи ненависті, з'ясовує своє ставлення до предмету уваги і вивчення, дає йому оцінку у відповідності з умовною шкалою цінностей і в результаті губить осягнення дійсної реальності в гармідері почуттів і думок.

Духовна робота послідовно руйнує стереотипи умовного дискретно-дискурсивного міркування. *Метою медитативних духовних практик є нейтралізація дискретно-дискурсивного розсудку рефлексивного потоку психіки й, водночас, актуалізація континуально-інтуїтивного розуму духовного потоку психіки, який виходить за межі рефлексивної самосвідомості.* Кожна особистість будь-якої епохи одвічно може актуалізувати свій духовний потік психіки з континуально-інтуїтивним розумом і осягати дійсну реальність. Місцем людини для духовної роботи з розвитку континуально-інтуїтивного розуму є Всесвіт.

Духовні практики спрямовані на подолання недосконалої сприймання та особистісних обмежень; це шлях до пізнання дійсної реальності, до любові, безпосереднього особистісного осягнення надособистісних смислів і відданого їм служіння. Практики дають корисні знання людині для розуміння своєї особистості, її меж, можливостей саморозвитку, а також вони відкривають у цієї людини "Божу іскру", під якою розуміємо здатність входити у змінений стан психіки та пробуджуватися до трансперсональних переживань. Кожний індивід здатний відбутися досконалою особистістю, тому що має цю "Божу іскру". Найбільш важливою формою корисного знання є безпосередні знання, котрі можна пережити на власному досвіді, але неможливо передати словами.

Духовні практики активують потенціал саморозвитку. Освоєння духовних практик робить можливим надособистісне зростання, в якому суспільство раціонального соціального контролю мало зацікавлене. Надособистісні смисли реалізуються у надконвенційних діях та вчинках, котрі виходять за поріг нормативного соціального контролю. Пересічна особистість сама також часто боїться великого розвитку свого потенціалу та не хоче його актуалізації (комплекс Юні, за А.Маслоу [13;14], чому свідченням є популярність мотивації уникнення невдачі та орієнтації на володіння кінцевим результатом діяльності, а не на сам процес породження дії чи вчинку, внутрішньо підтриманий лише переживаннями з позитивним афективним знаком.

Для навмисного та цілеспрямованого входження у змінені стани психіки потрібна спеціальна практика, котра допомагає розвитку особливого усвідомлювання, яке дає можливість безпосереднього переживання надособистісних смислів та самості. Це безпосереднє осягнення відкриває можливість *самотрансценденції як виходу за межі буденної свідомості*. Переживання та усвідомлювання особистістю своєї тотожності з надособистісними смислами є проявом духовного саморозвитку особистості. Осягнення тотожності з надособистісним смислом стає для особистості високою радістю; воно є метою духовних практик.

Більшість духовних практик спрямовані проти поділу світу на зовнішній і внутрішній, на подолання егоцентричної форми свідомості та споживацького ставлення до дійсності. Духовні практики відкривають людині можливість виразити сутність буття тими засобами, котрі не заважають цілісному сприйняттю реальності. З давніх часів людство використовувало для звільнення від диктату рефлексивного потоку психіки та для становлення духовного потоку психіки моральну досконалість, служіння надособистісним смислам, мудрість і медитацію. Ці засоби слугують і нині для переживання стану свободи, інтуїтивного інсайту, натхнення, екстазу, щастя, нірвани, саторі. Духовні практики інтегрують емоційну та інтелектуальну сфери особистості, відкривають можливість усвідомленого і цілісного сприймання реальності, допомагають осмисленню місця людини у світі.

Духовні практики пов'язані з розвитком психіки та з аналізом її рівнів; вони вчать переборюванню страждань, переживанню повноти буття, інтуїтивному пізнанню. Духовна практика має навчити людину долати свої муки.

В духовних практиках використовуються техніки підвищення людиною своїх неусвідомлених та усвідомлених можливостей, а також контролю над мисленням. Кожна духовна практика складається із системи спеціальних вправ, які підвищують чуттєвість та сприйнятливність. Так як однією з причин людського страждання є незнання, то людина має усвідомлено ставитися до себе, до свого тіла, переживань, думок як об'єктів споглядання. Мистецтво як один із засобів природного самовираження особистості також може бути засобом духовного осягнення реальності.

Духовні практики відкривають перед особистістю шлях до кращої саморегуляції та саморозвитку. Духовно розвинена особистість стає більш чуйною, сприйнятливою, емпатійною, лагідною, захищеною від неврозів, девіацій та деліквентостей.

Люди західної культури лише зрідка займаються внутрішньою роботою саморефлексії задля усвідомлення наявної ієрархії смислів, а ще рідше духовними практиками; їм нав'язано конвенційно-парадигмальну картину світу та стереотипну базову особистість, обмеженість та власну запрограмованість яких мало хто усвідомлює. Базова особистість західної егоцентричної культури ототожнює себе з своїм матеріальним тілом і соціальним статусом та прагне до самореалізації шляхом життєвої бо-

ротьби за місце в суспільстві, тому ієрархію смислів конкретної особистості часто очолюють такі смисли, як харчі та одяг, житло та побутові зручності, хтивість та секс, самооцінка й авторитет, фінанси та маєність, престиж та влада, загальне визнання та схвалення, принципи та світогляд, тоді як співчуття та прощення часто розглядаються як завади в життєвій кар'єрі. Духовні переживання вказують людині на найзаповітніші для неї смисли, котрі можуть очолити ієрархію смислів, реалізація котрої на життєвому шляху веде до переживання дійсної "Я-тотожності", її автентичності та конгруентності.

Духовні практики дають особистості можливість прорватися в іншу реальність, котра не описується західною парадигмальною картиною світу. Цей прорив досягається межовим зосередженням чи роззосередженням уваги як центру буденної свідомості, котра судить про світ дискретно та дискурсивно; завдяки такій медитації особистість відходить від даного в перцепції та аперцепції "реального" світу. Так пролом парадигми взаємодії особистості зі світом внутрішньо підтримується процесуальними піковими переживаннями, що суттєво відрізняється від підкріплення зовнішнім кінцевим результатом породжуваного життєвого акту. В цих межових переживаннях особистість безпосередньо взаємодіє з трансцендентним, котре осягається правопівкульно: невиразимо в словах, образно, інтуїтивно, холистично. В результаті відмови від дискретно-дискурсивного опису світу активується його континуально-інтуїтивне осягнення.

Духовні практики руйнують стереотипи предметно-поняттєвого думання, котре ігнорує трансцендентне; вони реалізують прагнення особистості до безпосереднього трансцендентального досвіду. Світ тотожний самому собі, а не картині світу будь-якої епохи чи спільноти; його не передати словами, але його можна пережити. Духовні практики розвивають не лівопівкульне аналітико-логічне пізнання природи (котре породжує подвійність світу і його картини), а правопівкульне інтуїтивне проникнення у неї, в котрому всі суперечності злагоджено поєднуються в послідовну органічну цілісність. Більшість людей ототожнює свою свідомість із станом притомності. В ході духовного розвитку особистість має навчитися відсторонювати свою "Я-концепцію", котра значною мірою нав'язана їй іззовні, та розбудити свою інваріантну "Я-тотожність" так, щоб бути здатною входити у змінені стани психіки і мати при породженні життєвих актів внутрішню підтримку від процесу діяльності чи вчинкування, а не підкріплення кінцевим результатом.

Більшість людей західної культури ототожнює себе як особистість зі своєю "Я-концепцією", в той час як відсторонення від неї дає вихід до особистості як спонтанної ієрархії смислів, до інтуїтивного осягнення світу та до породження холистичних життєвих актів, котрі детерміновані не волею, а самодетерміновані волінням, котре не насилує реальності. Надсвідомий доступ до спонтанної ієрархії смислів виявляє те, що вона завжди оптимістична, бо в ній провідний найзагальніший смисл має позитивний афективний знак.

Перехід від самоусвідомленої егоцентричної ієрархії смислів, яка призводить до страждань, до ієрархії смислів світоцентричної та просоціальної супроводжується становленням повноцінного духовного потоку психіки, що переживається як пробудження чи просвітлення. Після духовної конверсії ієрархії смислів (коли провідними стають надособистісні смисли) особистість залишається в сенсорно-перцептивному контакті з феноменальним світом і не втрачає своїх проблем, але у неї змінюється ракурс взаємодії зі світом і спосіб вирішення проблем. Духовно багата особистість осягає минущість своїх проблем. Духовна досконалість постає тоді, коли особистість стає здатною до істинного пізнання буття і до правильного життя. Духовні практики, які розвивають і підтримують духовний потік психіки, складаються із спеціальних медитативних вправ, які підвищують чуттєвість, спокійність, зосередженість, сприйнятливність, інтуїтивне осягнення.

Вони відкривають можливість спонтанної, безпосередньої та водночас адекватної взаємодії людини зі світом, зі спільнотою, з іншою людиною, з самою собою.

Духовна робота особистості з власного саморозвитку передбачає урівноваженість та зосередженість уваги як центру свідомості на внутрішньому світі; здатність відрізнити сакральне (святе, надособистісне) від профанного (егоцентричного) та осягати святе у всіх проявах буття; перебудову ієрархії смислів з тим, щоб у якості найзагальніших і провідних сенсів в ієрархії смислів виступали надособистісні, такі як вищезгадані; розвій мудрості у континуально-інтуїтивному розумінні життя та у виявленні цього розуміння в служінні надособистісним смислам через породження поточкових (внутрішньо підтриманих процесуальною радістю та піковими переживаннями) життєвих актів. Практикування духовного є вправлінням у служінні надособистісним смислам до тих пір, доки породження відповідних їм життєвих актів стане самодійним та увійде у природний стиль життя. Кожна вправа духовної практики є засобом самоконверсії та пробудження від омани опосередкування знаково-поняттєвою картиною світу, котра задана референтною культурою. Техніки входження у змінені стани психіки, в тому числі медитативні, спрямовують до надособистісних смислів та трансперсонального розвитку.

Духовні практики вправляють психіку та розвивають такі надособистісні смисли, як Свобода, Селективність, Справедливість; Любов, Співчуття, Добропристойність; Краса, Істина, Творчість; Мудрість, Надсмысл, Бог.

Метою східних духовних практик є становлення повноцінного духовного потоку психіки, що включає в себе блокування дискретно-концептуального осмислення реальності, холістичну перцепцію та інтерпретацію феноменального світу, становлення континуально-інтуїтивного розуму, безпосередність взаємодії людини зі світом, альтруїстичну ієрархію смислів та спонтанність породження відповідних їй життєвих актів.

Для духовної роботи потрібно виділити спеціальний час у дні та в тижні, який проводиться у приємних умовах, бажано на природі. В таку вільну від щоденних клопотів годину можна поміркувати про **велику ціну життя**, котре наповнене неминучими проблемами, недовготривале, закінчується смертю і вимагає наших смислових та моральних розв'язань. Без усвідомлення кінцевості свого буття у світі особистість схильна витратити своє життя на другорядні справи і забувати про найважливіше. Зіткнення зі смертю радикально міняє подальше життя особистості, змушуючи її робити переоцінку життєвих вартостей та перебудовувати ієрархію смислів. В ході духовної роботи не лише зростають духовні якості особистості, а й тимчасово активуються старі психотравми, докорінне стирання програм яких за допомогою духовної практики відкриває нові можливості.

В розвитку духовності велику роль відіграє приклад авторитетної духовно розвиненої особистості, референтної групи, передача духовних практик від учителя до учня (особливо їх невербальної частини). Вчитель має бути доброзичливим до учнів, як до своїх дітей; не чекати за своє служіння подяк, нагород чи платні; бути хорошим радником і обходитися без пресингу; м'яко і непомітно спрямовувати учня на перспективний напрямок подальшого розвитку; давати доступний матеріал; зберігати цілісність особистості учня; самому бути взірцем служіння надособистісним смислам.

Здоров'я, добробут, дозвілля, здатності, друзі та учителі допомагають нашій духовній практиці власного пробудження та нашій підтримці просвітленню інших особистостей.

Для духовної роботи корисно узагальнювати досвід та навчатися на власних помилках, тому вона перередбачає регулярний перегляд особистістю свого життя і своїх вчинків. Обмірковування своєї життєдіяльності потрібно вести з розумінням і прийняттям, без осуду і сапокарання, для подальшої корекції і навчання, визнавати слабкості та поціновувати сильні сторони. Підсумки та аналіз ліпше робити в кінці дня. Якщо ретроспективний розгляд виявив якісь помилки, деструктивні звички та емоції, то варто спочатку розслабитися, потім зоровими уявленнями відтворити проблемну ситуацію і свої тодішні переживання, виявити свої помилкові дії та поспробувати уявно переіграти розвиток подій у вдалому напрямку; така уявленнева ретроспектива дає нове розуміння наших вчинків, творить продуктивні звички, зцілює, розкриває перспективу. Самоаналіз знімає переживання стурбованості та провини, нарощує мудрість, допомагає робити правильні вибори та ухвалити правильні рішення.

В духовному потоці психіки знімається усвідомлена "Я-концепція", а регуляція і відповідальність переходить до холістичної самості, яка через неопосередковане і беззусильне воління здатна спонтанно породжувати творчі і життєві акти над ситуацією, понад нормою, в зоні ризику і персональної відповідальності.

Здатність до усвідомлення своїх смислових переживань, породження відповідних смислам життєвих актів, розуміння вартостей, які стоять за смислами, і їх відстоювання є свідченням особистісної зрілості, автентичності та конгруентності. Така особистість переживає внутрішню свободу і приймає на себе відповідальність за свою долю як сценарій життєвого шляху, за свій вибір ієрархії смислів як свого внутрішнього світу і як самої себе. Усвідомлення сценарію життєвого шляху робить особистість автономною, вільною, самодостатньою.

Метою розвивальної психотерапії має бути відновлення спонтанності особи яка здатна до творення в будь-якій справі. Усвідомлення стилю життя та сценарію свого життєвого шляху відновлення спонтанного духовного потоку психіки, який уводить в якості провідних смислів ієрархії надособистісні вартості, відкриває можливості радикальної конверсії ієрархії смислів у напрямку добровільного служіння надособистісним вартостям, що уже є великою психотерапією.

Ефективна реалізація надособистісних смислів у породженні нададаптивних життєвих актів посилює внутрішню підтримку оновленій ієрархії смислів, робить конверсію особистості незворотною. Здатність ідеально піднятися над критичними обставинами і в своїй уяві їх вирішення підпорядкувати надособистісним смислам, навіяти собі тверду впевненість у результативності служіння цим межовим смислам, переконати себе в успішному наближенні до реалізації цих трансцендентних смислів, актуалізувати спонтанне породження життєвих актів, відповідних новій ієрархії смислів забезпечує нарощення духовного потенціалу як побічного ефекту служіння надособистісним вартостям. Становлення психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку психіки перебудує ієрархію смислів на служіння надособистісним вартостям, знімає нерозумні страхи та фобії, позбавляє від шкідливих залежностей, змінює стиль життя, вводить в оборот непідвладні рефлексивній свідомості психофізіологічні ресурси.

Висновки. Різні сторони особистості психохолістичного ступеня духовного розвитку розглядають концепції К.Левіна, К.Гольдштейна, А.Анг'яла, Ф.Перлза, А.Менегетті, С. Грофа, К. Уілбера та духовні практики.

Людська особистість не є системою звичок, привнесених із зовнішнього світу, не є усвідомленою картиною світу; вона взагалі не є продуктом пристосування до світу. Вона є постійним становленням спонтанної ієрархії смислів і суб'єктом вольової дії, така ієрархія смислів здатна переходити у спонтанне воління; вона є самодієвою сутністю. Під смислом ми розуміємо ідеаторне переживання, яке має в собі приховану нерелексовану ідею, часто загальнолюдську межову вартість.

Особистість психохолістичного ступеня розвитку приймає світ, має здорове переживання реальності, розгадує систему символів природи і пробує розшифрувати її; вона прагне реалізувати свої можливості осягнення світу у творчості, яка не знає меж.

Набір методик для цілеспрямованого становлення континуально-інтуїтивного розуміння світу та спонтанно-творчого воління в породженні життєвих актів включає в себе техніки гештальт-терапії, онтопсихології, трансперсональної психології, духовних практик (йоги, дзен-буддизму, даосизму, суфізму, ісихазму), котрі найкраще засвоюються за допомогою вчителя, оскільки в духовній допомозі багато того, що не передається словами. Духовні практики розвивають можливості правої півкулі головного мозку, плекають континуально-інтуїтивний розум, відтак, під особистістю розуміємо ієрархію смислів, котра реалізується в спонтанних життєвих актах, що підтримуються піковими переживаннями.

Вища школа в Україні розвиває можливості лівої півкулі головного мозку (раціональна картина світу та вписана у неї "Я-концепція", поняттєвий апарат, дискретно-дискурсивний розсудок, вольовий самоконтроль) і мало дбає про розвиток можливостей правої півкулі (холістичний образ світу та ієрархія смислів, континуально-інтуїтивний розум, інсайтне розуміння і креативність, спонтанне породження життєвих актів). Включення в учбовий процес медитативних духовних практик допоможе інтенсивнішому саморозвитку студентів.

1. *Асанджолі Р.* Психосинтез /Асанджолі Р. ; [пер. с англ.]. – М. : Рефл-бук. – К.: Веклер, 1997. – 320 с.
2. *Ауробиндо Шри.* Практическое руководство по интегральной йоге / Ауробиндо Шри. – К. : Пресса Украины, 1993. – 320 с.
3. *Гроф С.* За пределами мозга. Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / Гроф С. – М. : Центр "Соцветие", 1992. – 336 с.
4. *Гроф С.* Путешествие в поисках себя / Гроф С. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1994. – 342 с.
5. *Гроф С.* Области человеческого бессознательного: опыт исследования с помощью ЛСД / Гроф С. – М. : МТМ, 1994.-240с.
6. *Гроф С.* Духовный кризис: Статьи и исследования / С. Гроф ; [пер. с англ.]. – М. : МТИ, 1995. – 256 с.
7. *Зеличенко А.И.* Психология духовности / Зеличенко А.И. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 384 с.
8. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование / А Маслоу. – Киев-Донецк: Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
9. *Маслоу А.* Психология Батия / А. Маслоу. – М. : REFL-book, К. : ВАКЛЕР, 1997. – 304 с.
10. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу ; пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
11. *Менегетти А.* Введение в онтопсихологию / А. Менегетти. – М. : ННБФ "Онто-психология", 2004. – 148 с.
12. *Налимов В.В.* Непрерывность против дискретности в языке и мышлении / В.В. Налимов. – Тбилиси : ТГУ, 1978. – 84 с.
13. *Налимов В.В.* Вероятностная модель языка / В.В. Налимов. – М. : Наука, 1979. – 303 с.
14. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.

The idea of reciprocal cerebral hemisphere functioning is developing. Especially it is noted that the left hemisphere carries out the development of conceptual-logic thinking, and the

right one – intuitive-imagination mind. By means of sign system the West culture paradigm forms the discrete-logic picture of the world. Spiritual practices, which represent the out of religious spirituality, develop the continual-intuitive mind, which is out of training even in psychologists' traditional education. To our point of view for the formation of a creative personality it is necessary to introduce the spiritual practices in education process, and only specially selected and trained psychologists could teach there.

Key words: spirituality, spiritual practice, paradigm, transcendence, meditation, continual-intuitive mind.

УДК 159.92

Світлана Литвин-Кіндратюк

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГЕНЕЗУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті визначаються методологічні засади вивчення історичних аспектів трансформації саморегуляції особистості. На основі аналізу досліджень у галузях психології особистості, історичної психології та історії ментальності обґрунтовується теоретико-методологічний підхід, який передбачає парадигмальний плюралізм, що дозволяє аналізувати історичні зміни елементів саморегуляції в контексті історичної ментальності та певного типу раціональності.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, тип соціального контролю, ритуальна поведінка, метод психолого-історичної реконструкції.

Вступ. Розвиток суспільства в умовах "плинної" сучасності сприяє трансформації не лише світобачення й ментальності сучасної людини, але й зміні провідного типу саморегуляції, надання особистості дедалі більшої свободи вибору суголосно її можливостям, домаганням, успіхам, компетентності. Дослідження психічної саморегуляції мають багаті традиції як у вітчизняній, так і зарубіжній психології, хоча й досі "регулятивні аспекти психіки все ще залишаються менш вивченими у психології порівняно з пізнавальними або навіть комунікативними процесами" [18, с. 488].

Вивчення регуляції психічних процесів людини проходили в межах проблеми волі, яка була провідною у філософських та психологічних дослідженнях першої половини ХХ століття. Проблема довільної регуляції дії та саморегуляції, як зазначає В.А. Іванніков, згодом виокремилася в практично самостійну царину досліджень, в якій предметом аналізу стала не лише воля та вольові процеси, а прийоми саморегуляції в усій їх розмаїтості [9, с. 46]. З погляду системного підходу психічна саморегуляція є багаторівневим феноменом, який забезпечує процеси адаптації й розвитку людини на всіх рівнях її існування [Там само, с. 59]. Маючи складну структуру (самоактивація, самоконтроль, самопідтвердження), психічна саморегуляція виявляється у свідомих або несвідомих впливах людини на притаманні їй психічні явища (процеси, ста-

ни, властивості), виконану нею діяльність, власну поведінку з метою збереження чи зміни характеру її перебігу (функціонування)[10, с. 91], розгортаючись при цьому на індивідуальному та особистісному рівнях, зокрема особистісно-смісловому.

У сучасній психології трактування сутності феномену саморегуляції особистості збагачується шляхом плюралізму методології, а також введення елементів міжсистемного аналізу. Саморегуляція особистості починає розглядатися як важлива ланка її самоорганізації, складова самореалізації життєвого проекту, а також у зв'язку з такими інтегральними характеристиками, як самосвідомість та рефлексія. Стрімка трансформація вектору дослідження у цій царині в бік полісистемного бачення була досягнута завдяки значним напрацюванням у межах діяльного та структурно-функціонального підходів (Б. Зейгарнік, О. Конопкін, Г. Куценко, С. Максименко, В. Моросанова, М. Наумчик, Г. Нікіфоров та ін.) [8; 10; 14; 15; 16]. Водночас результати низки розвідок у галузі психологічної антропології, крос-культурної та історичної психології свідчать про відмінності змісту та характеру застосування прийомів саморегуляції у традиційних та модерних культурах на тлі історіогенезу людства.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є спроба визначення теоретико-методологічних орієнтирів дослідження історіогенезу саморегуляції в її зв'язку з соціальною регуляцією, зокрема типом соціального контролю на основі залучення корпусу міждисциплінарних (тип раціональності, компетентність) та основних для історичної психології понять (історичний процес, історична ментальність). Така система понять і категорій дозволить поєднати вертикальний, крос-історичний підхід в межах історії ментальності (школа "Анналів") з горизонтальним підходом до психолого-історичної реконструкції ментальності й типу особистості в межах окремої епохи (І. Білявський, В.Шкуратов) [2; 22]. Зазначений підхід може скласти основу аналізу трансформацій особистісної саморегуляції в контексті не лише окремої історичної епохи, але дозволить простежити безперервність її трансформації на тлі ментальності та типу раціональності як елементів психокультурного виміру історичного процесу.

Результати. Дослідження трансформацій ментальності й раціональності у контексті макрочасу історії проводяться нині паралельно у різних міждисциплінарних галузях (історія ментальності [5], історична психологія [22], психологія повсякденності [20]). У вітчизняній психології нині переважають дослідження, в яких здійснюються швидше одномоментні зрізи-описи тих чи інших видів менталітету окремої спільноти у певний проміжок часу. У збірці статей "Українська душа" В. Храмова визначає ментальність як спільне "психологічне оснащення" представників певної культури, що дає змогу свідомості інтегрувати на різних рівнях (теоретичному, буденно-емоційному, несвідомому) потік різноманітних вражень у певне світобачення [21, 4]. Аналіз методології й методики історичних та психолого-історичних реконструкцій на тере-

нах історії ментальності свідчить, що представники найбільш відомої французької Школи "Анналів" більше схильні досліджувати ментальність у межах окремої епохи (антична, середньовіччя), а представники німецької історії ментальності тяжіють до крос-історичного аналізу ментального досвіду в різноманітні виявів (приміром, уявлення про страх та надію в епоху античності, середньовіччя, Новий час тощо)[5]. Це ж стосується і власне історичної психології, у якій глобальна картина світу й ментальність окремої епохи вивчається швидше локально, на основі методу психолого-історичної реконструкції, а окремі аспекти психічної активності, зокрема психічні процеси (пам'ять, мислення тощо) розглядаються здебільшого крос-історично [22].

У першій половині ХХ ст. у німецькій соціології, дотично до психолого-історичних концепцій, окреслився міждисциплінарний підхід, який уможливив синтез ідей соціології, історичної та соціальної психології у їх зверненості до проблем повсякденності. Йдеться про психосоціоісторичну концепцію Н. Еліаса, яка дозволяє не лише описати цілісні феномени "ментальності" чи "цивілізованості", а й простежити процес становлення самосвідомості людини Нового часу в річищі нових форм саморегуляції. Цей процес виявляється у функціонуванні певних механізмів саморегуляції поведінки у їх єдності зі змінами соціальних структур. Результати дослідження вченого вказують на витоки сучасних форм саморегуляції поведінки, пояснюють закономірності становлення "особистісної" й "соціальної" ідентичності людини Нового часу на засадах певного типу раціональності [6; 7]. Збагачення цих положень принципом колективної суб'єктності та ідеями концепції соціальної репрезентації (С. Московічі) уможливорює, на нашу думку, вивчення історіогенезу саморегуляції особистості з позицій соціальної психології. Йдеться про розкриття логіки взаємозв'язку історичної ментальності, типу раціональності та характеру саморегуляції особистості. Ефективність останньої є свідченням її адекватності в межах певної ментальності, що постає як складова психокультурного виміру історичного процесу.

У сучасній вітчизняній психології значна увага приділяється вивченню розвитку структури, типів й рівнів саморегуляції й самосвідомості особистості, а також особливостей їх розгортання в онтогенезі [12; 14; 15; 16], хоча в філогенезі вони постають швидше як незмінний, позаісторичний феномен. Проте "єдність особистості як свідомого суб'єкта, що володіє самосвідомістю, не є первісною данністю" [17, 238] ні в онтогенезі, ні у філогенезі. Психологічний синтез філософських, історичних, культурологічних ідей про особистість, її самосвідомість був успішно реалізований у працях О. Старовойтенко [19]. Так, пропонує низку культурно-психологічних моделей особистості, які відображають етапи становлення європейського персоналізму, дослідниця найперше розглядає модель, яка побудована за принципом виділення й синтезу культурно-історичних констант "Я", що притаманна особистості-творцю. Оригінальна реконструкція інтегрального "я", яка здійснювалася засобами герменевтичного аналізу (інтуїтивного розуміння, побу-

дови неявного діалогу інтерпретатора тощо) на основі звернення до творів М. Аврелія, Августина, П. Абеляра, В.-Й. Гете, К. Юнга та М. Бердяєва, засвідчила, що "попри значну просторово-часову віддаленість один від одного й виражену унікальність талантів, суб'єкти рефлексії виявили безліч подібних психологічних тенденцій, які формують стійкі ставлення "я" до надособистісного-інших-свого життя-себе" [19, с. 146].

Водночас сучасні психолого-історичні розвідки переконливо свідчать, що поряд із ментальністю чи типом раціональності тієї чи іншої епохи варто зауважити певний тип, структуру саморегуляції і суголосний їй характер самосвідомості, їх складний вплив й взаємозалежність. Вважаємо, що для більш повного аналізу історіогенезу самосвідомості й саморегуляції особистості варто опиратися на такі положення: 1) рефлексія є інтегральною характеристикою психічної саморегуляції, найперше на особистісному рівні; 2) самосвідомість постає як результат функціонування рефлексивних процесів; 3) однією з найважливіших ланок зрілої саморегуляції особистості є самоконтроль у єдності його видів (емоційний, діяльнісний, соціальний), який виформлюється з опорою на приписи соціального контролю; 4) однією з найбільш важливих й різноманітно представлених форм побутування соціального контролю, найперше в традиційних суспільствах, є ритуали й різноманітні ритуалізовані форми поведінки (етикет, застільні звичаї, мода тощо).

Досліджуючи взаємопереходи, трансформації елементів соціальної поведінки особистості, зокрема ритуальної, і саморегуляції особистості, визначимо одиницею соціальної структури колективний суб'єкт, який має певну складові та рівні. Найбільш тісний зв'язок ритуальної поведінки особистості з найвищим (саморефлексивним) рівнем функціонування колективного суб'єкта зумовлюється її належністю до рефлексивних дій колективу в межах цього рівня. Змістом рефлексії колективного суб'єкта виступають соціальні уявлення, які відображають найбільш значущі, сутнісні аспекти взаємодії спільноти з довкіллям, які чинять загрози для життєздатності її членів та стратегії долання цих загроз, що має стосунок до групової саморегуляції й зумовлює тип історичної ментальності та тип раціональності. Адекватність функціонування колективного саморефлексивного рівня визначається ефективністю провідних базових компетенцій в умовах певного суспільства.

Деактуалізація загроз й ризиків для певної спільноти призводить до того, що частина ритуальних практик десакралізується, хоча й надалі залишається невід'ємною складовою повсякденності в умовах більш чи менш жорсткого соціального контролю. Так, загальна детрадиціоналізація способу життя в Західній Європі, його секуляризація на засадах нової, класичної раціональності призводить до загального звуження сфер побутування ритуалізованих форм поведінки, що базуються на повсякчасному соціальному контролі при наданні простору для індивідуального самовияву на засадах саморегуляції, що спричинило форсоване, з погляду макроритмів історії, становлення нового типу рефлексії й самоконтролю. Якщо традиційному типу раціональності в межах первіс-

ної, античної та середньовічної ментальності відповідали нарративно-міфологічна й нарративно-канонічна компетентність знавців ритуальних дійств чи священних текстів, то в добу Нового часу зароджується класична раціональність з її нарративно-читацькою компетентністю. Вкупі вони потребують нових форм психічної саморегуляції, більш повного її переходу на особистісний рівень, який досягається шляхом переакцентування структури (акцент робиться тепер не на гнучкості активаційної складової, а на ускладненні видів самоконтролю), а також розвитку рефлексії загалом, яка стає інтегративною характеристикою саморегуляції.

Очевидно, що для психолого-історичного дослідження найбільший інтерес викликає момент переходу від домінування соціального контролю в поведінці на тлі традиційного типу раціональності й зумовлених нею міфологічної чи канонічної компетентностей особистості до "вивільнення" самоконтролю у більш автономній структурі саморегуляції особистості класичного типу раціональності з її розлогою нарративно-читацькою обізнаністю. У свою чергу, подальше утвердження низки форм й видів самоконтролю у складі саморегуляції, інтегральною характеристикою якої стає рефлексія пересічною особистістю цінностей індивідуальності, творчості, комунікативної толерантності слід розцінювати як предтечу становлення нового типу раціональності в рамках рефлексивної модерності (Е. Гідденс) [23] чи "плинної сучасності" (З. Бауман) [1]. Цей тип раціональності вирізняє повсякчасна затребуваність поліаспектної суб'єктності та поцінування свободи вибору, факту авторства свого життєвого шляху всупереч загально визнаній доти покірності долі, оскільки структура особистості набуває ризомоподібної форми [20], а саморегуляція обслуговує одночасно кілька потоків особистісних релексій, які конструюють не одну, а цілу низку ідентичностей.

З погляду психосоціоісторичного підходу такі трансформації самосвідомості особистості й психічної саморегуляції започатковані в Західній Європі в добу Нового часу. Вони відбулися під впливом релігійного досвіду на засадах трудової протестантської етики в часи Реформації, урізноманітнення форм світського спілкування та придворного етикету, пошуку нових орієнтирів самовизначення у сфері тілесності тощо. Зауважуючи в подальшому розгляді останню з названих умов становлення самосвідомості, нагадаємо, що важливою передумовою єдності самосвідомості С. Рубінштейн називав саме характеристики психології тілесності. "Елементарні психічні стани загальної органічної чутливості, що пов'язані з органічними функціями" [17, с. 239] в умовах зміни стосунків людини з оточуючим світом можуть набувати характеру рушійної сили розвитку самосвідомості.

Так, вихідним пунктом процесу набуття людиною рис цивілізованості значною мірою стали соціокультурні норми – заборони й приписи пізнього Середньовіччя. На основі психолого-історичного аналізу змін звичок, манер, форм спілкування Н. Еліас простежує трансформацію психічних структур (психогенез), які виникають паралельно з соціальними змінами (соціогенез). Таким чином, досягнення особистістю пев-

ного рівня цивілізованості з погляду цінностей Нового часу передбачало, за Н. Еліасом, складну трансформацію ментальності загалом, форму душі, в межах якої змінюються всі зони – "від свідомого управління власним "Я" до управління потягами, що стало повністю несвідомим" [7, с. 286]. Вчений доводить, що соціогенні структури та канали потягів зовсім не відокремлені від структур "Я" і "Над-Я" особистості. Всупереч психоаналізу Н. Еліас обстоює ідею про те, що "потяги не меншою мірою визначаються суспільством і не меншою мірою змінюються в ході історії, ніж структури "Я" і функції "Над-Я"[Там само, с. 288].

Опираючись на положення концепції Н. Еліаса, торкнемося особливостей саморегуляції, виявів самоконтролю мешканців Європи в період античності та пізнього Відродження в аспекті їх зв'язку з типом соціального контролю. З огляду на значні напрацювання в галузі порівняльної лінгвістики та історії ментальності психолого-історичну реконструкцію у цьому разі доречно здійснювати з урахуванням прийомів компаративного опису уявлень носіїв історичної ментальності про психічні стани, діахронного та синхронного порівняння психосемантичних полів, аналізу тогочасних комунікативних практик [4, с. 84]. Так, у добу античності опис переживання страху представлено не розлогими описами, а редукованими до відправлення ритуалу, що усвідомлюється швидше як реакція на зовнішню загрозу [5]. В добу середньовіччя описи виявів страху не лише доповнюються станами тривоги, паніки, ажіотації, але й більш різноманітно осмислюються, що передбачає застосування складніших технологій опанування ними. Аналіз лексичної групи із загальним значенням "peur" (страх) [4, с. 85 – 88], якою послуговується сучасні французи, свідчить про те, що більшість з цих слів виникли саме в XI-XIII столітті, причому окремі слова ("angoisse" – страшний гнів), які позначають надзвичайну інтенсивність цього стану, нині майже не побутують, або ж "реанімуються" представниками адиктивних субкультур [Там само].

Розглянемо трансформації ритуально-побутової поведінки у сфері харчування у менш ритуалізовані варіанти, надання цій активності індивідуально-неповторних рис, що дозволяє вбачати в ній своєрідні інтенції соматичного самовизначення. У процесі психолого-історичної реконструкції трансформацій ритуально-побутової поведінки у сфері харчування засвідчимо типові зміни самопочуття й самосприйняття особистості на цьому терені, які спиралися на інноваційні для того часу форми й механізми саморегуляції. Звернемося до аналізу творчості філософа-скептика доби пізнього Відродження М. Монтеня. Хоча французький філософ виявляв інтерес до надзвичайно широкого кола життєвих подій і явищ, його самоспостереження указують на те, як багато значила для його сучасників з-поміж компонентів самосвідомості саме сфера самовідчуття. Остання виявляється, зокрема, у схильності до ретельного аналізу тонкощів власної харчової поведінки. Так, М. Монтень детально описує особливості власного ставлення до їжі, улюблені продукти, страви і напої [13]. Причому ця трепетна фіксація динаміки щоденного

самопочуття, своїх нагальних потреб, смаків, зокрема харчових уподобань власне й становить, на думку деяких учених, тверде ядро дещо скептичного погляду на світ французького мислителя. З цього приводу О. Лосев пише: "Це тонке плинне самопочуття, для якого завжди властива релятивістська оцінка дійсності, і є справжня естетика М. Монтеня"[11, с. 597]. Роздуми М. Монтеня свідчать про те, що на межі епохи Відродження і Нового часу поступово виникає певна система настанов, новий рефлексивний досвід особистості, який Н. Еліас позначає як досвід "самого себе", уявлення про окреме "Я", що перебуває у своєрідному замкнутому футлярі, відокремленому невидимою стіною від зовнішнього світу" [6, с. 39].

Також у роздумах Монтеня мовиться про декотрі тонкощі бенкетного спілкування, застільних манер й етикету того часу. Приміром, він повідомляє: "пообідати без скатерки я можу, але на німецький манер, без чистої серветки – дуже неохоче. Я брудню серветки набагато більше, ніж італійці і німці, і рідко користуюся ложкою і виделкою" [Там само, с. 585]. Також філософу подобалося пити з власної, особливої форми склянки, а не з металевого кубка. Не меншу увагу М. Монтень приділяє самоконтролю режиму власного харчування. Його цікавлять, приміром, такі запитання: коли і як часто слід вживати їжу? На той час звичне для нас три-чотири разове споживання їжі і, до того ж, невеличкими порціями, вважалося зайвим. У такій його організації вбачалися нудні приписи медиків. М. Монтень пише: "Я вважаю, що правильніше їсти зараз менше, але смачніше, і частіше приймати їжу. Однак я хочу задовольнити при цьому і свій апетит і голод: мені не принесло б задоволення поглатити їжу три або чотири рази на день силоміць, згідно з приписами лікарів" [Там само, с. 607]. Аналізуючи свої харчові звички і вподобання не лише в контексті існуючих соціальних настанов і стереотипів застільної поведінки, а й на тлі давньогрецьких та римських традицій, М. Монтень зовсім не сприймає ці звичаї як щось давнє й забуте. Він висловлює такі міркування: "Я не люблю тривалого застілля, і воно для мене шкідливе... Проте у себе вдома, де, між іншим, не засиджуються за трапезою, я люблю приходити до столу дещо пізніше за інших, як це робив Август, але я не наслідую його звичку виходити з-за столу раніше за інших. Навпаки, люблю тривалий відпочинок за столом після їжі і розповіді співтрапезників" [Там само, с. 604]. Зауважимо, що учасники середньовічного застілля у порівнянні з давньогрецькими та римськими симпосіастами зазвичай не виголошували філософських промов і не вели суперечок на морально-етичні теми. Основний зміст застільної бесіди – це вільна гра зі священним, якою й пройняті всі твори цього часу на згадану тему. Особливо важливим було звільнення слова в ході спілкування, створення своєрідної атмосфери розкутості і безстрашності, внаслідок чого людина як носій насамперед наративно-канонічної компетентності мали шанс утвердити себе як вільною, відкритою до нових комунікативних практик особистістю.

Таким чином, у добу Відродження на тлі різноманіття ритуальної та ритуально-побутової, етикетної поведінки особистість поступово демонструє схильність й навички самоконтролю своїх потягів, бажань й емоційних станів, які реалізуються спершу саме в ситуаціях розгортання цих практик. Так, у сфері харчової активності застільна харчова поведінка дедалі частіше окреслює коло регламентованих ситуацій, які сприяють становленню нової, більш індивідуалізованої, комунікативної компетентності особистості, що пов'язується з етикетними ситуаціями. Вони пов'язані, з одного боку, із задоволенням нагальних потреб, з іншого боку, передбачають певний рівень самоконтролю на засадах не традиційної, а класичної раціональності.

Висновок. Розвідка історіогенезу саморегуляції особистості, яка здійснюється на засадах методологічного плюралізму, поєднання ідей соціального конструктивізму, психосоціоісторичного та суб'єктного підходів дозволила окреслити особливості трансформації її структури, що відбуваються під впливом секуляризації ритуальних практик в контексті певного типу раціональності та розвитку адекватним окремим історичним ментальностям видів компетентності особистості.

1. Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. *Белявский И.Г. Лекции по исторической психологии* / И.Г. Белявский. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.
3. *Ганзен В.А. Систематика психических состояний человека* / В.А. Ганзен, В.Н. Юрченко // *Вестник Ленинград. ун-та.* – Вып. 1. – Серия 6. – 1991. – № 6. – с. 47 – 55.
4. *Головановская М.К. Чего и как боятся французы и русские* / М.К. Головановская // *Вестник Московского ун-та.* – Серия 19. *Лингвистика и межкультурная коммуникация.* – 2009. – № 3. – С. 84 – 99.
5. *Бьоме К. Страхи і надії* / Бьоме К., Дінцельбахер П., Воцелка К. ; за ред. П. Дінцельбахера // *Історія європейської ментальності.* – Львів : Літопис, 2004. – 321–349 с.
6. *Элиас Н. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада* / Н. Элиас // *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования.* Том I. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.
7. *Элиас Н. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации* / Н. Элиас // *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования.* Том II. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 382 с.
8. *Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии* / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогоров, Е.С. Мазур // *Психологический журнал.* – 1989. – № 2. – Т.10. – С.121–132.
9. *Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции: [учебное пособие]* / В.А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.
10. *Куценко Г.В. Феноменология і структура самосвідомості* / Г.В. Куценко // *Наукові студії з соціальної та політичної психології: зб. статей.* – К., 2000. – Випуск 4 (7). – С. 91–101.
11. *Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения* / А.Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1982. – 623 с.
12. *Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості* / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ "КММ". – 240 с.
13. *Монтень М. Опыты. Избранные главы* / М. Монтень. – М. : Правда, 1991. – 656 с.
14. *Моросанова В.И. Саморегуляция и самосознание субъекта* / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова // *Психологический журнал.* – 2008. – Т. 29. – № 1. – С. 14 – 21.

15. *Наумчик Н.В.* К проблеме психической саморегуляции личности / Н.В. Наумчик // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №1. – С. 57 – 60.
16. *Никифоров Г.С.* Самоконтроль человека / Г.С. Никифоров. – Л. : Из-во Ленинградского ун-та, 1989. – 192 с.
17. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн ; в 2 т. – Т. I. – М. : Педагогика, 1989. – 488 с.
18. *Субботин В.Е.* Контроль и планирование поведения / В.Е. Субботин // Психология XXI века / [под ред. В.Н. Дружинина]. – М. : ПЕР СС, 2003. – С. 488 – 512.
19. *Старовойтенко Е.Б.* Рефлексия личности в культуре / Е.Б. Старовойтенко // Мир психологии. – 2007. – № 4 – С. 209 – 220.
20. *Титаренко Т.* Сучасна психологія особистості / Т. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
21. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3 – 35.
22. *Шкуратов В.А.* Историческая психология / В.А. Шкуратов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.
23. *Giddens A.* Modernity and self-identity / A. Giddens. – Stanford (Cal.) : Stanford univ. Press, 1991. – 256 p.

In the article are defined methodological bases of studying the history aspects to transformations an inherent regulation personality. On the grounds of the analysis of studies in branches of psychology of personality, history psychology and history mentality is motivated theorist-methodological approach, which stipulates paradigmatical pluralism that allows to analyse a changing the elements an inherent regulation in the context history mentality and determined a type of rationality.

Key words: inherent regulation, self-verification, type of social checking, ritual behaviour, method psychologo-history reconstructions.

Каузальний і телеологічний підходи до психологічного пізнання особистості

УДК 159.955.4

Мирослав Савчин

ОНТОЛОГІЯ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ДУХОВНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Духовна рефлексія розглядається як механізм духовного очищення, трансформації внутрішнього світу людини (посилення віри, любові, поява духовних станів, звільнення від гордині, пристрастей, злих намірів) через спрямування до Бога, уподібнення з ним, а її умовами є аскеза (молитва, каяття і покаєння, подвижництво) в житті.

Ключові слова: *духовна рефлексія, душа, трансформація внутрішнього світу, аскеза.*

Духовний розвиток людини – це тривалий процес, що має певну спрямованість і сенс. Стратегічно її можна визначити як спрямованість людини до Бога. Митрополит Андрей Шептицький наставляє: "Пам'ятайте, що християнське виховання є більшим добром, ніж усе добро світу" (митр. Андрей Шептицький, Лист до вірних, 1899) [цит. за 4, с.33]. Людина покликана до "обожнення", а значить, перше, що їй треба зрозуміти: "я – не Бог". Мета духовної роботи над собою – це зміна себе, своїх думок, почуттів, вчинків, долі і, в тому числі, саморозвиток, а також внесення добрих змін у навколишній світ [12].

Загальний шлях духовного розвитку людини полягає в тому, що поступово, все більш ідентифікуючись з Богом і уподібнюючись Йому, вона покращує себе. З позиції П.А. Флоренського, віра "рятує нас від нас", уберігає внутрішній світ від хаосу, що таїться в ньому, утихомирюючи душу, суспільство і всю природу. Духовне вдосконалення є не тільки збагачення змісту, а й духовне просвітління. В.П. Москалець з цього приводу зауважує: "Далеко не всім із тих, хто наполегливо прагне цього, вдається досягти блаженства духовної віри. Це якесь осяння, прозріння. У цьому серйозне питання для українського суспільства та національної школи, основу діяльності якої становитиме формування сповненого духовністю національного характеру та самосвідомості. Його розв'язання не еквівалентне прищепленню віри в Бога. Сама по собі віра в Бога веде автоматично до здатності любити Бога в його творіннях – людині і природі – і жити в щасті, спокою, які дає така любов" [5, с. 53].

Однією з умов духовного самовиховання є *пізнання людиною себе*. Люди можуть відкривати один перед одним цілі світи, але спочатку вони повинні мати доступ у свій власний світ. Проте, як пише св. Василій Великий, "пізнання себе є найтяжче з усіх речей. І не лише наше око, що спостерігає зовнішні предмети, не може поглянути на себе самого збоку, але і наш розум, що уважно роздумує над гріхами інших, є пові-

льний у зауважуванні власних помилок" (св. Василій Великий, Гексамерон, 9) (цит. за: [4, с. 213]). Погляд на себе як єдиного та абсолютного суб'єкта, який здійснює оновлення, означає відмову від допомоги Бога в розгортанні своїх потенцій. Тоді людина фактично підмінює Духа Святого духом тварним, не Спасителем. Цим гріхом закривається сам шлях до оновлення і спасіння у Бозі. Якраз цей шлях пропонує нам гуманістична психологія.

Одним із внутрішніх механізмів духовного розвитку особистості є духовна рефлексія як тверезе бачення свого душевного стану. "Пізнай самого себе", – запрошує аскетичний сократизм і "ніхто не може пізнати Бога, якщо не пізнає раніше себе самого". Проблема полягає в тому, що більшість людей майже весь час перебувають у стані, коли вони ніяк не ставляться до того, що відбувається у них всередині ("відбувається, і хай відбувається"), не звертаючи уваги, що відбувається у внутрішньому світлі, вони злиті з ним. Цей стан можна назвати станом самототожності, тільки іноді "звичайна" людина виходить із стану самототожності, відокремлює себе від того, що відбувається з нею, і починає якимось чином ставитися до того, що відбувається. Вийти із стану самототожності неважко – досить поглянути на себе збоку. Такий погляд збоку називають рефлексією. Якщо у стані самототожності немає нічого, крім життєвих (актуальних) переживань, людина тотожна своїм переживанням, то при погляді збоку картина складніша. Присутні ті ж переживання, але й ще відбувається їх сприймання і, найголовніше, той, хто сприймає. "Багато пристрастей приховано у нашій душі, але ми не звертаємо на них уваги, а спокуса відкриває їх. Хто відкриває свої думки, швидко одужує; хто приховує їх – стає хворим" – "Відкрий свої думки, звернись до духовного отця, котрий здатен їх відкрити" [1, с. 70].

Духовне самозаглиблення "відкриває космос, хвалу, яка йде із глибин душі, у мовчанні, що поступово наповнюється Богом. Людина переживає перетворення, долає верховини гірського хребта, ім'я якому – вічність. Усе незвичне, усе нове, ніколи не повторюване двічі, це нова благодать великодньої радості" [1, с. 51].

Французький теолог, філософ-гуманіст П.Тейяр де Шарден [13] вважав, що рефлексію необхідно розглядати як головний феномен внутрішньої активності людини. У його розумінні рефлексія – це набута свідомістю здатність зосередитись на самій собі та оволодіти самою собою як предметом, для якого характерні специфічна стійкість і смисл, – здатність не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш. Мислитель наголошує, що рефлексивна здатність – це важлива передумова розвитку людини у "новій сфері": "Як води річки насичуються у контакт з мулистими берегами, так життєвий потік, протікаючи через русло рефлексії, збагачується новими початками, і, відповідно, він виявить нові види діяльності" [13, с. 143]. На його думку, виникнення рефлексії знаменує собою головний момент етапу еволюції форм духовності: "Коли в живій істоті інстинкт вперше побачив себе у власному дзеркалі, весь світ піднявся на одну сходинку" [13, с. 148].

Феномен рефлексії активно досліджується у психології [9 – 11]. Виокремлено різні види рефлексії (інтелектуальна, комунікативна, діяльнісна), однак духовна рефлексія не стала предметом аналізу. Наш аналіз особистісної рефлексії [7] дозволив зробити такі висновки: 1) наслідком функціонування особистісної рефлексії є одержання людиною нового знання про себе (образи Я) та свою життєдіяльність, на основі чого формується (вдосконалюється, коригується) нова життєва позиція, ідеал, оцінка та самооцінка, нова модель поведінки (взаємодії, спілкування), долаються внутрішні суперечності в інтересах, вподобаннях, переживаннях, намірах та зовнішні конфлікти і труднощі, змінюється самоставлення. У рефлексії особистість здійснює трансценденцію за межі власного Я, проблематизує будь-які стани свідомості та буття; 2) особистісна рефлексія як самодослідження особистістю власного внутрішнього світу, буття та екзистенції характеризується предметом, мотивацією, здатністю, результатом і втіленням їх у життєдіяльність.

Але як пізнати глибини душі, коли людина – це таїнство? Ориген з цього приводу пише: "Душа мусить знати свою природу – тілесна вона чи безтілесна, проста чи складена з двох, трьох чи більше частин...". Однак таке самопізнання, хоч і корисне, може легко стати "безплідним", навіть шкідливим для духовного життя. Великою спокусою грецької філософії була, на думку М. Бердяєва, "об'єктивація" – намагання розглядати людину незалежно від її життя, розглядати такою, якою вона є "фізично", сама по собі, згідно з об'єктивними законами. Подібне бачення спотворює бачення релігійне, не дає трактувати людину як особистість" [14]. Тому ересь піфагорійців і філософів-стоїків полягала в тому, що вони розумом прагнули дослідити своє Я. На такому шляху людина може дійти до шизофренії, приписуючи свої внутрішні проблеми впливу сторонніх причин, і через це впасти у стан зажуреності, засмученості і пригніченості. Біблія, навпаки, розглядає людину в особистому зв'язку з Богом, її прообразом.

Уже Філон Олександрійський наголошує на тому, що самопізнання – категорія моральна (має за мету покращення людини) й логічна (служує першим кроком на шляху до досконалості розуму, який керує всесвітом). Те, що предметом науки самопізнання є пороки та чесноти, а не лише субстанційна сутність душі, підтверджує й Ориген. Пізнати самого себе означає пізнати свою здатність вступити у зв'язок із Богом. Поняття самопізнання можна добре передати за допомогою ідеї, яка, з одного боку, належала до еллінської традиції, з іншого – мала міцне біблійне підґрунтя: "Людина – образ Бога" [14, с. 51].

Проблема самопізнання полягає ще й в тому, що особистість "володіє самосвідомістю, самознанням, вона постійно роз'єднюється і воз'єднюється" [3, с. 22]. Досить особистості зосередитися на нашому усвідомлюючому "Я", щоб воно відразу ж знову роздвоїлося на нове "Я" і нове пізнаюче Я. Складність полягає в тому, що в "актах своєї активності особистість більш єдина та усвідомлює себе більш єдиною, ніж у стабільних результатах теоретичного самопізнання" (рефлексування –

М.С.) [3, с. 35]. Л. Карсавін зазначає: "Я існую та пізнаю себе існуючим і пізнаючим тільки у співвіднесенні мене з "інобуттям", тобто з іншими істотами і речами ... *моє самопізнання є разом з тим і моє пізнання "інобуття", а моє знання "інобуття" є разом з тим і моє самопізнання*" [3, с. 27]. Але "пізнання особистістю інобуття досить недосконале" [3, с. 29]. Одночасно "існують помилкові настанови у самопізнанні, зокрема, "настанова на стійкий результат, упередження щодо беззмістовної єдності" [3, с. 36]. Особистість постійно змінюється, а сутність (змістова єдність) виступає тільки моментом, самопізнання.

Величезним досвідом духовної рефлексії діляться преподобні святи. Як зазначає богослов П. Євдокимов, "*аскеза пустелі – це всесторонній психоаналіз, що супроводжується психосинтезом універсальної людської душі*" [2, с. 109]. "Вона (аскеза – М.С), виховуючи увагу, починається з експериментальної феноменології внутрішнього світу людини. Для цього слід матеріалізувати і персоніфікувати спотворені елементи буття, спотворене Я з його самолюбством, скепсисом і демонічним двійником. Їх потрібно вирвати з коренем і об'єктивувати, щоб "поглянути" їм в обличчя, побачити їх відчуженими, зовнішніми. Таке "об'єктивування" створює дистанцію, дозволяє проектувати всі ці внутрішні елементи, як на екран (театр тіней Платона), у вигляді страховиськ, хижаків і демонів. Таке "хірургічне" втручання вимагає дуже точної фіксації справжнього ества ворога (демонів – М.С.), щоб відсікти всякий зв'язок і спілкування з ним [2, с. 110]. Тому у плані духовної рефлексії "той, хто побачив себе таким, який він є, хто побачив свій гріх, – більше того, що воскрешає мертвих" (Прп. Ісаак Сірін).

Самосвідомість не зводиться до самопізнання лише свого душевного життя. Сильна особистість накладає на всі думки і дії відбиток свого Я. "Я так хочу, я не можу інакше". Самосвідомість ближча до свідомості як безпосереднього душевного життя, ніж до предметної свідомості. Вона є "буттям – для – себе" і самим буттям. Момент "буття-для-себе" (усвідомленості) означає безпосередність, ніби внутрішню самопроникнутість в реальність. У цьому полягає і суть наших духовних переживань. Тому у плані духовної рефлексії необхідно "задати собі просте і природне запитання: чи так ми шукаємо, і чи те ми шукаємо, що нам потрібно?" [3, с. 33].

Існують обмеження раціонального рефлексування: "Критичний розум може описати цей поріг, але він не владний пройти далі" [2, с. 104]. Тільки віра в Бога втримує людину від божевілля або від лиходійства над собою" [8, с. 13].

Людина потребує очищеного і уважного погляду на себе, що здатен проникнути, дослідити і виявити внутрішній зміст душі: "Хто відкриває свої помисли, той швидко виліковується, хто ж приховує – стає хворим", "Вірна ознака того, що думка від бісів, якщо ми червоніємо, відкриваючи її брату" (Кассіан. О постановлених киновитян. PL 49, 161-162) (Цит. за: [1, с. 167]). Якраз "така відкритість душі і харизматична увага до того, що відбувається у ній, запобігає виникненню компле-

ксів; виразок душі, якщо їх виявити і визнати, проблеми не поглиблюються" [2, с. 167].

Теоретичне (рефлексивне) та активне самопізнання у процесі реального життя доповнюють одне одного, але не з'єднані вони в одному цілісному акті. Ми завжди наштовхуємося на невизначеність нашої недосконалості [3, с. 37]. Силкуючись досягти повноти самопізнання, об'єднати два його види і об'єднати чи "зібрати себе самих, тобто досконало утвердити себе і ствердити свою досконалість, ми кожного разу закінчуємо наше зусилля *цілком добровільною* відмовою від неї. "Досить! Не хочу більше напруження! Не варто!". Тільки *після* цієї вільної санкції нашого безсилля, тільки після цього вільного "новоутвердження" нашої недосконалості "впадаємо" ми або в "роз'єднаність", або в "несвідомість" [3].

Теоретичне самопізнання (і пряме, і опосередковане) визначено настановою на роз'єднання, на вихід до небуття, в якому межа роз'єднання і через таке роз'єднане тільки і може повернутися до єдності, на смерть і безглуздість (звідки і звичайні помилки теоретичного самопізнання)" [3]. Навпаки, активне самопізнання спрямоване на єдність і не випадково пов'язано з подоланням інобуття не стільки з самопізнанням, скільки із знанням. Особистість найактивніша, коли вона співвідносить себе з інобуттям, впливаючи на нього і переживаючи та випробовуючи його впливи. Навпаки, за теоретичної настанови вона спрямовується в себе та усамітнюється в собі від інобуття, роз'єднує себе і "віддаляє" від себе, як від "Я", все, що пізнається цим "Я", створюючи деяку проміжну сферу між "Я" та "інобуттям". Теоретичне самопізнання пов'язане із "*самоствердженням*" особистості в собі, активне – з виходом за її межі "свого", із "*самовіддачею*" [3].

У принципі духовне не піддається рефлексії у традиційному її трактуванні, бо перебільшена рефлексія є навіть шкідливою. Мужнє зазирання в пітьму власних глибин, навіть якщо вони виявляються жахливими, розвиває здатність судити самого себе: той, хто пізнав гріх свій, більше того, хто воскрешає мертвих", і той, хто "побачив самого себе – більше того, хто уздрів ангелів". Для цього необхідно здійснити своєрідне занурення в "аскетичному скафандрі", озброївшись даром розрізнення духів, щоб досліджувати населені примарами безодні самого себе, зримо відчуті збоченість волі і смерть, що насувається, тобто незцілимую недосконалість своєї природи" [2, с. 136]. "Нема битви важчої, ніж та, котру людина веде сама з собою" [8, с. 244].

Духовна психологія згідна з аскезою, вважаючи, що занадто докладні спогади про минуле, дуже тривала зупинка уваги на ньому є небезпечними. Це може принести більше шкоди, ніж користі. Фройдівський метод інтроспекції та регресії теперішнього часу в минуле фактично відчужує людину від її справжньої суті. К.Юнг доповнив інтроспекцію методом проспекції, спрямувавши на побудову майбутнього. Вчений вчить тому подоланню себе, яке ми знаходимо в словах апостола Павла:

"Забуваючи те, що позаду, і спрямовуючись до того, що попереду, поспішаю до мети" (Флп 3:13-14).

У плані духовного розвитку людині в процесі рефлексування не можна надовго затримуватися помислами у нашому умі, щоб не дозволити простому помислу збудити пристрасті, що є в нас. Помисел, що затримався на нас, створить нові помисли, насолоди. Слід умертвляти не тільки тілесні пристрасті, але й пристрасті помисли душі. У духовній рефлексії погляд повинен бути коротким, миттєвим, щоб уникнути всякого самомилювання у своєму стражданні чи відчаї. Ніколи гріх не може бути предметом споглядання, треба спрямовувати погляд на те, що його покриває, – на благодать. Душа "може прямо відразу заволати: "З безодні мого беззаконня я волаю до безодні Твого милосердя" [2, с. 144]. Мудре повчання попереджає про небезпеку всякої емоційної любовної гри, бо йдеться про любов розіпнуту.

Коли душа прийде до пізнання себе самої, тоді вона із себе самої вносить деяку боголюбиву теплоту, що супроводжується безмірною любов'ю і радістю. Завдяки цій теплоті збираються сили нашої душі та починає здійснюватися безперестанна молитва. У плані результатів духовної рефлексії розрізняються два види теплоти душі: природна і надприродна. Справжня теплота – це дар Божий. Натуральна теплота – це плід власних зусиль і вільного настрою. Вони відстають одна від одної, як небо від землі. Перший плід Божої теплоти є збирання думок воедино і спрямування їх до Бога.

Ісихій описує тишу серця, досконалу нерозсіяність ума, що відкриває глибоке знання людської душі [2, с. 103]. Душа, виведена одного разу з небуття, жадає повернутися до витоків, потребує оновлюючого перетворення в тому, щоб бути зруйнованою і відтвореною з послідовно очищених елементів. Хоч зміна і носить абсолютно внутрішній характер, її радикальність іноді символічно підкреслюється тим, що зачіпає і зовнішність людини [1, с. 108]. Святитель Микола Сербський застерігає: "Коли говориш про Святого Духа, то бережися, щоб тобі він не уявився тілесно, а тільки духовно" [8, с. 71].

На певному рівні духовного розвитку рефлексія стає невіддільною від аскези, яка продовжує шлях, накреслений розкаянням і покаюнням, і звільняє людину від влади пристрастей. Для того, щоб досягти цієї мети, вона культивує духовну увагу, зберігання серця. "Я сплю, але серце бадьоре", – навіть у стані сну дух залишається на варті. Постійна пильність дозволяє розпізнати зло, перш ніж прийде спокуса його скоїти. У стані занепакої природи зустріч з Богом не може відбутися. Бог залишається зовнішнім тією мірою, якою пристрасті залишаються внутрішніми, і "Я" ототожнюється з "темними духами, що гніздяться десь навколо серця" (Діадох Фотікійський) (Цит. за: [2, с.109]). Сходження до Бога починається із заглиблення в себе – "пізнай самого себе", – щоб виявити пристрасті, що відводять від Бога і позбутися від них. Це початковий етап, названий *praxis* або *practise*, коли людина оволодіває навичками такого виявлення та очищення... Проте будь-яка спроба знайти те, що

"приховано в тумані пристрастей", викликає негайну реакцію похмурого "підземелля", "темного світу підсвідомості" [2, с. 109].

Православне самопізнання полягає у звільненні ума від гордині та лукавства. Це відбувається не шляхом розмірковування, умовисновків (теоретичного самопізнання, раціонального рефлексування), а многотрудним покаанням і щирим душевним подвигом тверезіння, очищення ума, подвижництвом і каяттям. Прагнучи зберегти свій ум в чистоті, людина пізнає свої внутрішні проблеми, відкриває пристрасті, що панують у ній, щоб звільнитись від них. Якраз духовна рефлексія спрямована на звільнення людини від пристрастей, злих намірів, насамперед від гордині, як матері усіх пристрастей. Ум теж треба звільнити від зовнішніх образів і поневолення чуттєвими предметами, таким чином звернувши його на серце. У такий спосіб людина бачить свій внутрішній занепад. Тільки тоді, коли благодать Божа за сприяння нашого власного внутрішнього діяння просвітлить душу, ми зможемо пізнати своє буття до найдрібніших деталей.

Функціонує духовна рефлексія ситуативно. У суєті дня людина рідко виходить на рефлексивну позицію. Аналіз духовної літератури та досвіду консультування показує, що духовну рефлексію активізують такі ситуації: 1) втрата віри в Бога, в себе; 2) каліцтво, хвороби та інші трагедії і стресові ситуації; 3) зустріч з духовною особою; 4) прочитання духовної книги; 5) перебування у стані Божої Благодаті; 6) спостереження за життям глибоко віруючих та його наслідками чи, навпаки, гріховних людей; 7) життєва криза (втрата сенсу життя, невротизація, алкоголізм тощо).

Аналіз дозволив виділити дії духовної рефлексії: 1) зупинка буттєвості та вихід із життєвого потоку; 2) вихід із власного его, приборкання его-тенденцій; 3) каяття за гріхи, щира молитва. Наслідками духовної рефлексії є: 1) очищення серця від гріхів пристрастей; 2) просвітління ума і, як наслідок, – знищення гріховних намірів; 3) зменшення гордині; 4) посилення віри, любові, поява станів безпристрасності та безмовності, чесності; 5) спрямування свого життя на творення добра і боротьби зі злом. Одночасно умовами дієвості духовної рефлексії є перебування людини у стані трансцендентної любові і свободи, станах безмовності, безпристрасності, каяття, смиренності.

Отже, суть духовної рефлексії полягає у внутрішньому спогляданні глибинного Я, зокрема, стану свого серця (його чистоти від пристрастей, егоїзму, гріховності), світлості ума (його чистоти від гріховних помислів) та спрямованості життя на творення добра чи зла, його духовної складової (сила і щирість молитви, таїнство сповіді, одруження), духовних станів (трансцендентні віра, любов, свобода, безпристрасність і безмовність), а також духовного ідеалу.

1. *Євдокимов Павло. Незбагненна Божа любов / Павло Євдокимов ; [пер. з франц.] . – К. : ДУХ і ЛІТЕРА, 2004, 2004. – 132 с.*
2. *Евдокимов Павел. Этапы духовной жизни: От отцов-пустинников до наших дней / Павел Евдокимов ; [пер. с франц. С.Зейденберга, М.Норданского] – М.:*

- Свято-филаретовская московская высшая православно-христианская школа, 2003. – 232 с.
3. Карсавин Л. Религиозно-философские сочинения: Т.1. / Л. Карсавин ; сост. и вступ ст. С.С.Хоружего. – М : Ренесанс, 1992 – LXXIII, 325 с.
  4. Катрій Ю. ЧСВВ. Перлини Східних отців / Катрій Ю. ЧСВВ. – [2-е вид., доп.]. – Львів : Мисионер, 1998. – 344 с.
  5. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи / В.П. Москалець. – Львів : Світ, 1994. – 120 с.
  6. Протопресвітер А.Шмеман. Євхаристія Таїнства Царства / Протопресвітер А. Шмеман. – [2-е изд.]. – М. : Полонин. – 304 с.
  7. Савчин М.В. Особистісна рефлексія як предмет психологічного аналізу / М.В. Савчин // Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". - Острог. : Вид-во Національного університету "Острозька Академія", 2008. – Вип. 10. – С.242 – 249.
  8. Святитель Микола Сербський. Місіонерські листи / Святитель Микола Сербський. – Львів : Глобус, 2007. – 487 с.
  9. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности / И.Н Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С.35 – 42.
  10. Слободчиков В.И. Рефлексия как принцип существования индивидуального сознания / Слободчиков В.И. // Экспериментальные исследования по проблемам общей, социальной психологии и дифференциальной психофизиологии. – М. : Узд-во НННОПП, 1979. – С.15 – 20.
  11. Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / И.Н Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С.31 – 40.
  12. Франкл В. Человек в поисках смысла: [сборник] / В. Франкл ; [пер. с англ. и нам]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
  13. Шарден Т. Феномен человека / Т. Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
  14. Шпідлік Т. Духовність грецьких і східних отців / Т. Шпідлік, І. Гаргано ; пер. з італ. Я. Приріз, Р. Паранько. – Львів : Свічадо, 2007. – 50 с. (серія: Логос).

Spiritual reflection is considered to be the mechanism of spiritual clearance, transformation of human internal world (strength of belief, love, appearance of spiritual conditions, release from high opinion of himself/herself, passion, wicked intentions) through appeal to God, similarity with him, asceza (pray, repentance, confession, self-sacrifice) being its conditions.

Key words: *spiritual reflection, soul, transformation of internal world, asceza.*

УДК 159.923: 159.922.1

Лариса Тодорів

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ІНТЕРПРЕТАТИВНИХ СХЕМ СУБ'ЄКТИВНОГО ДОСВІДУ У ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена дослідженню проблеми формування суб'єктивного гендерного досвіду особистост в умовах молодіжної субкультури. Розглядаються психологічні механізми конструювання гендерного досвіду в підлітковому віці. Виділено основні критерії аналізу інтерпретацій суб'єктивного досвіду. Представлено гендерну конфігурацію конструювання інтерпретативних схем суб'єктивного досвіду підлітків.

Ключові слова: гендерний досвід, молодіжна субкультура, інтерпретативні схеми, конструювання, семіотизація.

Актуальність. Відстежуючи численні епохальні тексти, можна помітити поляризоване тлумачення чоловічого і жіночого, яке, незважаючи на древність, залишається актуальним, звичним для нас і сьогодні та існує у вигляді стереотипів, гендерних уявлень, ідеологій. Чоловік – це розум, сила, домінантність, влада, незалежність, а жінка – це емоції, слабкість, мрійливість, покірність, залежність. Такі уявлення значною мірою визначають схему формування чоловічого і жіночого образу Я, ідентичності, стратегії поведінки у різних життєвих ситуаціях та життєздійснення в цілому. Актуальним періодом засвоєння соціокультурних моделей, схем статевої ролі самовизначення є підлітковий вік. Існують дослідження, які розкривають значення різних чинників у формуванні гендерної ідентичності підлітка. Однак поза увагою дослідників перебувають або досить фрагментарно описуються психологічні механізми конструювання на основі соціокультурних, власних, індивідуальних інтерпретативних схем гендерного досвіду підлітка. Тому **мета статті** полягає у розкритті психологічних механізмів конструювання інтерпретативних схем суб'єктивного досвіду хлопців та дівчат.

Соціокультурні фактори задають особистості ті інтерпретаційні схеми, на основі яких відбувається організація, впорядкування, а значить і осмислення різноманітних життєвих подій" [8, с. 230]. Як зазначає А.Шюц, кожна людина, яка приходить у світ, отримує від батьків, учителів, авторитетів завчасно заготовлену стандартизовану схему культурного взірця інтерпретації соціального світу та життєвих ситуацій. Такі взірці слугують схемою для самовираження та схемою для інтерпретації [11]. Іншими словами, для того, щоб людина могла інтегруватися у суспільство, вона повинна засвоїти його культурні сценарії, картину світу (термін В.М. Розіна), які виступають у ролі культурних програм [10]. На основі програм, базових культурних сценаріїв створюються особисті теорії, індивідуальні картини світу. У процесі соціалізації відбувається засвоєння соціокультурного досвіду суспільства у вигляді існуючих гендерних уявлень, стереотипів, зразків, знань, які відображають існуючі норми, стандарти статевої поведінки, типові для певного суспільства. Соціальні психологи вважають, що засвоєння соціокультурного досвіду відбувається у процесі "диференційованої соціалізації", яка передбачає становлення чоловіка та жінки в різних соціально-психологічних умовах. Основними трансляторами такого досвіду є різноманітні інститути соціалізації, ЗМІ, спільноти, субкультури та ін. Інтерналізація соціального досвіду суспільства зумовлюється, з одного боку, схемами, стереотипами, які пропонує оточення, з іншого боку – інтерпретативними шкалами, суб'єктивно-змістовими концептами, що є елементами суб'єктивного досвіду людини і відіграють роль "фільтрів", через які цей досвід пропускається і набуває статусу особистісного. Особистісний досвід зумовлює життєздійснення, самореалізацію, самовиявлення чоловіка чи жінки. У процесі життєздійснення, вирішення життєвих завдань, формування цілей та реалізації задумів переструктурується система досвіду, створюються конструкти, концепти, схеми,

які можуть визначати засвоєння нового досвіду. Грунтуючись на новітніх ідеях постнекласичної філософії, постструктуралізму, постмодернізму, модель формування гендерного досвіду особистості розглядається як певна синергетична система. Вона відображає безперервний розвиток особистості, її досвіду й аналізується у соціокультурному, персонілогічному та життєздійснювальному контекстах, які, взаємовпливаючи, переплітаються і складають компоненти досвіду: соціального, особистісного і подієво-комунікативного.

Виділяють дві фази статево-рольової соціалізації, в ході якої відбувається засвоєння соціокультурних схем: 1) адаптації (зовнішнє пристосування до існуючих гендерних відносин, норм, ролей); 2) інтеріоризація (внутрішнє присвоєння чоловічих і жіночих ролей, гендерних ставлень, цінностей, установок) [4].

Під час першої фази у дитини формується система уявлень про стаетовитипову та нетипову поведінку. Уже в три роки діти з впевненістю відносять себе до чоловічої чи жіночої статі. До семи років дитина досягає гендерної константності, розуміє, що стать змінити неможливо, навіть коли "зав'язати бант" хлопчикова чи "грати у футбол" дівчинці. У дитини з'являються достатньо глибокі знання про гендерні відмінності в іграшках, одязі, діях, об'єктах та заняттях. Як тільки завершується гендерна ідентифікація і дитина помічає відмінності, що існують між чоловіками і жінками, у неї підвищується увага до рольових моделей. Хлопчики наслідують поведінку чоловіків, а дівчатка – жінок. Іншими словами, у дошкільному віці формуються схеми стаетворольової поведінки, які є основою гендерної ідентичності дитини.

Важливу роль у формуванні гендерних схем дітей відіграють батьки, значення яких переоцінити неможливо, про що свідчать дослідження як зарубіжних (С. Бем, А. Варга, М. Джонсон, Д. Екклз, М. Левіс, Г. Рассел, Л. Розенблум, Д. Стоккард та ін.), так і вітчизняних вчених (Ю.Є. Альошина, О.С. Волович, В.О. Васютинський, Т.В. Говорун, І.С. Кон, О.М. Набіуліна, І.В. Тельнюк та ін.).

На кожному віковому етапі провідне значення мають різні інституції соціалізації. У дитячі роки основними "агентами" стаетворольових схем є сім'я, найближче оточення дитини, пізніше – школа, вчителі, ровесники, ЗМІ, субкультура. Підлітковий вік припадає на період завершення першої і початку другої фази соціалізації, що передбачає інтеріоризацію гендерних схем. Ряд дослідників виділяє нові детермінанти формування гендерної ідентичності саме на цьому віковому етапі. По-перше, фізіологічне дозрівання, що спонукає підлітка переглянути уявлення про свою зовнішність, а це, в свою чергу, формує ставлення до себе як до чоловіка чи жінки, зумовлюючи появу сексуальної ідентичності. По-друге, розвиток рефлексивних механізмів самосвідомості дозволяє аналізувати, оцінювати свої уявлення про себе, виділяти, створювати нові, відкидати застарілі.

Актуальним "агентом" передачі соціокультурних інтерпретативних схем у підлітковому віці є молодіжна субкультура, різні молодіжні

спільноти. У кожній спільноті є свої ідеали, норми, своя ідеологія, які задають межі розуміння, інтерпретації реальності і пропонують готові сценарії, цінності для соціалізації молодих людей. Підліток намагається інтегруватися в субкультуру шляхом засвоєння цінностей, настанов, стереотипів, інтерпретативних схем, які є відображенням ідеології спільноти. Виникає питання, яким чином відбувається засвоєння таких схем.

Мова, якою користується та чи інша спільнота, розглядається як найскладніша знакова система [8], яку повинен засвоїти підліток. Щоб пояснити механізм засвоєння такої мови, слід звернутися до герменевтичної та семіотичної парадигм. Семіотичний підхід, як зазначає Ю.М. Лотман, зумовлює такий спосіб аналізу об'єкта дослідження, який визначається не природою об'єкта, а своєрідним "семіотизуючим" поглядом на світ, що висвітлює та досліджує в ньому семіотичні структури [7]. Семіотичний погляд на світ вбачає у всьому знак, що кодує дещо, що стоїть "за ним", символізує дещо, що приховане за ним, або сигналізує про це "дещо". Завдяки семіотичному аналізу стає можливим відкривати додаткові смисли, конструювати нові. Процес семіотичного моделювання становить основу формування суб'єктивної реальності індивіда [6, с. 100]. Саме механізм семіотизації є основним в інтерпретації, на яку ми спираємося при вивченні досвіду. Герменевтична процедура діє чи здійснюється у семіотичній ситуації, оперує об'єктами семіотичної природи і сам її перебіг є по суті семіотичним процесом [8]. З семіотичної точки зору процес інтерпретації є послідовною трансформацією сукупності смислів, які виникли у реципієнта на початкових стадіях розуміння тексту і зберігаються до того моменту, коли у нього з тих чи інших причин припиняється ця діяльність [8, с. 34].

Якщо дослідження здійснюється у контексті психологічної герменевтики, то об'єктом інтерпретації виступає особистий досвід індивіда, репрезентований всією гамою поведінки, висловлювань та самоподач. Тому на основі інтерпретації можна досліджувати суб'єктивний досвід особистості. Найзручнішою з точки зору можливостей аналізу формою є наратив людини про себе. Згідно з гіпотезою Е. Сепіра та Б. Уорфа, людина бачить світ у відповідності до свого мовного членування, розрізняє те, що їй дозволяє побачити її мовне членування світу. Тому, як пише Н.В. Чепелева, особистий досвід можна мислити як сукупність сформованих у результаті та протягом прожитої частини життя смислів, вірніше, структур смислів, тільки частина яких пройшла процедуру семіотизації. Проте можна прогнозувати, що, як і у випадку з мовою, людина дивиться на світ крізь "призму" вже сформованих смислів. Очевидно, що сформована як індивідуальний досвід структура із смислів не може не віддзеркалюватися у мовленні, діях, вчинках людини. Все зводиться до адекватної інтерпретації доступних досліднику маніфестацій особистого досвіду в зв'язку із завданнями дослідження, із тією парадигмою, на якій воно здійснюється [8, с. 35].

Як зазначає О.О. Зарецька, інтерпретацію можна вважати універсальною технологією нарощування смислів, що співставляються суб'єктом інтерпретації, "огортання" об'єкта інтерпретації смислами із залученням тих чи інших зовнішніх відносно цього об'єкта ресурсів [5, с. 36]. Будь-які пояснення, репрезентації, обговорення тощо можна вважати тими чи іншими жанрами, типами інтерпретації. Об'єктом інтерпретації є те, що інтерпретується, база інтерпретації – це залучені засоби, ресурси, а результат – це тим чи іншим способом оформлені, закодовані та впорядковані в результаті інтерпретації смисли [5].

Процес інтерпретації передбачає безумовний вихід за межі мовних стереотипів і обмежень – заглиблення у свій досвід з притягуванням та підключенням як внутрішніх, обумовлених особистісними можливостями, так і зовнішніх ресурсів – наприклад, інформаційних джерел, тобто це глибинно, суттєво семіотичний процес, це робота вже сформованих у попередньому житті семіотичних структур та їх переструктурування у процесі інтерпретації [5]. Ресурси, що залучаються, - їх звичайно називають контекстом інтерпретації – можуть бути зовнішніми (тексти культури в широкому сенсі) та внутрішніми – актуалізація свого смислового багажу. У процесі інтерпретації відбувається пошук смислу, що "підходить".

Основними психологічними механізмами інтерпретації, як зазначає Н.В. Чепелева, є семіотизація та наративізація. У процесі семіотизації відбувається означування реальності шляхом накладання на неї тих чи інших когнітивних структур, структурування та концептуалізація її. Семіотизація відбувається на двох рівнях – рівні пасивного відображення реальності шляхом накладання на неї уже відомих когнітивних структур. У даному випадку на дію семіотичного механізму великий вплив здійснюють стереотипи, зразки, штампи тощо. Другий рівень передбачає конструювання реальності шляхом перетворення, трансформації цієї реальності. У результаті такого процесу формуються знання, концепції, теорії, суб'єктивні уявлення тощо. Більшість таких конструкцій мають текстуальну форму, а тому реальність не тільки розуміється на структурному рівні, а й інтерпретується шляхом накладання тих чи інших когнітивних структур [9, с. 41]. У нашому дослідженні такими структурами є інтерпретативні схеми, концепти. Тому у дослідженні механізмів формування суб'єктивного досвіду є важливим виявлення інтерпретативних схем, концептів, які, як уже зазначалося вище, можуть створюватися самою особистістю, а можуть запозичуватися із соціуму у вигляді культурних, соціальних, гендерних взірців.

Наративізація передбачає конструювання реальності в оповідальній формі, спрямованій на Іншого, в тому числі і на внутрішнього Іншого. При цьому будується наративний текст інтерпретації, який може діяти як на продуктивному, так і репродуктивному рівні семіотизації. При продуктивному рівні інтерпретації будується авторський наратив, у випадку ж репродуктивної інтерпретації реальність конструюється із вже відомих особистості наративів [9, с. 42]. Іншими словами, конструю-

вання суб'єктивного досвіду – це складний процес семіотизації та наративізації, де за здатністю до наративізації можна судити про ефективність та рівень семіотизації. Отже, в результаті семіотизації та наративізації відбувається конструювання інтерпретативних схем, смислів, концептів суб'єктивного досвіду підлітка.

Як зазначає американський філолог, філософ, культуролог М. Епштейн, досвід може конструюватися наративно, у вигляді ланцюга подій, або тезаурусно, оскільки свідомість не зводиться тільки до відтворення подій, вона ще й надає значення цим подіям. Свідомість – це більш чи менш зв'язана система знань і уявлень про себе і про світ, про те, чим було і є життя. Свідомість має свій словник, свій тезаурус, який охоплює весь зміст життя не у часовій послідовності, а як ситуацію тут і тепер [12]. Іншими словами, є інтерпретації більш дієві, подієві, сповнені пригод, динамічно розгорнуті у часі, а є більш споглядальні, які охоплюють різні сторони життя не стільки у послідовності подій, скільки у сукупності переживань, розмірковувань.

Як пише далі М. Епштейн, є життя-романи і життя-панорами, а тому є і особистості наративного і тезаурусного складу. Наративні особистості легше привертають до себе увагу, стають улюбленцями товариства; тезаурусна особистість вдається скоріше до персональної чи професійної розмови, предметом якої є не конкретні випадки, а картина світу [12]. Отже, важливим критерієм оцінки інтерпретації є спосіб конструювання інтерпретативної схеми, концепту, який може бути тезаурусним чи наративним.

Таким чином, формування суб'єктивного досвіду особистості, зокрема у чоловіків і жінок, юнаків та дівчат можна досліджувати на основі інтерпретацій себе, інших, різних життєвих ситуацій, подій, які репрезентує досліджуваний за такими критеріями: типом інтерпретації (бойовик, комедія, драма), засобами створення (продуктивні-репродуктивні), за способом конструювання, оформлення інтерпретації (нاراتивний-тезаурусний).

Крім зазначених семіотизації та наративізації, конструювання досвіду може здійснюватися і за допомогою досеміотичного, донаративного механізмів. Досеміотичний механізм розкриває Н.В. Бардіна, яка зазначає, що мовне конструювання реальності може здійснюватися на безпосередньому сприйнятті дійсності, на вторинній мовній реальності та ритуалах соціального контактування [2]. Н.В. Чепелева вважає, що конструювання досвіду на вторинній мовній реальності (концептне конструювання) відповідає семіотичному механізмові, на ритуалах контактування (комунікативне конструювання) відповідно, – механізму наративізації, а на безпосередньому сприйнятті дійсності (перцептивне конструювання) – досеміотичному механізмові [8, с. 64]. Як зазначає Н.В. Чепелева, усі ці механізми можуть діяти спільно, створюючи неповторну картину суб'єктивного досвіду.

У підлітковому віці семіотизація переважно відбувається на рівні пасивного відображення реальності, коли підліток конструює інтерпретативні схеми на основі стереотипів, концепцій, які пропонує спільнота.

Виникає питання, чи існує гендерна специфіка у конструюванні інтерпретативних схем суб'єктивного досвіду у підлітковому віці. За допомогою методики РАТ (модифікованого варіанту Тематичної аперцепції тесту Г. Мюррея) та методики "Ділові ситуації" (дитячий варіант) вдалося виявити різну конфігурацію інтерпретативних схем у хлопців і дівчат, які ідентифікують себе з тією чи іншою підлітково-юнацькою спільнотою. Вибірка дослідження становила 192 особи 13 – 14 років (хлопців – 91, дівчат – 101). Аналіз текстів-інтерпретацій хлопців помітно відрізняється від дівчат за цілою низкою показників. Першим показником є тип інтерпретації за тематикою суджень. Домінуючою є тема агресії – прагнення подолати супротивника, вигнати його, принизити. Не менш актуальною є тема заперечення, яка проявляється у намаганнях розірвати стосунки, у відсутності поступливості. Вагоме значення мають прагнення до автономії, спрямованість на уникнення будь-яких обмежень, індивідуалізм. У третини досліджуваних актуальним є бажання бути поміченим, визнаним, справляти враження на інших, а також прагнення до швидкого досягнення цілей, успіху.

У дівчат дещо інша конфігурація тем інтерпретацій. Домінуючою є тема пошуку дружби, спрямованість на відверті, дружні стосунки. Темі автономії та пристосування присутні в однаковій мірі. Важливою є тема самозахисту, яка відображає спрямованість на пошук винних у ситуації. У третини дівчат-респонденток зустрічається тема заперечення, яка передбачає грубість, намагання розірвати стосунки, відсутність компромісу. Таку ж актуальність має тема емпатії, яка відображає прагнення піклуватися про інших, співчувати їм.

Важливим критерієм вивчення суб'єктивного досвіду є спосіб створення інтерпретативних схем (нарративний-тезаурусний). Ми виділили основні показники, за якими визначається нарративний чи тезаурусний спосіб конструювання. Для нарративного характерними є поведінкові, дієві, подієві схеми інтерпретації, а для тезаурусного, відповідно, емоційні, споглядальні, смислові. За нашими даними, у хлопців переважають поведінкові схеми інтерпретації. Наприклад, картина 2 за методикою РАТ: "Двоє людей танцюють, напевно, хлопець і дівчина, а третій заглядає і хоче запросити цю дівчину так само..."; картина 1: "Один герой вирішив надавати стусанів іншому, оскільки той неправильно себе повів. На другий раз буде знати, як себе поводити".

У дівчат переважають емоційні схеми інтерпретації, які відображають переживання героїв ситуації. Так, дівчина аналізує аналогічну ситуацію (картина 2): "Двоє людей веселяться, їм цікаво разом, а третій заглядає, йому сумно, він соромиться підійти" або "Вони відчують себе щасливими, бо виграли приз, а інший заздрить їм"; картина 1: "Бідна, нещасна людина просить подати їй копійку, а перехожий насміхається з неї". Дієві схеми інтерпретації у переважній більшості зустріча-

ються у хлопців, хоча й присутні у дівчат. Відмінність у такого виду інтерпретацій виявляється у виборі стратегій дій. Хлопці переважно використовують активні стратегії у своїх інтерпретаціях, тоді як у дівчат частіше виявляються пасивні. У дівчат часто в інтерпретаціях ситуації зустрічається висловлювання типу "спостерігає", "очікує", "думає", "сподівається", "хотів би..." тощо. Хлопці більш орієнтовані на зміну, перетворення, активну дію, про що свідчать такі висловлювання: "підійшов і спитав, вдарив, забрав, схопив та ін.", "зробив крок і схопив", "наздоганяв, втікав, розповідав" тощо.

Важливим показником стратегій дій, на нашу думку, є її залежність-незалежність. Хлопці частіше орієнтовані на вибір незалежних дій у досягненні результатів, ніж дівчата, які спрямовані на пошук підтримки, схвалення. Типовими судженнями хлопців у ситуаціях долання перешкод за методикою "Ділові ситуації" є (ситуація 2): "підійду до вчительки і з'ясую, чому покарали П." або "я сам роздам доручення іншим".

Дівчата використовують судження більш пристосувальницького характеру, які спрямовані на самозахист, пошук підтримки в інших. Навіть у випадку застосування активних стратегій, відстежуються самозахисні тенденції. Яскраво ілюструє цей факт інтерпретація тієї ж ситуації № 2. Дівчина оповідає історію про конфлікт між однокласниками, про який знає директор і який намагається вирішити їхній класний керівник: "я покликала класного керівника, нехай допоможе вирішити конфлікт..." або "я попрошу своїх друзів, щоб вони мені допомогли підготуватись до свята...".

Подієві схеми інтерпретацій є більш характерними для підлітків, ніж смислові, що, на нашу думку, пов'язано з віковими особливостями формування суб'єктивного досвіду. У підлітків з'являються тільки перші спроби смислових інтерпретацій, причому передусім у дівчат. Наприклад, ситуація № 4: "Мої батьки дуже мені дорогі і близькі люди, але я вже доросла і хочу, щоб вони мене розуміли..."; ситуація № 8: "Ми дізналися від лікаря про хворобу нашого однокласника, це нас шокувало, і для мене це був найбільш нещасливий день у моєму житті".

Важливим показником, який вирізняє інтерпретативні схеми хлопців і дівчат, є емоційні реакції на сприймані ситуації. Хлопці на відміну від дівчат більш оптимістичні. Вони більше впевнені у позитивному її вирішенні, хоча й орієнтовані на конфронтацію, домінування, ворожість. Дівчата намагаються уникати складних ситуацій, а при їх вирішенні більше орієнтуються на пристосування та пошук компромісу, співпраці.

Досить важливим показником конструювання інтерпретативних схем є рівень семіотизації. Іншими словами, беруться до уваги засоби створення схеми – запозичені культурні чи створені самостійно, які ґрунтуються на актуалізації свого смислового багажу. У кожній культурі, субкультурі існують свої цінності, настанови, стереотипи, які створювалися, синтезувалися свого часу окремими "уповноваженими" осо-

бами, котрі задали світоглядні орієнтації, правила життя, вимоги до зовнішності, способу поведінки і мислення у цій субкультурі тощо. У підлітковому віці засвоєння інтерпретативних схем субкультури яскраво проявляється у трансляванні зовнішньої атрибутики, яка чітко означає, до якої спільноти належить підліток. Це може бути захоплення відповідною музикою, володіння специфічним сленгом, стилем спілкування.

Оскільки оцінка зовнішності є важливою інтерпретативною схемою, що визначає ставлення підлітка до себе, спробуємо з'ясувати, яким чином створюється таке уявлення. Оцінка зовнішності у дівчат здійснюється переважно за схемою приваблива/неприваблива, красива/некрасива, тоді як у хлопців – стильний/нестильний, модний/немодний, сильний, атлетичної будови, прикольний тощо. У дівчат, які належать до різних спільнот, концепт "красива", має різний зміст. Наприклад, дівчина-гот є красивою, коли вона має чорне волосся, темний, сильно виражений макіяж, "тату", носить прикраси з єгипетською чи християнською символікою, одягнута у чорне чи вишневе вбрання, особливо пишне плаття із корсетом чи без нього вікторіанського періоду.

Красива дівчина-емо має волосся з рожевими чи фіолетовими пасмами, виразні, підведені чорним очі, вузькі розірвані джинси, і багато пірсингу, цікавий одяг, в якому переважають рожеві кольори. Красива дівчина, яка не належить до відповідної спільноти, інтерпретується як приваблива, якщо має модну зачіску, стильно одягнена, цікава, вміє спілкуватися з іншими. Отже, при оцінюванні зовнішності дівчата застосовують типові схеми, які є характерними для сприймання жіноцтва взагалі, однак змістове наповнення феномену краси значною мірою визначаються референтною спільнотою.

У хлопців оцінка себе також значною мірою визначається нормами спільноти, де важливим критерієм належності до неї є зовнішній вигляд, специфічна атрибутика, яку вони ретельно наслідують, захоплення музикою чи іншими видами мистецтва (наприклад, графікою у райтерів). Бути стильним для підлітка-репера – це мати відповідний зовнішній вигляд (широкі штани, спортивне взуття, простора футболка, бейсболка), вміти читати реп, спілкуватися на специфічному сленгу і за допомогою відповідних жестів, бути вільним та розкутим. Підліток-бемер свою стильність інтерпретує як відповідну зачіску (довга гривка зачесана на бік), вузькі джинси, кеди або скейтери, класний "BMX" (марка велосипеда). Саме наявність такого велосипеда визначає належність до даної спільноти.

Отже, інтерпретативні схеми оцінювання зовнішності у підлітковому віці значною мірою визначаються схемою спільноти. Кожна спільнота пропонує свій стиль, від засвоєння котрого і буде залежати оцінка своєї зовнішності. У дівчат схеми оцінки зовнішності більш рухливі, відкриті до змін, переструктурування. Дівчата в інтерпретаціях зовнішності застосовують більш деталізовані схеми у порівнянні з хлопцями. В їхніх описах зустрічаються ті критерії краси та жіночої привабливості,

які є еталонними (наприклад: "я приваблива, у мене довге густе волосся, красива фігура, великі темні очі" або "я симпатична, маю пишне волосся, довгі ноги, на мене задивляються хлопці, мабуть, їм подобаюся").

Хлопцям дещо складніше вдається диференційований опис, він у них зазвичай більш схематизований. Якщо "стильний", "модний", то репрезентуються тільки атрибутивні характеристики, без акценту на фігурі, обличчі. Навіть у тих підлітків, які не відносять себе до певних спільнот, спостерігається та ж тенденція, однак, у них відсутня та конкретизованість "стильності", "модності", яка присутня у підлітків, що належать до спільноти. Тому можна говорити про репродуктивний спосіб конструювання інтепретативних схем у підлітковому віці, хоча у дівчат намічається тенденція до продуктивного конструювання.

Отже, формування гендерного досвіду особистості, зокрема у підлітковому віці, розглядається як процес засвоєння соціокультурних схем, носіями яких є підлітково-юнацькі спільноти. Завдяки семіотичному механізму підліток конструює продуктивні або репродуктивні інтерпретативні схеми оцінювання фізичного Я та стратегій взаємодії, які є елементами суб'єктивного досвіду і визначають статево-рольову ідентичність. Існує гендерна специфіка у конструюванні інтерпретативних схем суб'єктивного досвіду підлітків. У дівчат, на відміну від хлопців, інтерпретативні схеми більш диференційовані, деталізовані, відрізняються тематикою інтерпретацій, способом їх конструювання та схемою розгортання сюжету.

У підлітковому віці процес конструювання інтерпретативних схем не завершується. Вдосконалення, коригування інтерпретативних схем триває протягом усього життя. Щось постійно виникає, щось наповнюється новим змістом, щось спростовується чи ускладнюється. У структурі досвіду людини існує ціла система інтерпретативних схем, які можуть існувати незалежно одна від одної і не зумовлювати одна одну, класифікуватися за різними основами, модальностями, сферами життєвої активності людини. Такі схеми називаємо інтерпретативними, оскільки вони визначають суб'єктивну категоризацію індивіда. Сформовані у такий спосіб схеми в підлітковому віці суттєво впливатимуть на подальше формування психологічної статі та життєздійснення особи.

1. *Алешина Ю.Е.* Трудности усвоения половой роли как фактор участия в неформальных объединениях / Ю.Е.Алешина // Психологические особенности самодетельности подростково-юношеских групп: Сб. науч. трудов – М., 1990. – С. 106 – 112.
2. *Бардина Н.В.* Языковая гармонизация сознания / Н.В. Бардина – Одесса, 1997. – 128 с.
3. *Берн Ш.* Гендерная психология / Ш.Берн. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
4. *Говорун Т.В.* Гендерна психологія: [навч. посіб.] / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 308 с.
5. *Зарецька О.О.* Особливості сприйняття суб'єктом ситуації: підхід з позицій психологічної герменевтики / О.О. Зарецька // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип.26, в 4-х томах. Том 2. – С. 119 – 122.

6. *Калина Н.Ф.* Лингвистическая психотерапия / Н.Ф. Калина – К. : Ваклер, 1999. – 282 с.
7. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман – М. : Языки русской литературы, 1999. – 464 с.
8. Проблеми психологічної герменевтики: [монографія] / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
9. Проблемы психологической герменевтики: [монография] / под ред Н.В. Чепелевой – К. : Изд-во Национального педагогического университета им. Н.П.Драгоманова, 2009. – 382 с.
10. *Розин В.М.* Личность и ее изучение / В.М. Розин – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
11. *Шюц А.* Избранное: Мир, светящийся смыслом / А.Шюц - М. : РОСПЭН, 2004. – 1056 с.
12. *Эпштейн М.* Таня, Пушкин и деньги. Жизнь как нарратив и тезаурус [Электронный ресурс] / М. Эпштейн. – Режим доступа: <http://exlibris.ng.ru/kafedra>.

The article is devoted to the investigation of forming the person's subjective gender experience in the youth subculture. The psychological mechanisms of construction of gender experience in adolescent period are reviewed. The basic criterion for the analysis of interpretations of subjective experience are dedicated. The gender configuration of designing the interpretive schemes of subjective experiences of teenagers is presented.

Key words: gender experience, youth subculture, interpretive scheme, designing, semiotization.

УДК 159. 922

Надія Козуляк

КАУЗОМЕТРИЯ ЯК МЕТОД ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються аксіологічний та операціональний аспекти каузометрії як психодіагностичного (біографічного) та психотерапевтичного методу геронтопсихології. Розкривається методика проведення каузометрії в рамках конструктивістської нарративної психотерапії для людей похилого віку, що оптимізує їхнє відчуття неперервності ціннісного особистісного досвіду.

Ключові слова: каузометрія, геронтопсихологія, криза пенсійного віку, психологічний вік, еґо-інтеґрація, життєва перспектива.

Постановка проблеми. Процес старіння людської популяції в сучасному європейському просторі активно набуває своєї соціально-психологічної значущості. Дані демографічного прогнозу свідчать про постійне зростання кількості осіб похилого віку в загальній структурі населення і нашої держави. Сьогодні кожен п'ятий житель України досяг 60-річного віку, що актуалізує необхідність дослідження не лише медичних, соціальних, але і психологічних аспектів проблеми інволюції.

Актуальність соціально-психологічних досліджень етапу пізньої зрілості зумовлена, з одного боку, недостатнім рівнем розробки даної проблеми, особливо в Україні, з другого боку – високим рівнем зацікавленості у практичній розробці зазначеної тематики. Питання про те, як

досягти гармонійності життя і повноти самоусвідомлення людей похилого віку цікавить як науковців, так і представників прикладної сфери (психологів, що працюють у будинках пристарілих чи інших дотичних закладах).

Серед усіх етапів онтогенезу на сьогоднішній день саме пізній зрілості психологи приділили найменше уваги, на відміну від медиків. Проте, загально відомо, що середньостатистична тривалість людського життя в Україні на 5-7 років менша, ніж у високорозвинених країнах Заходу. І справа тут не тільки в екології, способі життя та діяльності, а й у національних стереотипах "нормальної поведінки" на тих чи інших етапах. А це спонукає науковців-геронтопсихологів до глибшого пізнання саме психологічних особливостей людей на схилі літ та вчасної психологічної просвіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці проблемам геронтопсихології вже у 60-70-ті роки були присвячені роботи Б.Г. Ананьєва, М.Д. Александрової, Е.Ф. Рибалко та інших. В 80-90-ті роки почали проводитися емпіричні дослідження ставлення різних соціальних груп до людей похилого віку, а також їх особистісні характеристики і типологічні особливості. Проблеми особистісних змін у похилому віці та старості розглянуті у сучасних дослідженнях Н. Андрєєвої, І. Беленької, Л. Бороздільної, К. Вишневської-Рошковської, О. Краскової, О. Лідерса, О. Масчанової, С. Пісняєвої, К. Рошак, Р. Яцемірської та ін. вчених [1, с. 32]. На сьогоднішній день геронтопсихологію (з грец. *geron* – стара людина, *psyche* – душа і *logos* – слово, вчення) визначають як "галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні особливості старіння людського організму, зниження фізичної і творчої активності, інволюцію психічних функцій та ін." [7, с. 81].

Актуальність даної проблеми підкреслюється ще й появою нового терміну – "ейджизм", під яким розуміють негативне ставлення до старих, приписування людям похилого віку негативних властивостей через їхній вік. Наприклад, багато молодих людей стверджує, що, зазвичай, старі люди безпорадні, немічні і потребують надмірної уваги. Хоча встановлено, що 95 % людей похилого віку не потребує постійної опіки. Вагому роль у такому ставленні відіграє страх перед смертю як "страх проєкції над-Я у вигляді фатальної сили" (З. Фрейд), страх перед невідворотністю кінця. Такі неправдиві узагальнення про людей на етапі пізньої зрілості підривають їхнє почуття власної гідності і відчужують їх від більшості членів суспільства. І хоча значущість вирішення психологічних проблем старіння не викликає сумнівів, проте питання методичного забезпечення є малорозробленим.

Виклад основного матеріалу. Одним із методів, що досліджує причинно-наслідкові залежності у процесі життєтворення, особливості життєвої перспективи та усвідомлення особистісних смислів у ракурсі ретроспективного погляду на власний життєвий досвід є каузометрія. "Каузометрія (від лат. *causa* – причина) – це один з біографічних мето-

дів, призначених для дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху і психологічного часу особистості" [6, с. 348]. Іншими словами, це біографічний метод дослідження, що збирає описи як минулих, так і майбутніх подій життєвої біографії людини. Систему засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини, а також причинно-цільову концепцію психологічного часу особистості й методику каузометрії ще на початку 80-х років минулого століття розробили вітчизняні науковці Євген Головаха й Олександр Кронік з Інституту філософії НАН України.

Цей метод дозволяє людині цілісно подивитися на своє життя, переоцінити минуле, побудувати майбутнє і тим самим створити собі повноцінне сучасне. Адже сучасне — це сукупність зв'язків між минулим і майбутнім. Насиченість сучасного визначається насиченістю цими зв'язками. А людина, яка не живе в сучасному, відчуває кризу. Серед найнеприємніших кризових переживань психологи недаремно виокремлюють неможливість прогнозувати власне майбутнє. Адже потреба вийти за межі сьогодення притаманна кожній людині. У скрутних життєвих обставинах майбутнє звужується, перспектива втрачається і тривога щодо завтрашнього дня, небажання несподіванок, можливих неприємних сюрпризів починає негативно впливати на самопочуття, працездатність, стосунки з оточенням, смак до життя як такий. Час ніби зупиняється, втрачаючи свою здатність щось змінювати. Майбутнього немає, адже воно не цікавить, не планується і, відповідно, не мотивує сьогодення. Колишні перспективи, життєві цілі, мрії знецінюються, тьмяніють. У кризовій ситуації всі ми втрачаємо психічну гнучкість, сприймаємо все надто прямолінійно, тимчасово стаємо зовсім дезадаптованими, не можемо пристосуватися до обставин, які змінилися.

Людина, що стоїть на порозі пенсійного життя, змушена задуматися над цінністю пройденого шляху. Криза пенсійного віку знаменує початок нового рівня особистісного розвитку, етапу, на якому автентичне, іманентне вимагає змін: прагне з потенційного перейти у реалізоване. Психологічний час такої людини є надзвичайно цінним, а тому його не можна витратити на безвідповідальні вчинки. Поведінка стає більшою мірою інтернальною. Така людина вже чітко знає, якою вона повинна бути, і втрачати себе для неї — недозволена розкіш. Соціально-психологічним нормативом для цього вікового етапу є незалежність від стандартів і думок інших людей, глибоке усвідомлення життєвого смислу і способів трансценденції. Це людина, яка відкрила щось у собі, яка пішла на ризик, пережила невдачу і в цій пустоті знайшла себе й створила заново. Та якщо кризові переживання не ведуть до продуктивних рішень, якщо новий етап особистісного розвитку бачиться як втомлюючий та безнадійний — в такому випадку вибір каузометрії як психодіагностичного та психотерапевтичного методу буде виправданим.

Процедура каузометрії вимагає 2 – 2,5 години. Спочатку людина визначає події свого життя: в минулому, сучасні і те, чого очікує в майбутньому. Дослідника, перш за все, цікавлять зв'язки між подіями. Як-

що помітні ознаки кризи, то такій людині варто запропонувати переглянути свій життєвий шлях, побачити зв'язки минулого та сучасного, віднайти події, які матимуть цінність в майбутньому. Важливо, щоб людина відчула себе автором власного життя. Адже воно не є плinom незалежних від нас обставин і подій, – кожен із нас зобов'язаний творити свій власний світ. Плани ж мають бути невідірваними від реальності, для цього вони повинні бути пов'язаними з минулим досвідом зв'язками, спрямованими у майбутнє з минулого. Для всіх планів має бути підґрунтя. Навіть минуле в разі необхідності можна по-новому спроектувати, так як і майбутнє.

Каузометричне опитування допомагає людині побудувати цілісну картину свого життя, в якому минуле, сьогоднішнє і майбутнє поєднані причинно-цільовими зв'язками. Респондент виокремлює 15—20 найбільш значущих подій (змін у його житті), які відбулися у минулому або мають, на його думку, відбутися в майбутньому, зазначає їхню реальну або ймовірну дату, визначає взаємозв'язок між ними, сфери належності, емоційну привабливість. За отриманими результатами фахівець може визначити, наскільки тверезо людина оцінює свій життєвий шлях, наскільки масштабними, осмисленими й реалізованими є її задуми, наскільки вона задоволена своїм минулим, сьогоднішнім і майбутнім, а які події стали для неї критичними. Таким чином операціональний пласт каузометрії дозволяє зібрати інформацію про особливості суб'єктивного переживання життєвого шляху особистості.

Переосмисливши ці події в загальній канві життєвого шляху, людина може перестати зациклюватися на них, скоригувати плани на майбутнє, знайти точку опори в сьогоднішні. Це особливо актуально усвідомлювати людям похилого віку, які за певними соціокультурними канонами часто тільки "доживають"...

Особистісний розвиток на етапі пізньої зрілості спонукається низкою факторів. Одним із них є творчий характер способу життя людини. Є підстави вважати, що пізні роки допомагають суб'єкту знайти себе в новій якості і продуктивно змінити своє життя. Другою важливою умовою гармонійного проходження кризи пенсійного віку є позитивна антиципація майбутнього. Для цього необхідне успішне вирішення нормативних кризових ситуацій, життєвих задач і конфліктів на попередніх життєвих етапах. У процесі каузометрії ефективною є здатність людей похилого віку оцінювати своє життя за критеріями успіху, досягнень, щасливих моментів [2].

Пройшовши велику частину свого шляху, людина з повною мірою відповідальності може оцінити свої соціальні досягнення й успіхи, відчути радість від здійснених бажань молодості або розчарувань від нездійснених надій, зрозуміти, яку соціальну роль вона грала і продовжує грати в суспільстві. Проте, не варто забувати, що чим старша людина, тим більше послаблюється її зв'язок з суспільством. Ймовірним є те, що людині все важче стає бути самостійною, задовольняти свої потреби в

життєзабезпеченні, вона потребує більше уваги і турботи з боку інших людей.

Поведінка людей похилого віку корелюється також із приналежністю до статі. Жінки схильні до активного розширення міжособистісних контактів, в той час як контакти чоловіків зміщуються в сферу сім'ї. Жінки легше переносять втрату і самотність, легше миряться з проживанням дорослих дітей окремо, вони легко встановлюють нові знайомства і дружні стосунки. Жінки похилого віку частіше, ніж чоловіки, відвідують церкву, активніше шукають підтримку в релігії, що, до речі, приводить до того, що депресивні стани в самотніх жінок трапляються рідше, ніж у чоловіків. Спосіб життя і поведінки в пізній зрілості неодмінно пов'язані з індивідуальними особливостями і типом особистості. Тип особистості включається в ряд важливих факторів, що визначають успішність адаптації до нового життя після виходу на пенсію.

Каузометрія викликає у клієнта появу ремінісценцій – відтворення, переоцінку минулого досвіду в результаті самозаглиблення. Дехто згадує, щоб краще зрозуміти себе, інші – отримують задоволення при оповідях свого досвіду молодшим. Такі ремінісценції формують останній смисл життя стариків – залишити своє минуле сім'ї та друзям. Різносторонній і осмислений життєвий досвід веде до мудрості.

Одним із перших проблему мудрості виклав у своїй останній праці Е.Еріксон, виділивши основні властивості особистості (Его) на різних етапах. Основним завданням заключної стадії розвитку особистості він назвав інтегрованість, усвідомлення того, що життя в цілому було значущим і задовільним. Ті, чий життєвий досвід складається із фрустрацій і страждань, відчувають більше тривоги, ніж задоволення, переживають розчарування і депресію. Насправді ж люди зазвичай переживають і досвід інтеграції Его, і розчарування, але чим здоровіша особистість, тим більше буде переважати самоприйняття і задоволення. Пізніше така висока адаптивна здатність суб'єкта отримала назву "мудрість". На сьогоднішній день з'ясовано, що мудрість включає контекстуалізм – знання про різні життєві контексти в даному суспільстві (соціальні знання); релятивізм – знання про існування різних систем цінностей і різних пріоритетів і, на кінець, визнання того, що в житті існує невизначеність, непередбачуваність, недовизначеність знання. Мудра людина характеризується наявністю вміння справлятися з непевними ситуаціями [5]. Це означає, що розуміння проблем людини вимагає врахування індетермінованості (відсутності однозначних причинних зв'язків між явищами) та непередбачуваності життя. Індивід ніколи не може знати все про проблему, про минуле і майбутнє, для нього будь-яке розв'язання особистої проблеми завжди є невизначеним [3].

Ще однією перевагою каузометрії є той факт, що за її допомогою дослідники мають змогу вивчати особливості психологічного часу особистості. Наше життя завжди перебуває у процесі становлення, а тому знаходиться в особливому зв'язку з часом. Для всього, що існує, характерним є те, що воно існує у часі; час є тією впорядкованою схе-

мою, в якій реальність постає для нашого досвіду в усій своїй різноманітності. Проте жива істота не просто перебуває у часі, як нежива, а час є присутнім у житті, він притаманний внутрішній сутності життя. Особливе співвідношення часу і життя полягає в тому, що усе живе має свій час, що час є йому внутрішньо притаманний, він пронизує його життя. Внутрішній час є відображенням тих змін, яких жива істота зазнає упродовж свого життя. Людина як жива істота ніколи не є остаточно сформованою, вона постійно перебуває у процесі становлення і є реальністю, яка виявляє себе в часі.

У цьому становленні та триванні в часі життя водночас є минулим, сучасністю і майбутнім. "У схемі зовнішнього часу сучасність постає як межа між минулим і прийдешнім, отримуючи сенс окремої моментності... У схемі зовнішнього часу ми називаємо минулим існуюче, якого вже нема, а майбутнім – існуюче, якого ще нема. Проте цю модель зовнішнього часу не можна перенести на процеси життя, яке триває і проявляється у часі. Адже миттєвості життя не линуть у ніщо, а перебувають у живій істоті як її минуле" [4, с. 28]. Минуле людини є внутрішньо притаманним, час пронизує її. Такий процес прийнято називати старінням. Проте та ж людина є не лише прожитим у кожний момент минулим – вона є водночас завжди майбутнім у процесі становлення. І на рівні організму, і на рівні психіки завжди відбуваються процеси, вибудовуються цілі, які готують подію, що відбудеться у майбутньому.

"Прояв життя у часі стає випередженням (антиципацією) майбуття і водночас збереженням минулого... Життя виявляється в тому, що минуле зростає, а майбутнє скорочується." [4, с. 29]. Все, що ми пережили, зберігається в нас як активна життєва сила і звідки втручається в кожний поточний момент. Але не лише минуле, а й майбутнє присутнє у наших сучасних переживаннях. Кожне переживання теперішнього є випередженням майбутнього. Наше майбутнє формують сьогоднішні прагнення і цілі, які утворюють стиль життя.

Відчуття безперервності нашого життя й самоідентифікації також залежить від того, чи не ушкоджена канва внутрішнього часу. Якщо внутрішній час обривається, це свідчить про проблеми із психічним здоров'ям. В науці давно існує поняття "біологічного годинника", який веде відлік внутрішнього часу людини. Його робота залежить від яскравості слідів, які залишають події в пам'яті. Якщо слід "живий", то він здається ближчим у часі, і навпаки, "затерті" відбитки минулого відкидають наші враження якнайдалі. Така властивість пам'яті про час пояснює ілюзії та протиріччя між календарним і психологічним часом. Особистий часовий центр — точка на шкалі психологічного часу, від якої людина відмірює своє минуле і майбутнє.

У кожного з нас — власна хронологічна шкала, на будову якої відчутно впливає наше ставлення до того, що відбувається навколо. Коли з нетерпінням очікуєш якоїсь радісної події, так і кортить наблизити її в часі. Якщо ж попереду неприємності, хочеться віддалити їх. Події, які вразили наші почуття, сприймаються як зовсім недавні, тоді як менш

важливі губляться в тумані минулого, їхня послідовність плутається. У дитинстві дні здаються нескінченними, а в зрілості не встигнеш озирнутися, як уже й тиждень, і місяць позаду. Коли нам нудно, час повзе, мов черепаха. Коли ж ми захоплені цікавими справами — пролітає миттю. "Психологічна дитина" може заперечувати своє минуле, линучи думками в майбутнє, тоді як "психологічний старець" живе самими лише спогадами.

Одиниця для виміру психологічного часу є не хвилина, не година й не роки, а зв'язок цієї події з подальшими подіями і змінами в житті. Якщо після зустрічі з певною людиною у вашому житті нічого не змінилося, якщо під час розмови ви не зрозуміли глибше себе, то це, очевидно, для вас не подія.

Важливо, що сприйняття часу залежить і від того, чи це людина східної/західної культури, живе в місті/селі, наскільки високий її соціальний статус тощо. Цікаво, що в Середньовіччі хвилиної стрілки на годинниках взагалі не було. Бо хвилина тоді не мала такого важливого значення. В організації часу людей автономних (наскільки людина є самостійною в своїй діяльності) і залежних також існують істотні відмінності.

За співвідношенням хронологічного і психологічного віку можна судити про гармонійність самоусвідомлення особистості, про бачення нею своєї життєвої перспективи. На сьогоднішній день психологічно обґрунтованими є положення, що якщо психологічний час суттєво випереджає хронологічний або суттєво відстає, то це ознака кризи. Проте, це не означає, що психологічний та хронологічний часи повинні співпадати, але вони повинні бути наближеними до хронологічного віку. Краще, коли людина трохи молодша за психологічним віком — це дає їй нові імпульси, але коли вона занадто молода — це говорить про інфантилізм. Коли занадто стара — є песимізм і втрата життєвих стимулів, такі люди потребують суттєвої психологічної корекції. Важливо, що від того, як людина побудує своє життя в минулому і майбутньому, залежить те, як вона житиме в теперішньому. А якщо вона живе тільки в теперішньому, вона буде нереалізованою. Життя для неї — це той невеличкий момент, який плине, а вона має бачити перед собою перспективи і заради них працювати.

З'ясовано, що у чоловіків особистий часовий центр частіше збігається з поточним моментом життя. Вони живуть тут і тепер. Жінки ж частіше готові відкинути дійсність. Вони схильні "блукати" життєвим шляхом залежно від свого емоційного стану. Можуть жити в минулому, якщо їм не подобається майбутнє, або якщо вони оптимістки, переселяються в майбутнє, а від цього ламається картина зв'язків. Загалом жінки пластичніші, зокрема й у ставленні до життя. Крім того, сама канва подієвого життя в них більше пов'язана зі стосунками, тим часом у чоловіків — із кар'єрою.

Охарактеризований вище аксіологічний пласт каузометрії дозволяє назвати її методом конструктивістської парадигми, де активно реа-

лізуються концептуальні положення наративної психотерапії. Таким чином орієнтований психотерапевт конструює, осмислює, інтерпретує у діалозі з клієнтом його ідентичність, унікальність життєвого шляху. Засновник наративної психотерапії Майкл Уайт стверджував, що досягти терапевтичного ефекту клієнт може побудувавши нові наративи, які перетечуть в більш вільне від інтроектів майбутнє [8, с.325]. Наративна терапія визнається оптимальною для людей похилого віку, оскільки дозволяє працювати із спогадами. Основним лейтмотивом тут виступає уявлення, що реконструювати світ і своє життя ніколи не пізно. Тільки клієнт тут володіє привілейованою авторською позицією щодо пріоритетів свого життя. Наша життєва історія (нарратив) завжди непостійна і незавершена, а тому дозволяє творити життєву перспективу навіть на схилі літ.

До інтерпретації текстів (нарративів) визначилося два підходи: структуралістський і постструктуралістський. Перший передбачає погляд на особисту історію як на послідовну, завершену, з наявною системою подій, що логічно або хронологічно впорядковані, з оцінкою найбільш значущих подій та афективного ставлення до них оповідача. У такому випадку нарратив висвітлює загальну життєву концепцію оповідача, а тому може слугувати лише методом збору біографічної інформації. Для переосмислення пройденого життєвого шляху та досягнення психотерапевтичної функції у каузометрії актуалізується другий – постструктуралістський підхід, що розглядає свідомість як розімкнену, хаотичну суміш бажань, прагнень, устремлінь, яка ніколи не є завершеною, ригідною та завжди залежна від контексту (культури, суспільства або ж діалогічної взаємодії).

З метою психокорекції життєвої перспективи людей похилого віку у межах каузометрії проводяться психопрофілактичні бесіди для визначення, вербалізації мети життєвої перспективи. Осмислення ціннісної сфери людиною на теперішньому етапі особистісного розвитку та пошук сенсів у майбутньому кристалізує бажання продовжувати повноцінне життя. З'ясовується, що комусь треба обов'язково побачити, як вступить до університету його онук, комусь — вивести новий сорт квітів, а комусь — поділитися своїм професійним досвідом із вдячною молоддю. Якщо людина налаштовує себе на довге продуктивне життя, інволюційні процеси сприймаються більш гармонійно.

Підсумовуючи сказане, доходимо до таких **висновків**:

1. Каузометрія як метод ретроспективного аналізу суб'єктивного життєвого досвіду слугує психодіагностичним і психотерапевтичним засобом роботи з людьми похилого віку.

2. Втрата життєвої перспективи, суттєві відмінності між хронологічним і психологічним віком, розірваність причинно-наслідкових зв'язків між минулим, теперішнім і майбутнім – ознаки кризи пенсійного віку та причини застосування каузометрії.

3. Операціональний пласт каузометрії полягає у зборі інформації про особливості суб'єктивного переживання життєвого шляху особис-

тості. Аксиологічний пласт розкриває каузометрію як метод конструктивістської нарративної психотерапії.

1. Агузумцян Р.В. Психологическая безопасность личности в периоды поздней взрослости и старости / Р.В. Агузумцян, Н.Б. Мурадян // Психологический журнал. – 2008. – № 2. – С. 22 – 35.
2. Ануферова Л.И. Психология старости: особенности развития личности в период взрослости / Л.И. Ануферова // Психологический журнал. – 2001. – № 3. – С. 83 – 100.
3. Ермалаева М. Практическая психология старости / М. Ермалаева / – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
4. Лерш, Філіп. Прологомени до психології як людинознавчої науки / Ф. Лерш; пер. з нім. О. Семютюка; наук. ред. Р. Трача і В. Андрієвської; перед. слово Р. Трача. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2008. – 108 с.
5. Мартинюк І.А. Психологічна допомога людям похилого віку, або практикум з геронтології / Мартинюк І.А. // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 2. – С. 12 – 15.
6. Никандров В.В. Экспериментальная психология / В.В. Никандров. – Изд. 2-е, дополненное. – СПб.: Речь, 2007. – 512 с.
7. Психологічна енциклопедія / [автор-упоряд. О.М. Степанов]. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита)
8. Прохазка Дж. Системы психотерапии. Для консультантов, психотерапевтов и психологов / Джеймс Прохазка, Джон Норкросс. – СПб.: Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2007. – 383 с. – (Большая университетская библиотека).

The axiological and operational aspects of causometry as psychodiagnostic biographic and psychotherapeutic method of gerontopsychology are studied in the article. The outlook for the given method as for one of the ways of constructive narrative therapy for older people that optimizes the feeling of personal psychological time of respondents is described.

Key words: causometry, gerontopsychology, pension age crisis, psychological age, Ego-integration, life perspective.

УДК 159. 922. 4

Оксана Яремчук

СУБ'ЄКТИВНИЙ ОБРАЗ СВІТУ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА МІФОТВОРЧІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ЇЇ САМОРОЗВИТКУ

У статті обґрунтовуються можливості культурно-історичної парадигми в побудові психологічної пояснювальної моделі етнокультурної міфотворчості особистості. Вважається, що дослідження суб'єктивного образу світу з позиції культурно-історичної психології може розкрити нові можливості для саморозвитку сучасної особистості.

Ключові слова: суб'єктивний образ світу, етнокультурна міфотворчість особистості, саморозвиток, культурно-історичний потенціал особистості.

Актуальність проблеми. Взаємини особистості зі значенневою сферою культури залежать від рівня індивідуалізації особистості. У свою чергу ступінь активності і суб'єктності людини значною мірою визначає її креативний потенціал у сенсі синтезування суб'єктивного образу світу. Особистість є носієм ментальності певної культури та пе-

ребує в її межах; індивідуальність, долаючи ці межі, стає інтерпретатором семантичних полів культури, або суб'єктом міфотворчості, тому що привносить у систему колективної ментальності нові смислові елементи.

Мета статті: обґрунтувати змістовий і функціональний взаємозв'язок суб'єктивного образу світу з етнокультурною міфотворчістю особистості та підкреслити їхню роль у саморозвитку людини.

Мета даної статті може бути досягнена в ході поетапної реалізації наступної програми:

- розкрити сутність постнекласичного розуміння міфу та міфотворчості;
- оприявнити змістові характеристики процесу саморозвитку особистості;
- проаналізувати і доповнити дискурс проблематики образу світу з погляду культурно-історичної психології;
- підкреслити зв'язок синтезування суб'єктивного образу світу з міфотворчою діяльністю. Розглянути переживання як психологічний механізм зв'язку між індивідуальним образом світу суб'єкта та етнокультурним образом світу;
- акцентувати особистісні детермінанти вибору ціннісних орієнтацій етнокультурної спільноти;
- позиціонувати міфотворчість як перетворення процесу пізнання в самопізнання та самоініціацію суб'єкта в культурі.

Постнекласичне розуміння міфу та міфотворчості. Кожна культура у своєму відношенні до міфу проходить певні етапи. Спочатку це дорефлексивне злиття, розчинення в міфі, потім деміфологізація і, нарешті, реміфологізація – повернення до міфологічної свідомості на новому рівні. Для етапу реміфологізації, актуального в наші дні, характерна тенденція активного пошуку цілісності на рівні соціуму й особистості, що активізує процес етнокультурної міфотворчості останньої. Образи-символи, міфологеми і цілісні авторські міфи за своєю значущістю співвідносні з науковими та філософськими ідеями, тому що є орієнтирами духовного пошуку особистості в культурі. Дійсно, ми знаходимо приклади цього як в галузі мистецтва, так і в сучасних інформаційних технологіях. Сучасне мистецтво досягло рівня гіперреалізму, коли образ уже продукує реальність (Ж. Бодріяр, А. Генніс). Таким чином, від відтворення минулого (сьогодення) людина перейшла до виробництва (конструювання) майбутнього. Цікава ще одна деталь розвитку сучасних інформаційних технологій – найбільш перспективним визнаний новий напрямок, пов'язаний із трансформацією оцифрованої інформації в образний план, що дозволяє різко збільшити продуктивність ЕОМ. Таким чином, найсучасніші технології XXI століття так чи інакше пов'язані з феноменами традиційної культури (образні візії). Сучасна людина опиняється перед вибором: бути споживачем сконструйованих іншими міфів або включитися в процес етнокультурної міфотворчості. Постнекласичне тлумачення міфу позиціонує його як універсальний культурно-

психологічний феномен, що є первинним кодом змістів, символів, світоглядних установок, які відбивають універсальні архетипи колективного несвідомого в індивідуальній психіці. Важливо те, що міф – це система мислення і досвіду, яка спирається на психічний баланс свідомої та несвідомої сфер особистості і, завдяки цьому, є медіатором між реальним і потенційним "Я". Специфічна якісна структура міфу дозволяє відбити тенденцію холистичності у внутрішньому світі людини й у соціальному житті. Це виявляється насамперед у синтезі логіки й емоцій, раціонального й інтуїтивного способів пізнання світу. Міф є універсальною формою включеності людини у світ, екологічним способом досягнення особистістю цілісності, інструментом впорядкування психічних змістів на шляху до Самості. Виходячи з такого розуміння феномена міфу, варто підкреслити, що особистість спонтанно створює міфологеми, просто перебуваючи у своєму природному стані означування, переживання й оцінювання життєвих подій. К.-Г. Юнг називає це "безперервним творчим актом, тому що за допомогою фантазії психічне створює повсякденну реальність" [12].

Прикметою постмодерністського дискурсу є особлива увага до етнокультурної міфотворчості особистості. Етнокультурна міфотворчість особистості – це процес творення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з певним типом культурно-історичного, етносоціального й екзистенціального досвіду, відбитого в різних текстах (наративах, поведінці і, ширше, у життєвому шляху в цілому). Продуктом етнокультурної міфотворчості особистості є індивідуальний авторський міф. Ми трактуємо індивідуальний авторський міф як переважно усвідомлюваний суб'єктом трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенціального досвіду (зокрема особистої міфології, особистісних змістів, свого покликання і т. ін.), що об'єктивується найчастіше в автонаративі. У плані взаємодії з історичною традицією етнокультурна міфотворчість особистості може наближатися до її екзистенціального проектування, і тоді суб'єкт вибудовує свій життєвий світ відповідно до досягнень, проблем та перспектив спільноти, з якою він себе ідентифікує.

Змістові характеристики процесу саморозвитку особистості. Згідно з сучасними уявленнями, розвиток особистості полягає в організації й інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це шлях до себе, шлях самопізнання і самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли супроводжується рефлексуванням власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрямок власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це і є те, що в сучасній психології називають саморозвитком. Однак розвиток особистості не може бути зведено тільки до рефлексії. Особистісний розвиток здійснюється також у площині активної діяльнійшої взаємодії людини з навколишнім світом [9]. Результатом цих двох процесів є синтезування суб'єктивного образу світу, діалектика якого відповідає діалектиці становлення особистості.

Становлення, за О.Ф. Лосевим, є безперервним процесом зміни, в якому не можна встановити жодної точки, що порушувала б суцільну безперервність простору [7]. В особистості є те, що воістину керує всім становленням, а не тільки його ідейним осмисленням. Це прототип, досконалий втілення ідеї [7, с. 112]. Особистість у власному розвитку керується прагненням до даного образу-проекту й, фактично, власноруч спрямовує своє становлення. Наведений вище дискурс дозволяє впритул підійти до тези про міфологічність процесу становлення особистості, який об'єктивований в індивідуальному авторському міфі як у певному задумі власного життєвого світу. Цей міф охоплює становлення особистості як цілого, визначаючи зокрема розвиток її окремих психічних складників. Слід підкреслити, що саме таке становлення забезпечує дві істотні і, на перший погляд, протилежні тенденції – воно визначає рух особистості при збереженні її як цілісної незмінної єдності (незмінна вона винятково в цій цілісності та єдності). Яке ж значення для становлення особистості має суб'єктивний образ світу? Чи дійсно суб'єктивний образ світу за своєю природою близький до міфологічної конструкції? Як він пов'язаний з етнокультурною міфотворчістю особистості? І що власне дадуть відповіді на ці питання для розуміння процесу саморуху і саморозвитку особистості?

Дискурс проблематики образу світу з погляду культурно-історичної психології. Визначення поняття образ світу є відкритим, і його наповнення емпіричним змістом ще далеко не завершене. В образі світу як психологічній категорії у тугий вузол сплелися проблеми пізнання, точніше усвідомлення суб'єктом реальності, проблеми породження свідомості і, нарешті, проблеми буття самого світу, існування й активності людини у світі. Саме такий, гносеолого-онтологічний підхід до дослідження психічного відстоював С.Л. Рубінштейн. У процесі синтезування образу світу онтологічні відношення заломлюються крізь призму гносеології.

Образ світу реалізований у різноманітних семіотичних втіленнях, що, однак, скоординовані між собою і становлять, на наш погляд, єдину універсальну міфологічну за своєю суттю систему. На думку багатьох дослідників, зокрема В.І. Топорова, В.Ф. Петренка, Н.Ф. Каліної та ін., навколишня дійсність у цілому представлена в свідомості не як результат переробки первинних чуттєвих даних, а як результат їхнього вторинного перекодування за допомогою знакових систем. Підкреслимо, що серед цих знакових систем узагальнювальну й універсалізуючу функцію виконує саме міф. Незважаючи на те, що кодування інформації у свідомості проходить кілька рівнів когнітивної переробки, кожний з яких переписує її власним особливим способом (через образи, схеми, концептуальні узагальнення, у знаковій та символічній формі і т. ін.), явно виявляється тенденція впорядкованого накопичування інформації про світ.

Ця тенденція є радше підтвердженням певної імпліцитної загальної ідеї про світ, ніж безпристрасним засвоєнням раніше невідомих фак-

тів. Таке світосприймання властиве насамперед носіям міфологічної свідомості. Можна задатися питанням, яке відношення має ця архаїчна свідомість до сучасної творчої особистості, яка саморозвивається? Відповідаючи на це питання ми стикаємося з необхідністю з'ясування природи суб'єктивного образу світу або, іншими словами, індивідуального образу світу суб'єкта.

На думку С.Л. Рубінштейна, відношення суб'єкта до пізнаваного проявляється в безпосередніх переживаннях, з яких виділяється рефлексія на світ і самого себе [9, с. 233]. Так само як С.Л. Рубінштейн підкреслюючи гносеологічний аспект свідомості, О.М. Леонтьєв пише, що свідомість у своїй безпосередності є образом і вказує на діяльнісний характер цього образу [5, с. 166]. Для нас важливо підкреслити, що з позиції культурно-історичної психології образ світу тісно пов'язаний з міфотворчою діяльністю.

Синтезування суб'єктивного образу світу та міфотворча діяльність. У ході аналізу процесів свідомості в них виявляється насамперед чуттєва тканина, що утворює чуттєвий склад конкретних образів реальності, тобто вона виступає, за визначенням В.Ф. Петренка, ланкою, яка безпосередньо єднає суб'єкта із зовнішнім світом [8]. Міф також є сполучною ланкою між внутрішнім світом і зовнішньою реальністю. О.М. Леонтьєв і його послідовники відзначають важливість факту включення в образ світу значень і смислів, що говорить про можливості поширення цього поняття як на ділянку емоційного, так і на ділянку раціонального пізнання [10]. У значеннях представлені всі знання, накопичені людством, і в таких ідеалізованих формах вони входять у картину світу [7, с. 261]. Іншими словами, образ світу людини є універсальною формою організації її знань, що визначає можливості пізнання та управління поведінкою [10]. З іншого боку, універсальна форма організації знань в образі світу заповнюється суб'єктивним смислом.

В основі моделювання світу у свідомості лежать космічні і соціальні категорії культури, вони ж категорії ментальності. Сітка координат свідомості складається з системи міфологем, таких як порядок, справедливість, воля, необхідність, краса, істина і т. ін. Через здатність міфологем до розгортання й розвитку в індивідуалізованому варіанті для кожної особистості категоріальний план свідомості набирає певного суб'єктивного емоційно забарвленого вигляду. Саме тому категоріальні структури свідомості відповідальні не тільки за процес психічного відображення дійсності, але й (більшою чи меншою мірою) за його потенційне конструювання. Категоризація світу є водночас його побудовою, що призводить до самореалізованого прогнозу [8]. Можна припустити, що творче заломлення або розширення категоріального складу колективної свідомості через включення нових міфологем поступово може привести до реальних змін у житті етнокультурної спільноти.

Останнє відбувається, як правило, завдяки впливові лідерів, що мають високий рівень суб'єктності. Їхній суб'єктивний образ світу істотно зумовлює відтворення етнічної ментальності та культурних тради-

цій у наступних поколіннях, насамперед через його духовну інтенціональність та емоційне резонування з етнокультурним образом світу. З цього приводу Д.С. Смирнов відзначає, що найважливішу роль у вибірковості прогнозів та екстраполяцій образу світу відіграють емоції, які актуалізують значущі для людини складники колективного образу світу [10].

На думку Ф.Ю. Василюка, центральною психологічною проблемою є переживання суб'єктом світу і себе в цьому світі. Переживання як особлива діяльність, спрямована на перебудову внутрішнього світу і на встановлення значеннєвої відповідності між свідомістю і буттям спрямоване на підвищення усвідомлення життя [3, с. 30]. Образ світу являє собою межову сутність, одним боком звернену до об'єктивно існуючої реальності (зовнішнього світу, мови і культури), а іншим – до безпосередньої суб'єктивності [3, с. 89]. Достеменно простір переживань особистості має міфологічну природу і може бути співвіднесений з феноменом життєвого світу.

Т.М. Титаренко розглядає життєвий світ як певну концептуальну модель багатовимірного відображення реальності, яка описує об'єктивну дійсність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних [11, с. 33]. Особливістю життєвого світу є його саморозвиток, що відбувається протягом усього життя людини, у просторі і часі її існування, у прагненні до внутрішньої гармонії [11, с. 245]. У суб'єктивній свідомості образ світу мінливий, кожна людина створює свій власний світ, свою інтерпретацію світу, що змінюється іноді кардинально, різко, частіше – майже не помітно, еволюційно [11, с. 34]. Будучи суб'єктивним, образ світу в той же час несе в собі загальнолюдський зміст, відтворює еволюційний шлях, пройдений родиною, нацією, культурою, концентрує набутий досвід і нереалізовані потенції, про які людина навіть і не підозрює [11, с. 35]. Близькі за змістом думки висловлює С.Ю. Артем'єва: образ світу втілює сліди всієї передісторії психічного життя суб'єкта. Ці сліди організуються в структурі суб'єктивного досвіду, що дозволяє їм бути реальними регуляторами та будівельним матеріалом суб'єктивного образу світу [1, с. 17]. Таким чином, суб'єктивний образ світу вступає в складну взаємодію з етнокультурним образом світу.

Особистісні детермінанти вибору ціннісних орієнтацій етнокультурної спільноти. Всередині етнокультурної спільноти завжди існують особистості, здатні задля створення суб'єктивних творчих світів вільно обирати певні домінанти культурної традиції. В галузі мистецтва і художньої літератури ми зустрічаємося з множиною суб'єктивних образів світу, які названі іменами авторів-міфотворців: світ Пушкіна, Достоевського, Шевченка, Гоголя, Чайковського, Далі та ін. Суб'єктивний образ світу пасіонарної особистості впливає на вибір ціннісних орієнтацій певною етнокультурною спільнотою. Свідомість творчих особистостей менш соціально зумовлена порівняно з більшістю. Вони реалізують особливий модус ставлення до реальності, що міг би бути названий по-

затрадиційним, якби не був необхідним компонентом традиції. Справа в тому, що носій суб'єктивного образу світу має привілей творчо самовизначатися у своїй культурній традиції: він може свідомо виходити за її межі або свідомо в них залишатися, наприклад, щоб зберегти культурну спадщину.

Кожна етнокультурна спільнота гостро відчуває потребу в таких людях, насамперед, для здійснення гармонійної та своєчасної трансформації колективного образу світу в динамічних соціально-історичних умовах. Без таких каталізаторів образ світу усвідомлюється певною етнокультурною спільнотою лише частково, фрагментарно. Причому предметом усвідомлення найчастіше є не зміст образу світу як такий, а факт його наявності та універсальності. Спираючись на індивідуальні авторські міфи, етнокультурний образ світу може бути реконструйований, причому не тільки у своїх базових рисах, але й у конотативних проявах (у вигляді міфологеми реальності). Досить часто така реконструкція оприявнює внутрішню суперечливість вихідних пунктів етнокультурного образу світу, особливо це стосується його ціннісної конфігурації. Суб'єктивний духовний досвід особистостей, які самовдосконалюються у полі ментальності певної культури, допомагає з'ясувати зазначені протиріччя.

Прикметна риса авторів суб'єктивного образу світу – цілеспрямоване самопізнання й активний напружений пошук індивідуального сенсу існування в світі, в результаті чого вони починають керуватися в своїй життєдіяльності логікою пізнання суті, глибинними законами життя [6, с. 500], й таким чином, спонтанно знімають соціальну нормативність у власному етичному просторі. Свідомість такої людини проникла для глибинних несвідомих архетипних вмістів і зберігає при цьому внутрішню цілісність та інтенціональність. А.В. Петровський пропонує описувати прийняття рішення творчим суб'єктом за формулою вільної причинності. З неї випливає, що немає причин, але є внутрішня необхідність, що виступає своєрідним імперативом. Шлях, що веде до виходу на цей рівень, є шляхом розуміння [6, с. 500]. Ці міркування співзвучні з ідеями екзистенціалістів, зокрема, згідно з К. Ясперсом, прагнення до свободи не означає свавільних дій, навпаки, воно передбачає розуміння. Свобода збігається з внутрішньою необхідністю істини [6, с. 167].

Таким чином, суб'єкти етнокультурної міфотворчості вже самим фактом свого існування та суб'єктивним поглядом на світ створюють духовно заряджене поле самовдосконалення в певній спільноті. Вони демонструють особливу значущість етнокультурного образу світу для конкретної людини, беруть його за основу власної життєтворчості та позиціонують як свій екзистенціальний проект. Серед яскравих прикладів постать Данте. Своім індивідуальним авторським міфом "Божественної комедії" Данте розв'язував внутрішній конфлікт і переборював екзистенціальну кризу людини перехідного (від Середньовіччя до Ренесансу) часу. Але проблематика поеми виявилася настільки актуальною

для наступних поколінь, що вони закріпили епітет Божественна у назві твору, який попередньо називався просто Комедія.

Індивідуальна авторська міфотворчість як перетворення процесу пізнання в самопізнання та самоініціацію суб'єкта в культурі. Знання, що дає можливість суб'єктам-міфотворцям будувати прогнози на майбутнє в невизначених ситуаціях, репрезентує глибинний рівень організації образу світу, що безпосередньо пов'язаний з архаїчною міфологією й архетипами колективного несвідомого. Традиційно школа О.М. Леонтьєва співвідносить глибинний рівень образу світу з рівнем значень [5]. Але звідки ж виникають в образі світу значення? Сутність виникнення значень закорінена, згідно з

О.М. Леонтьєвим, у всій сукупності людської практики, що у своїх ідеалізованих формах входить у картину світу [5, с. 261]. Можна задати питанням: Що це за ідеалізовані форми людської практики, які є змістовими складниками картини світу? О.Г. Асмолов, коментуючи дану думку, нагадує, що спочатку була справа [2, с. 288]. У зв'язку з цим можна припустити, що джерелом значень цілком могли бути архаїчні ритуальні дії. На думку Ф. Боаса, ритуал схожий на мову в несвідомому розвитку своїх форм додамо, що першозначеннями у цій мові були і зараз залишаються міфологеми. Саме міфологеми, як вважають К. Леві-Стросс, Л. Леві-Брюль, М. Еліаде, К.-Г. Юнг, О.Ф. Лосєв, а також їхні послідовники є специфічними інструментами пізнання світу, що містять у собі дію, емоцію і думку водночас і є мультимодальними у сенсі присутності в них зорової, слухової, кінестетичної та іншої інформації про світ. Функціональний аспект міфологем як стрижня ритуально-обрядових дій підкреслюється зокрема юнгіанським напрямком у психології. К.-Г. Юнг трактує міфологеми і символи як об'єктивацію архетипних енергій, що у свою чергу справляють упорядкувальний, гармонізуючий вплив на свідомість, приводячи її в рівновагу з несвідомим. Механізм встановлення такого внутрішнього психічного балансу, на наш погляд, полягає в тому, що архаїчні ритуали, які відтворюють витоки, апелюють до несвідомого тілесно-емоційного рівня їхніх учасників. Таким чином, вони безпосередньо ведуть до здійснення конкретних дій, тобто практики, елімінуючи значення (у сучасному розумінні), які можуть надати інформацію свідомості.

Оскільки ритуальні практики в різних культурах дуже стійкі і вкорінені у родовій пам'яті спільноти, то можна припустити, що сама мета цих практик обумовлює запам'ятовування, тому що в ній представлене поле мотивів і змістів, потенційно значущих для учасників обрядового дійства. Саме мотиваційно-сміслова орієнтація на майбутнє утворює людську пам'ять, зобов'язуючи її утримувати те, що було, для того, що буде. Отже, зазначене вище знов-таки приводить нас до думки про міфологічну конструкцію як колективного, так і суб'єктивного образу світу, прообразом яких є архаїчний ритуал. Це просуває подальші дослідження процесу самостворення і саморозвитку творчої особистості в напрямку етнокультурної міфотворчості як створення нових обрядово-

ритуальних форм, що дозволяють більш повно осягати закладену на архетипних рівнях етнокультурну потенційність. Це є своєрідною самоініціацією особистості в сакральний простір культури.

Цікаві контексти даної думки знаходимо в сучасній неklasичній гносеології. З погляду С. Кримського, пізнання є трансценденцією софійності і, таким чином, той, хто пізнає, впливає на зміст колективної ментальності [4]. На найвищих реєстрах творчості художник стає провідником власноруч створеної логіки за допомогою ним же самим активованих енергій колективного несвідомого. Тим самим усяка творчість, стає співтворчістю автора з креативними силами Всесвіту [4, с. 74]. Ця думка співзвучна юнганським сентенціям про два типи творчої особистості: підкорених енергіями архетипу у творчому процесі і тих, хто може співпрацювати з цими енергіями, залишаючись суб'єктом. Наявність таких методологічних настанов активізує інтуїцію дослідників у напрямку пошуку раціонально-гносеологічних умов сходження до Абсолюту через самопізнання, творення себе, вибудовування суб'єктивного образу світу. Інтегруючи ці думки, слід підкреслити необхідність трактування пізнання не тільки як реалізації прагматичних завдань, але і як руху до подолання скінченності людського існування, ствердження етичних модусів людської присутності у світі. Цей стан об'єктивує форми, що народжуються в ім'я певної культури як вираження найглибших таємниць її світовідчування.

Висновки. Між суб'єктивним образом світу та етнокультурною міфотворчістю особистості існує змістовий та функціональний взаємозв'язок. Феноменальні прояви цього взаємозв'язку можуть бути узагальнені в наступних положеннях:

- Особистість, творчо самовизначаючись у культурі шляхом синтезування індивідуального авторського міфу, привносить нові смислові змісти у суб'єктивний образ світу та через нього в етнокультурний образ світу, трансформуючи останній.
- Саморозвиток здійснюється шляхом етнокультурної міфотворчості особистості, яка, таким чином, актуалізує свій культурно-історичний потенціал.
- Принцип буттєвого опосередкування суб'єктивних змістів має і зворотну перспективу: суб'єктивні змісти конкретної особистості впливають на її діалог зі світом, включаючись в цей діалог на суб'єктивній основі, особистість змінює світ і змінюється сама.
- Саме через індивідуальну авторську міфотворчість етнокультурна спільнота отримує можливість цілісно усвідомити власний образ світу в його змінах.

1. *Артемьева Е.Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Елена Юрьевна Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
2. *Асмолов А.Г.* Образ мира и психология памяти / А.Г. Асмолов / По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.

3. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
4. *Кримський С.Б.* Пізнання як трансценденція софійності (Запити неklasичної гносеології) / С.Б. Кримський / Запити філософських смислів. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
5. *Леонтьев А.Н.* Образ мира // А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: [в 2 т.]. Т.2. – М. : Наука, 1979. – С. 27 – 48.
6. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511с.
7. *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа / А.Ф. Лосев. – В кн. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 48 – 65.
8. *Петренко В.Ф.* Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 289 с.
9. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
10. *Смирнов С.Д.* Понятие "образ мира" и его значение для психологии познавательных процессов / С.Д. Смирнов / А.Н. Леонтьев и современная психология (Сб. статей памяти А.Н. Леонтьева). – М. : Изд-во Моск ун-та, 1983. – С.149 – 155.
11. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
12. *Юнг К.-Г.* О современных мифах: [сб. трудов] ; пер. с немец., предисл и примеч. Л.О. Акоюяна / К.-Г. Юнг. – М.: Практика, 1994. – 252 с.

The article possibilities of cultural and historical paradigm are grounded in the construction of psychological explanatory model of ethnocultural myth personality. It appears that research of subject appearance of the world from position of cultural and historical psychology can expose new possibilities for self- development of modern personality.

Key words: subject appearance of the world, ethnocultural myth personal creativity, self- development, cultural and historical potential of personality.

УДК 152.32

Наталія Пеньковська

ДУХОВНІ ВЕКТОРИ СУЧАСНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті наголошується на значенні духовності як центрального конструкта сучасної психотерапії; простежується розуміння фахівцями сутності означеного феномену у контексті надання психологічної допомоги клієнту; обґрунтовується необхідність подальшого системного вивчення проблеми духовності у зв'язку з потребами психотерапевтичної практики.

Ключові слова: духовність, душа, психотерапія, віра, релігія, цінності.

Постановка проблеми. Проблема духовності на сучасному етапі суспільного розвитку виявляється однією з центральних у філософії, психології, теології та інших галузях, які мають за мету пізнати глибинну сутність людини, обґрунтувати специфіку істинно людського буття. Фахівці з людинознавства одноставні у тому, що високий рівень розви-

тку духовності є ознакою повноцінного розгортання особистісної сутності.

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Огляд та теоретичний аналіз наукових пошуків у руслі зазначеної проблематики дає підстави стверджувати, що ідея про духовність як цілювальний засіб аж ніяк не нова. Протягом тисячоліть, ще задовго до появи сучасної медицини, люди шукали зцілення саме у духовності. Деякі з найбільш шанованих осіб в історії психології – Вільям Джеймс, Гордон Олпорт, Еріх Фромм, Віктор Франкл, Абрагам Маслоу, Ролло Мей – поставили духовність у центр своєї психотерапевтичної практики. Карл Юнг один із перших серед психологів ХХ ст. наголосив на важливості душі як солідному психологічному конструкті, обстоював "значущість відновлення душі як для індивіда, так і для західного суспільства загалом" [3, с. 102].

Формулювання цілей статті (постановка завдання): обґрунтувати необхідність вивчення проблеми духовності крізь призму особистісно зорієнтованого підходу в сучасній психотерапевтичній діяльності.

Виклад основного матеріалу. У книзі "Головні тенденції у 2000 році" Джон Незбіг назвав зростання інтересу до духовності однією з десяти головних тенденцій у сучасному американському суспільстві. Незбіг зазначив, що "зацікавленість в особистій духовності зростає. Отже, складається враження, що й наша професія, й наша культура готові до психології, яка б приділяла більше уваги духовному вимірові людського буття" [3, с. 103]. Подібну точку зору висловлює професор психології Дейвід Елкінз: "Поza сумнівом, бездушна терапія продукує бездушні результати. ... Настав час шукати ... підходи, які б підтримували, а не руйнували душу. ... Психотерапія – це процес, за допомогою якого ми намагаємось вгамувати ... біль, плачучи і зцілюючи душу клієнта" [3, с. 115]. Сучасний психотерапевт Джеймс Гіллен вважає, що душа становить центральний, організуючий конструкт, єдиний, що в змозі дати нашій професії (професії психотерапевта – Н.П.) її центр та її кордони: "Де є зв'язок з душею, там психологія; де такого зв'язку нема, те, що має місце, краще звати статистикою, фізичною антропологією, культурою, журналістикою або вихованням тварин" [3, с. 103].

В англійській мові слово "spirituality" ("духовність") походить від латинського "spiritus", що означає "подих", – мається на увазі подих життя. Духовність передбачає, що "відкриваються наші серця, що вирощується і підтримується наша здатність відчувати благоговіння і вдячність. Це здатність бачити священне у звичайному, пристрасно відчувати життя, своє існування і водночас віддавати себе тому, що є більшим, ніж ми" [3, с. 123].

Мета духовності у психотерапії – "приєднатися" своїми почуттями до інших, а її ефектом є фізичне і психічне здоров'я. Карл Юнг був переконаним у тому, що духовність є настільки істотним складником психологічного здоров'я, що він "береться допомогти лише тим людям середнього віку, хто керується у житті духовною чи релігійною перспективою" [3, с. 122].

Очевидно, що проблема психологічного здоров'я тісно пов'язана з **духовністю** людини, її прагненням до осягнення смислу власного життя, орієнтацією на вищі етичні цінності, з пошуком і усвідомленням шляхів досягнення душевного спокою, а також здатністю поєднувати згоду з самим собою та активну життєву позицію. Інакше кажучи, психологічне здоров'я дорослої людини передбачає усвідомлену потребу в духовному розвитку.

Багатьма авторами описуються якості, притаманні психологічно здоровим людям. Наприклад, яскравий представник гуманістичної психології Абрагам Маслоу серед характеристик, властивих самоактуалізованим особистостям, важливе місце відводить духовності. Таким чином, можна стверджувати, що остання є необхідною умовою досягнення людиною щастя, це вищий момент людської індивідуальності. Саме духовність задає головну мету життя та розвитку людини. Вона виявляється у почутті духовної своєрідності зі всім людським і піднесеним.

Звертаючись до даної проблематики, Р. Ассаджіолі досить влучно зауважує: "Духовний розвиток людини – це тривалий процес; це мандрівка по чудових країнах, що багаті не тільки дивними подіями, але й перешкодами, небезпеками. Вона пов'язана з процесами глибокого очищення, сповнена трансформації, пробудження багатьох невикористаних раніше здібностей, ростом свідомості до невидимого раніше рівня, розширенням її на нові внутрішні простори. Духовний розвиток сучасної людини в силу її більшої різнобічності та особливо внаслідок спротиву, що викликаний її критичним розумом, став більш складним внутрішнім процесом, ніж у попередні часи" [1, с. 87].

Найкраще пояснення ефективності духовних впливів, здійснюваних чи то стародавніми шаманами, чи сучасними терапевтами, полягає в тому, що вони активізують цілювальну міць нашої життєвої сили, природний потяг людського організму до виживання. Дослідження з психосоматичної медицини показують, що ми можемо (своїми переконаннями, своїми емоціями, своєю поведінкою) або підтримувати цю життєву силу, або перешкоджати їй: "Духовні впливи цілюють (часом і тоді, коли зазнає невдачі традиційна психотерапія), бо вони розв'язують психічні й емоційні вузли, які заважають життєвій силі робити свою справу" [3, с. 124].

Розмірковуючи про сутність духовності як феномену в контексті сьогодення, відомий український фахівець у царині психології особистості Мирослав Савчин зазначає, що у наш час досить поширеним є уявлення про духовне життя як таке, що засноване на різкому протиставленні "внутрішнього" світу "зовнішньому", на розумінні душевного буття як деякої відособленої "суб'єктивної" сфери. Науковець вважає, що "духовне життя є одночасно життям душі у дусі, у глибинах надіндивідуального світла і у предметному бутті, у деякому неорганічному злитті зі світом об'єктів" [7, с. 100]. Пробудження духовності, на думку дослідника, дає індивідуальності більшу незалежність від оточення, спрямо-

вує її до ідеальної мети, Духовної еволюції, вдосконалення та об'єднує з усім живим оточенням.

Фактом є те, що серед нинішніх психологів, як і серед їхніх давніх попередників, нема єдності у ставленні до релігії, але вони підтверджують, що остання відіграє певну роль у психологічному здоров'ї їх пацієнтів. Без сумніву, духовність впритул наближена до таких понять, як віра, дух, релігія, одухотворення тощо. Втім, усі ці терміни далеко не тотожні, а відображають лише окремі аспекти духовного розвитку особистості. Для духовно зорієнтованої психотерапії важливим виявляється не стільки те, в якого Бога вірить людина, скільки розвиток у неї здатності до трансперсональних переживань, можливість розширювати свою ідентичність до почуття єдності з людством та Всесвітом, залишаючись при цьому неповторною унікальною сутністю. У такому розумінні йдеться про здатність людини оволодівати смыслом більш високого порядку, турбуватися про розвиток духовних цінностей [5].

З точки зору Д. Елкінза, в основі пошуків духовності лежить "зростаюча потреба в пристрасті та глибині у нашому житті" [3, с. 120]. Виходячи з цього, психотерапія має дечого навчитись у релігії. Ця ідея знаходить своє відображення у теорії Позитивної психотерапії, зокрема у трактуванні її автором – Н. Пезешкіаном – особливостей розвитку базових здібностей людини "любити" і "знати" під впливом чотирьох формувальних чинників моделей для наслідування:

- 1) **"Я" - концепція** – ставлення значущих оточуючих (батьків та сиблігів) до індивіда, на основі якого формується уявлення людини про свою природу і її ставлення до себе.
- 2) **"Ти" - концепція** – стосунки між батьками, які закладають основу моделі для формування стилю партнерства.
- 3) **"Ми" - концепція** – ставлення значущих оточуючих до інших (суспільства, соціальних груп), внаслідок чого моделюються патерни соціалізації.
- 4) **"Пра-ми" - концепція** – ставлення батьків до майбутнього, релігії, фантазії, сенсу життя, смерті, яке відображається у власних концепціях людини.

Усі перераховані чинники є рівноцінними за своєю значущістю і в сукупності утворюють певну системну цілісність, аналіз якої здійснюється в роботі з клієнтом у контексті дослідження базових концепцій та установок, які проявляються в актуальних ситуаціях, поведінкових комплексах і нерідко виявляються причинами виникнення психологічних труднощів.

Автор методу вважає, що перед Позитивною психотерапією стоїть особливе завдання – розглядати здоров'я кожної окремої людини у широкому сенсі, тобто бачити не лише симптоми, але й опосередковані причини, які виникають з життєвих ситуацій, оточуючого середовища, сім'ї, субкультури і культури. Також однією з тез Позитивної психотерапії є комплексний підхід до людини, що відображається у врахуванні

її фізичних, психічних, соціальних, культурних, історичних і *духовно-релігійних* (курсив наш – Н.П.) вимірів.

У межах здійснення диференційного аналізу відбувається вивчення змісту актуальних здібностей – тих поведінкових норм, які набуваються і проявляються в процесі соціалізації і є складовою частиною особистості. Однією з первинних актуальних здібностей вважається здатність вірити. Віра – це, у загальних рисах, ставлення до невідомого і непізнаного. Таким чином, віра охоплює не лише релігійні питання і питання життя після смерті, а й питання приватного життя, науки тощо.

Пезешкіан Н. наголошує, що здатність людини вірити проявляється через релігію. Те, яку релігію сповідує людина, у більшості випадків залежить від вихователів і традицій виховання. Ставлення людини до релігії пояснюється тим досвідом, який вона здобула завдяки своїм батькам, соціальному оточенню. Релігія – це, насамперед, культурний феномен, тісно пов'язаний з розвитком історії; церква ж, у найбільш загальному значенні, це релігійна установа. Таким чином, необхідно розрізняти віру, релігію і церкву, а також релігії першого і другого плану. Завдання релігії полягає в тому, щоб давати людині критерії цінностей, мету і смисл життя, в той час як наука формулює все нові й нові логічні закономірності. Релігія і наука, якщо вони хочуть бути корисними для людини, повинні доповнювати одна одну. Важливо також пам'ятати, що релігія не заміняє психотерапію, а психотерапія не заміняє релігію [6].

У руслі Позитивної психотерапії значна увага звертається також на сферу "Пра-ми". Вважається, зокрема, що її розгортання, тобто розвиток духовності особистості сприяє балансу ключового конфлікту (щирість – ввічливість) і на практиці супроводжується зникненням психосоматичних симптомів, внутрішніх конфліктів і покращенням міжособистісних взаємин, тобто сприяє виникненню гармонії внутрішньої і гармонії з оточуючим світом.

Носсрат Пезешкіан, як глибоко віруюча людина і як психотерапевт, завжди підкреслює необхідність поважати інші світогляди, у тому числі релігійні. Це узгоджується з ідеєю транскультурального підходу, який реалізовується у взаємодії з клієнтом у руслі Позитивної психотерапії. Вчений справедливо наголошує, що всі релігії проповідують вчення про істинне послання Бога. Відмінності їх проявляються лише в зумовлених часом (історичних) формах та проявах, які в сукупності є наслідком культурно зумовленого процесу розвитку. Тому упереджене ставлення до людей іншого віросповідання створює нездоланні перешкоди на шляху до взаєморозуміння. Особливої значущості це набуває для реалізації принципів безумовного прийняття і позитивного ставлення до клієнтів, проголошених великим гуманістом Карлом Роджерсом.

Водночас необхідно пам'ятати, що питання віри, релігії, духовності є світоглядними по суті, що передбачає чітку позицію людини. Тому якщо терапевт і клієнт виявляються представниками різних релігійних уявлень і поглядів, це варто розглядати як можливість для взаємозбагачення новими знаннями, обміну досвідом, поглиблення розуміння окре-

мих питань, і в жодному разі не як перешкоду для створення спільної реальності в процесі терапії.

Висновок. Підводячи підсумки, необхідно зауважити, що у сучасній психотерапевтичній практиці тема духовності все частіше звучить як провідна. Це, у свою чергу, об'єктивує необхідність розгортання теоретико-практичних досліджень у руслі зазначеної проблематики з тим, щоб розкрити значення духовного зростання для психічного здоров'я особи, а відтак розширити та вдосконалити інструментальний та особистісний аспекти професійної підготовки до психотерапевтичної діяльності.

1. *Ассаджиоли Р.* Типология психосинтеза: семь основных типов личности / Р. Ассаджиоли. – М.: Урания, 1996. – 124 с.
2. *Боуэн М.* Духовность и личностно-центрированный поход / М. Боуэн // Вопросы психологии. – 1992. – №№ 3 – 4.
3. *Гуманістична психологія.* Антологія в 3-х т.: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл]. – Т. 2. Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд.: Г. Балл, Р. Трач. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – 279 с.
4. Духовный кризис: Когда преобразование личности становится кризисом / [под ред. Станислава и Кристины Гроф ; пер. с англ. А.С. Ригина]. – М. : Независимая фирма "Класс", Изд-во Трансперсонального института, 2000. – 288 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 78).
5. *Карикаш В.И.* Работа психотерапевта на 5 метауровнях в Позитум-подходе Н. Пезешкиана / В.И. Карикаш // Позитум Украина. – 2007. – № 1. – С. 18 – 22.
6. *Пезешкиан Н.* 33 – и одна форма партнерства / Н. Пезешкиан ; [пер. с нем.]. – М.: Медицина, 1998. – 228 с.
7. *Савчин М.В.* Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во "Плай" Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.

In the theoretical article it is marked on the value of spirituality as central constituent of modern psychotherapy; understanding is traced by specialists of essence of the noted phenomenon in the context of giving psychological assistance to a client; the necessity of subsequent system study of problem of spirituality is grounded in connection with the necessities of psychotherapy practice.

Key words: spirituality, soul, psychotherapy, faith, religion, values.

Топос і хронос психології особистості

УДК 316.6.4

Олена Злобіна

ЧАС ОЧІКУВАНЬ У ПРОСТОРІ САМОПОЗИЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснена спроба операціоналізації процесу самопозиціонування особистості на перетині часових і просторових координат з подальшою перевіркою запропонованих показників на матеріалі даних емпіричних досліджень. На основі аналізу емпіричних даних з'ясовано необхідність врахування у теоретичному моделюванні топосу і хроносу особистості різних перспектив у формуванні суб'єктивних значень щодо оцінки самоздійснення.

Ключові слова: особистість; життєвий простір; життєві шанси; очікування; соціальна позиція.

Хоча сама ідея розгляду особистості на перетині часових і просторових координат наразі загальноприйнята, реальне поєднання часу та простору життя в дослідженнях не така проста справа. На нашу думку, вона має бути осмислена з точки зору операціоналізації відповідних вимірів в конструктах, які надалі можна буде поєднати в єдиному дослідженні. Певні можливості надає в цьому сенсі звернення до проблеми самореалізації, яка може бути представлена за допомогою певних індикаторів, що можуть стати її референтами у часовому та просторовому вимірах.

Почнемо з низки постулатів.

1. Можливості самоздійснення визначаються наявністю свободи вибору.
2. Наявність життєвих шансів в соціальному середовищі є важливою передумовою для самореалізації та досягнення успіхів.

Виходячи з цього в якості індикатора можливостей самоздійснення можна розглядати життєві шанси.

3. Щоб реалізувати шанси, що надаються суспільством, людині потрібно володіти певним особистісним потенціалом і докладати істотні зусилля.

Отже, міру самоздійснення можна визначити на перетині поєднання "життєвих шансів" і "життєвих результатів".

4. Життєві шанси та життєві результати можна розглядати у зовнішньому та внутрішньому вимірах.
5. Життєві шанси визначаються

В соціальному просторі:
об'єктивно – оцінкою доступності зовнішніх можливостей;

суб'єктивно – мірою доступу до зовнішніх можливостей.

В суб'єктивному просторі:

об'єктивно – мірою розвитку особистісного потенціалу;

суб'єктивно – очікуваннями та домаганнями.

б. Життєві результати визначаються:

в об'єктивному вимірі – оцінкою досягнутого іншими суб'єктами (статусні характеристики, повага оточення тощо);

в суб'єктивному вимірі – самооцінкою досягнутого (задоволеність життям, позитивний емоційний стан).

Життєві шанси – це свого роду "матриці", що дозволяють, з одного боку, реалізувати такі ціновані принципи вільного вибору для індивідуума, а з іншого – врахувати правила гри, сформульовані суспільством.

Соціальний вимір життєвих шансів пов'язаний із соціологічною традицією (М. Вебер), в якій вони розглядаються як шанси індивіда на володіння частиною економічних і культурних благ, що надаються суспільством. Розподіл цих благ поляризований в соціальному просторі, де життєві шанси індивіда визначають різні статусні характеристики. Їхній вплив на доступ до життєвих шансів має сукупний характер. Наприклад, від місця народження значною мірою залежать якість освіти, майбутні зв'язки, рівень доходу й інші чинники, що впливають на статус індивіда в майбутньому.

Особистісний вимір життєвих шансів пов'язаний із психологічною традицією, в якій оцінка можливостей для індивідуального розвитку розглядається крізь призму концептів "очікування" та "домагання".

Життєвий простір утворюється на перетині соціального і особистісного вимірів. Об'єктивні зовнішні можливості сприяють формуванню вищого потенціалу самореалізації. Наприклад, підтверджено, що чим вищий соціальний статус сім'ї, тим вище підлітки оцінюють свої життєві шанси в порівнянні з однолітками, тим більше серед них тих, хто висловлює готовність узяти на себе відповідальність за своє життя. З іншого боку, емпірично з'ясовано, що рівень самореалізації часто відстає від ступеня потреби в самореалізації. Йдеться про суперечність між достатньо сильною потребою в самореалізації і низькою оцінкою можливостей для її задоволення в існуючому соціальному просторі [1].

Хоча досі ми розглядали ситуацію радше у позитивістському ключі, зв'язок, про який йдеться, може бути витлумачений і феноменологічно. Так, за Ясперсом, екзистенція висвітлюється в ситуаціях турботи і страждання і особливо в межовій ситуації, яка, за словами Ясперса, подібна до непорушної стіни – ми натрапляємо на неї, ми не в змозі нічого змінити; стіна стає єдиною з нашим наявним буттям. Ситуація, в яку людина поміщена, завжди має певні межі: індивід - це чоловік або жінка, людина молода або стара; життєві шанси і обставини її життя унікальні, але теж обмежені. А визначеність меж, підкреслює Ясперс, різко контрастує з ідеєю про людину взагалі, про необмеженість її сил і можливостей, що викликає в індивіда тривогу і стурбованість.

З позицій гештальту та сама проблема є ключовою в концепції "життєвого простору" (К. Левін), суть якої становить ідея про безперервну взаємодію потреб, мотивації людини і умов середовища, що сприяють або перешкоджають досягненню її мети. Середовище в трактуванні К. Левіна є поведінковим середовищем Кофки, тобто середовищем, що сприймається людиною, хоча він не заперечує і впливу об'єктивного середовища на поведінку особи. В цьому ж контексті можна згадати "прес середовища" Г. Мюррея, який констатував, що потреби й особистісні характеристики людини разом з таким пресом рівною мірою зумовлюють як задоволеність своєю позицією у життєвому просторі, так і негативні переживання, що виникають внаслідок депривації потреби в самореалізації особистості.

Водночас в соціологічній традиції маємо теоретичні спроби довести, що не лише особистість обумовлена межами простору (П. Бурдьє). Фактично саме існування соціального простору нерозривно пов'язано з його сприйняттям особистістю. З одного боку, сприйняття структуровано об'єктивно, тобто умовами мешкання, соціальним становищем і походженням, з іншого - суб'єктивно, ціннісним світом, диспозиціями, іміджем, вподобаннями й іншими атрибутами символічного простору.

Зосередимося на суб'єктивному вимірі життєвого простору, який у площині шансів може бути представлений таким референтом, як очікування, а у площині результатів самооцінкою досягненого. Ці референти відбивають часовий та просторовий виміри життєвого простору. Дослідження зв'язку між ними і має показати, як само поєднуються хронос і топос особистості.

Почнемо з проблеми операціоналізації концепту очікувань. Вона залежить від того, що саме намагається дослідити теоретик. Існують кілька підходів до визначення очікувань. Вони можуть розглядатися як фаза сприйняття (Д. Брунер, Е. Брунsvік, З. Мессик, До. Солдей, Е. Толмен, Х. Хекхаузен, Д. Мак-Клелланд) або емоційний стан (І. Лінгард, О. Маурер, Я. Рейковський). Ми розглядаємо їх у площині співвідношення мети суб'єкта і реальностей навколишнього світу (Ф. Хоппе, Л. Фестінгер, І. Аткинсон, М. Ірвін, К. Левін). Відповідно наша операціоналізація конструкту спирається на трактування поняття "очікування" як суб'єктивної оцінки вірогідності досягнення того або іншого результату.

Найчастіше відповідні психологічні експерименти проводилися в лабораторних умовах, а отже феномен очікувань досліджувався поза соціальним контекстом. Оскільки нашим завданням є якраз поєднання внутрішнього і зовнішнього вимірів самоздійснення, ми пропонуємо застосувати в якості референта очікувань узагальнений показник, який визначає загальну оцінку шансів на здійснення самореалізації. Особистість має оцінити власні шанси домогтися успіху в житті за допомогою п'ятибальної шкали (від 1 – повне заперечення до 5 – повне визнання наявності відповідних шансів).

Що ж до суб'єктивної оцінки життєвих результатів, то зазвичай вона вимірюється за допомогою з'ясування рівня задоволеності життям. Проте, зважаючи на те, що задоволеність життям в цілому є результуючою багатьох чинників, відповідний показник може бути конкретизований стосовно задоволеності людини своїм становищем у соціальному просторі. В опитуваннях для цього, як правило, застосовується таке проєктивне питання: *"Уявіть собі, що на сходинах деякої "драбини" розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій (1) – ті, хто займає найнижче становище, а на найвищій (10) – ті, хто займає найвище становище. На яку з цих сходинок Ви поставили б себе?"*

Застосування запропонованих референтів у масовому опитуванні дає можливість довести чи спростувати зв'язок між різними вимірами життєздійснення та визначити, які середні значення задоволеності загально на певний момент у певних соціальних умовах. Подібне завдання було вирішено нами на основі аналізу результатів загальноукраїнського опитування Інституту соціології НАНУ та аналізу даних третьої хвилі "Європейського соціального дослідження" (European Social Survey – ESS), в якому беруть участь більше 20 європейських країн. Обидва опитування було здійснено у 2006 році¹.

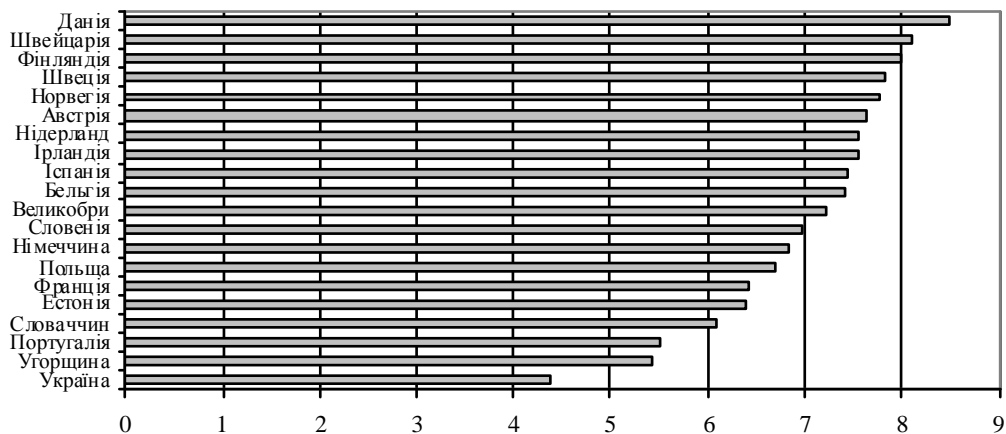
Виявляється, що зв'язок між цими показниками досить тісний і має однаковий вектор в усіх країнах. Проте середні значення показника значною мірою відрізняються. Розглянемо спочатку українські реалії.

Загалом кількість тих, хто вважає, що не має шансів на успіх в Україні, практично удвічі перевищує кількість тих, хто такі шанси для себе вбачає (43% проти 23%). Решта не визначилася з відповіддю. Дуже суттєво впливає на очікування вік. У молоді до 30 років відсутність шансів досягти успіху зафіксовано лише у 21% опитаних, натомість сподівання на наявність таких шансів має 45%. Крім того, статистично значуща відмінність зафіксована між групами, що проживають у містах та селах, та між людьми з різним рівнем освіти. Отже, підтверджується суттєвий вплив соціальних регуляторів на оцінку шансів на самореалізацію. Відтак не дивно, що зв'язок між загальною оцінкою свого становища на соціальній драбині та уявленням про досяжність життєвого успіху також прямий і доволі сильний ($r = 0,422$). Ті, хто дає низьку оцінку власним шансам самоздійснення, позиціонують себе найчастіше на соціальній драбині між 3-ю та 4-ю сходинками, а ті, в кого очікування високі, перебувають в середньому на 5-й сходинці. Фактично в особистісному вимірі це означає значний тиск соціальних обмежень, які блокують процеси самоздійснення значної частини населення. Проте оскільки сам факт суперечності між зовнішніми можливостями та внутрішніми бажаннями має загальну природу, визначити міру блокування можна лише в порівняльному контексті. Застосуємо для цього дані Європейсь-

¹ В українському опитуванні брало участь 1800 респондентів, що репрезентували населення віком від 18 році за ознаками статі, віку, освіти, місця проживання. В опитуваннях третьої хвилі ESS, брали участь 23 країни: Загальна кількість опитаних в усіх країнах 42999 осіб. В Україні було опитано 2002 респондента.

кого соціального дослідження. З метою ширших узагальнень для оцінки життєвих результатів застосуємо надалі показник задоволеністю життям загалом.

Ми вже зазначали, що самооцінка соціального самопочуття має комплексний характер і охоплює такі складники, як: оцінка зовнішніх умов (сприйняття ситуації в країні і часі, у якому людині доводиться жити); оцінка внутрішніх станів (здоров'я, настроїв, почуття щастя, оптимізму); сприйняття власного становища в існуючих соціальних умовах (оцінка позиції в соціальному просторі). Спробуємо розглянути дію всіх цих складників і визначити їх внесок у формування загального рівня задоволеності життям в Україні. Почнемо з інтегральної характеристики задоволеності (рис.1)². Відповідаючи на запитання "Якщо зважити на всі обставини, наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогоднішнім життям?", респонденти мали дати оцінку за 10-бальною шкалою. Як бачимо, Україна – єдина серед країн-учасниць, в якій загальна оцінка виявилася нижчою 5 балів (відмінність від усіх країн є статистично значущою).

Рис.1 Рівень задоволеності життям за даними третьої хвили опитування ESS*

*середнє значення за шкалою від 0 – повністю незадоволений до 10 – повністю задоволений

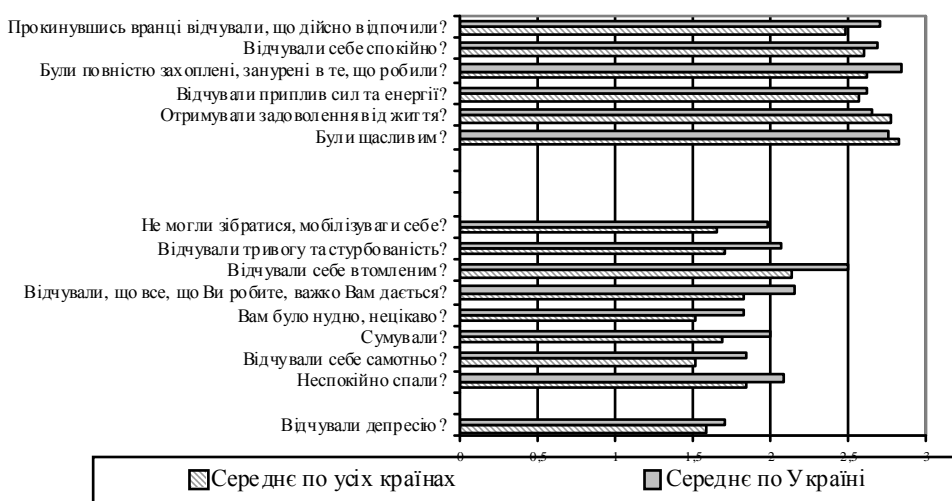
Водночас слід зазначити, що розгляд цього показника у довготерміновій перспективі дає підстави говорити про досить активну динаміку. Дійсно, за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ загальна кількість задоволених у 2005 та 2006 році залишалася практично однаковою (близько 30%), але у 2008 році зросла майже на 6%, а загалом від 2002 року збільшилася більш ніж удвічі. Фактично це означає, що "пресередовища" постійно потроху зменшувався.

² Порівняння виконані за допомогою процедури однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) з використання критерія Уоллер-Дункана ($p < 0,05$).

Проте, попри зростання, рівень задоволеності життям залишається досить низьким порівняно з іншими європейськими країнами. Що ж означає такий розрив? Дані ESS свідчать, що низький рівень задоволеності життям в Україні має дійсно комплексну природу й утворюється внаслідок дії як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Розглянемо насамперед показник, який ми умовно позначили як внутрішньоемоційну складову задоволеності. В інструментарії третьої хвилі опитування було використано низку індикаторів, які дозволяли оцінити рівень емоційної напруженості, тривоги, депресії. Респондентам пропонували оцінити, скільки часу протягом останнього тижня вони перебували у певних емоційних станах. Оцінка здійснювалася за 4-бальною шкалою, де 1 означало "ніколи або майже ніколи", 2 – "меншу частину часу", 3 – "більшу частину часу", 4 – "весь або майже весь час".

Картина виявилася досить суперечливою (рис.2). За деякими позитивними ознаками емоційних станів середні по Україні перевищують середній показник по всіх країнах-учасницях (відчуття спокою, захоплення роботою, нормальний щоденний відпочинок) або принаймні перетинають позначку 3,5 бали, тобто тяжіють до варіанту – відчував "більшу частину часу". Серед цих показників знаходяться і такі, як "отримувати задоволення від життя" та "був щасливим". Отже, загальна задоволеність життям не кореспондується прямо із задоволеністю повсякденним життям. Як бачимо, можна більшу частину часу відчувати себе задоволеними і водночас бути незадоволеним життям. Можна водночас відчувати зранку, що ви гарно відпочили, проте більшу частину часу відчувати себе втомленим.

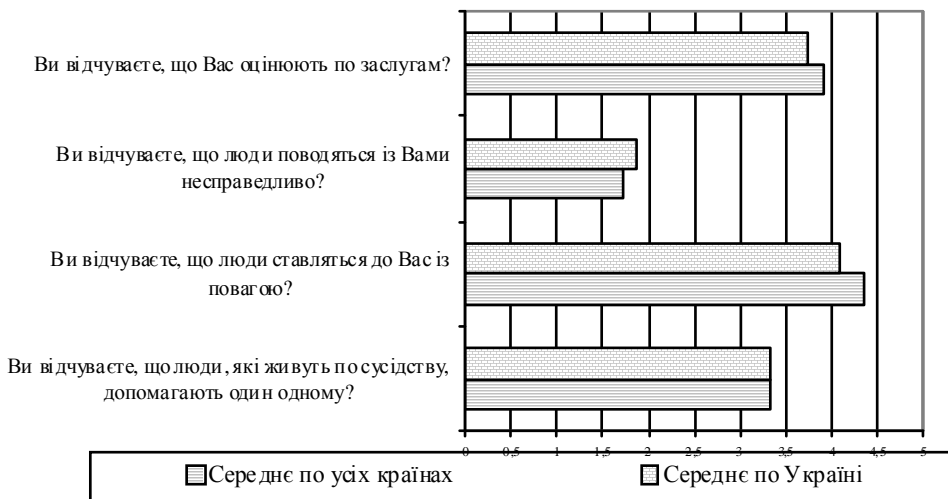

Рис. 2. Внутрішньоемоційні складники задоволеності життям

Хоча загалом емоційний стан населення не можна визнати депресивним, ціла низка показників, які є ознаками репресивності, виражені поміж жителів України більшою мірою порівняно із середньоєвропейськими показниками.

Важливим чинником задоволеності життям є соціальний складник, який ґрунтується на оцінці людьми своїх взаємин із соціальним оточенням. В якості індикаторів в опитуванні було задіяно такі показники, як "справедливість", "повага" та "взаємодопомога". Виявилося, що в Україні ситуація близька до загальноєвропейської.

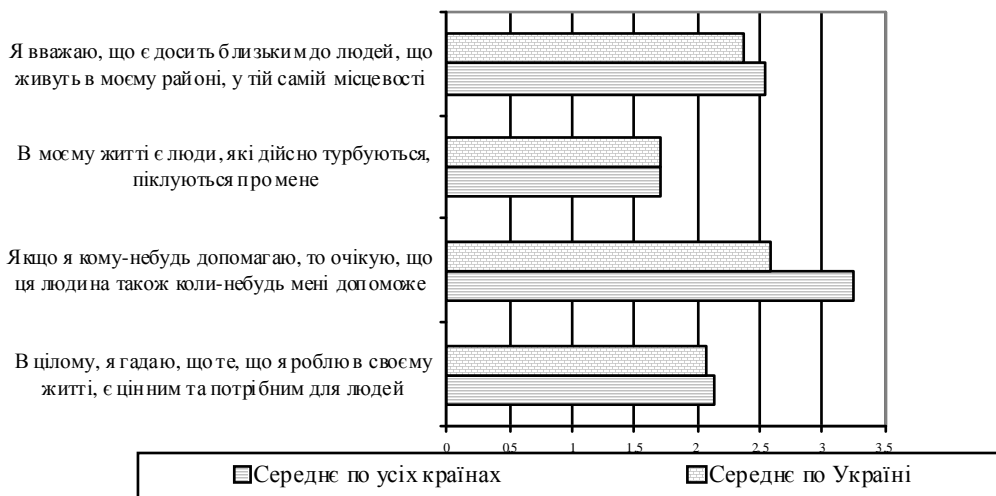
Респондентам потрібно було оцінити відчуття розвиненості соціальних стосунків за шкалою, де 0 позначав повну відсутність відповідного відчуття, а 6 – максимальну його вираженість (рис. 3). Найвище представлено у соціальному складнику відчуття поваги з боку оточуючих та відчуття справедливої оцінки власних заслуг. Несправедливе ставлення відчувається досить помірно, готовність допомогти один одному оцінюється на загальноєвропейському рівні. Отже, соціальний складник задоволеності, який ґрунтується на оцінці міжособистісних стосунків, практично не впливає на зниження рівня задоволеності життям.

Рис. 3. Соціальні складники задоволеності життям*

*середнє значення за шкалою від 0 – "зовсім немає такого відчуття", до 6 – "дуже значне відчуття"

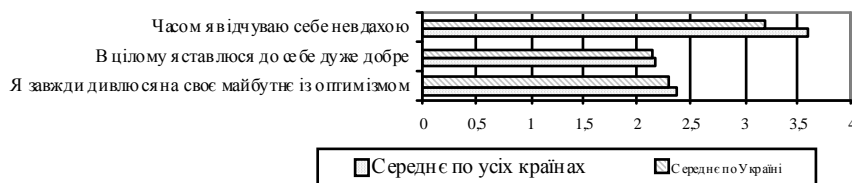
Це підтверджується і оцінкою рівня міжособистісних стосунків. Практично за всіма показниками респонденти в Україні дають результати, близькі до середньоєвропейських показників. Більше того, рівень очікувань допомоги у відповідь навіть вищий, ніж в середньому по всіх країнах (рис.4).

Рис. 4. Оцінка міжособистісних стосунків як складника задоволеності життям*

*середнє значення за шкалою від 1 – "повністю погоджуюсь", до 5 – "зовсім не погоджуюсь"

Нарешті ми виділяємо складник, який умовно позначений як особистісний і показує можливий внесок в оцінку загального рівня задоволеності життям особистісного потенціалу. В дослідженні було використано цілу низку відповідних показників, з яких ми наведемо лише узагальнюючі характеристики, які показують ставлення респондентів до себе та рівень оптимізму щодо власного майбутнього (рис.5).

Рис. 5. Особистісний складник рівня задоволеності життям*

*середнє значення за шкалою від 1 – "повністю погоджуюсь", до 5 – "зовсім не погоджуюсь"

Отримані результати дають підстави припустити, що особистісний компонент впливає на рівень задоволеності життям в Україні, причому впливає специфічним чином. Зокрема статистично значущою є відмінність у негативній самооцінці між результатами по Україні та середньоєвропейськими показниками, хоча позитивне ставлення до себе й оптимізм щодо власного майбутнього виражені в жителів України на рівні середніх по усіх країнах значень. Отже, на рівні оцінки внутрішніх шансів відмінності відсутні, проте на рівні суб'єктивної оцінки маємо вищу

незадоволеність, яка, на нашу думку, є наслідком саме негативного впливу зовнішніх обставин.

Це підтверджує перехід у площину загального контексту, який показує сприйняття ситуації в країні (оцінка соціального простору) та перспектив життя (оцінка часової перспективи). Населення України не сприймає зовнішню ситуацію життя як сприятливу, схильне очікувати погіршення і не вважає, що життя таке, яким би люди хотіли його бачити (рис. 6).

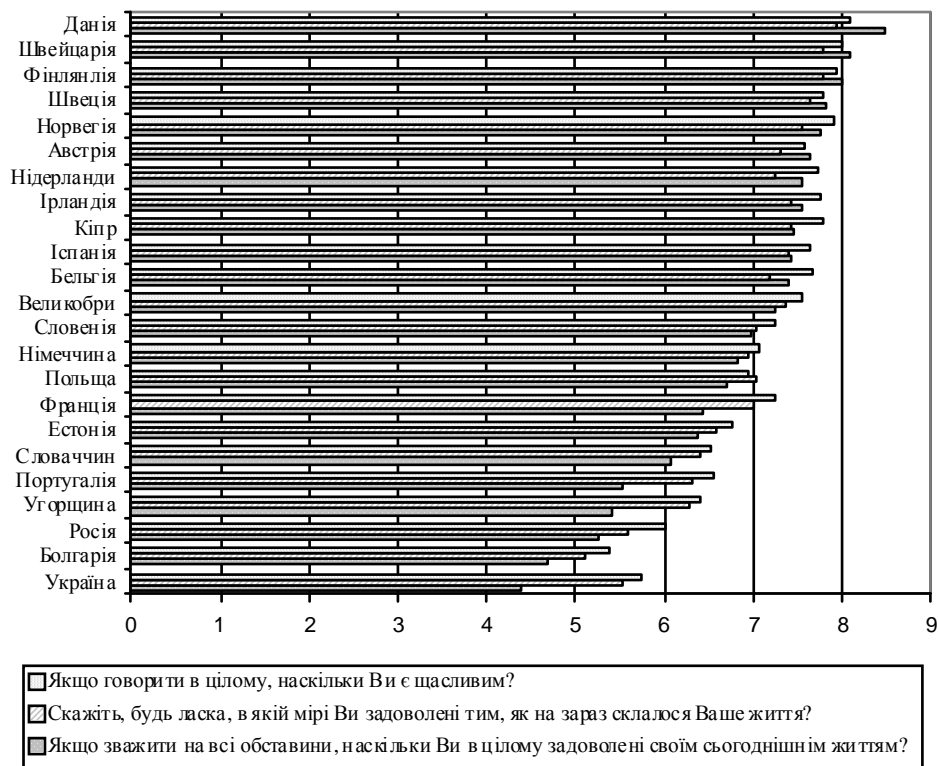

Рис. 6. Оцінка перспективи життя як складника задоволеності життям*
*середнє значення за шкалою від 1 – "повністю погоджуюсь", до 5 – "зовсім не погоджуюсь"

Водночас дослідження зафіксувало досить суттєве розходження між загальною задоволеністю життям і оцінкою власного життя. Хоча загалом життя і не таке, яким би люди хотіли його бачити, особистий контекст життя задовольняє людей більше, ніж спільний. Якщо співставити відповіді респондентів на два, на перший погляд, подібних питання: "Якщо зважити на всі обставини, наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогоднішнім життям?" та "Якою мірою Ви задоволені тим, як на зараз склалося Ваше життя?", виявляється що Україна – єдина країна з усіх учасниць дослідження, де розрив між відповідями на ці запитання перевищує бал (задоволеність життям 4,39; задоволеність тим, як складається життя, – 5,54). При цьому, якщо загальна задоволеність життям в Росії перевищує загальну задоволеність життям в Україні майже на бал, то оцінка задоволеності тим, як складається особисте життя, у цих країнах практично однакова (рис. 7).

Ці результати дають підстави припустити, що оцінка задоволеності життям має не лише інтегральну а й контекстуальну природу. З одного боку, респонденти дають оцінки життю загалом, а не сьогочасних подій чи навіть середньотермінових змін, з іншого, "сьогоднішній день" досить непомітно трансформується в свідомості респондента в "сьогоднішнє життя".

Рис. 7. Рівні задоволеності життям у спільному та особистому контекстах?*

*середнє значення за шкалою від 0 – повністю незадоволений, до 10 – повністю задоволений

Отже, здійснена спроба операціоналізації процесу самоздійснення особистості на перетині часових і просторових координат з подальшою перевіркою запропонованих показників на матеріалі даних емпіричних досліджень засвідчила, що теоретичне моделювання топосу і хроносу потребує створення моделей, які б враховували наявність різних перспектив у формуванні суб'єктивних значень щодо оцінки самоздійснення особистості. Залежно від заданої дослідником перспективи (спільного чи індивідуального простору життя) в особистісних оцінках загальний соціальний фон може або наблизитися або віддалитися від особистісних оцінок задоволеності власним життєвим самоздійсненням.

In the article the attempt of operationalization of process of selfpositioning of personality is carried out on crossing of co-ordinates of time and space with subsequent verification of the offered indexes on material of empiric researches. On the basis of analysis of these empiric researches a necessity to take into account in a theoretical design of personality's topos and khronos different prospects in forming of subjective values in relation to the estimation of selfrealization was exposed.

Key words: personality; life space; life chances; expectation; social position.

УДК 159.9.301

Зоя Юрченко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НАСИЛЛЯ ЩОДО ОСОБИСТОСТІ У СІМ'Ї

У статті розглянуто результати аналізу наукових парадигм, в яких розглядається комплекс факторів, що зумовлює застосування насильства у сімейних стосунках. Здійснено систематизацію соціально-психологічних детермінант сімейного насилля за гендерним підходом до його феноменології.

Ключові слова: сімейне насильство, соціально-психологічні детермінанти, гендерна соціалізація, гендерні стереотипи та установки, сексизм, гендерна культура.

Постановка проблеми. Розвиток людини, як відомо, розпочинається у сім'ї, яка залишається винятково важливим середовищем формування основних особистісних якостей. Саме батьки здійснюють найбільш активний вплив на духовну культуру, соціальну спрямованість, мотиви поведінки підростаючої особистості. Як мікромодель суспільства, сім'я виступає провідним фактором у формуванні життєвих планів, виробленні системи соціальних установок, норм, правил, соціалізації дитини загалом. Успішна соціалізація передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини у суспільстві, а з іншого – її здатність певною мірою протистояти спільноті, тобто це досягнення певного балансу між ідентифікацією особистості з суспільством й виокремленням в ньому. А відтак поширення у сімейних взаєминах насильства, загострення проблеми насильства загалом у суспільстві змушує замислитись щодо причетності сім'ї до його ролі у процесі соціалізації особистості. Водночас неможливо визначити завдання і методи профілактики сімейного насилля без аналізу детермінант, що впливають на виникнення і підтримання цього явища як поведінкової девіації.

Поняття "сім'я" зазвичай асоціюється у громаді з безпекою, захистом, із місцем, де можна знайти затишок і порозуміння. Для людини будь-якого віку сім'я – це насамперед запорука духовного взаєморозуміння і єдності близьких людей, джерело психологічної захищеності й позитивних емоцій, необхідна складова сенсу життя.

Однак перехідний етап сучасної історії України характеризується також загостренням проблеми насильства у сім'ї. Із засобів масової інформації, у своєму оточенні досить часто стає відомо про існування сімей, де рідні люди перетворили спільне життя на пекло: бійки, лайка, приниження, знущання, скривджені діти, жінки, немічні, старенькі тощо.

Загалом сімейне насильство – явище досить поширене в усьому світі і в усіх прошарках населення. Домашні тирані і деспоти можуть належати до будь-яких класів і верств, вони є серед людей з різним рівнем достатку та освіти. Жертвами домашнього насильства можуть стати представники всіх вікових, національних, соціально-економічних, осві-

тніх, професійних, релігійних та інших груп. При цьому загальною рисою таких жертв є те, що скривдили їх люди, з якими постраждали підтримують або підтримували близькі стосунки.

Феномен насильства у сім'ї існує як у найжорстокіших його проявах (вбивство, звалтування, хуліганство), так і в менш виражених формах, за які не передбачаються кримінальне покарання чи якісь інші суспільні санкції.

Варто наголосити, що жертвами насильства в сім'ї є насамперед особи жіночої статі. За даними L. Heise, M. Ellsberg, M. Gottemoeller, у різних країнах частка потерпілих жінок від сімейного насильства коливається в межах від 10 до 50% [2, с. 16].

Окрім жінок, типовими жертвами сімейного насилля також є діти. Так, у США кілька років тому було зареєстровано понад мільйон випадків поганого поводження з дітьми, від якого померло понад тисячу дітей. Приблизно 60 тисяч сімей у нашій країні офіційно вважаються неблагополучними [2, с. 17], а відтак потрапляють у групу ризику щодо виявів насильства у сімейних стосунках.

Зазвичай сімейне насильство у різних його проявах є провідною причиною більшості розлучень, приховане в сім'ї та за умов безкарності воно нерідко штовхає насильника навіть на вбивство, породжує дитяче самогубство, безпритульність (переважно дітей і жінок), провокує схильність членів сім'ї до зловживань наркотиками, алкоголем, до аморальної поведінки, зумовлює ріст злочинності. Атмосфера жорстокості спотворює дитячі душі, формує з синів та доньок майбутніх деспотів та катів, в тому числі й для власних батьків.

А відтак зрозуміло, що сімейне насилля є водночас проблемою правовою і філософською, соціокультурною і психологічною. Однак у теоретико-методологічному плані остаточно не розв'язаним залишається питання соціально-психологічних детермінант, що зумовлюють насильство у сім'ї, його динаміку у контексті суспільної моралі, гендерних культурних універсалій (етик) та культурної специфіки (емик). Спостерігається також байдужість провідних соціальних інституцій, їх непередготовленість або самоусунення від сприяння гендерному розвитку дітей та молоді як профілактики агресивних установок у сфері міжстатевих та сімейних стосунків.

Мета повідомлення. Отже, на часі аналіз основних підходів вітчизняних та зарубіжних досліджень з проблем насильства в сім'ї та формування на цій основі узагальненої системи соціально-психологічних детермінант його виникнення. Така система детермінант, звичайно, не може претендувати на цілковиту повноту, однак вона буде корисною у подальших наукових розвідках, зможе слугувати основою гендерної практики виховників у сфері попередження сімейного насилля та надання допомоги його жертвам.

Виклад основного матеріалу. Існує низка конкретно-психологічних парадигм, в яких розглядається комплекс детермінант, що зумовлюють насильство у сім'ї. Під макрофакторами – причинами

та умовами поширення сімейного насилля – насамперед розуміють певні процеси і явища, які відбуваються на рівні соціальної структури суспільства. Так, причини – це ті процеси і явища, що безпосередньо породжують насильство у сімейних взаєминах, а умови впливають на це опосередковано, полегшуючи дію причин. Вважається, що дія факторів на макрорівні змінюється залежно від конкретних політико-правових, культурних, моральних, соціально-економічних, демографічних та інших умов. Зокрема, насильство впливає з владних відносин, зумовлених соціальною структурою та гендерною культурою суспільства, коли жінка посідає підпорядковане становище, а її соціально-економічний та правовий статус зневажається. Тому представники макроорієнтованого соціально-історичного або соціокультурного підходу для виявлення факторів ризику щодо виникнення сімейного насилля здійснюють акцент на аналізі процесу гендерної соціалізації у спільноті, дають насильству соціокультурне пояснення (Ш. Берн, Д. Зіммерман, М. Кле, І. Кон, В. Каган, І. Кльоціна, М. Палуді, К. Уест, Д. Майєрс, Л. Тьомкіна та ін.).

Гендерна соціалізація як типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від етнічних, класових, культурних відмінностей, пов'язана із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки; як одиничний процес гендерна соціалізація передбачає індивідуалізацію особистості у контексті вироблення нею власної чоловічої чи жіночої лінії поведінки, набуття особистого життєвого досвіду. Так, Т. Говорун розуміє гендерну соціалізацію особистості як багатоаспектне явище, як процес, який реалізується у свідомості та образі Я на основі інтеріоризації статево відповідних приписів [4, с. 23].

Таким чином, параметри, за якими люди оцінюють і сприймають свою гендерну роль, частково є фізичними, а частково – соціокультурними. Маскулінні і фемінні елементи наявні у кожній людині, навіть якщо її домінуюча ідентичність більш схильна до того чи іншого типу. Тому відмінності в поведінці між чоловіками і жінками носять здебільшого кількісний характер.

До основних агентів гендерної соціалізації належать сім'я, навчально-виховні заклади, однолітки, ЗМІ, значущі інші (кумири, учителі, друзі), етнос, регіональні умови, країна, держава, національна сексуальна культура. Як відомо, складовими гендерної / сексуальної культури будь-якого етносу є: ціннісні орієнтації та установки, у світлі яких люди сприймають і конструюють гендерну поведінку; соціальні інститути, в яких відбуваються і якими регулюються міжстатеві взаємини (наприклад, форми шлюбу і сім'ї); культурні символи, в яких осмислюється сексуальність, уявлення про природу статевого диморфізму та статевої диференціації; нормативні заборони і приписи, що регулюють статево поведінку; обряди і звичаї, за якими оформляються відповідні дійства (шлюбні обряди, ініціації, оргаїстичні свята тощо). Ці складові культури засвоюються людиною і передаються від покоління до покоління у кожному етносі за допомогою механізму гендерної соціалізації. Тому ми поділяємо погляди Ш. Берн, Т. Говорун, О. Забужко, І. Кона, В. Кравця

[1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] та інших дослідників щодо важливості кроскультурних досліджень статі. Адже саме на межі міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендера мають біологічне коріння, а які складають його культурну характеристику. Іншими словами, якщо конкретна гендерна відмінність спостерігається в культурах, які сильно відрізняються за іншими аспектами, можна припустити, що у цієї відмінності є й біологічні витоки, а тому вона має універсальну сутність.

Стать насамперед детермінована біологічними факторами (гормональним статусом, особливостями перебігу біохімічних процесів, генетичними відмінностями, анатомією тощо). А гендер – це своєрідний підсумок соціалізації людини згідно з її статевою приналежністю.

Отже, гендерний конструкт створюється на основі взаємодії біологічних, психологічних, соціальних, економічних, політичних, етичних, етнічних, правових, історичних, релігійних та духовних факторів і є важливим елементом не лише особистої, але й суспільної культури. А тому феноменологія гендера надзвичайно варіабельна, різноманітна й багатовимірна.

Науковий доробок, присвячений кроскультурним дослідженням гендера, нашою хує на думку про те, що існує чотири аспекти гендерної етики (універсальні аспекти суспільства), в яких збігаються різноманітні за іншими показниками культури: 1) розподіл праці за статевою якістю (гендерні ролі); 2) переконання або стереотипи, пов'язані із відмінностями між жінками й чоловіками; 3) диференціальна соціалізація хлопчиків і дівчаток; 4) менша влада і більш низький статус жінки [1, с. 240].

Історично склалося так, що майже в кожній культурі жінки і чоловіки виконували різну роботу, в цілому світі робочі місця поділені за статевою ознакою. А відтак витоки нерівності статей слід шукати в історичному розподілі праці між чоловіком та жінкою, який у процесі виникнення парної сім'ї закріпив за сильною статтю функції захисника, годувальника, а за жінкою – виховну опікувальну роль, що закарбувалося у гендерних стереотипах.

Як відомо, гендерні стереотипи – важливий соціально-психологічний механізм, що створює установку на те, якими мають бути чоловіки і жінки та їхні взаємини у сім'ї, це усталені, спрощені, емоційно забарвлені стійкі форми сприйняття й оцінки особистісних якостей та поведінки чоловіків і жінок. Загалом зміст стереотипизованих уявлень про чоловіків та жінок у тому чи іншому суспільстві певною мірою відбиває його психологію. Ці стереотипи мають складну структуру і поєднують у собі щонайменше чотири компоненти – особистісні якості, які вважають чоловічими або жіночими, типові для статі види діяльності, статевоспіввідносні професії та соціальні ролі, а також оцінку зовнішніх даних.

На основі аналізу наукової літератури можна також виділити два основні діючі у суспільній свідомості та суспільній моралі типи гендерних установок та стереотипів – патріархатні і феміністські. Для патріархатних установок характерні такі особливості: 1) переконання, що в су-

спільних і сімейних відносинах має існувати жорсткий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання – основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) віддання переваги сімейним стосункам, в яких чоловік є главою, здійснює основний внесок в бюджет сім'ї; 5) приписування жінці в якості головної її ролі в суспільстві тільки ролі матері; 6) осуд жіночої поведінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення, що патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка.

Патріархатні моральні, культурні норми, погляди, уявлення та оцінки, що регулюють сімейні взаємини, домінуюча позиція чоловіків у суспільних відносинах, на думку представників соціокультурного підходу, є основним підґрунтям, яке провокує насильство як у міжстатевих стосунках взагалі, так і у сім'ї зокрема. Ці погляди знайшли своє відображення й у документі ООН "Стратегія боротьби з насильством у сім'ї", де зазначається, що джерела насильства полягають у соціальній структурі та у комплексі цінностей, традицій, звичаїв і поглядів, що стосуються нерівності чоловіків і жінок. Таким чином причини насильства переносяться у соціокультурну площину, сферу суперечностей суспільної свідомості з питань взаємин чоловіка і жінки та поглядів на їхні ролі у сім'ї. Так, у чоловіків, які вчиняють і (або) підтримують практику насильства у міжстатевих стосунках, було виявлено традиційні гендерно-рольові установки. Однак не всі чоловіки з такими установками вчиняють насильство у міжстатевих стосунках [12, с. 170]. Це означає, що для вчинення такого насильства необхідне поєднання маскуліної гендерно-рольової соціалізації ще з якимись факторами ризику. Українські дослідники з питань насильства здебільшого також підтримують вплив культурно-патріархальних норм на появу насильства у міжстатевих стосунках [2; 7; 8].

Для позначення позиції або дії, що принижують, виключають, недооцінюють і стереотипізують людей за ознакою статі, використовується категорія "сексизм". Сексизм – це орієнтація, яка ставить у несприятливі умови одну стать порівняно з іншою, це різновид соціальних гендерних стереотипів, що засновані на прийнятих у суспільстві уявленнях про маскуліне (чоловіче) і фемінне (жіноче) та їхню ієрархію. Сексистські забобони і стереотипи (у професійному спілкуванні, шлюбно-сімейних стосунках, освіті, вихованні та ін.) з дитинства впливають на свідомість та поведінку людей, ділять їх на "своїх" та "чужих", на "повноцінних" чоловіків і "неповноцінних" жінок, приписують їм залежно від статі певні психологічні якості, норми поведінки, рід занять, професії тощо. У традиційному суспільстві не особистість, а біологічна стать здійснює вирішальний вплив на життя людини [3, с. 667].

Від сексистських гендерних стереотипів страждають і жінки, і чоловіки. Так, у дівчат-підлітків формуються різноманітні комплекси ("страх успіху", "відмова від кар'єри на користь сім'ї"), дефіцит самодостатності тощо. Табу на емоційність, стереотипи "переможця", "мачо" тощо викликають у чоловіків, що не бажають або не вміють дотримуватися цих табу, стереотипів стреси, комплекс невдахи, хвороби.

Феміністські, егалітарні установки, що актуалізувались у світі з ХХ ст., натомість включають в себе такі аспекти: засудження використання біологічних статевих відмінностей як обґрунтування жорстко закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї і суспільстві; несприйняття існування в сім'ї і суспільстві жорстко закріплених чоловічих і жіночих ролей; засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; визнання, що жінки і чоловіки в сучасному соціумі мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан є несправедливим; прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, впевненість у собі, прагнення до свободи і незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; упевненість, що для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; віддання переваги сімейним відносинам, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; забезпечення рівної участі батька і матері у житті дитини; осуд ставлення до жінки як до об'єкту різних форм сімейного насильства; несприйняття подвійних моральних стандартів оцінки поведінки чоловіків і жінок; переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками прихильності свого підпорядкованого становища у сім'ї та суспільстві, потреби гендерної рівності [8, с. 56 – 57].

Загалом, гендерна рівність – це рівна оцінка суспільством подібності й відмінності між жінками і чоловіками, різних соціальних ролей, які вони виконують; це рівноцінне соціальне становище жінок і чоловіків, яке створюється за допомогою надання їм рівних умов для реалізації прав і творчого потенціалу особистості, здійснення спеціальних заходів для компенсації історичних і соціальних упущень, що заважають статям займати рівні позиції. Принцип рівності передбачає обов'язковість врахування характерних для жінок і чоловіків відмінних рис, пов'язаних із належністю до того чи іншого соціального класу, з віросповіданням, етнічною належністю, расою; соціальне рівноправ'я чоловіків і жінок не повинно ігнорувати наявних біологічних і психологічних відмінностей і заперечувати доцільність їх врахування при розподілі ролей у суспільному житті.

У контексті завдань нашого дослідження доцільно проаналізувати наукові підходи до гендерної соціалізації особистості в умовах української етнокультури. Так, дослідники Т. Говорун, О. Забужко підкреслюють, що українська етнокультура розкриває глибинні архетипні уявлення про фертильність, чуттєвість, зближення, сутність парування та продовження роду. У свідомості українців стать є половинним буттям, а

смісл сімейного життя – у гармонійному спілкуванні з іншою половиною. У статевій свідомості українців відсутні ригідні стереотипи щодо маскулінності-фемінності, дихотомічність яких притаманна більшості етносів. Адже витоками маскулінності українського жіноцтва від давніх до нинішніх часів є як освіченість, дієвість, рішучість княгині Ольги, так і ідеї незалежності та вольностей, що особливо поширилися з часів Запорізької Січі. Як підкреслюють етнографи та історики, українська християнська духовна традиція виробила своєрідний код характеру українки: розум, доброта, мужність та гідність [4; 6; 8].

Однак колективна підсвідомість українців містить й чимало інших – негативних статеворольових настанов, пов'язаних з національною історією та культурою.

Загалом стаетовитипізовані установки, що домінують у сучасному українському соціумі орієнтовані на традиційний патріархатний розподіл статевиx ролей. Тому феміністичний рух в Україні боротьбу жінок за рівні права з чоловіками розглядає лише як часткове завдання, підпорядковане вищій меті: вивести жінку з позиції жертви, утвердити її права на рівні з чоловіком, можливості розвинути навички самостійного життєвого вибору та протидії насильству.

За системно-сімейним (мікроорієнтованим) підходом до проблеми насилля та проблемної сім'ї (Ю. Альошина, О. Бондарчук, А. Варга, С. Ковальов, Ф. Кован, К. Кован, В. Сатір, Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс та ін.) робиться наголос на чинниках, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні сімейної соціальної взаємодії: порушення комунікації в сім'ї, бажання самоствердитись за рахунок інших або використати близьких людей для отримання певних вигод, невміння розв'язувати суперечності в сім'ях, вести цивілізований діалог, не опускаючись до деструктивного розв'язання конфліктної ситуації, зловживання владою, відсутність рівних прав усіх членів родини (особливо дітей), дія суворих покарань та правил примусового характеру та ін.

На думку Б. та Д. Уайнхолд [2, с. 16], перераховані ознаки належать домінаторній (тоталітарній) сім'ї, яка найбільш поширена у патріархальній культурі. Насильство у такій сім'ї розглядається як показник порушення нормальної реалізації сімейних функцій, як наслідок (і водночас причина) розбалансування сім'ї як системи та свідчить про наявність феномену дисфункціональної сім'ї [11].

Для іншої – партнерської (демократичної) сім'ї – притаманні гнучкі правила розпорядку, розподілу економічної відповідальності, домашньої роботи та обов'язків на засадах рівноправності, повага до особистого життя членів сім'ї, демократичний стиль виховання дітей та ін. Такі стосунки базуються на ціннісно-орієнтаційній єдності та функціонально-рольовій узгодженості, що дозволяє ефективно залагоджувати кризові ситуації у сім'ї, розширяє можливості для повноцінного розвитку дітей, їхньої підготовки до відповідального батьківства та життя у громадянському суспільстві.

Сучасні зрушення в українській гендерній культурі, а відтак – у суспільній свідомості щодо ставлення до насильства у сім'ї, нерозривно пов'язані зі змінами у системі гендерного порядку. Головним суб'єктом і агентом цих змін є жінки, які крок за кроком освоюють нові для себе заняття і види діяльності, що, природно, супроводжується їхньою психологічною самозмінюю і зміною жіночої колективної самосвідомості, в т.ч. уявлень про те, як повинні складатися взаємини з чоловіками. Набуло обертів поширення демократичного типу сім'ї, більш ефективних подружніх стосунків – партнерських (біархатних), егалітарних – демократичного стилю виховання дітей. А відтак олюднення взаємин у сім'ї як завдання гендерного розвитку суспільства вимагає посилення їхнього аксіологічного ядра – християнських моральних цінностей, гуманістичних етичних поглядів у позитивному векторі української етнокультурної традиції міжособистісних стосунків.

Висновки. На підставі узагальнення та систематизації наявних вітчизняних та зарубіжних соціально-психологічних досліджень можна виокремити такі детермінанти деструктивної конфліктності та насильства у сім'ях:

- духовна деградація, нехтування християнськими та загальнолюдськими цінностями, криза моральності, стан аномії, лібералізація статевої моралі;
- патріархатні, авторитарні традиції, поширення хибних гендерних стереотипів, гендерна нерівність у суспільстві, сексизм;
- тривала соціально-економічна криза, низька якість життя, алкоголізація населення, вживання наркотиків;
- руйнація та зникнення позитивних сімейно-шлюбних традицій;
- поширеність у ЗМІ пропаганди насильства та жорстокості;
- збільшення кількості неблагополучних сімей, невігластво батьків у сфері психолого-педагогічних засад виховання, неготовність до відповідального батьківства;
- низька культура міжособистісних взаємин, комунікації та урегулювання конфліктів у сім'ї;
- відсутність належної поінформованості громади щодо хибного впливу сексизму, гендерно-рольових стереотипів;
- соціальна, юридична та психологічна незахищеність, віктимна позиція жертв сімейного насилля, тривале приховування існування проблеми;
- панування традиційно-стереотипного, а не індивідуального, особистісно-орієнтованого підходу до розподілу внутрішньосімейних ролей;
- небажання або неможливість чоловіка бути годувальником у сім'ї, криза маскулітності, різкий злам традиційних гендерно-рольових стандартів та очікувань;
- недостатня фахова компетентність виховників у питаннях гендерної політики, психології, педагогіки, гендерного законодавства та особливостей роботи з сім'єю за умов суспільної кризи.

1. *Берн Ш.* Гендерная психология / Берн Шон; [пер. с англ. С.Рысев, Л.Царук, М.Моисеев, О.Боголюбова]. – СПб. : прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 321 с. – (Секреты психологии).
2. *Бова А.А.* Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А.А. Бова // Український соціум. – 2005. – №1 (6). – С. 15 – 25.
3. *Всемирная энциклопедия: Философия XX век* / [главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов]. – М.: АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.
4. *Говорун Т.* Статя та сексуальність: психологічний ракурс: навч. пос. [для студ вищ. навч. закл.] / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль : Богдан, 1999. – 384 с.
5. *Головнева И.В.* Изменение традиционных внутрисемейных ролей: новые модели поведения и конфликты / И.В. Головнева // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 12 – 16.
6. *Забужко О.І.* Польові дослідження з українського сексу / О.І. Забужко. – К.: Згода, 1996. – 102 с.
7. *Кон И.* Введение в сексологию / И.С. Кон. – М. : Медицина, 1988. – 320 с.
8. *Кравець В.* Гендерна педагогіка: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
9. *Сім'я – територія без насильства: [наук.-метод. зб. / наук. ред. Юрченко З., Бірчинська Л.]* – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2010. – 172 с.
10. *Шинкаренко О.Д.* Психологічні особливості жертв подружнього насильства // Практична психологія та соціальна робота / О.Д. Шинкаренко. – 2000. – № 3. – С. 25 – 28.
11. *Эйдемиллер Э.Т.* Семейная психология и психотерапия / Э.Т. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.
12. *Sharpe D.* An Examination of Variables From a Social-Developmental Model to Explain Physical and Psychological Dating Violence / Sharpe D., Taylor J. K. // Canadian Journal of Behavioural Science. – 1999. – Vol. 31. – № 3. – P. 165 – 175.

The article presents the analysis of scientific paradigms, which reveal main factors causing family violence. Gender approach is applied to systematize the main social psychology determinants of family violence.

Key words: family violence, social and psychological determinants, gender socialization, gender stereotypes and installations, sexism, gender culture.

УДК 159.923.37:7.025.21

Ольга Милюзина

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕСТЕТИЧНОГО СПРИЙМАННЯ ПІДЛІТКАМИ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПТИВНОЇ ЕСТЕТИКИ

Стаття присвячена теоретичному осмисленню категорії естетичного сприймання підлітків з точки зору рецептивної естетики. Експериментально простежено змістово-динамічні особливості естетичного сприймання підлітків, які займаються вишивальним мистецтвом.

Ключові слова: естетичне сприймання, народне мистецтво, реципієнт, рецептивна естетика.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі подолання деформації усіх сфер суспільного розвитку все гостріше постає проблема пов-

ноцінного відображення соціально-економічних, культурних явищ, здатності сприймати та усвідомлювати складні форми життєдіяльності, а також розвитку цілісної особистості, самореалізації її неповторності та унікальності. У цьому зв'язку естетичне освоєння дійсності є одним із засобів розвитку сприймання підлітками оточуючого середовища, а також пошуку необхідної ціннісної орієнтації підлітка в сучасних суперечливих мовах, вияву його неповторного внутрішнього світу.

Ми вважаємо, що розвиток цілісної особистості з притаманним їй прагненням до самовияву та самореалізації можливий в контексті естетичного сприймання через естетичну діяльність. Адже "ця галузь суспільної практики заслуговує на особливу увагу в силу того, що несе важливі функції утвердження людського в людині, формує ціннісне ставлення сучасника до навколишньої дійсності, розвиває оригінальні форми передачі наступним поколінням духовних надбань минулого" [5, с. 32].

Мета статті полягає у виділенні психологічних особливостей естетичного сприймання підлітками народного мистецтва та аналізі їх впливу на усвідомлення свого внутрішнього світу і пошуку шляхів самоздійснення.

Виклад основного матеріалу. Сутність поняття естетичного сприймання має глибокі історичні корені і надалі привертає увагу багатьох вчених різних наукових шкіл. Важливими для з'ясування психологічних особливостей естетичного сприймання підлітків є праці Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Божович, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Д. Леонтьєва, С. Рубінштейна, С. Дерябо, Г. Пустовіта, В. Мухіної. Останніми роками в Україні проблеми естетичного виховання та естетичного ставлення до дійсності й мистецтва досліджують Л. Вовк, О. Дем'янчук, Л. Коваль, О. Рудницька, Г. Тарасенко, Л. Масол, Л. Печко, Ж. Юзвак та ін.

У дослідженнях цих учених з проблеми естетичного сприйняття дійсності та мистецтва висловлено багато значущих і цікавих думок, фіксуються окремі аспекти розгортання процесу сприймання творів мистецтва, проте для моделювання природи естетичного сприймання народної вишивки вони є недостатніми, оскільки не виявлені "концептуальні мости" між різними напрямками дослідження естетичного сприймання, не вироблена методологія, яка дасть можливість створити модель сприймання (рецепції) змісту мистецького твору, зокрема народної вишивки.

Неопрацьованість даного аспекту проблеми не дозволяє повною мірою використовувати потенційні можливості естетичного сприймання, яке характеризує взаємозв'язок у пізнанні естетичних властивостей об'єктивного і суб'єктивного, реального і уявного, конкретного і абстрактного.

Естетичне сприймання є процесом та результатом цілісного чуттєво-емоційного осягнення, особистісного усвідомлення та оцінювання об'єктивно-суб'єктивних естетичних якостей навколишнього середовища. Естетичне сприймання народної вишивки у свою чергу включає

осмислення, суб'єктивне осягнення символічно-знакової, образної форми декоративної символіки мистецтва (специфічний аспект – знак і символ втілюють загальні засоби декоративного мистецтва, тому вони також самі є засобом створення будь-якої декоративної символіки мистецтва), наочно-образних знаків (символи-образи) та загальних прийомів, законів, правил побудови твору (символи-прийоми структурної побудови) декоративної символіки [7].

Дослідження візуальності внутрішнього світу мистецького твору потребує вибору, а то і вироблення адекватного методологічного та методичного інструментарію. Найвигіднішим, на нашу думку, у методологічному плані є підхід з позицій рецептивної естетики. Він дає змогу моделювати процес естетичного сприймання мистецького твору і таким чином виявляти та пояснювати процес генерування ним художньої енергії.

Розглянемо більш детально особливості сприймання творів вишивального мистецтва з позиції рецептивної естетики як різновиду естетичної теорії, яка зосереджується на проблемі сприймання художніх творів, їх впливу на реципієнта. Представники школи рецептивної естетики (В. Ізер, Г.-Р. Яусс) трактували процес художньо-естетичного сприймання мистецького твору як діалог реципієнта (слухача, глядача) і тексту.

Художній світ твору народного мистецтва, зокрема вишивки, є феноменом, тобто інтенціональною субстанцією, що створюється в свідомості реципієнта в процесі сприймання художнього тексту. Інтенціональність реципієнта в процесі сприймання твору перебуває під величезним формувальним впливом семантичного змісту. Зафіксовані митцем реалії дійсності є для сприймача мистецького твору певними "знаками", які він повинен пережити. Це переживання – момент співтворчості глядача (реципієнта) з автором [3, с. 101].

Структура змісту вишитого твору, який передається в ході сприймання, є синтезом важливих компонентів: тема, ідея, емоційно-естетична оцінка зображуваних явищ. Тобто структура мистецького твору даного виду постає як загальна смислова побудова, умовна розчленованість його органічно-цілісної образної організації на окремі смислосназуючі елементи та їх внутрішній взаємозв'язок, що посилює та підкреслює смислову суть і естетичну виразність твору.

Водночас характерною особливістю народного декоративно-прикладного мистецтва є матеріальна форма, яка репрезентує більш значущий зміст ідеального об'єкта. Форма є не тільки репрезентантом ідеї, але й втіленням певної образної структури, яка являє собою складну побудову зорових образів уявлень.

Орнамент, як один з основних декоративних елементів у вишивальному мистецтві, "є достатньо складною художньою структурою, для створення якої використовуються різні виражальні засоби. Серед них – колір, фактура, математичні основи орнаментальної композиції – ритм, симетрія; графічна експресія орнаментальних ліній, їх пружність і рух-

ливість, гнучкість або незграбність; пластика – в рельєфних орнаментах; і, нарешті, виражальні якості природних мотивів.." [2, с.33].

Ритмічна пропорційність всіх частин орнаменту – одна з основних умов, що забезпечують єдність орнаментальної композиції. При цьому знакова система в орнаментальній структурі виступає рівнем специфічного відображення світу психікою людини, в її основі лежить психологічний механізм заміщення чогось одного чимось іншим. Тобто її основою є діяльність кодування (перекодування, декодування): складний перехід інформації з однієї форми в іншу, перетворення реальності на знаково-символічну форму [8, с. 39].

В руслі рецептивної естетики орнаментальний символ є не тільки знаком, а й художнім образом, знаковість якого певною мірою зумовлює його художньо-інформаційну наповненість. Для цього мало фіксувати закодованість знаку, вона прагне змоделювати процес його розкодування, під час якого в свідомості реципієнта вивільняється художньо-естетична енергія.

Завдання естетичної діяльності не зводиться до залучення нас у світ емоцій та їх передачі. Завдання цієї діяльності – у відкритті життя, показі того, що лежить за "байдужими" значеннями, і в цьому відношенні мистецтво емоційне тому, що відкриття особистістю значення для себе є актом вищої міри емоційної напруги (але не емоція як така, що може виникнути з будь-якого приводу). Мистецтво і є та єдина діяльність, яка відповідає завданню відкриття, вираження і комунікації особистісного смислу дійсності, реальності, є процесом проникнення за значення [4, с.237 – 238].

Таким чином, сприймання мистецтва та його художніх образів є особливою формою пізнання дійсності. Сприймаючи художні твори, кожний реципієнт через образи вступає у діалог із його автором, тобто спілкується і з художнім образом, і з його творцем. Без сумніву, той, хто спілкується з творами мистецтва, сприймає художні образи зі своїми мотивами, інтересами, смаками, а також змінюється під їх впливом. Це обґрунтував у своїх висновках Л. Столович, подаючи процес художньо-естетичного сприймання у вигляді послідовності актів: діалог митця зі світом – діалог автора з самим собою (автокомунікація) – діалог художнього твору з реципієнтом – діалог реципієнтів один з одним [8, с. 41].

Відтак є підстави стверджувати, що реципієнт не лише засвоює, а й відновлює задане митцем бачення світу, яке втілено в художньому образі. Оскільки він охоплює найсуттєвіші сторони дійсності, вплив художнього образу на особистість виявляється вельми глибоким. Спілкування з художніми образами – це нескінченний процес наближення і заглиблення, вираження дій духовного життя, визначення свого ставлення до світу, відчуття краси й добра у багатовіковому людському досвіді світосприйняття.

Можна стверджувати, що спілкування з мистецтвом, його ядро – художній образ – зумовлює формування ціннісної свідомості сприй-

маючого суб'єкта, формує "особистісні смисли", які розвиваються не власне раціональним шляхом, а на підґрунті суб'єктивних переживань. Це підтверджує Д. Леонтьєв, зазначаючи, що мистецтво є задачею на смисл. При цьому "смисл, що вилучається реципієнтом із твору мистецтва, – це завжди його власний смисл, зумовлений контекстом його справжнього життя і його особистості, а не смисл, що "закладений художником у структуру твору" [4, с.430 – 431].

"Сутність мистецьких образів спонукає того, хто сприймає художні твори, вільно чи невольно, усвідомлено чи підсвідомо стати на певну точку зору у вирішенні складних питань особистісного й соціального самовизначення, самооцінки, вибору шляхів самовдосконалення і саморозвитку", – наголошує Г. Падалка [8, с. 40].

Зустріч із мистецтвом, з іншим світом неначе розхитує смислові стереотипи, дозволяє побачити одні і ті ж речі одночасно з різних точок зору. Мистецтво в житті людини відіграє важливу адаптивну роль в кращому значенні цього слова. Збагатившись смисловим досвідом у процесі спілкування з мистецтвом, людина формує у себе нові форми ставлення до дійсності, що робить її взаємодію зі світом більш гнучкою, осмисленішою.

В нашій розвідці ми припустили, що заняття підлітками народним мистецтвом, зокрема вишивальним, впливає на усвідомлення ними свого внутрішнього світу та пошук шляхів самоздійснення.

Наведемо матеріали експериментального дослідження.

У дослідженні взяло участь 60 школярів віком від 13 до 15 років. Дослідження проводилось у Калуському (с. Копанки, с. Негівці), Рожнятівському (сmt. Рожнятів) районах Івано-Франківської області Бойківського етнографічного регіону.

З метою підтвердження гіпотези про статистичний зв'язок між кількома змінними ми використовували кореляційний аналіз. За допомогою даного методу ми встановлювали щільність зв'язків між рівнем естетичної потреби та рівнем потреби у гармонії з оточенням, а також між рівнем вираженості естетичної потреби та рівнем тілесного та духовного комфорту. Дані щодо рівня вираженості кореляції за шкалами потреби у гармонії з оточенням та потреби в тілесному та духовному комфорті ми отримали за допомогою методики вивчення емоційної спрямованості особистості Б. Додонова, а міру вираженості художньо-естетичної потреби ми визначили за допомогою однойменної методики В.Аванесова.

Наведемо результати кореляційного аналізу за Пірсоном. Так, побудувавши два вектори значень у середовищі MathCAD, які містять дані щодо рівня естетичної потреби та потреби у гармонії з оточенням, ми отримали коефіцієнт парної кореляції $r=0,377$ при $p<0.05$, що вказує на достатньо тісний взаємозв'язок між досліджуваними характеристиками.

Припускаємо, що естетична потреба допомагає подолати відчуження людини від довкілля (природи, культури, інших людей). Підліток, вступаючи в естетичну взаємодію з дійсністю, бере участь обміні з

іншими людьми інформацією, думками, почуттями щодо естетичних цінностей.

Зближення мистецтва з життям призводить до художньої концептуалізації світу, створення у повсякденності ментального простору мистецтва, де образ став символом, знаковим концептом. Активно включаючись в усвідомлення ситуації, мистецтво генерує нові значення, добуваючи зі сфери ще не освоєного нові образи, художні символи, що втілюють очевидні й неочевидні сторони буття, невиразний новий зміст [6, с. 17].

Проведемо аналогічні обчислення для визначення зв'язку між рівнем тілесного та духовного комфорту й естетичної потреби підлітків-вишивальників. Результат $r=0.358$ при $p<0.05$ також вказує на тісний взаємозв'язок між досліджуваними характеристиками.

Очевидно, що пошук комфорту зумовлений не лише задоволенням базових потреб, а також прагненням бути соціально активним, коли базові потреби особистості доповнюються спектром соціальних потреб, бажань, коли новизна, неординарність стає життєвою необхідністю. Художньо-естетична творчість, що реалізується у формі спілкування, художньої комунікації зокрема, виявляється в інтелектуально-творчому зв'язку автора та художньо-мистецького твору. Вишитий образ при цьому постає носієм певного ставлення до світу, художньої концепції, стійких ціннісних орієнтирів.

Відчуття комфорту, будучи забарвленим соціальними устремліннями, надає захопленню вишивкою виразного арт-терапевтичного, профілактичного, здоров'я зберігаючого характеру. Вишитий образ постає своєрідною метафорою, в якій у згорнутому вигляді закодоване своєрідне перетворення засвоєних особистісних смислів, за рахунок чого учні усвідомлюють доцільність навколишнього світу, своє місце в ньому, сенс власного буття через усвідомлення своїх вчинків. Засоби декоративної символіки виступають тут джерелом нових знань і уявлень про об'єкти, події, явища; виражають певні ідеї через творчу художню діяльність, є засобом комунікації; засобом впливу на світ почуттів і переживань, урівноважують емоційну сферу людини; формуванню творчого духу (естетична та катарсично-компенсаторна функція); засобом психічної розрядки, розваги (рекреативна функція) [7].

Висновки. З'ясовано, що в процесі створення певного художнього образу відбувається конструювання та інтеграція особистісних смислів, за рахунок чого учні усвідомлюють доцільність і гармонійність світобудови, своє місце в ній, сенс власного буття.

Сприятий образ твору вишивального мистецтва також постає енергетичним феноменом. Його енергетика породжується візуальною виразністю, смислогенеруючою та гуманістичною спрямованістю та багатьма іншими чинниками, серед яких не завжди очевидною, але завжди суцєю є їх цілісність, системна організованість. Це сприяє активізації думок та емоцій підлітків, збагачуючи їх новим емоційно-ціннісним досвідом.

Проведений аналіз не вичерпує всіх аспектів проблеми естетичного сприймання підлітками народного мистецтва. Зокрема, на глибше вивчення чекають дослідження особливостей сприймання підлітками таких якостей вишитої роботи, як колір, композиція, орнаментально-ритмічні характеристики вишитого образу в контексті рецептивної естетики.

1. *Елина Е.А.* Этапы декодирования эстетического сообщения и его помехи / Е.А. Елина // Теория коммуникации & прикладная коммуникация : [сб. науч. труд. Вестник Российской коммуникативной ассоциации / под общей ред. И.Н. Розиной]. Вып.1. – Ростов н/Д : ИУБиП, 2002. – 200 с.
2. *Ивановская В. И.* Русские орнаменты / В.И. Ивановская. – М.: Изд-во "В. Шевчук", 2006. – 224 с.
3. *Клочек Г.* Енергія художнього слова: зб. статей / Г. Клочек. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського держ. пед. університету ім.Володимира Винниченка, 2007. – 448 с.
4. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – [2-е, испр. изд.]. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
5. Методологічні аспекти ефективного використання мистецтва у процесі підготовки майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / В.Г. Бутенко. Міжнародне співробітництво та університетська освіта, 2000. – №1. – С. 32. – Режим доступу до журн.: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/zbirnuku/7/6.pdf>.
6. *Меднікова Г. С.* Ціннісно-адаптаційний потенціал мистецтва постмодерну в аспекті неklasичної естетики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук : спец. 09.00.08 / Г.С. Меднікова. – К., 2005. – 36, [2] с.
7. *Мітяшкіна Т.Ю.* Засоби декоративної символіки при формуванні національної художньої культури особистості [Електронний ресурс] / Т. Ю. Мітяшкіна // Науковий потенціал України 2007 : матеріали Другої всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (27 – 29 берез. 2007 р.) – Режим доступу до журн.: <http://www.intkont.org>.
8. *Салій В.С.* Художній образ у контексті аксіологічних вимірів мистецької педагогіки / В.С. Салій // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – Ч. 2. – 2009. – № 7 (170). – С. 38 – 42.
9. *Рубан О.М.* Естетична діяльність: вияв унікальності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. наук : спец. 09.00.08 „Естетика” / О.М. Рубан. – К., 1997. – 18, [1] с.
10. *Череповська Н.І.* Психологічний аспект художнього сприймання творів мистецтва / Н.І. Череповська // Вісник КНУКіМ. Педагогіка. Вип.12(2), ч.2 : матеріали між нар. наук.-практ. конф. [“Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля”]: доповіді та повідомлення. - К. : Видав. центр "КНУКіМ", 2005. – 182 с.
11. Рецептивна естетика як парадигма літературознавства у теоретичних дослідженнях Райнера Варнінга [Електронний ресурс] / О.М. Шумська // Новітня філологія – 2006. – № 4 (24). – С. 201. – Режим доступу до журн.: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/novitfilolog/12/103.pdf>.

The article is devoted to the theoretical comprehension of category of aesthetically beautiful perception of teenagers from the point of view Reception Aesthetics. Experimentally traced rich-dynamic features of aesthetically beautiful perception of teenagers which are engaged in an embroidery art.

Key words: aesthetically beautiful perception, folk art, recipient, Reception Aesthetics.

УДК 159. 922. 765: 159. 923

Юлія Паненкова

САМООЦІНКА У СТРУКТУРІ АДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ: СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

У статті представлено теоретичні узагальнення вітчизняних і зарубіжних концепцій особистісної адаптації. Особистісна адаптація розглядається як умова розвитку дитячої обдарованості. Вказується на регулятивний вплив самооцінки в особистісній адаптації обдарованих дітей.

Ключові слова: обдарована дитина, особистісна адаптація, самооцінка, само-свідомість, особистісна активність.

Актуальність проблеми. У контексті сучасних тенденцій гуманізації, демократизації освіти особливого значення набуває теза про особистісно орієнтований підхід до навчання і виховання та утвердження нових цінностей – творчості, самопізнання, саморозвитку, самореалізації.

Однією з умов суб'єктивного переживання дитиною власної значущості, єдності з оточуючим світом, виправданості власного буття є її особистісна адаптація. Формування обдарованої дитячої особистості в молодшому шкільному віці безпосередньо пов'язане з її включенням у соціальні стосунки, засвоєнням суспільних норм, правил, цінностей, тобто з процесами соціалізації і адаптації. Однак високі потенційні можливості особистості не завжди вдається розвинути через її взаємини з оточенням, негативне ставлення до себе, низьку самооцінку.

Мета публікації полягає в розкритті регулятивної функції самооцінки в особистісній адаптації обдарованих дітей.

Виклад основного матеріалу. В основі філософської антропології та психології лежить ідея про особистість, яка поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями має володіти значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями. Це зумовлює інтерес до таких аспектів феномена обдарованої особистості, як смисл життя, свобода, творчість, особистісна активність, гармонійна взаємодія індивідуального й соціального.

Маючи широкі адаптаційні можливості, обдарована особистість за будь-яких обставин буде спроможна залишатися вільною і самодостатньою, не просто адаптуватися до вимог довкілля, а стати на шлях власної життєтворчості, саморозвитку, самореалізації. Внутрішніми ресурсами саморозвитку і самореалізації особистості є цінності (Б. Братусь, В. Зінченко, З. Карпенко), життєві відношення особистості (О. Старовойтенко), смисложиттєві орієнтації (Д. Леонт'єв), ядро суб'єктності (В. Татенко), психофракти (О. Донченко), життєвий світ (Т. Титаренко), творчість (В. Моляко).

Виділяючи принцип розвивального впливу творчості, В. Моляко зазначає, що "творчість важлива сама по собі як створення нового, ори-

гінального, важлива також і як стимулятор діяльності, що сприяє розвитку пізнавальної сфери і розвитку особистості в цілому [1, с. 12].

Значну цінність у дослідженні проблеми соціально-психологічної адаптації мають праці зарубіжних учених, котрі обґрунтовують її сутність, природу та рівні в контексті теоретико-методологічних засад власного підходу до інтерпретації психологічної організації внутрішнього світу індивіда (А. Адлер, А. Бандура, Г. Гартман, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Дж. Роттер, Б. Скіннер, З. Фройд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.).

У працях вітчизняних психологів висвітлюються загальні питання адаптації як певної форми активності особистості (Б. Ананьєв, В. Аршавський, О. Матюшкін, В. Петровський, А. Реан, В. Роттенберг та ін.), специфіка аналізованого конструкту з боку його змісту, типів, різновидів і рівнів (Ю. Бабахан, Г. Балл, Ф. Березін, В. Давидов, О. Донченко, О. Зотова, А. Налчаджян, В. Слюсаренко та ін.). Низка психолого-педагогічних робіт присвячена вивченню особливостей адаптації дітей різного віку: молодшого шкільного (Г. Бурменська, В. Каган, Н. Лусканова, ін.); підліткового (С. Болтівець, І. Гоян, І. Кон, В. Мухіна, ін.); юнацького (І. Бех, І. Дубровіна та ін.).

Серед зарубіжних науковців наявні чималі розбіжності як у поглядах на природу адаптації людини, так і у витлумаченні змісту адаптаційного процесу зокрема. Переважно вони обґрунтовують лише два рівні пристосування (адаптованість – неадаптованість) і визначають їх сутність на теоретико-методологічних засадах власного підходу до інтерпретації психологічної організації внутрішнього світу індивіда: представники психоаналітичного напрямку пов'язують її з відсутністю тривоги, гуманістичного – із оптимальною взаємодією особистості і середовища, біхевіорального – з позитивним стимулом оперантної реакції, когнітивного – із відсутністю дискомфорту.

Вітчизняні вчені, обстоюючи переважно діяльнісний підхід у психології, розглядають адаптацію у змістовому контексті спілкування і міжособистісної взаємодії.

Запропонована А. Фурманом модель психологічної структури особистісної адаптованості як інтегральної психоформи життєактивності людини відображає подвійну природу даного феномена, яка зумовлена, з одного боку, взаєминами особистості з оточенням, а з іншого – характеристиками-параметрами внутрішнього світу особистості (ставлення, оцінка, самооцінка, прийняття, психологічна ситуація, психічний образ, Я-концепція). Зазначені складники психологічної структури особистісної адаптованості індивіда не просто перебувають у взаємодоповненні між собою, а ще й взаємопроникають одна в одну у сфері реальної екзистенції внутрішнього світу людини на тлі тенденційного переважання конструктивних чи деструктивних змін [3; 4].

Оскільки особистісна адаптованість є поняттям інтегральним і багатогранним, то очевидно, що у його основі знаходяться не окремі, а комплексні чинники. А. Фурман диференціює їх на соціальні й індивідні

фактори. До соціальних факторів автор відносить соціально-культурні, соціально-педагогічні та психофізичні, а до індивідних – біофізіологічні, психічні і духовні [4].

Кожен віковий період розвитку школярів є сензитивним для творення певного складника особистісної адаптованості (ставлення, оцінка і самооцінка, внутрішнє прийняття, психічний образ, психологічна ситуація, Я-концепція): у молодшому шкільному віці переважає формування відповідної психокультурної ситуації розвитку та психічного образу. Коли мова йде про обдарованих дітей цього віку, то для них особливого значення набуває формування адекватного ставлення до себе, розвиток процесів оцінювання і самооцінювання.

Особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку досліджувалися в різних аспектах, проте специфіка особистісної адаптації обдарованих дітей та роль самооцінки в їхньому адаптаційному процесі залишаються недостатньо дослідженими.

Теоретичні та методологічні підходи до вивчення самооцінки висвітлені у вітчизняній психології в працях Б. Ананьєва, Г. Костюка, Л. Божович, І. Кона, М. Лісіної, А. Липкіної, В. Століна, І. Чеснокової, С. Тищенко, М. Боришевського, Є. Шорохової, А. Захарової, П. Чамати; в зарубіжній психології в працях В. Джемса, Ч. Кулі, Дж. Міда, Е. Еріксона, К. Роджерса, Р. Бернса та ін. Самооцінка розглядається ними як найважливіше особистісне утворення, що бере безпосередню участь в регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, емоційний прояв самосвідомості особистості, що формується за її активної участі та відтворює якісну своєрідність її внутрішнього світу.

Концепція персоналізації, розглядаючи особливості впливу соціального оточення на розвиток особистості дитини, стверджує, що під таким впливом розуміється процес її входження в нове соціальне середовище та інтеграцію з ним. Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці характеризується тим, що дитина виходить за коло свого сімейного спілкування і встановлює відносини з ширшим світом дорослих і дітей. У ході спілкування з однолітками виробляються навички соціальної взаємодії, формуються соціальні ролі, розширюється уявлення про власну особистість. На думку І. Кона, таке включення у стосунки з однолітками створює можливості самоствердження дитини, набуття нею нових ролей, появи нових критеріїв самооцінки.

Як система, що постійно розвивається, самооцінка (адекватна чи неадекватна) функціонує в різних формах, видах, на різних рівнях організованості і є виявом суб'єктивної активності дитини. Індивідуальні особливості особистісної самооцінки обдарованих дітей впливають на формування таких характерологічних рис, як впевненість (невпевненість), критичність (некритичність), активність (пасивність), комунікабельність (замкнутість), емоційна стабільність (емоційна лабільність).

Процесом, за допомогою якого дитина пізнає себе, є її самосвідомість, що забезпечує відкриття власного неповторного внутрішнього

світу, індивідуальності своєї особистості, формування цілісного уявлення про себе.

Самосвідомість, на думку І. Чеснокової, "являє собою конституючу ознаку особистості, що формується разом з її становленням" [5, с. 148]. Вона пропонує розрізняти два рівні самосвідомості залежно від того, в якому контексті відбувається співставлення себе:

- самопізнання в системі "Я – інша людина";
- самопізнання у процесі аутокомунікації, тобто в системі "Я – Я".

Для другого рівня самопізнання специфічним є те, що зіставлення себе відбувається не в системі "Я – інша людина", а в системі "Я – Я". Саме на цьому рівні суб'єкт оперує вже готовими знаннями про себе, отриманими в різний час і в різних ситуаціях [5].

Особливу зацікавленість в наукових колах викликає концепція В. Століна, яка також базується на принципі багаторівневості самосвідомості. Основним чинником структурування цього феномену, на його думку, є рівень активності людини, в рамках якої формується і проявляється самосвідомість.

Автор зазначає, що існує суттєва відмінність у змісті Я-образу (знання або уявлення про себе, втому числі у формі вираженості тих чи інших рис)та в існуючому самоставленні (самоповага, аутосимпатія, любов до себе,ін.) [2, с. 206].

Кожен акт самосвідомості і є взаємодією самопізнання та самоставлення. Центральне місце у самоставленні займають самоповага і любов до себе. Сутність самоповаги полягає в тому, що дитина відчуває по відношенню до себе. Це емоційний компонент особистості, що впливає на характер досягнутих результатів і є джерелом її творчості, життєстійкості та оптимізму.

Рівень самоповаги і самоставлення визначаються двома факторами. Один із них демонструє, наскільки значущою особистістю дитина себе уявляє, наскільки любить і приймає себе такою, якою вона є. Цей фактор пов'язаний з власною особистісною оцінкою і є рейтингом, який не залежить від того, що в даний момент відбувається в житті дитини.

Другий фактор, що визначає рівень самоповаги дитини, - це відчуття ефективності (самоефективності) того, наскільки вона є компетентною і здатною виконувати те, чим займається. Це результативна сторона самоповаги, на якій будується справжня, довготривала впевненість у собі та повага до себе, адекватна самооцінка.

Самоставлення обдарованих дітей безпосередньо пов'язане з їхньою оцінкою та самооцінкою. Оцінка, за А.В. Фурманом, являє собою "особисте судження, яке характеризується емоційно-ціннісним напруженням і критеріальністю сприйняття того, що реально відбувається" [4, с. 25]. Самооцінка є цінністю і значущістю, котрі індивід приписує собі в цілому та окремим сторонам своєї особистості, поведінки, діяльності, комунікації. Вона відіграє роль важливого особистісного утворення й одного з центральних компонентів Я-концепції, сутнісно вміщує у своїй

формопобудові особистісні значення і смисли, систему ставлень і вартостей.

На думку Л.С. Виготського, саме в молодшому шкільному віці самооцінка дитини опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими. Таким чином, самооцінка обдарованої дитини відображає не тільки знання про результати навчальних досягнень, уявлення про власні можливості у навчальній діяльності, а й ставлення до себе як до виконавця вимог учителя, батьків, як до носія нових особистісних якостей (старанність, наполегливість, акуратність, кмітливість, ін.). Обдаровані діти молодшого шкільного віку, насамперед, усвідомлюють і оцінюють у собі якості, які характеризують їх як школярів. Самооцінка обдарованих дітей може залежати і від оцінки їхньої діяльності й поведінки дорослими (батьками, вчителями).

Для самооцінки обдарованої дитини молодшого шкільного віку, як вважає М.В. Савчин, властиві ще й стійкість і недостатня адекватність. Це зумовлене особливістю її самосвідомості, яка полягає в тому, що образ Я для неї невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис. Обдарована дитина і творить свій образ відповідно до соціальних уявлень про духовно-моральні, інтелектуальні, естетичні, трудові та інші якості людини. Її позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе пов'язане із впевненістю в тому, що вона добра, розумна, вихована. Переживання та усвідомлення обдарованою дитиною себе як такої, що заслуговує визнання навколишніх, і спонукає її до подальшої активності.

Самооцінка обдарованої дитини має тенденцію до різких змін у відповідь на найменші неуспіхи. Добре відомо, що низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості. У свою чергу, адекватна самооцінка стає важливим ціннісним аспектом у житті індивіда. На наш погляд, існують три важливі моменти для розуміння самооцінки обдарованої дитини молодшого шкільного віку:

по-перше, важливу роль у її формуванні відіграє співставлення образу Я-реального (ким Я є) з образом Я-ідеального, тобто з уявленням про те, якою обдарована дитина хотіла б бути. Таке зіставлення часто зустрічається у різних психотерапевтичних методиках, де високий ступінь збігу реального Я з ідеальним вважається показником психічного здоров'я. Тому, ті обдаровані діти, котрі досягають характеристик, які визначають для них ідеальний образ Я, мають високу самооцінку;

по-друге, самооцінка обдарованої дитини корелює з тим, як, вона вважає, її оцінюють інші;

по-третє, обдарована дитина оцінює успішність своїх дій і проявів через призму своєї ідентичності; вона відчуває задоволення не від того, що просто щось робить добре, а від того, що вибирає певну діяльність і саме її робить добре.

Самооцінка обдарованих дітей тісно пов'язана з їхнім рівнем домагань, тобто зі ступенем складності мети, яку вони ставлять перед собою. Розходження між домаганнями і реальними можливостями обда-

рованих дітей призводить до того, що вони починають неправильно оцінювати себе, внаслідок чого їхня поведінка стає неадекватною (виникають емоційні зриви, підвищена стурбованість, ін.).

Спрямування самооцінки (завищена, адекватна, занижена) особистості починає формуватися в сім'ї як результат міжособистісних взаємин із значущими дорослими, які визначають систему установок, а відтак і розвивають Я-образ дитини. На формування позитивної самооцінки обдарованої дитини впливає клімат родинної взаємодовіри й любові, помножений на авторитет батьків і повсякденну вимогливість до неї.

Висновки. З системного теоретичного аналізу означеної проблеми випливає:

- самооцінка є важливим компонентом у структурі особистісної адаптації обдарованих дітей;
- формування самооцінки в молодшому шкільному віці пов'язане з розширенням і уточненням уявлення про себе;
- показником індивідуального рівня розвитку самооцінки обдарованої дитини є її самосвідомість, яка органічно включена в процес самопізнання;
- виконуючи регулятивні функції (оцінкові, контрольні, стимулюючі, блокуючі, захисні), самооцінка виступає необхідною внутрішньою умовою особистісної адаптації та організації дитиною своєї поведінки, діяльності, стосунків;
- від особливостей самооцінки обдарованої дитини залежить модальність її емоційних переживань у зв'язку з оцінним ставленням оточуючих;
- адекватна самооцінка обдарованої дитини забезпечує позитивне ставлення до себе, стимулює внутрішні ресурси її творчості, саморозвитку та самореалізації, гармонізує її взаємини з вимогами зовнішнього (вітакультурного) й внутрішнього (психодуховного) світів.

1. *Моляко В.А.* Творческая конструктология (пролегомены) / В.А. Моляко. – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
2. *Столин В.В.* Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
3. *Фурман А.В.* Методика визначення особистісної адаптованості школярів / А.В. Фурман. – Київ – Донецьк: Ровесник, 1993. – 22 с.
4. *Фурман А.В.* Психодіагностика особистісної адаптованості / А.В. Фурман. – Тернопіль: "Економічна думка", 2000. – 197 с.
5. *Чеснокова И.И.* Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

The article deals with theoretical conclusions of foreign and native conceptions of person's adaptation. Person's adaptation is examined as a condition of children's gifts development. It refers on regulative influence of self-appraisal in person's adaptation of gifted children.

Key words: a gifted child, personal adaptation of a gifted child, self-appraisal of personality, person's self-consciousness, person's activity.

УДК 159. 927

Олеся Коронецька

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено теоретичний аналіз понять "особистість" і "самореалізація", піднята проблема детермінізму та представлено ретроспективний аналіз розвитку детермінізму в історії науки, розкрито суть принципу "детермінізму" та розглянуто психологічні детермінанти самореалізації особистості.

Ключові слова: особистість, самореалізація, саморозвиток, детермінізм, детермінанти самореалізації.

Постановка проблеми. Проблема особистості належить до найбільш суперечливих і складних у сучасній психології. З одного боку, поняття особистості пов'язане із зовнішнім соціальним образом, "маскою", яку "одягає" людина у різних життєвих ситуаціях. З іншого – зміст цього поняття значно складніший і глибший, який вказує на певну особливість, своєрідність, неповторність внутрішнього світу людини, що визначає і її поведінку, і спосіб реагування на навколишню дійсність.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що поняття "особистість" є одним із центральних не лише у психології, але й у всіх людинознавчих науках, до цих пір не існує єдиного, спільного для всіх визначення даного поняття і, відповідно, не існує спільного розуміння і тлумачення таких тісно пов'язаних з ним психологічних категорій як "саморозвиток" і "самореалізація" та їх причинна детермінація.

Власне сама проблема самореалізації актуалізувалася завдяки новим тенденціям, спочатку у філософії завдяки виокремленню філософської антропології, як окремої галузі знання, предметом вивчення якої стала людина, зокрема такі її аспекти, як творча активність, призначення або місія людини, а згодом – у психології, коли психологи усвідомили, що неможливо зрозуміти сутність і призначення психіки, не усвідомивши призначення самої людини та всіх питань, що стосуються її розвитку, серед яких чільне місце займає проблема детермінації розвитку та самореалізації особистості.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз понять "особистість" і "самореалізація", розкрити сутність принципу "детермінізму" та розглянути психологічні детермінанти самореалізації особистості.

Теоретичний аналіз проблеми. Огляд найбільш поширених варіантів трактування поняття "особистість" у світовій та вітчизняній психології показує, що кожен з них, з одного боку, має серйозне підґрунтя для визнання, а з іншого – жодне із розглянутих визначень не може претендувати на самодостатність і повне відображення сутності особистості.

Свого часу, звертаючись до проблеми особистості Г.С. Костюк зазначав, що особистість є складною цілісною системою, що здатна до високого рівня саморегуляції, самопідтримки, самовідтворення і самовдосконалення. Як цілісна система, особистість одночасно є складовою іншої, значно більшої системи – людського індивіда. Вчений вказував, що об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується її суб'єктивними психічними засобами..., системою нейрофізіологічних механізмів, функціонування яких залежить від біохімічних, біофізичних та інших систем організму, які визначають динаміку формування, перебігу та становлення психічної діяльності і психічних властивостей особистості. Вчений підкреслював, що психічний розвиток особистості хоч і керується ззовні, проте здійснюється як процес, що саморозвивається шляхом внутрішньо необхідного руху, "саморуху", проходячи шлях від нижчих до вищих рівнів [7, с. 115].

Підтримуючи ідею цілісності і саморозвитку Г.С. Костюка, С.Д. Максименко зазначає, що особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ [9, с.40].

Доповнюючи думки згаданих вище авторів, Б.С. Братусь переконливо доводить, що особистість є особливим психічним інструментом, знаряддям, що належить і служить людині, як і всі інші психічні інструменти, наприклад мислення, адже мислить не мислення, а людина, так само і живе не особистість, а людина. Відтак сутність особистості і сутність людини відрізняються одна від одної тим, що перша є способом, інструментом, засобом організації для досягнення другого, тому перше отримує сенс і виправдання у другому ... Завдання психолога – навчитися співвідносити особистість з тим, що є набагато глибшим, що є нескінченно більшим, співвідносити визначене з тим, що визначити неможливо, але саме це співвідношення, напруга, різниця потенціалів є найважливішою умовою існування особистості, власне те, що надає цьому існуванню правдивого сенсу, енергії, масштабу [2, с. 7 – 8].

Думку Б.С. Братуся поділяє Т.М. Титаренко, яка тверджує, що особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною своєї сутності [10, с. 67].

Розглядаючи особистість у руслі аксіологічної психології особистості, З.С. Карпенко розробляє ґрунтовну концепцію становлення особистості як суб'єкта аксіогенезу. Особистість у тлумаченні З.С. Карпенко виступає як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших автор відносить різнотипні структури психічних інтенціональностей (потреби, мотиви, смисли, установки тощо), до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін). Основним принципом становлення особистості, вважає З.С. Карпенко, є принцип інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у ви-

східній телеологічній перспективі: рівень відносного суб'єкта – індивіда, носія інстинктивної активності; рівень монособ'єкта – чинника цілеспрямованої предметної діяльності; рівень полісуб'єкта – особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і здатністю до морального самовизначення; рівень метасуб'єкта – індивідуальності, яка творчо збагачує наявну соціокультурну практику; рівень абсолютного суб'єкта – втілення універсальних властивостей духовного ества людини. Перетин ціннісних устремлінь особистості з площиною ситуаційних, каузально-діяльнісних зумовлень визначає характерну траєкторію життєвого шляху і духовного поступу кожної людини. [4, с. 11 – 12].

У цьому контексті особистість, як складова інтегрального суб'єкта – людини – реалізує себе у двох напрямках: горизонтальному і вертикальному, які взаємно переплітаються. Горизонтальний, зовнішній бік життєздійснення, згідно з З.С. Карпенко, репрезентує реалізацію індивідуальних можливостей особистості у її життєвому просторі, тоді як вертикальний, внутрішній бік – уособлює духовний розвиток особистості. Водночас, наголошує З.С. Карпенко, існують певні когерентні узгодження між рівнем самореалізації і досягнутим рівнем аксіогенезу особистості [4, с. 454].

З аксіопсихологічного погляду особистість як духовний суб'єкт (повноважний Автор своїх життєвих актів) різного змістового і технологічного оснащення вільно (спонтанно й інтуїтивно) самовизначається в багатющому полісемантичному просторі людської екзистенції [4, с. 458].

Таке бачення особистості дає змогу по-новому осмислити і зрозуміти не лише її суть і призначення, але й усвідомити її унікальність, цілісність, складність, багатогранність, багаторівневність, а відтак і представити її у численних взаємозв'язках, що розкривають можливості її розвитку і самореалізації.

Що стосується самої проблеми самореалізації, то в якості предмета наукового дослідження вона виокремилася лише у середині ХХ ст. Першими до цієї проблеми звернулися представники американської гуманістичної психології. Інтерес до людини, який виник на той час у західному суспільстві, пояснювався культом особистісної свободи й особистісного успіху, що був характерним для всього повоєнного Заходу. Д.О. Леонт'єв, аналізуючи дану ситуацію, зазначає, що самореалізація для більшості людей в середині ХХ ст. у країнах Європи і Америки стає свого роду культурним стереотипом, певною настановою, керівництвом до дії, і хоча продуктивної самореалізації досягали далеко не всі, не прагнути самореалізації на Заході вважалося виявом поганого тону [8, с. 157].

Користуючись різними термінами (А. Анг'ял – саморозвиток, Р. Вайт – мотивація ефективністю, К. Гольдштейн і А. Маслоу – самоактуалізація, К. Роджерс – тенденція до актуалізації, Г. Олпорт, К. Хорні – самореалізація, Е. Фромм – досягнення продуктивності та ін.), вони одностайно погоджувалися з думкою, що потреба у розвитку і самореалі-

зації є вродженою, що кожна людина прагне реалізувати свій потенціал. У пошуках засобів для саморозвитку і самореалізації особа спрямує свої зусилля і у свій спосіб рухається до її досягнення, мобілізуючи себе до самоорганізації та самодисципліни, самоосвіти і самовиховання.

Саме тому термін "самореалізація" (self-realization) часто вживається як синонім до термінів "реалізація своїх можливостей" (realization of one's own potential possibilities), "самоактуалізація" (self-actualization), "самоздійснення" (self-fulfilment), "саморозвиток" (self-development) та ін.

У вітчизняній психології ідеї самореалізації першими почали розробляти персонологи при розгляді питань рушійних сил та чинників розвитку мотиваційної та ціннісно-сислової сфер особистості, проблем активності та життєтворчості, самосвідомості та ін. У цьому контексті біля витоків проблеми самореалізації стоять дослідники психології особистості Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн, П.Р. Чамата та ін.

На сучасному етапі у різних аспектах її досліджують К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, Б.С. Брагусь, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко, Д.О. Леонт'єв, С.Д. Максименко, М.В. Сохань, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та ін.

Дослідження у сфері професійної самореалізації сьогодні здійснюються у руслі психології праці (Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев, Л.К. Маркова та ін.), у контексті проблеми професійного самовизначення та професійної орієнтації (Д.Н. Завалішина, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіна, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.С. Пряжніков), труднощів самореалізації особистості у професійній сфері (Л.О. Коростильова, Л.М. Мітіна, Е.Е. Симанюк та ін), професійної ідентичності (М.В. Заковоротна, В.Л. Зливков, Є.П. Єрмолаєва, Л.Б. Шнейдер та ін.).

Однак, незважаючи на таку кількість напрацювань, сьогодні не існує чіткого уявлення щодо сутності феномену "самореалізація", як не існує і єдиної парадигми самореалізації особистості. Як зазначає Л.І. Коростильова, самореалізація розглядається і як ціль, і засіб, і явище, і процес, і стан, і результат та підсумок [6, с. 52].

Є.В. Галажинський вважає самореалізацію формою прояву самоорганізації людини, що є тим інтегруючим фактором, з яким пов'язано розв'язання проблем життєвого самовизначення, вибору життєвого середовища, найбільш адекватного для здійснення і формування життєвих стратегій [3, с. 151].

І.П. Смирнов вважає вирішальним фактором самореалізації не природні задатки самі по собі, а сформовані під впливом зовнішнього середовища особистісні якості [12, с. 88].

О.В. Селєзньова, наголошуючи на значущості спілкування, взаємодії, вказує, що людина може самореалізуватися тільки завдяки зустрічі з іншим [13, с. 49 – 54].

Л.І. Катаєва наголошує, що основною умовою самореалізації є розвинена самосвідомість і рефлексія, здатність пізнавати себе і навколи-

шній світ, реальні і потенційні здібності, інтереси, цінності, перспективи професійного і особистісного росту [5, с. 57].

Нам особливо імponує визначення Л.І. Коростильової, яка зазначає, що самореалізація – це здійснення можливостей розвитку Я власними зусиллями людини в умовах співдіяльності, співтворчості з іншими людьми, соціумом та зі світом в цілому. Загалом, самореалізація це – реалізація внутрішнього потенціалу у зовнішній діяльності.

Проналізувавши погляди найбільш відомих дослідників, вважаємо, що самореалізація – процес, що триває протягом усього життя, має свої пікові моменти і моменти спаду. Розглядати проблему самореалізації необхідно у контексті досліджень ціннісно-сислової та потребово-мотиваційної сфер розвитку особистості. Без сумніву, потенційно прагнення до самореалізації має кожна людина, але не кожному вдається її досягнути.

У цьому контексті підтримуємо думку К.О. Абульханової-Славської, яка стверджує, що самореалізація можлива лише тоді, коли особистість має чітке уявлення про свої здібності, коли у неї сформований образ свого Я і здатність будувати свої взаємини зі світом, тобто коли у неї сформована особистісна готовність до забезпечення усіх зовнішніх умов самореалізації. Якщо така готовність не сформована, то у такому випадку буде мати місце не процес самореалізації, а процес самовираження, який у зрілому віці сприймається не інакше, як дорослий інфантилізм. Самореалізація, наголошує К.О. Абульханова-Славська, неможлива без самовдосконалення. Її можна розглядати як вищу стадію розвитку особистості, результат особистісного розвитку і росту [1, с. 53].

Водночас цілком зрозуміло, що для того, щоб пояснити явище, необхідно розкрити ту систему детермінації, наслідком якої воно є. Складність проблеми самореалізації якраз і полягає в тому, що до цих пір залишається не зрозумілою детермінація як "саморозвитку", так і "самореалізації", тому труднощі її розв'язання мають місце на усіх рівнях аналізу: методологічному, теоретичному і власне методичному [3, с. 6].

З методологічної точки зору, труднощі стосуються трактування самого феномену самореалізації, а, звідси, і з'ясування питання щодо його детермінантів, а саме, чи вважати самореалізацію вродженою властивістю, напередвизначеною здатністю людини, як наполягають гуманісти, чи визнати її процесуальну детермінацію, як вважають Е.В. Галажинський, Л.Ф. Коростильова, Д.О. Леонтьєв та ін.

Без сумніву, проблема детермінізму є однією з ключових і найбільш складних і парадоксальних, оскільки вона безпосередньо стосується проблеми свободи волі людини, коли визнання за людиною можливості вільно і свідомо діяти досить часто сприймається дослідниками як заперечення детермінізму загалом. Це пов'язано з тим, що традиційно детермінізм визначався як вчення про всезагальну причинну матеріальну обумовленість природних, суспільних і психічних явищ. Дана ін-

терпретація детермінізму зводилася лише до каузальної детермінації, причому лише в матеріалістичному розумінні, тим самим можливість існування непричинних детермінант не бралася до уваги взагалі.

З цього приводу Г.С. Костюк, висунувши ідею "саморуху", зазначав, що розглядаючи діалектику зовнішнього і внутрішнього у розвитку особистості, слід при цьому долати механістичне розуміння детермінізму та спонтанності, оскільки джерелом саморуху особистості є внутрішні суперечності, які виникають у її житті [7, с. 115].

Психологи А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський, вважаючи детермінізм одним з головних пояснювальних принципів наукового пізнання, визначають його як закономірну і необхідну залежність психічних явищ від факторів, що їх породжують [11, с. 97].

Учені не ототожнюють детермінізм з причинністю, а, навпаки, наголошують, що подібне трактування детермінізму не охоплює всієї багатогранності детермінаційних відношень. Детермінізм включає причинність, проте між ними є суттєва відмінність. Причинність А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський визначають як сукупність обставин, що передують у часі наслідку і викликають його, і вважають причинність лише як однією з форм детермінізму [11, с. 97].

Розглядаючи проблему детермінізму в онтогенетичному вимірі, вони демонструють, як чітко простежується зміна парадигмальних підходів у поясненні психічних явищ на різних етапах історичного розвитку науки і виокремлюють кілька етапів розвитку детермінізму: домеханічний детермінізм, який сформувався в епоху античності, механічний, який виник в епоху Нового часу і домінував до середини XIX століття, біологічний, що виник під впливом теорії еволюції Ч. Дарвіна та психічний детермінізм В. Вундта, завдяки якому психологія сформувалася як самостійна галузь наукового знання.

В основі механічного детермінізму лежить атомістична концепція Демокріта, яка (на відміну від концепції Епікура) заперечувала випадковість, приймаючи її просто за непізнану необхідність. Даний вид детермінізму розвивали Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Р. Декарт, Ж. Ламетрі, П. Гольбах і інші філософи Нового часу. Спираючись на праці своїх попередників і на основні ідеї природознавства І. Ньютона і К.Ліннея, французький астроном і математик П. Лаплас у роботі "Досвід філософії теорії імовірностей" (1814 р.) доповнив принцип детермінізму, а саме довів, що знання початкових причин однозначно дозволяє вивести наслідкові зв'язки.

У контексті найновіших ідей намагається розв'язати проблему особистості та основних детермінант її розвитку З.С. Карпенко.

У дусі холістичного підходу та посиляючись на К. Уїлбера, дослідниця зазначає, що на сучасному етапі розвитку психології саме цілісність світу повинна стати вихідним орієнтиром дослідника, що саме категорія цілісності, яка проявляється у психологічному, біологічному і соціальному ракурсах, зможе прийти на зміну традиційним філософським протиставленням матеріального й ідеального, об'єктивного й

суб'єктивного, синтезувавши їх у своєму змісті і, таким чином, інтегрувавши в собі всі прояви феноменального в психіці людини. Таким чином, зазначає З.С. Карпенко, *людська особистість* постає центральною фігурою методології науки епохи пост-постмодернізму.

Грунтовно розглянувши розвиток принципу детермінізму, З.С. Карпенко робить спробу обґрунтувати зв'язок історичних типів раціональності з різновидами детермінізму. Простеживши за змінами та появою різноманітних модифікацій принципу детермінізму у зв'язку з історичними змінами типів раціональності і залежними від них домінуючими парадигмами трактування психічних явищ, а також видами причинності, що лежать в основі принципу детермінізму, З.С. Карпенко виокремила п'ять основних історичних типів детермінізму: 1) докласична (міфологічна) раціональність – допарадигмальний стан розвитку психології – методологічний нігілізм – символічний детермінізм; 2) класична раціональність – поява перших психологічних парадигм дуалістичного змісту – методологічний ригоризм (монізм) – каузальний (причинно-наслідковий лінійний, механічний) детермінізм; 3) некласична раціональність – мультипарадигмальність – спроба методологічної триангуляції, плюралізм – взаємний імовірнісний детермінізм, 4) постнекласична раціональність – парадигмальна анархія – методологічний ліберелізм – недетермінізм (нелінійний, системний, круговий, мережевий); 5) універсальна (постнекласична) раціональність – інтегративна парадигмальність – методологічний холізм – акаузальний, телеологічний синхронічний холаргічний детермінізм [4, с. 418 – 419].

При цьому З.С. Карпенко наголошує, що зазначена послідовність не означає абсолютного домінування тієї чи іншої епістемологічної моделі у відповідний історичний період розвитку науки. Так, наприклад, одна із сучасних і найвідоміших моделей – ієрархічна модель мотивації А. Маслоу, на думку З.С. Карпенко, не може вважатися холістичною, а лише каузальною, причинно-наслідковою, бо створена за зразком "драбини", де поява чи не поява вищого рівня мотивації залежить від задоволення / незадоволення потреб попереднього нижчого рівня і, тому дана модель відноситься до класичного типу раціональності. Водночас, модель психіки З. Фрейда, хоча була створена значно раніше, відноситься до складніше організованих, сучасних, оскільки створена за зразком картографічного моделювання особистісного простору. Її З.С. Карпенко відносить до некласичного зразка, який характеризується мультипарадигмальністю, плюралістичною лояльністю, визнанням взаємного впливу складових частин картографії.

Розглядаючи питання детермінації самореалізації особистості у руслі системного підходу, Е.В. Галажинський вказує, що її розв'язання локалізується у площині так званого "методологічного трикутника", який передбачає три варіанти вирішення проблеми, що відомі ще з часів античності: джерело розвитку має надприродне походження, джерело розвитку знаходиться поза природою, у даному випадку рушієм змін

стає воля і свідомість людини або ж – джерело змін знаходиться в самій природі, яка є причиною самої себе.

Учений зазначає, що причини будь яких змін пов'язуються або з вищими силами (християнська психологія), або ж вони знаходяться в самій людині (гуманістична психологія) чи, навпаки, локалізуються у зовнішньому суспільному або матеріальному середовищі (матеріалістична природничо-наукова психологія) [3, с. 76]. Учений водночас наголошує, що саме поляризація методологічних установок науковців та їх недовіра до "індетерміністської" гуманістичної психології, з одного боку, і відмова від усіляких "ізмів", в тому числі і детермінізму, з іншого, однаково стоять на заваді її розв'язання. Адже загальновідомо, що детермінізм традиційно асоціювався з "панкаузалізмом", з природничо-науковою парадигмою, матеріалізмом тощо, тоді як індетермінізм традиційно пов'язували з метафізичними, ідеалістичними, антинауковими уявленнями, які завжди займали антагоністичну позицію у відношення одна до одної.

Розглядаючи людину як відкриту, здатну до самоорганізації психологічну систему, Е.В. Галажинський вважає, що самореалізація забезпечується системою детермінацією, яка передбачає вплив на неї не лише причинних, але й не причинних детермінантів, до яких відносяться особистісні особливості психіки людини, (наприклад, ригідність- флексибільність), сенси і цінності, вплив яких значною мірою залежить від їх актуалізації в даний момент часу і визначає рівень самореалізації: репродуктивно-адаптивний або продуктивно-нададаптивний.

Л.О. Коростильова, виокремлюючи два види факторів самореалізації: особистісні, або ті що залежать від людини (ціннісні орієнтації, готовність до самоформування, гнучкість мислення, воля та ін.) і ситуативні, що не залежать від людини (соціальна ситуація, рівень життя, матеріальна забезпеченість, екологічне середовище, вплив засобів масової інформації), зазначають, що на самореалізацію сильний вплив можуть мати й мотиваційно-сміслові фактори, що стають актуальними в певній конкретній ситуації [6, с. 84].

Розуміння людини як відкритої системи передбачає реалізацію такої методології, яка подолала б суперечність щодо трактування самореалізації. Зокрема ідеться про два тлумачення самореалізації: самореалізацію як притаманну людині вроджену властивість і самореалізацію як процес, що відбувається "тут і тепер". Усунути дану суперечність допоможе вихід на методологію холістичної або системної детермінації самореалізації, яка дозволить розглянути обидва аспекти самореалізації – як позаситуативну вроджену властивість, так і ситуативну її обумовленість.

1. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25 – 53.
2. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3 – 19.

3. *Галажинский Э.В.* Системная детерминация самореализации личности / Э.В. Галажинский. – Томск, 2002. – 320 с.
4. *Карпенко З.С.* Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
5. *Коростылева Л.А.* Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л.А. Коростылева. – СПб. : Изд. "Речь", 2005. – 222 с.
6. *Коропецька О.М.* Постановка проблеми самореалізації у філософській ретроспективі / О.М.Коропецька // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – Вип. 14. – Ч.ІІ. – С. 114 – 122.
7. *Костюк Г.С.* Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
8. *Леонтьев Д.А.* Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 332 с.
9. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
10. *Психологія особистості:* Словник-довідник / за ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.

In the article the theoretical analysis of concepts "personality" and "self-realization" is presented, the problem of determinism is raised and the retrospective analysis of the development of determinism in the history of science is given, the essence of the principle of determinism and the psychological determinants of self-realization of personality are considered.

Key words: personality, self-realization, self-development, determinism, self-realization determinants.

Технологія психологічного впливу на особистість

УДК 330.16

Нігора Хазратова

ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ І ПРОБЛЕМА ПОРУШЕНЬ ПРИВАТНОСТІ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ

Обґрунтовуються біогенетичні джерела почуття власності та його феноменологічні модуси в ранньому онтогенезі. Актуалізується проблема порушення приватності у повсякденному житті як похідна деривації почуття власності особистості.

Ключові слова: почуття власності, приватність, особистість, повсякденне життя.

Переживання приватності генетично пов'язане з таким прадавнім, базовим утворенням емоційної сфери, як почуття власності. Власницькі потяги мають глибинну, інстинктивну природу; під впливом виховання вони лише видозмінюються, набувають просоціальних форм, але не знищуються і не зменшують своєї інтенсивності. Власність на свій життєвий час, право структурувати своє життя на власний розсуд – це також різновид почуття власності, який, по суті, є витоком переживання приватності. Розглянемо спочатку почуття власності, що є, певною мірою, підґрунтям переживання приватності.

Переживання власності ґрунтується на властивості людини поширювати своє Я на все те, що хоча б певною мірою їй належить, на що вона має право, про що може сказати “моє”. Належність людині чогось (наприклад, певної речі) переживається як суб'єктивно значущий зв'язок з цією річчю, можливість контролювати її та здійснювати на неї вплив. Ця річ несе на собі відбиток нашого Я, і її втрата або ушкодження рівнозначні завданню шкоди нашому Я.

Почуття власності є доволі складним. Можна виокремити у ньому, в рамках теоретичного аналізу, як мінімум три компоненти:

- 1) переживання власне належності собі тієї чи іншої речі, її зв'язку з емпіричним Я людини, що дає відчуття її емоційної та сенсової значущості, незамінності незалежно від об'єктивної (“ринкової”) вартості цієї речі (так, можна навести безліч прикладів, коли старі, поблякли від старості речі цінуються особою більше, ніж нові – саме завдяки тим переживанням, про які вони нагадують);
- 2) переживання легітимності володіння об'єктом – власне, своїх прав на нього, визнаних іншими;
- 3) переживання тривоги, страху, пов'язані з потенційною можливістю втрати цього об'єкта.

Переживання належності собі певної речі, території, матеріального чи нематеріального об'єкта є особливими. Почуття та дії стосовно них дуже нагадують почуття і дії особи стосовно самої себе – вони дорогі їй,

і вона їх ревно охороняє. Причина в тому, що згадані об'єкти багато в чому утворюють зміст емпіричного Я людини. Це не залежить від міри контролю, який реально здійснюється над таким об'єктом, а також від міри прихильності до нього. Так, наприклад, “мій шеф” може значно більше контролювати мене і впливати на мене, ніж я на нього, а “моя хвороба” викликати виключно негативні емоції. Тим не менше вони також стають частиною емпіричного Я, і їх втрата позбавляє людину чогось істотного.

Переживання власності на якийсь предмет нерозривно пов'язане з переживанням легітимності цієї належності, – це річ, на яку власник має право. Отже, інші повинні визнати це право, інакше переживання власності буде «неповноцінним». Легітимність цього права може бути зафіксованою як юридичними приписами, так і громадською думкою (так, наприклад, в народі прийнято вважати, що знайдена річ має належати тому, хто перший її помітив; автор має право на продукт своєї праці; дарунок належить обдарованому, а не дарувальнику тощо). Легітимність дає змогу не лише обґрунтувати, а й соціально утвердити, закарбувати своє володіння об'єктом, пролонгувати його в часі (“так є і так має бути”). Загроза, що об'єкт буде вилученим з нашої власності, спонукає дві тенденції поведінки: з одного боку, агресію, а з іншого – активні спроби ще раз обґрунтувати свої права на об'єкт власності. Отже, переживання “моє” ґрунтується на переживанні цілковитої виправданості відносин належності.

Страх втрати власності пов'язаний з тим, що сам факт володіння певними об'єктами передбачає включеність у відносини з іншими людьми – відносини власності. Як зазначають вітчизняні дослідники, об'єкт не може набути якості власності однієї людини, якщо відсутня інша людина – та, від якої доводиться боронити згаданий об'єкт [3]. Особливо яскраво це виявляється у випадку, коли легітимність відносин власності є низькою. Зокрема, це має місце в сучасній Україні: наявність законів, що захищають права власності, не можуть позбавити людей відчутного страху за свою власність. Відсутня віра в те, що ніхто ніколи не конфіскує власність всупереч наявним законам. Немає достатньої віри у свої права на власність і визнання чужих прав на неї. Внаслідок цього юридичний захист власності є лише частковим. Страх втратити свою власність спричинює готовність до агресивної поведінки, яка часто і реалізується в нашому суспільстві у відносинах власності. (Безумовно, це радикальним чином підриває консолідованість суспільства і стабільність його економічної системи).

Власницькі потяги виникають ще в ранньому онтогенезі і швидко розвиваються. Перші вияви почуття власності пов'язані з переживанням власної тілесності, що відносяться до 2-3-місячного віку. У цей важливий період дитина робить для себе відкриття, що ручки (які поставали раніше об'єктами, що хаотично, самі по собі рухаються), виявляється, належать їй! Дитина дізнається, що ручки підпорядковані їй, залежать

від неї, що вона сама ними рухає. Вона вражена цим відкриттям і розглядає свої ручки цілими хвилинами [4].

У віці немовляти дитині властиво тягнути всі речі, що зацікавили її, до рота. Рот є у цей період одним з найважливіших органів пізнання: дитина лиже, кусає предмети, пробує їх на смак і в такий спосіб знайомиться з навколишнім середовищем [4]. Втім, нескладно помітити, що мотиви дитини не обмежуються чистим пізнанням. Немовля тягне уподобані предмети до рота також з метою привласнити їх, зробити своїми (бо ж як ще надійніше привласнити річ, як не з'їсти її, зробити частиною себе, свого організму?).

Як відомо, малята, починаючи з півторарічного віку, засинають важче, якщо поряд немає улюбленої іграшки, ковдрочки або ще якоїсь звичної речі. Можна тлумачити цей феномен як прагнення захисту: улюблена іграшка замінює близьку людину, що зазвичай турбується про маля. Водночас важко не помітити, що в якості такого предмета може виступати лише добре знайома, звична, справді своя річ (своя для малюка, а не для людини, яку вона гіпотетично замінює). Отже, наявне прагнення до розширення зони власного контролю, збільшення свого Я, що відбувається завдяки переживанню власності на певні речі.

Як зазначає Р. Пайпс, у дослідженнях, проведених в США ще на початку 30-х років минулого століття, було виявлено високий ступінь агресивності, який супроводжує сварки дошкільників з приводу володіння речами. При цьому мають місце не лише власницькі потяги щодо уподобаних предметів, а й заздрісне ставлення до речей однолітків [5].

Нарешті, у дворічному віці у дітей формується доволі сильно виражене почуття власності (здебільшого це стосується іграшок). Якщо раніше воно проявлялося інстинктивно, то тепер дитина усвідомлено і цілеспрямовано заявляє власні права на ту чи іншу річ. Це реалізується за допомогою займенника “моє”, який стає важливою складовою дитячого лексикону. Вислів “Це моє!” можна чути постійно [5]. Одночасно дитина розуміє під цим: “це не твоє”, а отже, проводить чітку демаркаційну лінію між своїми правами і чужими зазіханнями на цю річ, підкреслюючи легітимність перших і неправомірність других. Щодо чужих речей, то тут демаркаційна лінія не настільки чітка, а інстинкт привласнення підштовхує до їх захоплення (якщо вони подобаються); з приводу чужих речей заява “Це моє!” звучить не менш категорично. Разом з тим формуються перші поняття про власність; навчившись складати речення з двох слів, діти часто називають предмети зі займенниками, що виражають поняття власності (наприклад, “татова книга”, “Іванкова панамка”).

Дорослішаючи, діти починають ділитися. Якщо вони роблять це за власною ініціативою, то це ніяк не суперечить власницьким потягам. Перший крок до готовності поділитися – запрошення до гри, де інший малюк може розділити радість від улюбленої іграшки і в такий спосіб подвоїти радість її маленького власника. (Якщо ж інший малюк захоче забрати цю іграшку, обурення буде колосальним!) Це – нормальний ви-

яв власницьких почуттів; набагато гірше, якщо дитина настільки переймається контролем над своїми іграшками, що не може грати з іншими дітьми; вона тримає свої іграшки, боїться відпустити їх від себе. Навчити дітей ділитися буває дуже складно. Однозначно, що для досягнення успіху в цій справі не потрібно вимагати, щоб дитина ділилася тим, що справді для неї є дорогим і становить цінність – наприклад, цукерками, улюбленими іграшками. Примушувати дитину ділитися тим, що для неї найдорожче, означає піти проти власницьких потягів і посилити їх, внаслідок чого може виникнути жадібність.

Старші дошкільники і молодші школярі уже, як правило, вміють ділитися; але дух власника і пристрасть до накопичення лише зростають. Р. Пайпс вважає, що до дев'ятирічного віку власницькі потяги спрямовуються на гроші: виникає виражений інтерес до них і намагання набрати їх якомога більше [5].

Сказане вище переконує, що накопичувальні прагнення виникають не під впливом культури, а є вродженими інстинктами, які культурою притлумлюються. Дитина не є створінням, що легко пристосовується до настановлень як колективної, так і приватної власності. Навпаки, першопочаткові потяги дитини, спрямовані на приватну власність, культурне середовище лише пом'якшує, "розмиває" цю орієнтацію.

Переживання власності веде своє коріння ще від інстинктів, притаманних тваринному світу. Тому можна говорити про філогенез почуття власності. У тварин воно виявляє себе у так званому територіальному інстинкті – захопленні, "привласненні" (шляхом відповідного "позначення") певної території, а також затятого її відстоювання у випадку зазіхань з боку інших представників свого біологічного виду. Така потреба в території, як і багато інших вітальних потреб, має біологічну основу: своя територія необхідна для виживання і продовження роду.

Цей інстинкт є дуже сильним не тільки у тварин, а й у людей.

Територія залишається особливим об'єктом власності. Найбільш концентровано феномен територіальності у людини виявляє себе в тому, що вона відчуває відносно своєї оселі.

Оселя – це місце, де найбільше реалізується почуття приватності особистості. Приватність передбачає право на усамітнення, без якого неможливе самовідновлення і розвиток особистості. Приватність означає виняткове право розпоряджатися певною територією. Отже, ніхто не може без дозволу опинитися на ній, порядкувати на ній. Господар структурує її, розташовуючи певні предмети у порядку, зрозумілому лише йому. Тим самим він встановлює на цій території свого роду поле, в якому виражається й утверджується його Я у зовнішньому просторі. Воно є віддзеркаленням внутрішнього світу особистості. Цей структурований простір – предмети і порядок їх розташування, зрозумілий лише господарю, втілюють його Я у матеріальному світі.

Усамітнення в такому просторі дає нам змогу відновити внутрішні ресурси, зануритися у внутрішній світ, осмислити плин поточних подій. Тому приватність є щільно пов'язаною з індивідуальним сенсотворен-

ням. Завдяки цьому особа повертається до власного Я – всупереч процесам групового тиску, конформному пристосуванню до соціальних стереотипів, впливу громадської думки, -- всього того, що впливає (непомітно або болісно-відчутно) на людину щодня в оточенні малих та великих соціальних груп, членом яких вона є. Можливість тимчасового усамітнення дає змогу розвиватися індивідуальній системі цінностей – хай і не протиставленій суспільній, але своїй, такій, що ґрунтується на власному життєвому досвіді, унікальних переживаннях.

Приватність не завжди означає усамітнення, але завжди – непрозорість власного життя особи для інших, прихованість його від широкої публіки з її судженнями, оцінками, думками. Не важить, чи висловлюються ці судження, чи ні – наявність публіки завжди передбачає оцінку, а оцінка завжди орієнтується на певний стандарт. Отже, сама наявність публіки зумовлює стандартизацію, знецінення того, що є унікальним і цінним для особи.

Тривале, майже постійне перебування на людях чинить шкідливий вплив на особистість: підпорядковує її впливу соціальних шаблонів і кліше, задає еталони та зразки, яким вона мусить відповідати. Хочемо ми того чи ні, але у своєму публічному житті (з'являючися на людях) мусимо одягати маски, розігрувати ролі, розмовляти на вибрані іншими теми і повторювати чужі думки. У приватному житті – навпаки, можемо “розслабити фасад” і побути самими собою.

Утиснення сфери приватного життя, систематичне порушення приватності не лише завдає шкоди особі, воно зумовлює особистісні аномалії.

Це зустрічається, передусім, там, де позбавлення приватності виступає як міра покарання або психологічного тиску на людину – прагнення викликати розпач, зневіру, вибити ґрунт з-під ніг. Як зазначає Р. Пайпс, нацисти, прагнучи підірвати людську гідність своїх жертв, відбирали у них особистий простір шляхом заселення до концтаборів такої кількості в'язнів, що ті не могли навіть спати, не заважаючи одне одному. З тією ж метою переповненими утримувалися сталінські табори і в'язниці (аналогічні умови зберігаються і зараз в багатьох слідчих ізоляторах). Стосовно політичних дисидентів уживали крайніх заходів заради позбавлення їх можливості залишатися наодинці з собою. Навіть стосовно тих громадян, що не були репресованими, нацистський і сталінський політичні режими робили все можливе, аби знищити усамітнення домашнього життя і витягувати людей у простір публічності, в поле постійного спілкування одне з одним [5].

Ефект посиленого контролю з боку соціуму – а отже, обмеження свободи особи – має місце й там, де він начебто не передбачений (принаймні, офіційно). Зокрема, в гуртожитках і комунальних квартирах. Вимушене скупчення на маленькій території, черги в туалет і ванну тощо зумовлюють постійне емоційне напруження у стосунках, неприязну, підозріливу увагу одне до одного. Особа, як би не поводитися, швидко стає об'єктом соціальної оцінки, обговорень з тенденцією осуду, част-

кового або кардинального. Агресивне тло таких стосунків зумовлене самим фактом браку приватності (адже, як зазначає А. Піз, саме наближення впритул чужої людини до нас, нашої кімнати, ліжка, крісла викликає викид адреналіну в кров – це є нормальною психофізіологічною реакцією [6]). Оскільки ж прямий вияв агресії є здебільшого соціально забороненим, людина пригнічує її або маскує під виглядом штучної, перебільшеної дружелюбності. Втім, агресивний драйв вимагає свого втілення. Тому мешканці комунальних квартир мимоволі виявляються втягненими у приховану боротьбу одне з одним. Неявна мета такої боротьби, хоча вона здебільшого не усвідомлюється, – зжити зі світу сусіда (Мета зумовлена психологічними механізмами перебігу реалізації територіального інстинкту, є цілком закономірною, але страхітливості її від цього не зменшується). Така боротьба нерідко виявляється доволі азартним заняттям, свого роду грою, яка дає змогу відчути більшу насиченість свого життя або ж, говорячи словами Е. Берна, добре структурувати свій час [1]. Людина і не помічає, як починає доволі серйозно ставитися до “бойових дій”, задалегідь планувати їх, включати у ширший сенсовий контекст свого життя, отримувати енергетичне підживлення від “перемог”.

Аналогічний (хоча, можливо, більш прихований) конфлікт має місце і в тому випадку, коли на одній, обмеженій житловій площі мешкає родина в кілька поколінь. Інстинкт територіальності виявляється значно сильнішим за міцні родинні зв'язки чи почуття. Лише дуже високий рівень духовного розвитку особистості дає змогу протистояти дії інстинкту територіальності.

Згодом світ цінностей комунальної квартири переноситься людиною на більш широкий загал. Життя сприймається як боротьба, нерідко з доволі примітивним тлумаченням останньої. Виникає впевненість, що “перегризати комусь горлянку” є життєвою необхідністю: або ти перегризеш, або перегризуть тобі, третього не дано. Тому кожна людина поряд є потенційним ворогом і таїть в собі небезпеку. Світ дружби сприймається похідним від цієї “базової” аксіоми: “якщо з кимось дружимо – то проти когось”.

Найстрашнішим є те, що більшість мешканців таких осель, по суті, позбавлені надії колись видряпатися з цієї ситуації. Будь-який раціональний розрахунок – зіставлення отримуваних прибутків і вартості окремого житла – показує, що за рахунок власних зусиль, планомірного заощадження грошей домогтися цього надзвичайно складно. Тому більшість приймає ситуацію як є.

Оскільки в нашому суспільстві держава виступає тією соціальною інституцією, якій делегована відповідальність за багато що в житті груп і окремих осіб, їй приписується відповідальність за нереалізованість тих чи інших обставин та умов життя. Особа, що має ресурс життєвих сил і певний життєвий час попереду, не має змоги забезпечити собі власну оселю і реалізувати мінімум приватності у власному житті. Оскільки раціонально це складно зрозуміти, то ця ситуація сприймається як забо-

рона – заборона на власне житло і на приватність, яка з нею щільно пов’язана. При цьому обурення й образа спрямовані у бік держави. Адже заборона на власну оселю – це не що інше, як заборона бути, заборона займати простір у фізичному та соціальному світі.

Аномалії особистості у сучасному світі, пов’язані з депривацією інстинкту територіальності, виникають також внаслідок вимушеної необхідності щодня їздити в переповненому транспорті. З цим лихом стикаються в основному мешканці мегаполісів – люди здебільшого мобільні, замотивовані, зорієнтовані на пошук кращого.

Користування громадським транспортом передбачає щоденне перебування (інколи – тривале, зумовлене автокорками на дорогах) на дуже обмеженій, усупільненій – “нічий” – території, доступ інших людей до якої окрема особа не в змозі контролювати. Тут відбувається цілковите порушення особистісної дистанції. Чужі люди стають впритул, вторгаються на територію, що є зоною “інтимного спілкування” особи. На фізіологічному, інстинктивному рівні ця ситуація сприймається як напад, агресія (нашому мозку подається сигнал SOS). Але свідомість стримує інстинктивні захисні реакції і тлумачить ситуацію як звичайну. У цій ситуації спостерігається реакція “втягування в себе”: людина максимально зменшує свій особистий простір, обмежує його власними речами (сумочкою, портфелем, одягом). Міміка при цьому сигналізує про напружену нейтральність, відстороненість: “Я Вас не чіпаю, Ви мене не чіпаєте” – “маска нуля” (термін А.Б. Добровича [2]). Людина протиставляє наявній ситуації віртуальну: слухає плеєр, розмовляє по мобільному, читає – тоді міміка віддзеркалює те, що вона переживає “там”, а оточуючим сигналізує: “Мене з вами немає”. (До речі, вона тим самим посилає оточуючим додатковий агресивний сигнал ігнорування і потенційно можливої експансії).

При дуже високій щільності наповнення транспорту люди так притискаються одне до одного, що деформуються особисті речі і навіть тіла. Рятуючи свою психіку, людина “стискає” свій внутрішній простір настільки, що він стає меншим, ніж межі її власного фізичного тіла. Виникає щось на зразок відчуження від власного тіла, вимушеного відсторонення від нього. Виходить, що правила, які діють на цій усупільненій території, допускають зазіхання інших на таку недорканну, здавалося б, найприроднішу власність людини – її тіло. Це – умови потужного дистресу, який людина переживає щодня. І хоча в такому громадському транспорті їздить лише та частина людей, які є відносно толерантними щодо зазначених обставин (наприклад, є такі люди, що легко можуть обійнятися з чужою, незнайомою людиною), але й вони переживають дистрес. А решта? Їздять в автомобілях або ходять пішки. Або накладають на себе руки, радикально приймаючи заборону на право бути, займати своє місце в просторі.

Є ще один різновид заповнення особистого простору і порушення в такий спосіб приватності особи – це заповнення аудіопростору, що має місце здебільшого в громадських місцях і в транспорті (зокрема, у

міжміських перевезеннях пасажирів). Воно полягає в тому, що під час пересування до пункту призначення вмикаються аудіозаписи неалежно від побажань і смаків пасажирів. Звукова продукція, що заповнює аудіопростір, мимоволі репрезентується в свідомості людини, що знаходиться на відповідній території і не може її покинути. Людина знову ж таки насильно “витягується” з простору приватності в простір публічності – оскільки змушена співвідноситися протягом певного часу з тими змістами, що транслуються згаданю аудіопродукцією.

Отже, приватність є дуже важливою умовою збереження Я особистості. Переживання власності на територію (свою оселю перш за все), пов’язане з почуттям приватності, є дуже важливим: воно забезпечує особистості почуття власної гідності, вартості, самоцінності. Якщо цього немає, формується підвищена залежність, невіра у свої сили, сліпа орієнтація на оточення.

Хоча у різних людей різною мірою виражена потреба в приватності, її обмеження зазвичай негативно позначаються на внутрішньому світі людини, руйнують його. Регулярна депривація потреби в приватності (у повсякденному житті) зумовлює серйозні особистісні аномалії.

Соціальна система, що панує в нашій країні, на жаль, побудована так, що прагне радше обмежувати приватність, принаймні, людей незможних, яких більшість у нашому суспільстві, що, загалом, підриває стабільність останнього.

Таким чином, можемо констатувати, що успішність і перспективність побутування та розвитку як кожної окремо взятої особи, так і цілого суспільства, значною мірою зумовлюється рівнем захищеності приватності першої та оптимальністю реально діючих регуляторів розподілу і закріплення приватної власності у відповідному соціумі. Окремо, на завершення, слід зазначити, що як і в усьому, “істина міститься не в тотальності, а в мірі”, отже принципово важливим є питання визначення оптимальної міри вираженості і втілення індивідуальної приватності та приватної власності в різних істотних сферах суспільної життєдіяльності того чи іншого соціуму. Та це вже предмет іншої аналітичної розвідки.

1. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
2. *Добрович А.Б.* Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А.Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 207 с.
3. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / за ред. В.В. Москаленко.* – К. : Український Центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с.
4. *Кэпрару Г.* Мать и дитя / Г. Кэпрару, Е. Кэпрару. – Кишинев : Штиинца, 1992. – 603 с.
5. *Пайпс Р.* Собственность и свобода / Р. Пайпс. – М. : Московская школа политических исследований, 2001. – 415 с.
6. *Пиз А.* Язык телодвижений / А. Пиз. – Луганськ : Глобус, 1998. – 199 с.

The biogenetic sources of ownership feeling and its phenomenological modi in early ontogenesis are revealed in the article. The problem of violation of one's own property is every-day life as the derivative of deprivation of person's property feeling is actualized.

Key words: ownership feeling, property, personality, every-day life

УДК 316.6: 057.875

Марія Боднар

СИМВОЛІЧНІ ФОРМУЛИ ЕТНОСУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті з'ясовується зміст та особливості окремих символічних формул етносу, які містяться у пласті колективного несвідомого, окреслюється ймовірний вплив архетипного конструкту на особистісне зростання студентської молоді.

Ключові слова: символічні образи етнічного, архетипи, самоактуалізація, особистісне зростання студентської молоді.

Постановка проблеми. Генетична матриця етносу, своєрідний генетичний код, закарбований на рівні несвідомого упродовж століть, дають можливість безпомилково розпізнавати те своєрідне і неповторне, яке притаманне конкретній спільноті. Оригінальні символічні формули етносу зумовлюють розмаїття етнопсихологічних особливостей особистості, виявляючись у багатогранності її психічного життя. Постає питання, чи є архетипний пласт етносу вагомим чинником особистісного зростання, чи стимулює він до саморозвитку, самореалізації, самоактуалізації, чи навпаки – гальмує, унеможливує ці процеси? А якщо так, то у якому віковому періоді особливо актуальними і помітними є впливи етнічних особливостей на становлення особистості? Не претендуючи на дослідження генези проблеми у віковому аспекті, ми спробували з'ясувати особливості вияву етнічних формул етносу у студентському середовищі.

Відомо, що кожен етнос формує свою систему цінностей. І хоча за своєю природою у різних етносів вони мають немало спільного, проте в алгоритмах реалізації спостерігаються істотні відмінності. Існують певні „фільтри” на рівні архетипного пласту етносу, які, як припускається, можуть або стимулювати саморух до вищих цінностей, залишатися нейтральними, мало поміченими, чи, навпаки, гальмувати цей процес. Таким чином, може йти мова про певну регулятивну функцію несвідомих першооснов – архетипів як символічних формул конкретного етносу у процесі етнічної ідентифікації, формування етнічної свідомості та самосвідомості, ціннісно-сміслової сфери, національного характеру. Таким чином, дослідження архетипної структури психічного складу етносу та виявлення впливу символічних несвідомих структур на особистісне зростання видається нам актуальним та своєчасним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття „символ” (від гр. „simballein”) розуміється як „поєднання”, „зведення”. Його зміст розкривається через певні знаки, які вміщують у собі відповідні смисли. Дослідники вказують на багатозначність символу, неоднозначність розуміння його смислу. Для прикладу, П. Теслюк акцентує увагу на полівалентності змісту символіки [4]. Чи не тому, вважає Т. Яценко, практично неможливо створити відповідний каталог символів, адже „поняття „архетип” відтіняє функціональний і процесуально-практичний аспекти символізації змісту несвідомого та забезпечує синтезування образів колективного несвідомого з індивідуально-неповторним змістом у процесі вираження семантики несвідомої сфери” [8, с. 133].

Символіка різних народів має неповторну палітру. Й. Шамес зазначає, що у „символіці та ряді інших атрибутів міфології слов'янських народів ... найбільш функціонально наближеними до специфіки місцевої життєдіяльності... були постаті Аполлона та Діонісія” [6, с. 155]. Підтвердження сказаного знаходимо також у дослідженнях М. Костомарова, який зауважував, що Аполлон доносив до людей сяйво Сонця, а Діонісій дбав про дарунки Землі. До четвірки міфологічних культур К. Юнг, крім Аполлона та Діонісія, відніс ще Прометея та Епітемея.

Оскільки в нашому дослідженні особлива увага акцентувалась на ролі архетипів у структурі етнічного, то ми вважали за доцільне більш детально проаналізувати вплив доглибинно-психічного чинника на механізми формування особистості.

Відомо, що поняття архетипу зустрічаємо ще в працях Платона та Аристотеля в розумінні причинної зумовленості поведінки людини. Зокрема, Платон розумів їх як „ідеальні ейдоси”, Аристотель – як „ентелехію форми”, яка має глибинну, надіндивідуальну природу.

Розкриваючи сутність поняття „архетип”, К. Юнг зазначав, що він давніший, ніж культура, а тому не передається ні традицією, ні міграцією, ні мовленням. І хоча архетипи мають безліч символічних репрезентацій, форма їх при цьому єдина. Вони лежать в основі символіки творчості, ритуалів, казок, сновидінь, комплексів і не є спогадами особистості, а лише виявами колективної психіки. К. Юнг порівнював колективне несвідоме з повітрям, яким дихають усі, але яке нікому не належить. Повільна еволюція символічних форм сприяла розвитку „культурних” ідей та поведінки. Архетипи якраз і є взірцями мислення й бачення світу, а також своєрідної поведінки для конкретної групи, в тому числі й етнічної [7]. Проблема дії цих механізмів і нині недостатньо досліджена, а тому вимагає подальшого наукового обґрунтування.

Повертаючись до репрезентації символів та послуговуючись ідеями Е.Еріксона, підкреслимо їх життєво важливу роль в об'єднанні суспільства та забезпеченні внутрішньої єдності людської культури. Вчений також вказував на вияви символів у міфах, казках, снах, деяких розладах психіки. Таких символів, на його думку, небагато: Мати-Земля, Дитя, Воїн, Бог, народження, смерть [9].

Найважливішою сутністю етносу є його ядро, „самість”, де акумулюється сукупність різноманітних архетипів. Передача наступним поколінням найістотніших ознак етносу, які закладені в архетипах, здійснюється, на думку В.Вернадського, через своєрідну „трубку життя”.

Заслуговує на увагу трактування етнічного у працях О. Кульчицького, який надавав особливого значення впливові „доглибинної психології” на розвиток особистості. Можемо підмітити співзвучність ідей ученого з розумінням „персонального несвідомого” З. Фройдом та трактуванням „колективного несвідомого” К. Юнгом. О. Кульчицький доходить висновку, що саме „доглибинна психологія” безпомилково дає можливість розпізнати „комплекс меншовартості” або „комплекс кривди” українського народу, який і є виявом особистого несвідомого. До українського колективного несвідомого він відносить архетип „доброї, ласкавої, родючої Землі”, „magna mater – добру землю, Деметру” [2, с. 55]. Характеризує вчений і архетип Богині-Матері, який став етнічною домінантою українського національного характеру. Ним робляться висновки про вагомий роль архетипу Матері у вихованні дітей, її домінування в житті української сім’ї.

Погоджуючись із думкою О. Кульчицького про вплив на українську психіку доглибинно-психологічних факторів, Б. Цимбалістий додає до них культурно-антропологічні, які розкривають механізми передачі національних рис від покоління до покоління [5]. Він також підкреслює роль у формуванні національної психіки жінки-матері, до якої звернена особлива любов дітей упродовж усього життя. Символи „Україна-мати”, „ненька Україна” характеризують вияви патріотизму як відданості дітей матері.

Сучасна дослідниця О. Донченко, розглядаючи проблеми архетипової структури психіки, послуговується терміном „соціетальна психіка”, сутність якої розуміє як своєрідний „каркас”, на якому вибудовуються суспільна психологія, свідомість, культура і який є ґрунтом для прийняття чи неприйняття тієї чи іншої ідеології. Соціетальна психіка трактується „як історико-культурний словник даного соціуму, в якому ще не всі терміни (знаки, ознаки) дешифровані і в якому народжується індивід, що досягає через своє мікросередовище „внутрішню мову” всього суспільства” [1, с. 75]. Формується генетична матриця певного народу, яка передається з покоління в покоління. У зміст такої психіки включаються також кліматичні, географічні, ландшафтні умови життя народів, традиційні форми задоволення основних потреб, певні духовні спрямування тощо.

Таким чином, символічні формули етносу, відображені в архетипах колективного несвідомого, ймовірно, запускають певні регулятивні механізми формування особистості, що окреслює коло питань для різнопланових досліджень.

Метою дослідження є з’ясування змісту та сутності окремих символічних формул етносу, які містяться у пласті колективного несвідомого, окреслення ймовірного впливу архетипного конструкту на особисті-

сне зростання; виокремлення змістових характеристик такого впливу на самоактуалізацію студентської молоді.

Особистий внесок автора у розв'язання досліджуваної проблематики. На реалізацію мети дослідження ми використали діагностичний інструментарій, який включав етнопсихологічне інтерв'ю, авторську анкету, серію психомалюнків. Оскільки у структурі етнічного, за нашим припущенням, вагома роль належить архетипним елементам, то у процесі дослідження було зроблено акцент на вивченні символічних образів, які існують на рівні колективного несвідомого.

Досліджувався вплив ландшафтно-географічного чинника, особливостей природного оточення на формування етнопсихологічного конструкту молодих людей. Серед символічних образів етносу було виокремлено „щедру родючу Землю”, „суворі недоступні Гори”, „тихе ласкаве Море”, „дрімучий таємничий Ліс”. Дослідження проводилося серед студентів Кременецького гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка. За результатами діагностики найвищий ранг серед запропонованих символічних образів займає образ „щедрої родючої Землі” (40,4%), найнижчий – образ „суворок недоступних Гір” (16,1%).

Для того, щоб простежити вияви архетипу Матері як етнічної домінанти національного характеру українців, ми зробили спробу з'ясувати роль окремих членів сім'ї у становленні особистості, серед яких було визначено такі: „мати”, „батько”, „старше покоління”, „інші члени сім'ї”. За результатами опитування студентів чітко простежується домінантна роль матері – 59,6% респондентів відводять їй головну роль. Батько є найважливішим у родині на думку 22,6% студентів, старше покоління – 6,7%.

Вивчаючи архетипні формули українського етносу, ми зробили спробу дослідити особливості символічної репрезентації українського етносу через психомалюнок. Первинний аналіз психомалюнків здійснювався за допомогою етнопсихологічного інтерв'ю. Для нас було важливим розуміння малюнка самим автором, тому після завершення роботи з кожним студентом проводилась індивідуальна бесіда, у ході якої він розкривав зміст символів, обґрунтовував їхнє значення, мотивував вибір кольорів. Вторинний аналіз малюнків пов'язувався з нашою інтерпретацією графічних робіт, які ми наповнили „відчуженим” від автора змістом. Незважаючи на множинність репрезентації найбільш загальних символів („колективного несвідомого”), нам вдалося виявити спільні тенденції групового матеріалу. Основні символи розмежовано за трьома рівнями і виокремлено типи мотивації, яка спонукала до зображення тих чи інших символів.

На першому рівні спостерігалась репрезентація ландшафтно-звичаєвих символів. Зазначені символи інтерпретувались як символи „малої”, „етнічної” батьківщини. Структуруючи відображені символи, ми виділили такі основні групи: символи рослинного світу (субсимволи „верби і калини”, „колоска і короваю”, „квітучого краю”); символи побуту українського етносу (субсимволи „національного одягу”, „вишито-

го рушника”, „української хати”); символи явищ природи (субсимволи „неба”, „землі”, „сонця”, „веселки”). Первинне середовище формування етнічної самосвідомості доповнюють явища природи. Зміст архетипних символів на цьому рівні пов’язується з образами міфів та казок. Говорячи про основи давньої української міфології, І. Нечуй-Левицький зазначав, що це „були небесні з’явища, котрі більш од усього вразили фантазію і мисль народу” [3, с. 3]. Допускаємо ситуацію, коли молода людина може і залишатись тривалий час на вказаному рівні, переживаючи майже первісне злиття з навколишнім, особливо з природою рідного краю.

У психомалюнках другого рівня чимало символів „страждання”, які свідчать про внутрішню роботу, активність, усвідомлення, що підвищує прагнення студентської молоді до злиття зі своїм етносом. Цей рівень характеризується появою певної афективно-експресивної сторони у зображенні символів. Підвищення рівня етнічної самоідентифікації студентської молоді при цьому поєднується з переживанням певної кризи. Виплекавшись в умовах казково-ландшафтного оточення „малої батьківщини”, засвоївши барви і форми рідної флори та фауни, збагатившись звичаєво-фольклорними символами етносу, молода людина у становленні своєї етнічної свідомості постає перед життєвим вибором. Простуючи у розвитку своєї етнічності, молода людина повинна „перехворіти”, „перестраждати”, активно включитись у процес злиття з етносом. Щоправда, аналіз проєктивних психомалюнків засвідчує, що така ситуація спостерігається не завжди. Якщо символи ландшафтно-звичаєвого типу зустрічаються абсолютно у всіх малюнках, то символи внутрішньої роботи, „страждання” мають місце лише у 40% робіт. Отже, „піднімається” на вищий виток лише частина студентства. Характеризуючи другий рівень і аналізуючи символи „страждання”, ми виділили такі групи символів: „знак біди”, „елементи зброї”, „краплі крові”, „ланцюги неволі”, „латана свитина”, „сльози очищення”.

Простежується і риса кордоцентризму, яка виявляється в психомалюнках у дещо загостреному вираженні. Краплі крові, розбите серце, яке розривається кігтями орла, закривавлений меч – усе це пов’язується не стільки з фізичним болем, скільки з душевною мукою. Боляче реагують респонденти і на нестатки свого народу. Синдром „латаної свитини” виявляється у зображеннях не лише одягу, а й традиційних українських хатин, національного стягу. Прагнучи звільнитись від страждань, студенти малюють „сльози очищення”. При цьому плаче не лише красуня-українка, а й колосок, верба, пуп’янок квітки і навіть нежива природа. Переживши явище катарсису, здолавши душевне сум’яття, окремі студенти з оптимізмом прогнозують майбутнє: небо світлішає, хмари розвіюються, дорога вирівнюється, річка очищується, вікно відкривається.

Третій рівень психомалюнків інтерпретує ситуацію вибору символів „надії” і передбачає досить високий рівень етнічної самоідентифікації. На сходинку третього рівня піднімається, за нашими дослідженнями, лише кожен п’ятий респондент. Серед розмаїття символів цього ти-

пу ми виділили „свічку очікування”, „птаха сподівання”, „дорогу життя”, „ріку майбутнього”, „церкву спасіння”, „годинник часу”. Субсимволом „свічки очікування” є сонячне проміння, що пробивається крізь хмари, веселка тощо. „Ріка майбутнього” в ретроспективі має домішки крові, темну палітру, а згодом світлішає, очищається, вселяючи надію. Спасіння через віру, релігію репрезентоване у психомалюнках зображенням ореолу, німбу святості. Окремі студенти надіються на позитивні часові зміни – годинник часу в майбутньому містить світлий і чистий пісок.

Таким чином, дослідження особливостей символічної репрезентації українського етносу через психомалюнок є продуктивним і дає змогу виявити архетипні формули студентської молоді.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у структурі ціннісно-сислової сфери студентської молоді виокремлюється етнопсихологічний компонент, в основу якого покладено доглибинно-психологічні символічні формули етносу, які значною мірою визначають спектр типологічних національних рис та окреслюють можливості самоактуалізації студентської молоді. Дослідження архетипного пласту етнічного і слугуватиме перспективою наших подальших розвідок.

1. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика: монографія / О. Донченко, Ю. Романенко – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
2. *Кульчицький О.* Світовідчуття українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
3. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький / Ескіз української міфології. – К. : АТ „Обереги”, 1992. – 88 с.
4. *Теслюк П.В.* Полівалентність змісту символіки тематичних психомалюнків: Іс... канд. психол. наук : 10.00.07. / П.В. Теслюк – Черкаси, 2000. – 234 с.
5. *Цимбалістий Б.* Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
6. *Шамес Й.А.* Культурально-темпераментна архетипіка в психологічних детермінантах професійної спрямованості студентів / Й.А. Шамес // Нові технології навчання: [наук.-метод. зб. / ред. кол.: В.О. Зайчук, О.Я. Савченко, М.Ф. Дмитриченко та ін.] – К. : НМУВО, 2002, вип. 33. – С.155.
7. *Юнг К.Г.* Архетип и символ / К.Г. Юнг ; [пер. с англ. и нем.] – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
8. *Яценко Т.С.* Психологічні основи групової психокорекції: навч. посіб. / Т.С. Яценко – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
9. *Эриксон Э.Г.* Идентичность: Юность и кризис / Эриксон Э.Г. ; [пер. с англ.] – М. : Издательская группа „Прогресс”, 1996. – 344 с.

The article reveals the subject-matter and peculiarities of certain symbolic formulas of ethnic community which are located in the collective subconscious layer. The possibility of the archetype construct influence on the personal development of student's youth has been outlined.

Key words: symbolic ethnic images, archetype, self-actualization, personal development of student's youth.

УДК 159.922.4

Наталія Савелюк

ТЕРИТОРІАЛЬНА ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються філогенетичні, етнопсихологічні та феноменологічні аспекти територіальної прив'язаності особистості до країни проживання як вагомого чинника у становленні її громадянської ідентичності. Аналізується феноменологія відповідного переживання, виявлена та охарактеризована за допомогою констатувального психосемантичного експерименту на прикладі вибірки студентської молоді.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадянська свідомість і самосвідомість, територіальна прив'язаність, психосемантичні структури свідомості, студентська молодь.

Постановка проблеми. Вже майже 20 років минуло від тієї пам'ятної події, коли Україна як держава офіційно здобула свою політичну незалежність. Відтоді – часовий проміжок, насичений численними сподіваннями і зневірою. Загалом, якщо вірити результатам соціологічних опитувань і просто здоровому глузду, на відміну від ейфорії перших років незалежності відбуваються процеси збайдужіння української спільноти до певних демократичних досягнень і посилення ностальгії за авторитарною владною „рукою”. Проте це – далеко не найгірший феномен. Адже, якщо ще десятиріччя тому про Схід, Захід, Південь України згадували переважно в економіко-географічному аспекті, то упродовж останніх років, на жаль, – вже частіше у контексті ідеологічного протистояння. Віртуальне чи об'єктивне – у будь-якому випадку воно є загрозливим явищем.

У зв'язку із вищезазначеним виникає ряд надто болючих та актуальних для нас запитань, які потребують системного, міждисциплінарного осмислення. Чому, наприклад, саме в роки незалежності України спровокувався її етнорегіональний поділ як власне культурно-ідеологічний? Це – наслідок зовнішнього впливу нав'язливих „старших братів” чи все ж таки спровоковані внутрішніми чинниками симптоматичні „виразки”? І який важливий пункт не враховано при закладанні фундаменту загальнодержавної стратегії розвитку?

Якщо відкинути загальновідомі історичні, політичні та економічні фактори, що вочевидь посприяли помітному ціннісно-орієнтаційному розколу української спільноти, то неодмінно залишиться ще один чинник, пов'язаний із переживанням суб'єктом (індивідуальним або колективним) своєї внутрішньої гомогенності та зовнішньої гетерогенності з „не такими як я, як наш”. Отже, щоб відшукати духовний стрижень для істинного загальнодержавного об'єднання, необхідно дослідити та врахувати вже сформовані ментальні структури, які лежать в основі цілісного громадянського „ми”-почуття. Ось у цьому контексті і стає нагаль-

ною необхідністю психологічний концептуальний простір та відповідний емпіричний інструментарій.

Основною метою цієї статті, як складової окресленої вище проблематики, є обґрунтування значення територіальної прив'язаності як однієї з базових для формування повноцінної громадянської ідентичності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед зауважимо, що ще на початку минулого століття відомий ідеолог українського консерватизму В.К. Липинський розглядав розвиток так званого „територіального патріотизму” як найкращий засіб подолання усіх деструктивних щодо державотворення сил [2]. Під цим поняттям згаданий діяч розумів почуття солідарності між усіма постійними мешканцями України незалежно від їх етнічного походження, віросповідання, належності до різних соціальних прошарків. Висловлюючись у межах семантики запропонованої В.К. Липинським ідеї, саме „земля”, „рідна земля” в її ціннісному відображенні повинна бути тим буттєвим елементом, що об'єднує не просто національну, а загальнодержавну спільноту в цілісність.

Проаналізувавши ряд нечисленних досліджень, які хоча б побіжно торкаються окресленої проблематики, можемо вказати на декілька базових її аспектів: філогенетичний, етнопсихологічний, особистісно-онтогенетичний. Зокрема, філогенетичний ракурс аналізу виникає у контексті біосоціальних вимірів функціонування особистості, котрі зумовлені способом життя усіх соціальних тварин загалом.

Цікавою в цьому відношенні є концепція соціального організму М.О. Ричкова [4]. Він зазначає, що прив'язаність до певного місця проживання у тваринному світі забезпечується конкретним етологічним механізмом наочіння – імпрінтингом, який можна вважати біологічним фундаментом феномену територіальності видів. Як відомо, період імпрінтингу триває переважно на ранніх стадіях існування індивіда, внаслідок чого із плином часу він прагне повертатися у місце дитинства. Таке збереження в довготривалій пам'яті певної території як „рідної” особливо яскраво можна спостерігати на прикладі птахів, які кожного року здійснюють складні сезонні міграції, навесні неодмінно повертаючись на свою „батьківщину”.

Етнонаціональний аспект аналізу предмету нашого наукового інтересу пов'язаний із традиційним визначенням понять „етнос” і „нація”, де згадується про спільність історичного походження і проживання в межах певної території. Як зазначає Е.Д. Сміт, кордони нації зазвичай переживаються через історичні спогади, значно насичені міфологемами панівного етносу: наприклад, міфами про заснування, про так звану „золоту добу”, героїчні звитяги пращурів тощо [5]. І хоча з плином часу в межах відповідної території закономірно виникають регіональні підсистеми, проте спільна міфологічно-історична пам'ять, на думку Е.Д. Сміта, залишається вагомим духовним осерддям для об'єднання великої спільноти. Дана концепція стосується й української нації, оскі-

льки, не зважаючи на очевидну строкатість усіх тих численних етносів, які крізь століття і тисячоліття населяли окреслену сучасними кордонами територію, наші історики та ідеологи на прикладі різних фактів доводять давню неперервність формування власне українства.

Особистісно-онтогенетичний аспект розгляду територіальної прив'язаності можна розглядати із врахуванням як вже згаданих механізмів соціального наuczіння, так і впливу цілеспрямованого національного та громадянського виховання. Головною метою та результатом подібних процесів повинно бути усвідомлення того, що та чи інша особа є органічною часткою більшої соціальної спільноти, поза якою індивід – наче „дерево без свого коріння” або „пташка, що випала із гнізда”. Проблема ж тут полягає в тому, наскільки значущим є сам цей факт для кожної конкретної особистості, тобто як він переживається на рівні суб'єктної активності.

Зауважимо, що в сучасній українській психолого-педагогічній думці при аналізі громадянської ідентичності, громадянської свідомості та самосвідомості увага традиційно акцентується насамперед на її національних, сімейних, політичних, правових, екологічних, етичних, естетичних, валеологічних складових. Пріоритет зазвичай при цьому надається саме національним вартостям, які передбачають небайдуже ставлення до єдиної державної мови та національної символіки (традицій, одягу, обрядовості тощо) [1].

При цьому незаслужено залишається поза фокусом ретельнішого дослідження фактор територіальної прив'язаності особистості до країни свого проживання. Натомість саме його ми розглядаємо як системоутворювальну ознаку розвиненої громадянської ідентичності. Територіальна прив'язаність, на нашу думку, створює ту феноменологічну площину, в межах якої перетинаються та водночас розмежовуються національна і громадянська свідомість особистості. Адже, якщо розглядати поліетнічні країни, якою, зокрема, є і Україна, то в межах усього їх простору власне національна свідомість не завжди виступає утворенням, що об'єднує громадян. Це стосується, наприклад, таких різних за своїми духовними цінностями спільнот, як власне українці та кримські татари.

Таким чином, проаналізувавши попередні наукові розвідки та окресливши виявлену прогалину, ми вирішили дослідити феноменологію територіальної прив'язаності українців до країни свого проживання. З цією метою було залучено психосемантичний інструментарій, котрий дає змогу досліджувати внутрішні переживання суб'єкта в їх структурно-поняттєвих взаємозв'язках. Зауважимо, по-перше, що термін „територіальна прив'язаність”

– наразі робочий конструкт; по-друге, надалі ми вживатимемо поняття „громадянська свідомість”, а не „громадянська ідентичність”, оскільки перше з них ширше та ближче до концептуальної сфери психосемантики.

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Психосемантичне дослідження проводилося на вибірці студентської молоді західного,

центрального та східного регіонів України, до складу якої у кінцевому підсумку увійшло 609 осіб. Воно передбачало 2 етапи: формулювання самими студентами суджень громадянського змісту через методичний прийом „незавершених речень” із наступним їх узагальненням (до 50 варіантів) та оцінювання отриманих таким чином висловлювань у чотирьох ідентифікаційних контекстах – „ідеального громадянина моєї держави”, „реального громадянина моєї держави”, „Я-ідеального”, „Я-реального”. При цьому використовувалася спеціально розроблена градуальна шкала.

Внаслідок зазначеної процедури були отримані первинні дані, які заносилися у відповідні чотири матриці. Після цього вони були піддані процедурі факторного аналізу. Факторизація занесених у матрицю змінних здійснювалася за допомогою пакету комп’ютерних програм „Statistica” („SPSS”). З метою відбору значущих факторів використовувався відомий критерій Кайзера, за яким для аналізу беруться тільки такі фактори, власні значення яких більші за 0,7. Питання про внесення певного конкретного твердження до тієї чи іншої факторної групи розглядалося на основі показника навантаження даного твердження в її складі не меншого за 0,4. Інтерпретація кожного фактора та надання йому відповідної узагальнювальної назви здійснювалися через пошук смислового інваріанту, який споріднює у свідомості досліджуваних відповідні судження.

Якщо ж перейти від мови формально-математичного опису до висловлювань у межах психологічних уявлень, то таку процедуру необхідно розглядати як спробу емпатійного проникнення в індивідуальний або колективний суб’єктний простір. При цьому залучення факторного аналізу виступає способом відтворення тих категоріально-смилових систем, які дуже часто є латентними не тільки для навколишніх людей, а й для самого їх носія.

Ми також усвідомлювали, що встановлення спільної смислової основи (латентної змінної) кожної з виокремлених факторних груп є значною мірою гіпотетичною справою, тому інтерпретацію результатів факторного аналізу доповнювали додатковими дослідженнями: асоціативним експериментом, тестуванням (проективного характеру), опитуванням.

Внаслідок факторного аналізу даних, отриманих у контексті ідентифікації „ідеальний громадянин моєї держави”, було виокремлено 12 відносно ортогональних категоріально-смилових основ такої ідентифікації, значущих за критерієм Кайзера. Судження, що найбільше нас цікавлять, в даному випадку увійшли до складу семантично найвагомішого першого фактору (зумовлює 28,79 % дисперсії), який у зв’язку із цим було проінтерпретовано як „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною та підтримка її традиційної національної культури (насамперед, духовно-релігійної)”. Поряд із власне „територіальними” сюди увійшли висловлювання й іншого змісту: народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,7); входити до складу історично національної

церковної общини (0,66); відраджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,65); мати батьків, дідів, прадідів, які також народилися, жили, живуть на цій же землі (0,57); купувати товари переважно національного виробника (0,55); носити національний одяг (хоча б деколи) (0,53); уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,49); готувати, їсти національні страви (0,43).

Таким чином, при осмисленні студентством абстрактного ідеалу громадянськості найважливішою категоріально-сисловою його основою виявилось українське історично-територіальне походження та підтримка національних традицій. По-іншому відповідний фактор можна назвати як „Національно-територіальний консерватизм у громадянській поведінці”. Цікаво, що сюди не увійшли твердження „спілкуватися державною мовою” або хоча б „шанувати державну мову”. Натомість з національних символів громадянської єдності були названі церква, одяг і страви.

Внаслідок експериментальної ідентифікації „реальний громадянин моєї держави” було виокремлено тільки 4 значущі фактори. „Територіальні” судження тут увійшли до складу вже лише третього, значно слабшого фактору (2,42 % дисперсії) – „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною та підтримка її традиційної національної культури”: купувати товари переважно національного виробника (0,67); народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,66); відраджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,66); носити національний одяг (хоча б деколи) (0,65); входити до складу історично національної церковної общини (0,59); наслідувати у своїх вчинках національних героїв (0,58); уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,56); готувати, їсти національні страви (0,55); мати батьків, дідів, прадідів, які також народилися, жили, живуть на цій же землі (0,49); підтримувати національну культуру (читати вітчизняні книги, дивитися фільми, слухати музику і т.д.) (0,47); працювати в ім'я своєї Батьківщини, на благо своїх співвітчизників (0,42); бути наділеним національним менталітетом (національним характером, рисами, звичками і т.д.) (0,41); брати активну участь у громадському житті своєї країни (входити до складу певної політичної партії, брати участь у мітингах і т.д.) (0,41).

Варто зазначити, що описаний фактор за 8 вербальними шкалами, які увійшли до його складу, збігається з першим фактором ідентифікації „ідеальний громадянин моєї держави”. Проте в даному випадку помітно змінюються факторні навантаження відповідних тверджень та урізноманітнюється семантика національних вартостей. Загалом можна стверджувати, що при осмисленні образу „типового” співгромадянина категоріально-сисловою основою „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною та підтримка її традиційної національної культури” суттєво втрачає свою суб'єктивну значущість, хоча і стає дещо більш „діяльнісною”.

В результаті обробки даних, одержаних у спосіб самоідентифікації з „Я-ідеальним”, було виокремлено 11 значущих факторів. Як і у випадку з „ідеальним громадянином”, судження, що цікавлять нас, увійшли

до складу першого фактору (28,93 % дисперсії) – „Підтримка традиційної національної культури Батьківщини та територіальна ідентифікація з нею”: купувати товари переважно національного виробника (0,69); носити національний одяг (хоча б деколи) (0,67); відроджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,6); наслідувати у своїх вчинках національних героїв (0,59); уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,56); підтримувати національну культуру (читати вітчизняні книги, дивитися фільми, слухати музику і т.д.) (0,5); готувати, їсти національні страви (0,48); народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,47); працювати в ім'я своєї Батьківщини, на благо своїх співвітчизників (0,42); брати активну участь у громадському житті своєї країни (входити до складу певної політичної партії, брати участь у мітингах і т.д.) (0,4).

За 6 вербальними шкалами даний фактор збігається з першим і, отже, є також найвагомим фактором „ідеального громадянина своєї держави”. Поряд із цим між ними спостерігаються окремі суттєві відмінності: насамперед за факторними навантаженнями аналогічних тверджень, що відображено у перестановці місцями двох складових у „дзеркальних” назвах провідних основ експериментальної ідентифікації та самоідентифікації („територіальної ідентифікації” та „підтримки традиційної національної культури”).

Іншими словами, у контексті „Я-ідеального” студентства значущість тверджень про територіальну прив'язаність до країни проживання відходить на задній план поряд із певним зростанням вагомості національних орієнтирів. Зауважимо також, що тут цілком зникає увага до українського історичного коріння та духовно-релігійних цінностей (адже „наявність пращурів з цієї ж землі” та „належність до національної церкви” взагалі не увійшли до складу відповідного фактору).

Таким чином, особистісні прагнення („мій власний ідеал”) дослідженого студентства виглядають як більш матеріалізовані та емансиповані, порівняно з його уявленнями про абстрактний ідеал громадянськості (тобто ідеал „для когось іншого”). Загалом усвідомлюючи (в найширшому розумінні цього терміну), що „ідеальна” громадянськість повинна містити на першому місці саме територіально-духовну прив'язаність до землі своїх пращурів, наша молодь слабо бажає або й не бажає взагалі втілювати відповідну чесноту власною поведінкою. Ми умовно назвали це феноменом „схвалення діаспорного варіанту збереження української національної ідентичності”.

В результаті обробки даних, одержаних у спосіб громадянської самоідентифікації з „Я-реальним”, було виокремлено 13 факторів. І тільки шостий з них (2,88 % дисперсії) – „Територіальна ідентифікація з Батьківщиною” уявляти своє майбутнє життя лише у межах Батьківщини (0,73); народитися та постійно проживати на території своєї держави (0,65); відроджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон на заробітки (0,44).

При цьому варто зауважити, що у контекстах „ідеального громадянина моєї держави” та „Я-ідеального” перелічені твердження увійшли до складу першого – найвагомішого – факторного угруповання в поєднанні з тими вербальними шкалами, які несуть у собі семантику історично-національної ідентифікації. Останнє стосується і „реального громадянина моєї держави», хоча там „територіальний” фактор й опинився лише на третій позиції. Тут же територіальна прив’язаність до Батьківщини, найбільше втративши свою суб’єктивну значущість, ще й позбавилася національного сенсу. А оскільки ми аналізуємо громадянське „Я-реальне”, то це свідчить на користь визнання українською молоддю її можливості виїзду за кордон як такого вчинку, який незалежний щодо підтримки національної ідентичності. Залишається тільки питання: а хто ж тоді буде тут розбудовувати власну українську державу?

Висновки і перспективи наступних досліджень. Отже, саме територіальну прив’язаність особистості необхідно розглядати як свого роду „лінію вододілу” у концептосфері понять „громадянська ідентичність” і „національна ідентичність”, що перетинаються за своїми означеннями. Зокрема, як дають змогу стверджувати результати констатувального психосемантичного експерименту, особа із високим рівнем національної свідомості не завжди матиме відповідну громадянську свідомість (якщо, наголосимо, системоутворювальною ознакою останньої розглядати вже згадану „прив’язаність”). Тому перспективою наступних наукових розвідок є поглиблене міждисциплінарне дослідження чинників становлення територіальної прив’язаності.

1. *Боришевський М.Й.* Розвиток громадянської спрямованості особистості / М.Й. Боришевський, Т.М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 186 с.
2. *Вільчинський Ю.* В’ячеслав Липинський – до української нації через українську державу / Ю.Вільчинський // В’ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ – Філадельфія, 1994. – С. 91 – 97.
3. *Климчук В.О.* Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В.О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 43 – 48.
4. *Ричков О.М.* Суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ikt.at.ua/load/4>.
5. *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність / Е.Д. Сміт – К. : Основи, 1994. – С. 28 – 51.

The article deals with philogenetic, ethnopsychological and phenomenological aspects of individuality’s territorial differentiation based on country residence as the major factor in shaping out one’s civic identity. The phenomenology of the corresponding social experience revealed by means of the constative psychosemantic experiment conducted on certain students groups is being analyzed.

Key words: civic identity, civic consciousness and self-consciousness, territorial differentiation, psychosemantic structures of consciousness, students youth.

УДК 37.015.3:159.922.7

Оксана Кормило

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ МОТИВАЦІЇ УЧІННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Розглядається проблема розвитку мотиваційної сфери молодших школярів з позиції аксіопсихологічного підходу в персонології З. С. Карпенко. Пояснюється мотиваційна функція емоцій та цінність емоційного фактору в учінні школярів. Представлена експериментально-методична розробка з оптимізації потребово-мотиваційної сфери молодшого школяра в процесі учіння.

Ключові слова: молодший школяр, мотив, емоції.

Потребово-мотиваційна сфера особистості виступає тією рушійною силою людської поведінки, яка в своїй сукупності становить “ядро особистості” (за О.М. Леонтьєвим, С.Л. Рубінштейном), “переживання суб’єктивно цінної поведінки” (за І.В. Імедадзе) і визначає характер розвитку особистості.

Складність і багатогранність проблеми мотивації обумовлюється великою кількістю підходів до розуміння її сутності, природи, структури (В.Г. Асєєв, Дж. Аткінсон, В.К. Вілюнас, В.І. Ковальов, О.М. Леонтьєв, А. Маслоу, П.В. Симонов, Д.Н. Узнадзе, Г. Холл, Х. Хекхаузен, П.М. Якобсон та ін.).

Даний аспект дослідження є одним із найбільш вивчених у царині психологічних знань, зауважує А.О. Реан, та незважаючи на численні теоретичні та експериментальні дослідження, єдності поглядів щодо вирішення цієї проблеми у сучасній психологічній науці не існує. Спостерігаються суперечності в поглядах про взаємозв’язок потреб і мотивів, про роль свідомості у мотивації і т. ін. [9, с.78].

Керуючись поглядами науковців-психологів (Н.Х. Барамідзе, Л.І. Божович, С.С. Занюк, О.М. Леонтьєв, А.К. Маркова, М.В. Матюхіна, В.І. Селіванов та інші), відзначимо, що в якості мотиву можуть виступати предмети зовнішнього світу, уявлення, ідеї, почуття і переживання. Тобто все, в чому знаходить своє втілення потреба.

Зауважимо і те, що поняття “мотив” і “мотивація” не є ідентичними. П. Мілнер у результаті психофізіологічних досліджень термін “мотивація” використовував для позначення будь-якого збудника: мотиву, потреби, потягу, навіть стимулу, який впливає на людину або тварину [8, с.36]. Неоднозначність спостерігається і щодо класифікації мотивів, яку можна пояснити різними підходами до розуміння сутності мотиву.

Не ставлячи собі за мету заглиблення в методологічні аспекти проблеми мотивації, ми позиціонували свою роботу як експериментально-методичну розробку з оптимізації розвитку потребово-мотиваційної сфери молодшого школяра в процесі учіння.

Ми виходили з дослідження динамічної системи особистісних смислів, проведеного З.С. Карпенко. У систему особистісних смислів, згідно з її теорією аксіопсихіки, входять: ціннісно-сміслові (життєві)

відношення, смислоутворювальний мотив і диспозиція поведінки [4, с. 8]. При цьому під мотивом розуміється “переживання суб’єктивної цінності поведінки, взятої в цілому, - в її ситуаційних і потребних компонентах” (І.В. Імедадзе), але це не лише “внутрішнє усвідомлене спонукання, що виражається в готовності людини до активності (дії, вчинку), а й процес, який “запалюється” і “згасає” в досягненні мети” [4, с. 10]. За Є.П. Льїним, можна виділити окремі стадії формування мотиву. До першої стадії відносяться компоненти потребного блоку (збудники мотивації – З. К.) – це бажання, хотіння, потяг, пристрасть, нужда, які мають пояснити, чому в людини з’явилося спонукання щось зробити. З віком змінюється не тільки структура мотивів, але їх зміст за рахунок зміни домінуючих мотиваторів, зокрема домінуючих потреб. Відомо, що до кінця дошкільного дитинства у дитини формується сильна мотивація до навчання у школі. З’являється “внутрішня позиція школяра”, яка відображається у потребі дитини відвідувати школу, точно виконувати вимоги вчителя, успішно оволодівати новими знаннями, вміннями, навичками, приходити в школу з виконаними завданнями; потреба в хорошій оцінці, в похвалі та контролі дій з боку дорослих, особливо вчителя; потреба бути кращим, улюбленим учнем, потреба в постійному спілкуванні з учителем, друзями, однокласниками тощо [1; 2; 3]. Відмітимо і те, що розвиток потреб молодшого школяра відбувається у напрямку домінування духовних потреб над матеріальними.

Друга стадія – “внутрішній фільтр” – це перебір тих чи тих цілей і шляхів їх досягнення, пов’язаний з нахилами, рівнем домагань, з урахуванням знань, умінь і навичок, ідеалів, переконань, установок, цінностей. Смісловим навантаженням цього блоку є пояснення – чому це спонукання почало реалізовуватися саме так (або чому суб’єкт відмовився від задоволення потреби).

Третя – цільова, пов’язана зі спонуканням до досягнення мети, прагненням, наміром. Суть смислового навантаження – для чого здійснюється та чи інша дія або вчинок, яких їх смисл [4, с. 10 – 11].

На початкових етапах учіння, в адаптаційний період, коли відбувається перехід до систематичного навчання, для першокласників характерне прагнення самоствердитись у якості учня. Дитина займає позицію “Я – учень”, яка, як правило, зумовлюється виникненням формального ставлення до процесу учіння, увага учнів зосереджується не на змістовій стороні навчання, а на тих вимогах, які пред’являє вчитель. Причому, за дослідженнями П.П. Калчева, у прагненні до нової соціальної позиції на початку навчального року спостерігається тенденція до негативної її реалізації – не бути дошкільником, а наприкінці року – до позитивної прагнення бути школярем [7, с. 190]. Ці ж міркування висловлювала Л.І. Божович, зазначаючи, що у дітей, які йдуть до школи, широкі соціальні мотиви характеризуються потребою старшого дошкільного віку – зайняти новий статус серед оточуючих, прагненням виконати пов’язану із цією роллю суспільно значущу діяльність [9, с. 24].

Соціальні мотиви у молодшому шкільному віці розвиваються “від загального недиференційованого розуміння соціальної значущості учіння, з якими дитина приходить у перший клас, до більш глибокого усвідомлення причин необхідності вчитися, до розуміння смислу учіння “для себе...” [6, с. 63]. Окрім того, широкі соціальні мотиви відповідають тим ціннісним орієнтаціям, котрі діти інтерналізують від дорослих, головним чином, засвоюють у сім’ї, дитячому садочку. Ці мотиви створюють певну соціальну установку (дитина розуміє, що необхідно гарно вчитись, завершити школу; розуміє, що знання необхідні для майбутнього), яка є важливою для успішного початку навчання [5, с. 25].

Проявом пізнавальних мотивів в учнів початкових класів є їх інтелектуальна активність. Дана група мотивів, за висловом Л.І. Божович, “народжена” власне учбовою діяльністю. До їх складу входять пізнавальні інтереси. Дослідження Л.І. Божович показали, що розвиток пізнавальних мотивів обумовлений впливом двох чинників: рівнем розвитку пізнавальної потреби, з якою дитина приходить до школи, та рівнем змісту й організації учбового процесу.

В основі розвитку пізнавальних інтересів знаходиться пізнавальна потреба, яка є похідною від потреби у зовнішніх враженнях та активності центральної нервової системи. До початку шкільного навчання зміст пізнавальної потреби становлять переважно побутові, а не наукові знання.

Велику увагу дослідженню активуючого впливу пізнавальних потреб учнів, які виникають у процесі їх учбової діяльності, приділяв С.Л. Рубінштейн. Він пропонував розрізнати інтерес до предмета та інтерес до процесу його вивчення [2, с. 98]. М.Ф. Морозов вказує на важливість розрізнати інтерес до пізнання (суто пізнавальний інтерес) та інтерес до певної діяльності. Він підкреслює, що й першокласники люблять читати, писати, тим самим демонструючи позитивне емоційне ставлення до діяльності учіння. Але це інтерес до процесуальної, а не змістової сторони учбової діяльності. Такий інтерес у поєднанні з цікавим поданням учбового матеріалу виступає передумовою формування дійсного пізнавального інтересу [9, с. 250 – 252].

Своєрідність розвитку пізнавальних мотивів, за А.К. Марковою, полягає в тому, що вони змінюються від інтересу до окремих фактів до інтересу до закономірностей, принципів. А в останні роки, як зазначає психолог, дослідження показали, що уже в середині молодшого шкільного віку може закладатися й інтерес до способів набування знань. У цьому віці з’являються і мотиви самоосвіти, але вони представлені простою формою – інтересом до додаткових джерел знань [5, с. 63].

Отже, із збільшенням обсягу навчального матеріалу в процесі учіння молодший школяр поступово проявляє інтерес до змістової сторони навчання, який позитивно впливає на характер пізнавальної діяльності.

Таким чином реалізується третя стадія формування мотиву (за Є.П. Ільїним) – цільова, на якій відбувається усвідомлення важливості здійснюваної діяльності.

Однією з основних особливостей мотивації учіння молодших школярів постає модальність домінуючих мотивів, що зумовлено емоційним ставленням учнів до розумової діяльності. Як показали результати дослідження М. Дригус, відмінності в емоційному ставленні молодших школярів до навчання спостерігаються не тільки на різних вікових етапах початкової школи, але й у межах однієї групи дітей з неоднаковою успішністю. Була встановлена наявність переважно позитивного емоційного тону в кожній групі учнів з різною успішністю, а також виявлено “чітку диференціацію ставлень школярів до навчання вже на початкових етапах шкільного життя” [8].

А.К. Маркова визначає три типи ставлення – негативне, нейтральне і позитивне; наводить чітку диференціацію останнього на основі включеності учнів у навчальний процес. Зокрема, позитивне ставлення школярів до учіння характеризують три групи показників:

I. Показники позитивного ставлення до учіння проявляються у поведінці дитини на уроці. До них відносяться такі ознаки: активне включення в учбову діяльність, жадібне сприймання пізнавального матеріалу, сильна зосередженість на матеріалі, що зацікавив, відсутність відволікань, домінування мимовільної уваги та ін.

II. Друга група показників проявляється в позаурочний час: після уроків учні оточують вчителя, ставлять запитання чи висловлюють власні думки з тієї чи іншої теми; спостерігаються бесіди і суперечки між учнями на тему, яка зацікавила тощо.

III. Третя група показників стосується влаштування життя: поведінка, вид заняття у вільний від школи час.

Показниками негативного ставлення до учіння є пасивність, байдужість, небажання проявляти активність, самостійність і т. ін. [5, с. 115 – 116].

Таким чином, емоційний компонент ставлення відіграє важливу роль у формуванні ставлення школяра до учіння, що у свою чергу впливає на формування потребово–мотиваційної сфери особистості у процесі учбової діяльності.

Коли ж зупинитися на аналізі значення емоцій у мотивації учіння школярів, то ще Р.У. Ліпер у “мотиваційній” теорії емоцій зазначав, що вони являють собою одну з форм мотивації, яка відповідає за спонукання поведінки, поряд з такими “фізіологічно зумовленими” мотивами, як голод чи фізичний біль. “Основними нашими мотивами є емоційні мотиви, особливо у теперішній час, коли, за словами А. Маслоу, досягнутий достатній рівень задоволення потреб в їжі, воді і фізичному комфорті. В умовах сучасного суспільства людина є сильно мотивованою істотою, і цей факт обумовлений саме емоційними процесами. Емоційні мотиви здатні значною мірою змінюватись в результаті навчання. Вони діють з урахуванням як віддалених, так і ближніх цілей... Таким чином,

саме вони найбільше відповідають вимогам людського існування”; емоційні процеси, як і перцептивні, протягом життя стають усе більш індивідуалізованими” [6, с. 147 – 148].

Мотиваційна функція емоцій пояснюється П.К. Анохіним, В.К. Вілюнасом, О. Кернбергом, О.М. Леонтьєвим, С.Л. Рубінштейном та ін.

Зокрема, С.Л. Рубінштейн писав, що емоції є суб’єктивною формою існування мотивації (потреб): “Виступаючи в якості проявів потреби – в якості конкретної психічної форми її існування, емоція виражає активну сторону потреби... Виникаючи ... в діяльності індивіда, емоція чи потреби, що переживаються у вигляді емоцій, є разом з тим стимулом до діяльності” [1, с. 104]. Емоції як первинна рушійна сила мотиваційної системи лежать в основі структурування інстинктивних потягів, які розглядаються Г. Ловальдом і О. Кернбергом, але вчені наголошують на тому, що заперечувати зв’язок емоцій з потребами і мотивацією не можна, так само, як і ототожнювати [1, с. 105].

Щодо умов виникнення емоцій, то О.М. Леонтьєв вважає: “...емоції виникають слідом за актуалізацією мотиву (потреби) і до раціональної оцінки суб’єктом своєї діяльності... навіть тоді, коли мотиви не усвідомлюються... вони все ж знаходять своє психічне вираження, але в особливій формі – в формі емоційного забарвлення” [9, с. 164].

О.Я. Чебикін, розглядаючи модель механізму емоційної регуляції учбової діяльності, на кожному з її етапів виділяє мотиваційні та емоційні рівні регуляції. Так, перший її етап співвідноситься з орієнтовно-мотиваційним компонентом учбової діяльності. Емоції відображають співвідношення зовнішніх мотивів успіху чи неуспіху реалізації стереотипних схем дій, що здійснюються заради цих зовнішніх мотивів. Первинний аналіз учбового завдання емоційно опосередковується і отримує чи не отримує закріплення у свідомості.

Другий – пов’язаний з виконавчим компонентом. Емоції відображають відношення між внутрішніми мотивами і кінцевим результатом (продуктом). Вони виконують функцію внутрішніх оцінок адекватності-неадекватності проміжних результатів досягнення мети.

Третій – рефлексивно-оцінний етап емоційної регуляції учіння. Емоції включені у гностичні процеси свідомості, проявляючись у творчому пошуку учбово-практичних дій [8, с. 28 – 29].

Підсумовуючи, слід сказати, що емоції, без сумніву, відіграють важливу роль в мотивації діяльності, в регуляції поведінки людини, але емоції – це не мотив. Як зазначає Б.І. Додонов, “емоції, без сумніву, включені в мотивацію нашої поведінки, але самі мотивами не є”. “Емоції, з точки зору інтересів людини, є свого роду оцінкою того, що відбувається поза і всередині нас” [7, с. 46 – 47].

Досвід показує, що учіння через переживання нерідко буває ефективнішим, ніж “сухе” засвоєння фактів. Ми не просто реагуємо на ті чи інші подразники середовища, ми пізнаємо їх через відчуття і сприймання, орієнтуючись на значення для нас цих подразників, відчуваючи при

цьому задоволення чи незадоволення, яке спонукає до подальших дій. Уже в елементарних актах пізнання – відчуттях – проявляється афективна чутливість, так званий емоційний тон відчуттів.

Окрім того, зі вступом дитини до школи пов'язані зміни в емоційній сфері, адже важливим новоутворенням молодшого шкільного віку є “формування нового рівня афективно-потребової сфери дитини, яка дозволяє їй діяти не безпосередньо, а керуючись свідомо поставленими цілями, моральними вимогами та почуттями” [2, с. 291].

Л.М. Мітіна, характеризуючи емоційний фактор при навчанні, виокремлює три позитивні емоції: радість, інтерес і здивування, які, на її думку, створюють справжнє багатство емоційних переживань, необхідних для розвитку особистості дитини, а також п'ять негативних: гнів, сором, страх, страждання, ворожість [7, с. 48]. Цінність позитивних емоцій полягає в тому, що вони організують мислення, діяльність, допомагають долати труднощі під час учіння, здійснюють стимулюючий вплив на пізнавальні процеси, а негативні – немовби гальмують процес мислення тощо.

Як відзначає О.І. Павлюк, тільки в єдності позитивних емоцій, які виникають на всіх етапах учбової діяльності, в процесі взаємин педагогів і учнів, можливе формування стійкого ставлення до цієї діяльності [3].

Однак, важливо пам'ятати, наголошує А.К. Маркова, що надмірне емоційне благополуччя школярів в навчальному процесі у крайніх випадках може приводити до так званого застою в навчальній роботі, до припинення росту учнів, до «закритості» їх для розвитку. В навчальному процесі, за даними дослідниці, повинні бути присутні й емоції з негативною модальністю. Зокрема, цінність емоції незадоволення у тому, що вона є джерелом пошуку нових способів роботи, самовдосконалення, самовиховання тощо [5, с. 23 – 24].

Немає прямого однозначного зв'язку між негативними емоціями і негативним ставленням школяра до учіння. Але емоції, пов'язані з різними труднощами в учбовій роботі, не повинні переходити в емоційну напруженість і тим більше в емоційні стреси, що приводять до дезорганізації учбової діяльності, застерігає А. К. Маркова [5].

Цінність емоційного фактору в учінні полягає в тому, що його наявність суттєво підвищує ефективність навчального процесу. Емоції, з одного боку, є індикаторами станів дитини, а з іншого – суттєвим чином впливають на пізнавальні процеси і поведінку школяра, визначають спрямованість його уваги, особливості сприймання навколишнього світу, логіку дитини. Вираження емоцій реверсивно пов'язане з фізіологічним збудженням. Невідреаговані почуття ще довго будуть визначати життя дитини, створюючи усе нові суб'єктивні труднощі. Крім того, хронічне подавлення зовнішнього виразу емоцій веде до надмірного фізіологічного збудження, а потім і до психосоматичних розладів [5; 7].

Отже, емоційність є однією з центральних та фундаментальних характеристик особистості взагалі та в молодшому шкільному віці зок-

рема, саме у молодшому шкільному віці закладається основа для “побудови” системи цінностей як орієнтирів власної поведінки, які у подальшому визначатимуть детермінацію поведінки, мотиви поведінки, способи задоволення потреб, спрямованість тощо. Іншими словами, формується усвідомлення своєї мотиваційно-сміслової сфери, яка надаватиме сенсу життю особистості. Ми вважаємо, що ефективними методами оптимізації мотивації учіння є спеціально сконструйована програма тренінгу, яка дозволить актуалізувати суб’єктний потенціал школярів, знизить рівень тривожності, узгодить ціннісні орієнтації у структурі Я-бажаного і Я-реального.

Дана система запропонованих тренінгових занять нагадує послідовне розгортання суб’єктних диспозицій, виділених З.С. Карпенко (див. табл. 1) від найнижчого рівня суб’єктності – відносного, через моно-суб’єктний, полісуб’єктний, метасуб’єктний до найвищого – абсолютного рівня.

Таблиця 1

Розвивально-корекційна програма оптимізації мотивації учіння молодших школярів у форматі тренінгових занять

<i>Рівні суб’єктності</i>	<i>Тематика занять</i>	<i>Кількість годин</i>
	Вступне заняття “Будемо знайомі”	1
Відносний суб’єкт	“Пізнаю себе”	1
	“Моє здоров’я”	1
Моносуб’єкт	“Мої знання – запорука моєї успішності”	1
	“Школа, в якій я навчаюсь”	1
Полісуб’єкт	“Цінність дружби”	1
	“Іскорки доброти”	1
	“Я вчусь розуміти інших”	1
Метасуб’єкт	“Світ професій”	1
	“Яким бути, ким бути”	1
Абсолютний суб’єкт	“Щастя для мене ...”	1
	“Я живу для того, щоб...”	1
	Підсумкове заняття	1

У ході тренінгу ми використовували елементи експресивної психотехніки як одного з методів роботи з аксіопсихікою, оскільки експресивна психотехніка виступає синтезуючою платформою для багатьох напрямків психотерапії, побудованої на принципах гуманістичної психології, для якої засадничим є переконання в тому, що людина має природжену схильність до соціалізованої, конструктивної поведінки. Вона “дає змогу інтегрувати в єдиному ціннісному процесі аспект самовиявлення, що включає в себе дослідження внутрішнього досвіду й експериментування зі щойно відкритими смислами в діалогічному, рефлексив-

вному режимі спілкування з іншими і самим собою” [4, с. 63]. Крім того, в ході тренінгу використовувалися такі *психотехнічні засоби*: вправи на самопізнання та самовиховання; рольове програвання ситуацій; дискусії; навчальні ігри; елементи казкотерапії; візуалізація тощо.

Таким чином, комплекс занять сприяв формуванню потребово-мотиваційної сфери школяра, оскільки знайомив не тільки з основними цінностями, але й сприяв розвитку емоційної зрілості дітей, зменшував рівень тривожності, кількість імпульсивних реакцій у школярів.

Знайшла своє підтвердження і відома теза К. Роджерса про те, що кожна людина має природжену схильність до соціалізації, конструктивної поведінки. Однак її природне тяжіння до добра і творчості може бути ускладнено й спотворено негативною якістю міжособистісних взаємин: упередженим оцінним ставленням, нещирістю, лукавством і цинізмом оточуючих, їх небажанням і невмінням слухати іншого, співпереживати йому. Основним завданням вчителя є звернення до суб’єктного потенціалу дитини, опора на життєві смисли здійснювальних діяльностей і особистісну самоорганізацію. Навчання при цьому повинно носити характер не трансляції інформації, а активізації і стимуляції (фасилітації) осмисленого учіння.

Зі сказаного випливає, що система “вчитель-учень” повинна бути духовною спільністю, де б створювалися оптимальні умови для розвитку позитивних потенцій кожного учня.

Отже, молодший школяр, “перебуваючи” на моносуб’єктному рівні аксіогенезу, набуває якостей суб’єкта учбової діяльності, у нього формується певне ставлення до учіння, відбувається становлення диференційованої й ієрархізованої мотиваційно-сміслової сфери. Формується система ціннісних диспозицій у єдності афективного, когнітивного та конативного компонентів.

1. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / [Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін.]. – К.: Просвіта, 2001. – С. 114 – 175.
2. Возрастная и педагогическая психология // [Гамезо М.В., Матюхиной М.В., Михальчик Т.С. и др.]; под ред. М.В. Гамезо. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.
3. Волков Б.С. Психология младшего школьника / Б.С. Волков – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 128 с.
4. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики / З.С. Карпенко. – К.: РУТА, 2001. – 160 с.
5. Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте / А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 1983. – С. 11 – 69. (Пособие для учителя).
6. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 108 – 117.
7. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина – М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998. – С. 4 – 121.
8. Особистісно-зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.

9. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / под ред. члена-корреспондента РАО А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 154 – 199. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).

The problem of development of motivational sphere of junior schoolboys is examined from position of research of the dynamic system of personality senses, conducted From. Z. Karpenko. The motivational function of emotions and value of emotional factor is explained for учінні schoolboys. Presented experimentally methodical development from optimization motivational spheres of junior schoolboy in the process of studies.

Key words: junior schoolboy, reason, emotions.

УДК 159.923.2

Зоряна Адамська

РОЗВИТОК СУБ'ЄКТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті розглянуто концептуальні положення, на основі яких визначено психолого-педагогічні умови розвитку суб'єктності майбутніх психологів у контексті вищої професійної освіти. Описана програма психолого-педагогічного супроводу розвитку суб'єктності майбутніх психологів.

Ключові слова: суб'єктність, особистість психолога, самосвідомість, самовизначення, психолого-педагогічний супровід.

Сприяння розвитку суб'єктності студента є основною характеристикою гуманістичної, особистісно орієнтованої освіти, метою якої є допомога в особистісному зростанні, у розкритті можливостей, бажань, набутті цінностей і смислів суб'єктом учбової діяльності (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, О.Г. Балл, І.Д. Бех, О.С. Гозман, В.В. Серіков, В.І. Слободчиков, В.Д. Шадріков, І.С. Якиманська та ін.). Для майбутнього психолога особистісно орієнтована освіта має особливе значення. Вона необхідна йому і як особистості, і як професіоналу, оскільки власна особистість значною мірою визначає успішність професійної діяльності психолога. Таким чином, розвиток у студентському віці повинен розглядатися як саморозвиток. У свою чергу, саморозвиток як особливий вид діяльності здійснюється, з одного боку, в результаті актуалізації суб'єктності, з іншого, – через зіткнення людини з реальним світом, у якому вона повинна здійснювати життєдіяльність. Процес саморозвитку відбувається тільки як результат синтезу внутрішнього і зовнішнього плану діяльності суб'єкта. При цьому як зовнішня, так і внутрішня діяльність первинно зумовлені буттям іззовні. З одного боку, фундаментальний процес розвитку особистості, безумовно, включає в себе професійний саморозвиток, з іншого – особистісний розвиток активно проявляється у просторі професійної освіти, тим самим потенціуючи актуалізацію суб'єктності як здатності до саморозвитку [3]. Динаміка особистісного та професійного розвитку суб'єкта залежить від його здатності періодично здійснювати діяльність щодо визначення себе

(самовизначення), а основне – усвідомлювати і враховувати результати цієї діяльності.

Низка науковців (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, О.Ф. Бондаренко, М.В. Єрмолаєва, З.С. Карпенко, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко) розглядає суб'єктність у контексті самовизначення, під яким розуміється діяльність, що розкриває будову та специфіку внутрішнього світу людини, включає формування певної смислової системи, яка об'єднує уявлення про самого себе та навколишній світ і має на меті знаходження відповіді на запитання про смисл власного існування. Дана діяльність відкриває можливість порівняння себе з навколишнім світом. Механізмом самовизначення є рефлексія, за допомогою якої здійснюється процес саморозуміння. На думку Б.В. Кайгородова, саморозуміння створює основу інтеграції когнітивних і афективних процесів самосвідомості. Виходячи з цього, автор визначає саморозуміння як «процес осягнення смислу свого існування, результатом якого є когнітивно-емоційне узгодження продукту самосвідомості і реальної поведінки» [5].

Саморозуміння діалектично пов'язане із самоствавленням. Ці процеси формують єдине когнітивно-смислове та емоційно-ціннісне ставлення до власного Я суб'єкта. Саморозуміння і самоствавлення виступають в єдності і здійснюють процес самоусвідомлення, підсумком якого є самовизначення. Фактично суб'єктність як сутнісна властивість суб'єкта відображає можливість його самовизначення, актуалізується в реальності через самоусвідомлення, самоствавлення та саморозуміння [3].

Завершення процесу самовизначення відкриває для суб'єкта потенційну сферу розвитку, яка лежить за межею Я суб'єкта і потенційно виступає в якості мотиву його подальшого розвитку. Таким чином, процес самовизначення актуалізує процес саморуху особистості, в основі якого лежить самостійний вибір напрямку розвитку у зрілому віці, що визначається єдністю раціонального й ірраціонального. Саморух – це результат усвідомлення горизонту власного незнання, який мотивує подальше пізнання та розвиток – розширення межі Я суб'єкта, трансформацію «потенційного Я» в «реальне Я». В основі саморуху лежать ціннісно-смислові орієнтири, які несуть в собі смислотворчу функцію. Ціннісні орієнтації являють собою змістовий бік спрямованості особистості і становлять основу її ставлень до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе, основу світобачення і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції. В особистісних цінностях проявляється та особлива специфіка духовної сфери життя людини, яка визначає смисловий зміст суб'єктності, а також самовизначення і самостійності прояву суб'єкта як активно діючого [10]. Отже, самовизначення і саморух – це первинні і необхідні для актуалізації суб'єктності процеси, які виводять дану сутнісну властивість особи з потенційного в реальний стан. Усі вищеперераховані процеси є необхідними складовими суб'єктності, без реалізації яких вона назавжди б залишилася неактуалізованою потенцією.

Таким чином, проаналізувавши низку психологічних досліджень (Л.В. Бабуліна, О.Ф. Бондаренко, І.Д. Єгоричева, М.В. Єрмолаєва, З.С. Карпенко, П.В. Кондратьєв, В.М. Марков, В.І. Слободчиков, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.), ми прийшли до висновку, що розгортання суб'єктності є результатом власної життєдіяльності та саморозвитку особистості. Розвиток суб'єктності у майбутніх психологів як саморозвиток, який передбачає самовизначення, саморух і розкриття ними свого потенціалу, своїх здібностей і можливостей, є результатом і внутрішньої роботи над собою, і впливу певних соціальних, психологічних, педагогічних та інших факторів навколишнього середовища. Він тісно пов'язаний з особистісною зрілістю індивіда, зокрема, з такими її проявами, як мотивація досягнення, саморозуміння, самоставлення, життєві установки, самоусвідомлення, здатність до налагодження ефективних міжособистісних стосунків. Відтак, постає необхідність створення сприятливих психолого-педагогічних умов для розвитку суб'єктності майбутніх психологів.

Основний потенціал програми розвитку суб'єктності майбутніх психологів закладений у *принципах* гуманізації, усвідомленості, самостійності, системності, контекстуальності, взаємозв'язку особистісного та професійного розвитку.

При розробці програми розвитку суб'єктності студентів – майбутніх психологів ми спиралися на наступні *положення*: 1) актуалізація процесів самосвідомості; 2) розвиток рефлексивності у майбутніх психологів у процесі навчальної взаємодії; 3) створення умов для набуття суб'єктного досвіду.

Визнаючи студента не об'єктом, а суб'єктом учбово-професійної діяльності, варто пам'ятати, що ніщо не може бути змінено у його внутрішньому світі без його власної волі, власного бажання. Ми не маємо права впливати на студентів своїми специфічними способами та прийомами, а повинні взаємодіяти з ним, пропонуючи різноманітні шляхи вирішення тих чи інших завдань. Як зазначає М.Р. Бітянова, перехід від парадигми «допомоги» до парадигми «сприяння» в освіті найпродуктивніше реалізується завдяки психолого-педагогічному супроводу [2]. Тому найефективнішим для реалізації визначених концептуальних положень, на нашу думку, є психолого-педагогічний супровід розвитку суб'єктності майбутніх психологів. Термін «психолого-педагогічний супровід» увійшов до активного використання науковцями зовсім недавно. Однак ідея супроводу особистості з'явилася давно. Низкою відомих учених, зокрема, І.В. Дубровіною, Є.І.Роговим, використовується близьке за значенням слово – «сприяння». Спершу питання супроводу розроблялися тільки для середньої школи. Найбільш активно цю ідею висвітлювали науковці-гуманісти, які почали планомірно втілювати на практиці ідею диференціації процесу освіти на процес навчання і процес супроводу. Під психолого-педагогічним супроводом учнів розуміють цілісний та неперервний процес вивчення особистості учня, створення умов для самореалізації в усіх сферах діяльності, адаптації в соціумі на

всіх вікових етапах навчання у школі; даний супровід здійснюється усіма суб'єктами освітньо-виховного процесу в ситуації взаємодії (Г.Ю. Андрєєв, В.П. Бондарєв, С.Є. Обухова, Н.В. Цветкова та ін.).

М.Р.Бітянова визначає психолого-педагогічний супровід як систему професійної діяльності психолога, спрямовану на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психічного розвитку учня в ситуаціях шкільної взаємодії [2].

У вищому навчальному закладі система супроводу передбачає створення спеціальних психолого-педагогічних умов для успішного індивідуального розвитку та саморозвитку студентів (Л.М. Антилогова, Н.Г. Єршова, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Є.П. Кринчик, В.Я. Романов, О.М. Шаліна та ін.). Зокрема, на думку Є.П. Кринчика, суть психолого-педагогічного супроводу полягає в тому, щоб зусиллями вчених і практиків створити особливу культуру підтримки та допомоги студенту в навчально-виховному процесі [7]. О.М. Шаліна під психологічним супроводом професійного становлення суб'єкта розуміє процес сприяння послідовному формуванню у майбутнього спеціаліста низки специфічних новоутворень: готовності до обґрунтованого та відповідального професійного вибору; готовності до професійного навчання на будь-якому рівні освітньої програми; готовності до професійної діяльності [11]. Л.М. Антилогова у психологічному супроводі вбачає метод, який забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору [1]. Є.О. Клімов та В.Я. Романов метою психологічного супроводу, підтримки становлення психолога-професіонала у виші визначають виявлення основних проблем, пов'язаних з початковим етапом професійної кар'єри майбутніх спеціалістів, сприяння їх позитивному розв'язанню[6].

Найбільш повну концепцію психолого-педагогічного супроводу студентів представив Е.Ф. Зеєр [4]. На думку вченого, найважливішим принципом психологічного супроводу є визнання права суб'єкта освіти самому приймати рішення про шляхи свого професійного становлення і нести відповідальність за їх наслідки. Супровід зводиться до створення умов для повноцінного професійного становлення особистості, надання своєчасної допомоги та підтримки, а при необхідності – до здійснення корекції професійного розвитку [4]. Психолого-педагогічний супровід у контексті особистісно орієнтованої освіти здійснюється через: 1) вивчення особистості студента на всіх вікових етапах навчання, дані якого дозволяють відстежувати процеси психічного та особистісного розвитку; 2) підвищення психолого-педагогічної компетентності викладачів та організаційної і координаційної ролі психологічної служби, яка гармонізує взаємодію суб'єктів освітньо-виховного процесу.

У контексті нашого дослідження поняття «психолого-педагогічний супровід» ми визначаємо як систему заходів, спрямованих на створення психолого-педагогічних умов для успішного професійно-особистісного становлення та розвитку суб'єктності майбутніх психологів. Метою такого супроводу виступає становлення особистості майбутніх психологів.

гів, актуалізація тієї сукупності особистісних якостей студентів, яка зумовлює розвиток їх суб'єктності. Розвиток суб'єктності майбутніх психологів передбачає створення таких психолого-педагогічних умов, які виступають основою активізації процесів самосвідомості: самопізнання, самооцінювання, самоаналізу, самоконтролю, самовизначення та саморозвитку. Психолого-педагогічний супровід повинен сприяти послідовному розгортанню у майбутнього фахівця відповідних сторін суб'єктності: інтернальності, продуктивності щодо власних переживань, незалежності, здатності до самовизначення. Показниками ефективності здійсненого формувального впливу виступають відповідні суб'єктні якості: внутрішній локус контролю, здатність свідомо брати на себе відповідальність за зроблений вибір, за свої вчинки, за власний розвиток; рефлексивність, осмисленість життя, позитивне самоставлення, автономність, позитивна внутрішня учбово-професійна мотивація, самоактуалізація.

Реалізація програми психолого-педагогічного супроводу передбачає створення наступних психолого-педагогічних умов розвитку суб'єктності майбутніх психологів:

1. Діалогізація освітнього простору.
2. Використання інтерактивних методів навчання.
3. Актуалізація розвивального потенціалу психологічної освіти.
4. Проблематизація освітнього змісту.
5. Оптимальна організація самостійної роботи студентів.

У ситуації професійного становлення майбутніх психологів актуалізуються два смислові блоки – «Я» і «Майбутня професія». Так, сфера «Я» передбачає розгортання процесів самосвідомості: самопізнання, самооцінювання та самоаналізу власних здібностей, особистісних якостей та інтересів, самоусвідомлення власних потреб. Сфера «Майбутня професія» передбачає активізацію професійного самовизначення та актуалізацію професійного становлення майбутніх психологів через осмислення власних мотивів вибору професії; формування образу майбутньої професії; співставлення своїх особливостей з вимогами професії; ставлення до себе як до майбутнього фахівця у галузі психології; визначення шляхів самореалізації через обрану професію; побудову програми особистісного та професійного саморозвитку.

В основу програми формувального етапу дослідження була покладена організація такого освітнього простору, в межах якого відбувалося б не лише інформування, а й створення сприятливих психолого-педагогічних умов для природного засвоєння цієї інформації та включення її у суб'єктний досвід. Отже, розроблена програма психолого-педагогічного супроводу розвитку суб'єктності майбутніх психологів являє собою цілісну систему навчально-виховної роботи зі студентами – майбутніми психологами та викладачами, яка має особистісно орієнтовану спрямованість і включає різні форми роботи: соціально-психологічний тренінг професійно-особистісного самовизначення; науково-методичний семінар для викладачів; моделювання освітніх про-

блемних ситуацій; індивідуальні навчально-дослідні завдання, наукові дослідження; рефлексивний аналіз професійної діяльності студентів у процесі практики.

Основним системотворним компонентом у роботі щодо розвитку суб'єктності майбутніх психологів став *соціально-психологічний тренінг професійно-особистісного самовизначення*, спрямований на активізацію процесів самосвідомості, формування образу майбутньої професії та власного образу як фахівця у галузі психології, розвиток комунікативних та перцептивних якостей, самоповаги та поваги до інших людей, актуалізацію суб'єктного потенціалу особистості. Загалом завдяки можливості здійснення самопомоги та взаємодопомоги тренінг сприяє особистісному зростанню її учасників, гармонізації їх прагнень, бажань і сенсу власного життя.

Метою проведеного *науково-методичного семінару для викладачів*, до якого ввійшли такі види роботи, як семінар, диспут, круглий стіл, тренінг було підвищення рівня психологічної готовності викладачів до гармонійної конструктивної взаємодії у системі стосунків «викладач – студент». Важливим засобом розвитку суб'єктності виступає *моделювання освітніх проблемних ситуацій*, метою яких є сприяння актуалізації сил саморозвитку особистості студента. Так, ведення зошитів самопізнання дає можливість студентам не тільки краще пізнати себе, свої особистісні якості, аналізувати та співставляти результати власних спостережень з отриманими під час діагностування, осмислювати власну поведінку та розуміти її причини, але й дозволяє одержати перший досвід професійного становлення.

Активність студента в учбово-професійній діяльності пов'язана з його самостійністю. У контексті нашого дослідження, важливою формою організації самостійної роботи студентів стало *індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ)*. Метою ІНДЗ є самостійне вивчення студентами частин програмового матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи. Більшість ІНДЗ мають теоретико-експериментальний характер і потребують не тільки самостійності, але й творчості студентів. Вони можуть здійснюватися у формі творчих робіт, есе, розробки тренінгових занять, корекційно-розвивальних програм, презентацій, просвітницьких заходів тощо.

Здійснити оцінку набутих теоретичних знань, практичних умінь та навичок, переконатись у правильності власного професійного вибору студенти мають можливість через *рефлексивний аналіз професійної діяльності в процесі практики*. З цією метою їм пропонується вести щоденник практики, в якому вони детально описують кожен день практики, фіксують виконання кожного завдання, аналізують свої дії, прийняті рішення, їх наслідки. У графі «Рефлексія власного досвіду» важливо звертати увагу на труднощі та проблеми, які виникали під час практики, аналіз причин та пошук шляхів їх подолання. Важливе значення має спостереження за роботою психолога, інших студентів-практикантів.

Отже, розвиток суб'єктності майбутніх психологів передбачає створення таких психолого-педагогічних умов, котрі виступають зовнішньою спонукую розгортання внутрішніх процесів самосвідомості та самовизначення і можуть бути забезпечені у процесі психолого-педагогічного супроводу.

1. Антимолова Л.Н. Психологическое сопровождение в вузе как одно из направлений профессионального становления студентов / Л.Н. Антимолова // Вестник Кемеровского государственного университета. – № 2 (22). – Кемерово, 2005.
2. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе / М.Р. Битянова // Москва: ИЗДАТЕЛЬСТВО СОВЕРШЕНСТВО, 1997. – 297 с.
3. Ермолаева М.В. Значение субъектного подхода для изучения развития личности на этапах зрелого возраста / М.В. Ермолаева, П.В. Кондратьев // Мир психологии. – 2007. – № 1 (49). – С. 79 – 86.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебн. пособие для студ. вузов / Э.Ф. Зеер. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Академ. Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Кайгородов Б.В. Самопонимание и его место в структуре самосознания / Б.В. Кайгородов // Мир психологии. – 1997. – № 1. – С.129 – 132.
6. Климов Е.А. На дальних подступах к психологии психолога / Е.А. Климов, В.Я. Романов // Мир психологии. – 1997. – № 3 (12).
7. Кринчик Е.П. К проблеме психологического сопровождения профессионального становления студентов-психологов / Е.П. Кринчик // Вестник Московского университета. – Серия 14. Психология. – 2005. – № 2.
8. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога – практика / Н.І. Пов'якель // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 6 – 7. – С. 3 – 6.
9. Татенко В.О. Суб'єктна парадигма у психології освіти / В.О. Татенко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2. – С. 11 – 23.
10. Хайкин В.Л. Ценностный компонент в характеристике активности субъекта субъект действия, взаимодействия, познания / В.Л. Хайкин.– М.; Воронеж, 2001. – С.133 – 140.
11. Шалина Е.М. Формирование личностной готовности учащихся к профессиональному выбору и профессиональному обучению: На примере педагогического лица: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Е.М. Шалина. – М., 2003. – 203 с.

Conceptual approaches to studying the problem of future psychologists' subjectivity development, in the context of high vocational training, are defined. Psychological and pedagogical conditions of future psychologists' subjectivity development were determined. The program of psychological and pedagogical accompaniment of future psychologists' subjectivity development was developed and approved.

Key words: subjectivity, psychologist's personality, self-actualization, self-determination, psychological and pedagogical accompaniment of future psychologists' subjectivity development.

УДК 159.923.2

Уляна Винницька

ІМПРОВІЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюються психологічні грані феномену творчості, засобом розвитку якої є імпровізація. Остання є індикатором спонтанності, необхідної для творчого самовираження, й активується в процесі танцювальної психотерапії.

Ключові слова: творчість, творча особистість, креативність, спонтанність, імпровізація, танцювальна психотерапія.

Постановка проблеми. Питання творчості стало в наші дні настільки актуальним, що його цілком реально можна віднести до проблем сторіччя. Проблема творчості не тільки не стає застарілою, але виявляє зростаючу актуальність як для теоретичного осмислення, так і для практичної розробки. На порядку денному дедалі гучніше і завжди поновому лунають питання розвитку творчої особистості, розкриття творчих здібностей та творчого потенціалу в повсякденному і в професійному житті індивіда.

Сучасна вітчизняна та зарубіжна психологічна теорія й практика вивчені ідеями й різноманітними підходами до розкриття психологічних характеристик креативності. Сучасна психологічна теорія оперує фундаментальними положеннями про психологічні аспекти творчості (Л.С. Виготський, А.Л. Галін, Дж. Гілфорд, П.Ф. Кравчук, Н.Ю Хрящова, П.К. Енгельмеєр, Дж. Гілфорд, Б. Гізелі, В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, П. Торренс, В.М. Дружинін та ін.).

Водночас, незважаючи на широке поле науково обґрунтованих поглядів, на сьогодні не існує достатньо узгодженої позиції щодо розуміння творчого процесу, його природи, механізмів та етапів. Відтак, як зазначає П.К. Енгельмейер „теорія творчості до сих пір є немовлям...” (цит. за: [13, с. 7]). Феномен творчості тривалий час не можна було зафіксувати в рамках точного психологічного експерименту, тому що реальна життєва ситуація не вкладається в ці рамки, завжди обмежені заданою діяльністю та заданою метою. Дотепер залишається мало зрозумілим, що, власне, необхідно вивчати в цьому багатофакторному феномені, який називається творчістю і є "настільки важливим для людського мислення, настільки необхідним для еволюції людини, настільки дорожчим майже для кожної людини й у той же час настільки невловимим" [7, с. 9].

У сучасних умовах виглядає надзвичайно важливим узагальнення, обґрунтування і подальше дослідження комплексу проблем, пов'язаних з розумінням специфіки самої творчості, природи, сутності і структури творчого потенціалу людини – цілісного феномена, що зумовлює активне ставлення суб'єкта до світу і самого себе.

Метою статті є спроба наблизитися до осмислення тих чинників, які слугують розкриттю творчої особистості в контексті терапії творчим самовираженням засобами танцювально-рухової психології.

Виклад основного матеріалу.

Сучасна наука має у своєму арсеналі чималу плеяду науковців: психологів, педагогів і практиків, які займалися проблемою творчості у всіх її проявах (К.О. Абульханова-Славська, В.І. Андрєєв, Ю.К. Бабанський, П.П. Блонський, Т.Г. Браже, Л.С. Виготський, В.І. Загв'язинський та ін.). Аналіз їхніх досліджень дозволяє розглядати творчість як багатоглядну педагогічну категорію. Значний внесок у вивчення цього питання зробили такі видатні філософи, як Платон, І. Кант, Ф.В. Шеллінг, Гегель, Шопенгауер, Т. Манн та інші. Вони розглядали творчість як вид духовного прозріння, одкровення, здатне дати абсолютне знання про світ. Питання розвитку творчої особистості вивчалось та продовжує цікавити психологів, серед яких можна відзначити Г.С. Костюка, З.І. Калмикову, В.А. Роменця, Я.А. Пономарьова, В.О. Моляко, В.М. Дружиніна, О.І. Кульчицьку, Т.М. Титаренко, В.В. Клименко. Серед західних психологів вагомий внесок у розуміння творчої природи особистості зробили видатні вчені З.Фройд, К. Юнг, Є.Фромм, Т. Рібо, А. Маслоу, Р. Стернберг, Дж. Гілфорд, Е.де Боно, М.С. Бернштейн та ін.

Учені тлумачать про сутність творчості по-різному. При характеристиці проблеми природи творчості насамперед варто підкреслити давно зафіксоване в літературі розуміння творчості в широкому та вузькому розумінні. Його можна знайти в статті Ф. Батюшкова "Творчість", що увійшла до Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона, (широкий зміст іменується в ній "прямим", вузький — "загальноприйнятим"): "Творчість — у буквальному значенні — є творенням нового. У такому значенні це слово могло бути застосоване до всіх процесів органічного й неорганічного життя, тому що життя — ряд безперервних змін і все, що обновлюється, й все, що зароджується в природі, є продуктом творчих сил. Але поняття творчості передбачає особисте начало і відповідне йому слово вживається переважно в контексті діяльності людини. "Творчість— діяльність людини, що творить нові матеріальні й духовні цінності, які мають суспільну значущість" (цит. за: [16, с. 15]). У загальноприйнятому значенні творчість — умовний термін для позначення психічного акту, який виражається у втіленні, відтворенні або комбінації даних нашої свідомості, у (відносно) новій формі, в царині відстороненої думки, художньої й практичної діяльності (Т. наукова, Т. поетична, музична, Т. в образотворчих мистецтвах тощо... (Батюшков, 1901)" (цит. за: [16, с. 11]). Творчість у вузькому значенні слова починається там, де перестає бути тільки відповіддю, тільки вирішенням задалегідь поставленого завдання. При цьому вона залишається і вирішенням, і відповіддю, але разом з тим у ній є щось "понад те" — цим і визначається її творчий статус. Творчість у широкому розумінні розглядається як механізм розвитку, як взаємодія, що веде до розвитку; творчість людини — це одна з конкретних форм прояву цього механізму. В

основу підходу до вивчення даної конкретної форми покладений принцип трансформації етапів розвитку явища в структурні рівні його організації й функціональні шаблі подальших розвивальних взаємодій. Творчість полягає не в тій діяльності, кожний етап якої повністю регламентований заздалегідь даними правилами, а в тій, попередня регламентація якої містить у собі певний ступінь невизначеності, у діяльності, що приносить нову інформацію, допускає самоорганізацію.

Розуміння природи творчості, як зазначалося вище, не є однозначним. Так, З. Фройд вважав, що творчість є одним із способів позбавлення індивіда від сексуальної енергії. У цьому випадку відбувається процес сублимації шляхом так званого катарсису. З теоретичними поглядами З. Фрейда не погоджувався Р. Мей, який підтримував підхід К. Юнга, розглядаючи процес творчості як прояв "колективного несвідомого". Природу творчості вчений розумів як екзистенціальну зустріч художника або вченого зі світом, причому світ являє собою сукупність сутнісних взаємозв'язків, в яких перебуває творча людина, і в цій зустрічі зникає дихотомія суб'єкту та об'єкту. К. Роджерс, представник гуманістичної психології, вважав, що творчість є важливою потребою людини реалізувати себе; він переконаний в тім, що творчість є також соціальною потребою. Під творчим процесом К. Роджерс розуміє "створення за допомогою діяльності нового продукту, що постає, з одного боку, із унікальності індивіда, а з іншого — зумовлений матеріалом, подіями, людьми, обставинами життя" (цит. за: [21]). Значний внесок у розробку психологічного механізму теорії творчості зробили відомі вчені: Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін. Л.С. Виготський визначає її як "інтеграцію, пошук, творче мислення, новаторство" (цит. за: [14, с. 3]). Звертаючись до питання творчої особистості, С.Л. Рубінштейн формулює концепцію психічного як творчо-перетворювальної, а не пасивно-приспосувальницької діяльності. Він розглядає творчість як діяльність, " котра творить щось нове, оригінальне, і при цьому входить не тільки в історію розвитку самого творця, але й в історію розвитку науки, мистецтва тощо.." (цит. за: [16, с. 14]).

Конструктивні підходи до вивчення особистісних передумов творчості містяться у працях В.С. Біблера, Д.Б. Богоявленської, А.Я. Пономарьова. Так, за В.С. Біблером основною передумовою творчості є діалогічність процесу мислення. Д.Б. Богоявленська впроваджує вивчення детермінації інтелектуальної активності людини в соціальний контекст. Я.О. Пономарьов вводить психологічні проблеми творчості в контекст аналізу процесів взаємодії й розвитку (цит. за: [11, с. 72 – 73]).

Творчість – надзвичайно багатогранне поняття. Навіть його життєвий зміст, його життєвий прояв не обмежується тим специфічним значенням, у якому воно відображає окремі події життя людини. Такі ідеї чітко висловлені Б.А. Лезіним (1907), П.К. Енгельмейером (1910), які вбачають у творчості людини одну із фаз розвитку життя. Ця фаза продовжує собою творчість природи: як те, так і інше становить один ряд, який не переривається ніде й ніколи: "Творчість є життя, а життя є тво-

рчість" [16, с. 15 – 16]. Творчість – невід'ємна частина життя, і джерело творчості варто шукати в природі самого життя. Творчість людини – багатогранна... [7, с. 7], вона виступає однією з конкретних форм прояву механізму розвитку.

Поза широкою й неоднорідною феноменологією творчості є очевидним те, що поняття "творчість" у більшості праць розглядається як необхідна умова формування особистості, котра пов'язана з розвитком її творчого мислення, уяви, удосконаленням її професійної майстерності, виявом її неповторної індивідуальності. Як зазначає В.А. Роменець, "творчість – це й самопізнання, це й засіб саморозвитку, це й дивовижне дзеркало, в якому відображаються найтонші намагання й очікування людини, найпотаємніші її думки, вся велич її духу, її неповторного "Я". В акті творення людина отримує здатність досягнути безмежжя власного "Я" і втілити в реальних продуктах життєтворчості" [17, с. 9-16]. Як стверджує А. Маслоу, "творчість – універсальна функція людини, яка веде до всіх форм самовираження" (цит. за: [4, с. 353]). Специфічно людська творчість завжди передбачає творця – суб'єкта творчої діяльності. В.О. Сухомлинський вважає творчістю діяльність, у якій розкривається духовний світ особистості. Він розглядає творчість як своєрідний магніт, що притягує людину до людини, особливий взаємозв'язок між інтелектуальним життям особистості та проявом її сил в активній діяльності (цит. за: [14, с. 4 – 5]).

Творчість постає як специфічна форма діяння людини – її духовне діяння, в якому індивід не тільки досягає навколишній світ, вчиться його організувати, розуміти і певним чином взаємодіяти з ним, а, найголовніше, – особистість досягає власну здатність до подібних взаємодій, а також межі та міру своєї самостійної та індивідуальної сили [20].

Загально визнано, що поза творчістю не існує особистості. Творчість – це сила, яка трансформує, сприяє позитивній самооцінці та забезпечує самопросування індивіда у своєму розвитку. Відтак, за умови регулярного повторення процесу творчості формується творча особистість. Творча особистість характеризується високим рівнем розвитку творчих здібностей, непересічним творчим потенціалом та схильністю до творчої діяльності. Поняття "творча особистість" активно використовувалося Г.С. Альтшуллером, І.М. Верткіним. На думку О.Л. Галіна, творча особистість – це поняття, що позначає сторону життя людини, яка систематично знаходить нові рішення в професійній діяльності та в житті. При цьому людина, наскільки б часто не знаходила творчі рішення, залишається не лише творчою особистістю, а й звичайною людиною. Найбільш істотна прикметна риса творчої особистості – наявність творчої обдарованості, що включає високий рівень креативності, багату уяву, інтелект, розвинене дивергентне мислення (оригінальність, гнучкість, продуктивність тощо...), творчі здібності до різноманітних видів діяльності. Поняття "творча особистість" щодо конкретної людини, очевидно, варто застосовувати з достатньою обережністю. Його використання обґрунтоване лише у випадку повністю сформованої творчої осо-

бистості. Творча особистість вирізняється високою життєвою енергією, працездатністю, концентрацією уваги (здатністю тривалий час утримувати свою увагу на певному об'єкті або проблемі), критичністю мислення, незалежністю думок і оцінок; упевненістю в собі, почуттям власної гідності, високою самооцінкою, сміливістю, відсутністю страху видатися смішною; готовністю до ризику, внутрішньою розкутістю, почуттям гумору, дотепністю [3, с. 132].

А. Маслоу вважає, що найкращий тип людини — це особистість психологічно здорова, самоактуалізована, творча. Така особистість поспішає на допомогу іншим у випадках модернізації виробництва, в умовах швидких змін життя, допомагаючи менш творчим людям пристосуватися до змін. Перераховуючи риси творчої особистості, А. Маслоу фактично доходить висновку про те, що ці властивості проявляються скрізь, чого б людина не торкнулася. Творча особистість має "парадоксальну" поведінку: вільні, спонтанні переживання "від душі". Творчий прояв людини, як зауважує Л.М. Лузіна, — "... становить сутнісну основу індивідуальності" (цит. за: [13, с. 54]).

Б. Мойєрс виявив властивості людей, які характерні творчій особистості та самій природі творчої поведінки. Творчі особистості терпимо ставляться до неоднозначностей, мають здатність не лякатися таємниць і сумнівів, "не дошукуватися з роздратуванням фактів і причин". Їх відрізняє велике бажання створювати з хаосу новий порядок, який задовольнив би їх, а також мужність при спробі організувати такий порядок на власний розсуд. Тому вони часто бувають дратівливими, іноді нестерпними, але завжди оригінальними. Першорядне значення для них має не чужа думка, а власна оцінка. Вони завжди готові "вийти за межі" — піти на ризик, слідувати непротореним шляхом. Творчим особистостям якимось чином вдається зберегти на довгі роки дитяче здивування світом, що дозволяє їм дивитися на речі і явища свіжим поглядом. Вони виходять за загальні рамки та зберігають з віком здатність залишатися поза цими рамками, не втрачаючи орієнтирів. Творча особистість не є особливим типом особистості, однак завжди вирізняється багатством особистісних характеристик, спрямована на творчу діяльність, що проявляється у високій потребі творчості, яка не слабшає, високому інтересі, який домінує над іншими формами спрямованості.

Психологи стверджують, що людина здатна до творчості в усі періоди свого життя і в усіх галузях діяльності, оскільки кожен індивід має творчий потенціал різного рівня, а творчі здібності піддаються вихованню й культивуванню. Погляд на природу творчості як на дарунок природи, якому неможливо навчитися, є помилковим; визнання цього погляду "звільняє кожного від необхідності трудитися над своїм розумом" [1, с. 54]. Вітчизняні та зарубіжні дослідники В. Андреев, А. Бертон, Л. Виготський, Г. Костюк, І. Лернер, А. Маслоу, Ж. Піаже, Я. Пономарьов, Дж. Редфорд, В. Рибалка, С. Рубінштейн та ін. наголошують, що навчання творчості та продуктивному мисленню можливе, воно зумовлене дією механізму переносу, тобто вправлення у творчій діяльнос-

ті в одній галузі може бути перенесене в іншу галузь. Доктор Едвард де Боно, широко відомий в усьому світі як один із провідних авторитетів в галузі навчання творчого мислення, зазначав: "Творчості можна й потрібно вчити. Ті, хто дотримується протилежних поглядів, гальмують розвиток суспільства. Можливо, ми не зможемо зробити кожну людину геніальною, але у світі так багато можливостей для творчості, що кожен може знайти тут своє місце" [1, с. 56].

Творчий процес є експериментальним протягом усього часу. І на кожному етапі це не стільки слідування вже наявним планам і намірам, скільки природний відступ від них та їхній перегляд [19, с. 45]. Оскільки на кожному кроці виникає щось непередбачене самим автором, творчій особистості необхідно миттєво знаходити нові неповторні спонтанні рішення, які виходять за межі шаблонної, стереотипної діяльності. Спонтанність необхідна для того, щоб справлятися з несподіваними ситуаціями, труднощами, які неминуче виникають навіть у найнепередбачуванішій тренінговій ситуації.

Велика заслуга у визначенні спонтанності та креативності як психологічних механізмів розвитку художньої творчості належить Я. Морено. Він розглядає поняття спонтанності не тільки в контексті художньої творчості, але й як умову досягнення творчого стану як такого, "як відповідь різної міри активності на ситуації різної міри новизни" (цит: за [5, с. 23]). У працях Бергсона і Пірсона, на які часто посилається Морено, концепція спонтанності розглядається як екзистенційний феномен. Вона визначається як вільна, миттєва, первинна відповідь, котра не може бути зміненою. Спонтанне як таке – це похідне від "законів" природи, це "матриця" творчого. Гіпотеза Морено полягає в тому, що локус особистості – це її спонтанність. Зі зникненням спонтанності особистість гине. З ростом спонтанності розвиваються особистісні якості. Якщо можливості спонтанності безмежні, безмежним є потенціал особистості. Одне є функцією іншого [12, с. 15]. Завжди усвідомлюючи теперішнє, ми відправляємося в подорож морем енергії, зберігаючи можливість спонтанної та відкритої реакції на все нове, з чим зустрічаємось [18, с. 205]. Спонтанність посилює сприйнятливість, готовність сприймати новий досвід і все те, що приводить до розширення поведінкового репертуару, а відтак – сприяє внутрішньому зростанню. О. Гіршон розглядає поняття "усвідомленої спонтанності". На його думку, спонтанність вирізняється довірою до себе, своїх почуттів, реакцій, а усвідомленість – рефлексією, неупередженістю, повнотою сприйняття й відсутністю "фільтрів сприйняття". Застосування технік імпровізації дозволяє з'єднувати ці зазвичай протилежні стани й навички, знаходити більшу цілісність і повноту світовідчуження й самовираження [10, с. 142]. Справжня імпровізація – це усвідомлена спонтанність, спонтанність творчого вираження.

У контексті наукових пошуків шляхів оптимізації професійної підготовки психологів розглянемо імпровізацію (спонтанний танок – ці поняття ми будемо використовувати взаємозамінним чином) як джерело

розвитку та посилення спонтанності, креативності, розкриття здібностей до творення. У професійно-творчій діяльності психолога, зокрема психолога-практика, чималу роль відіграє майстерність імпровізатора, – вміння віддатися миті, проживати "тут і тепер" в мінливому потоці подій. Імпровізаційні техніки дозволяють грати з невизначеністю, спонтанність оживляє заняття [18, с. 222].

Термін "Імпровізація" походить від латинського "providere" (передбачати) і буквально означає "непередбачене". Імпровізувати – означає творити несподівано, непередбачено для самого творця. Імпровізація – такий тип творчої діяльності, що розвивається між полюсами відомого й невідомого, які перебувають у різних свідомостях [9]. Слово *improvisation* (фр.) або *improvvisazione* (італ.) походить від латинського *improvisus*, що значить — несподіваний. В "Тезаурусі" Роджета відзначені дві найважливіші особливості імпровізації — визначальна роль несподіваних моментів у її виникненні й миттєвість відгуку на зовнішній імпульс [18, с. 174]. Б.М. Рунін розглядає імпровізацію як "першотворчість", як найбезпосереднішу спробу отримати порядок з хаосу, як чисто інтуїтивне самовизначення в хаосі вражень та емоцій, як вільний політ свавільної фантазії. Визначальною ознакою імпровізації є її раптовість. При такому підході феномен, що цікавить нас, розглядається насамперед як творчість без попередньої підготовки. Імпровізація, будучи творчістю "зненацька", може "спровокувати" натхнення й щасливо задати тон усьому подальшому розвитку думки [19, с. 45]. Б.М. Рунін справедливо зауважує, що суть імпровізації полягає в миттєвій реактивності, яка дивним чином скорочує часовий проміжок між "здумом" і "здійсненням". Ця одномоментність народження мети й засобів виявляє ще одну істотну функцію імпровізації, яка є "парадоксом випередження". Адже імпровізація здатна породити "чудесну інверсію", "коли реалізація ніби передеє наміру, коли рука ніби сама веде думку й створене фіксується, підхоплюється й оцінюється автором лише постфактум. "Парадокс випередження" може стати фактором разючих, непередбачених для самого автора відкриттів. Для імпровізаційного самопочуття характерний взаємозв'язок усвідомленого й неусвідомленого, пізнавального й емоційного компонентів, особливе творче самопочуття, що схоже на натхнення. Для нього характерні високий ступінь концентрації уваги, активація підсвідомості, пробудження уяви, інтенсивність асоціативного мислення, зниження самоконтролю. Величезну роль відіграють неусвідомлені процеси психіки: насамперед установка на дію в режимі дефіциту часу, пластична уява й інтуїтивні процеси миттєвої оцінки результату здійсненої дії й передбачення майбутнього. Можна припустити, що властивостями, які забезпечують здатність до імпровізації, будуть такі прояви креативності, як висока енергетика (активність), емоційна збудливість, імпульсивність і динамічність. Таким чином, можна сказати, що імпровізаційне самопочуття опирається на розвинене почуття правди. Особливості цього творчого стану – сила, стійкість, глибина, інтенсивність, тривалість [18, с. 176 – 179].

Імпровізація – це спосіб отримання інформації з зовнішнього світу. Люди, які залюбки імпровізують, мають тенденцію бути більш креативними. Їхня креативність розкривається, як тільки вони перестають концентруватися на докладанні зусиль, розслабляються і позбавляються думок про майбутнє. Відчутна значна сконцентрованість на теперішньому покращує креативність [18, с. 221]. Процес імпровізації для творчої людини стає лабораторією, де формуються нові гіпотези, які потім обробляються свідомістю. Імпровізація дає відповіді на запитання. Як вважає Станіславський, імпровізація активізує несвідомі потенції художника, рятує розум від інертності, а експромти "освіжають, дають життя й безпосередність нашій творчості..." (цит: за [19]). Г.А. Товстоногов писав: "Імпровізація – це політ фантазії, окриленість і натхнення. Імпровізація – це творча розкутість, це воля задуму й воля вираження. Імпровізація – серце й душа мистецтва. Імпровізація – це поезія творчості" (цит: за [6, с. 135-141]). В імпровізації таємниця творчості розкривається найбільш інтимно й спонтанно, як самотворення особистості тут і тепер, зазначає М. Епштейн [9].

Імпровізація – ключ до постійного оновлення [18, с. 171], яке є необхідним для кожної особистості. Вона вимагає зміни мислення, особливого ставлення до свого тіла, до особистої історії, має на меті глибоку внутрішню роботу, вимагає розвитку особистості, індивідуальності. Імпровізація передбачає співтворчість з тілом, визнання однакової значущості попередньо оформлених задумів, досвіду і миттєвих імпульсів. Для імпровізації потрібне чуттєве і "думаюче" тіло, причому спосіб цього мислення кардинально відмінний від традиційного вербального дискурсу. Власне, більшість технік навчання імпровізації побудовані на збільшенні чутливості до сигналів, які ідуть з тіла: його відчуттів, його пам'яті, його тонкого малоусвідомлюваного життя; перетворювати їх в історію, не завжди ясну й просту, але таку, яка володіє змістом і свого роду красою [10, с. 142].

Танцювальна імпровізація – це, в першу чергу, творче вираження. Внутрішні імпульси, стають у певному сенсі "співавторами" імпровізаційного танцю, суттю танцювальної імпровізації. Стосовно поняття імпровізації в танці найчастіше вживаються слова – миттєвість, чуйність, взаємодія, процес і дослідження. Імпровізацію називають "танцем у відповідній дійсності", "спонтанною хореографією", "повним безладом" (messing around), "втільной, якщо це приходить". Метод танцювальної імпровізації дозволяє отримати особистий досвід творчості на відміну від рутинної імітації. Танцювальна імпровізація передбачає експеримент із рухами, які мають незвичний і неусвідомлений характер. Його результати не заплановані й непередбачувані, що дає можливість для звільнення від жорстких систем знань і звичних моделей поведінки. Будучи вираженням кінетичної суб'єктивності, танець дезорганізує регулярність, рутину й порядок [10, с. 141]. Танцювально-рухова імпровізація використовується як метод особистісного та рухового дослідження. Вона дає можливість зберегти індивідуальність і вступити у взаємодію, краще

зрозуміти взаємозв'язок внутрішнього життя людини і втілити у спонтанному танці. Спонтанний танок дозволяє людині символічно виразити людські можливості, використовуючи природну радість, енергію і ритм, сприяє розвитку усвідомлення, розуміння "Я", з'єднує наші фізичні можливості й енергію з духовними прагненнями і допомагає зберегти контакт із вищими життєвими силами. Він сприяє взаємодії півкуль головного мозку, з'єднуючи інтуїтивне і раціональне [8, с. 12]. У процесі танцю пробуджується творчий потенціал і потенціал до зміни старого способу життя. Це один з найпростіших і дозволених способів "стати іншим", вийти за межі звичних проявів, стати на позицію Творця, "... знайти власний шлях, прорубуючись крізь джунглі життя. Він повинен іти один; повинен вирватися з колективного розуму, з колективної психології" [15, с. 7]. Справжній творець не прагне порушити правила і стереотипи, він просто встановлює свої закони, які можуть не збігатися зі штампами.

Висновки. Здатність до імпровізації відіграє важливу роль у розвитку творчої особистості. Дар імпровізації або природну до неї схильність можна й необхідно розвивати. Потрібно свідомо культивувати цю здатність, постійно тренувати творчу уяву, розвивати інтуїцію, вдосконалювати вміння в потрібний момент викликати в собі імпровізаційне самопочуття. Плекати імпровізацію – "внутрішню свободу людини", "гнучкість", "прийняття самостійних рішень і протистояння жорсткості, яких привабливих форм остання би не набувала. Виховання здібності до імпровізації залежить від гнучкості, мобільності самого процесу навчання, оскільки саме креативний простір дає можливість стати творцем. Необхідно випрацьовувати установку на ослаблення контролю й критичного начала, уміння правильно сприймати нові обставини [18, с. 185 – 187], здатність жити "тут і тепер" в мінливому потоці життя.

Рекомендувати методику занять імпровізацією можна лише частково, оскільки кожен повинен виявити ініціативу, фантазію, винахідливість, щоб залучити всіх до імпровізаційної діяльності, оскільки це є першою пробою творчих сил.

За допомогою танцювально-рухових тренінгів з використанням спонтанного танцю, імпровізації ми можемо активізувати творчий потенціал, творчу продуктивність, сприяти подоланню стереотипів, розкрити особистість у багатогранних проявах несподіваного та непередбачуваного творення. Одним з чи не найважливіших завдань інноваційної освіти бачиться нам розвиток цілісної особистості, для якої "творчість стає її еством", "виникає спрага творчості" [15, с. 7].

1. *Боно Э.* Серьёзное творческое мышление / Э. Боно ; [пер.с англ. Д.Я. Онацкая].— Мн.: Попурри, 2005.— 416 с.
2. *Галин А.Л.* Психологические особенности творческого поведения / А.Л. Галин. – Новосибирск : НГУ, 2001. — 228 с.
3. *Горноста́й П.П.* Психология личности словарь-справочник / под.ред. П.П. Горноста́я, Т. М Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
4. *Грановская Р. М.* Конфликт и творчество в зеркале психологи / Р.М. Грановская. – М. : Генезис, 2002. – 573 с.

5. Гройсман А.Л. Основы психологи художественного творчества: учебное пос. / А.Л. Гройсман. – М. : Когито -Центр, 2003. – 187 с.
6. Долгих Ю.И. Импровизация как средство воспитания творческого самочувствия актеров Самарская государственная академия культуры и искусств // http://www.acis.vis.ru/8/1/1_11/dolghih.htm
7. Эдварде Б.Э. Художник внутри вас / Б.Э. Эдварде ; [пер. с англ.; худ. обл. Б.Г. Клеймо].— Мн. : ООО Попурри, 2000.— 256 с.
8. Эндрюс Т. Магия танца / Т. Эндрюс. – М. : REFL-book, К. : Ваклер, 1996. – 256 с.
9. Эпштейн М. Коллективная импровизация: творчество через общение / Эпштейн М. (Часть 2) // <http://www.topos.ru/article/6530>.
10. Козлов В.В. Интегративная танцевально-двигательная терапия / Козлов В.В., Гиршон А.Е., Веремеенко Н.И. – [2-е изд.]. – СПб. : Речь, 2006. — 286 с.
11. Миславский Ю.А. Саморегуляция и творческая активность личности / Ю.А. миславский // Вопросы психологии, 1987. – С. 71 – 78. – Режим доступу до журн. : // <http://www.voppsy.ru/authors/MISLAVYA.htm>.
12. Морено Д. Театр спонтанности / Д. Морено. – Красноярск : Фонд ментального здоровья, 1993. – 125 с.
13. Морозов А. В. Креативная педагогика и психология / Морозов А.В., Чернилевский Д.В. – М. : Академический проект, 2004. – 560 с.
14. Недогреева Н.Г. Понятие и сущность педагогического творчества учителя в современных условиях / Н.Г. Недогреева. – Режим доступу : http://old.sgu.ru/faculties/physical/departments/itphysics/international2008/docs/Ne_dogreeva_N.G..doc
15. Ошо. Творчество. Высвобождение внутренних сил / Ошо. – СПб. : Весь, 2006. – 192 с.
16. Пономарев Я.А. Психология творчества / Я.А. Пономарева. – М. : Наука, 1976. – 296 с.
17. Роменець В.А. Психологія творчості / В.А. Роменець. – К. : Либідь, 2004. – 288 с.
18. Рождественская Н.В. Толшин А.В. Креативность : пути развития и тренинги / Рождественская Н.В. Толшин А.В. – СПб.: Речь , 2006 . — 320 с.
19. Рунин Б.М. О психологии импровизации / Б.М. Рунин // Психология процессов художественного творчества: сборник// сост. проф. К. Сельчёнок. – Л., 1980. – С.45 – 57. – Режим доступу: // http://www.kstyati.ru/cre_articles/tvor_tvor31.html
20. Сафарян С.І. Основні чинники формування творчої особистості та розвитку її творчих здібностей у процесі навчання в ЗНЗ / С.І. Сафарян // Нар. освіта – 2007. – № 1. – Режим доступу до журн. : // <http://nbuv.gov.ua/ejournals/NarOsv/2007-1/07ssizpn.htm>
21. Сидоренко Ж.В. Природа творчості та психологічні аспекти творчої особистості / Ж.В. Сидоренко. – Режим доступу: // <http://conf.vstu.edu.ua/humed/2008/txt/Sidorenko1.php>

The article reveals the psychological facets of the creation phenomenon, mean of development of which is regarded to be the improvisation. The last one is an indicator of spontaneity, which is necessary for creative self-expression and is activated in the process of dance psychotherapy.

Key words: creation, creative personality, creativity, spontaneity, improvisation, dance psychotherapy.

УДК 159.923.2

*Вікторія Фокіна***ФЕНОМЕНОЛОГІЯ МУЗИЧНИХ АРХЕТИПІВ У ПРОСТОРИ
ОСОБИСТІСНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ**

З позиції аналітичної психології К.-Г. Юнга реконструюється міфологічна структура вокального циклу Ф. Шуберта «Прекрасна мірошничка». Розкрито механізми взаємодії музичних архетипів з поетичним текстом циклу і, таким чином, прояснені умови музикотерапевтичного впливу цього твору.

Ключові слова: музикотерапія, міфологічна структура музичного твору, музичні архетипи, особистісне самоздійснення.

Проблема. Аналізуючи взаємодію музичних архетипів з архетипами колективного несвідомого в процесі сприйняття циклу «Прекрасна мельничиха», можна припустити, що система архетипних змістів музичного твору актуалізує суб'єктивний образ світу і образ «Я» композитора, які й визначають цілісність його творчого продукту, а також його психотерапевтичний вплив. Музичне сприйняття міфологічне: організовані звукові структури не є самодостатньою цінністю, а лише певним способом висловити зашифрований у них сенс; до звукового символу з глибин несвідомого залучається відповідний етнокультурний символ. При прослуховуванні музики відбувається метафоричний стрибок, що перетворює звук у сенс, водночас перетворюючи споглядання у внутрішній вчинок. Вивчення механізмів духовно-катарсичної активності особистості в ході інтерпретації музичних міфологем відкриває перспективи створення дієвих способів особистісного самоздійснення в сучасному освітньому просторі.

На думку музикознавців Б. Асаф'єва [1], П. Вульфюса [3], Ю. Хохлова [8], Д. Кірнарської [5], а також автора музичної концепції психорезонансу А. Понтвіка, музика здатна викликати певний настрій, причому емоційне забарвлення образів, що виникають при її сприйнятті, відрізняється залежно від індивідуальних особливостей музичного сприйняття, ступеня музичної підготовки, інтелектуальних особливостей слухача. Вивчення емоційної значущості окремих елементів музики – ритму, тональності – показало їх здатність викликати стан, адекватний за характером подразнику: мінорні тональності справляють депресивний ефект, швидкі пульсуючі ритми діють збудливо і викликають негативні емоції, м'які ритми заспокоюють, дисонанси – дратують, консонанси – врівноважують. Позитивні емоції при музичному прослуховуванні, «художня насолода», на думку Л.С. Виготського, не є чистою рецепцією, а вимагає найвищої діяльності психіки. Болісні і неприємні афекти при цьому піддаються деякій розрядці, знищенню, перетворенню в протилежне. З погляду музикотерапевтів, важливо, щоб слухач згадав ситуації, які емоційно травмували його, а психотерапевт за допомогою музики доводить їх до катарсичної розрядки і тим самим полегшує стан па-

цієнта. У зв'язку з цим великого значення набуває підбір відповідних музичних творів, які могли б викликати необхідний ряд образних асоціацій і переживань, наступний аналіз яких, допоміг би з'ясувати природу пригніченого конфлікту.

З цією метою дуже важливо використовувати музичні твори, в структурі яких закорінена можливість катарсичного ефекту. Саме тому ми надали перевагу аналізу вокального циклу Ф. Шуберта «Прекрасна мірошничка», який підіймає особливо актуальну для юнацтва тему нерозділеного кохання. При цьому ми дотримувалися настанови: у слухачів повинна бути можливість власної інтерпретації музичного та поетичного тексту шляхом символотворчості та індивідуального смислоутворення, тому слід уникати використання пісень та інших вокальних творів на мовах, відомих учасникам музикотерапії (людський голос повинен сприйматися як ще один музичний інструмент). Виходячи з вищевикладених міркувань, у даній статті ми ставимо перед собою **мету**: простежити феноменологію музичних архетипів у їх взаємодії з архетипами колективного несвідомого в процесі сприйняття циклу «Прекрасна мірошничка», спираючись на концепцію архетипів К.-Г. Юнга [9], музикознавчі напрацювання Б. Асаф'єва [1], П. Вульфюса [3], Ю. Хохлова [8], Д. Кірнарської [5], а також музичну концепцію психорезонанса А. Понтвіка. **Завдання статті**: 1) розкрити тезу про те, що музичний твір, і зокрема вокальний цикл «Прекрасна мірошничка», може бути розглянуто як семіотичну систему (тобто систему значень і смислів) і водночас як міфологічну конструкцію, складену з архетипних змістів, пов'язаних з ментальністю початку ХІХ-го століття, обумовлених культурними до-мінантами німецького національного характеру і не в останню чергу екзистенційними пошуками самого Ф. Шуберта як автора циклу; 2) пояснити психотерапевтичний ефект сприйняття вокального циклу «Прекрасна мірошничка» у зв'язку з міфологічністю музичного та поетичного текстів цього твору.

Розробки музичної семіотики останніх десятиліть націлені на взаємодію музикознавства з психологією і філософією. Особливого значення набуває проблематика архетипного та міфологічності музичної мови. К. Леві-Стросс вказує на міф як на структуру музичну у своїй основі. Аналіз міфів, з його точки зору, можна порівняти з аналізом великої партитури [5]. Уявлення про певну частину реальності цілком «можуть бути інтерпретовані як міфологічні конструкції». Останні описані Р. Бартом [2] на знакових моделях, до яких можна віднести і музичні твори. У нашому випадку дана схема може описувати відношення між певним слуховим відчуттям і музичним образом, наприклад, слухове відчуття стрімкого і ритмічного бігу води, позначене дводольним розміром, оформленим у дрібних тривалостях, а також виражене в певній звуко-висотній характеристиці і помірно швидкому темпі, означає музичний образ струмка в шубертовському циклі «Прекрасна мірошничка».

Міфологема струмка стає основою всієї міфологічної системи «Прекрасної мірошнички». Пронизуючи всі пісні циклу (за винятком «Мисливця», де відсутність міфологеми струмка є знаковою), вона виступає означуваним, яке шляхом забарвлення поетичного тексту В. Мюллера емоційним, особистісним переживанням Ф. Шуберта підводить нас до суб'єктивного змісту знакових формул окремих пісень: «В дорогу», «Куди?», «Стій!», «Подяка струмкові» і т. ін. Такий спосіб міфологізації шубертовського вокального циклу багато що може відкрити у внутрішньому світі, а точніше в особистому міфі композитора (особистий міф – це неусвідомлений сценарій життєвого шляху людини, який представлений індивідуально заломленими архетипами колективного несвідомого) [9].

Несвідома логіка міфу, за К. Леві-Стросом, є логіка бінарних опозицій, які «онтологічно вкорінені» у самій природі людини. Разом з тим на психологічному рівні є стійка тенденція до зняття протиріч через катарсис, де міф є своєрідним медіатором між протилежними полюсами: добром і злом, життям і смертю, любов'ю і ненавистю, творенням і руйнуванням і т.д. Здавна відомо, що музична мова може бути найінтенсивнішим засобом катарсису. Елементами структури міфу, за К. Леві-Стросом, є міфологеми – символічний опис подій, героїв, або їхніх станів і намірів. Послідовний зв'язок між міфологемами становить сюжет міфу, ієрархічний зв'язок міфологем – утворює структуру міфу [5]. Таким чином, основну увагу, на наш погляд, слід приділити взаємодії музичних архетипів з архетипами колективного несвідомого в процесі сприйняття циклу «Прекрасна мірошничка», причому одиницями аналізу можуть бути міфологеми і їх музичне втілення.

Співвіднесемо музичні міфологеми (окремі пісні циклу) з музичними архетипами і архетипами колективного несвідомого. Таким чином, через послідовний зв'язок міфологем проявиться сюжет особистого міфу Ф. Шуберта, а ієрархічний зв'язок міфологем, у свою чергу, розкриє нам структуру даного міфу в якості ініціації особистості на новий рівень самоздійснення. У процесі інтерпретації музичного тексту ми будемо звертати особливу увагу на бінарні опозиції та їх медіацію за допомогою несвідомих змістів психіки. Маючи на увазі задану вище стратегію, ми пропонуємо розглянути міфологічну структуру вокального циклу «Прекрасна мірошничка» наступним чином. На наш погляд, структура циклу являє собою відображення ініціації Мельника, його шляху до гармонійного врівноважування в особистості духовного і тілесного. Тому центральною ідеєю циклу є сходження до духовного в результаті досвіду любові. В особистості Мельника перетинаються несвідоме (духовне) – Струмок і свідоме – «Я» (Его) – Мисливець. Перша і остання пісні є своєрідним обрамленням духовних пошуків ліричного героя. Отже, відлік внутрішньої трансформації героя слід починати з пісні «Куди?» і закінчувати піснею «Мельник і струмок». Таким чином, ми маємо 18 епізодів у психобіографії Мельника. Їх можна розбити на 6 міфологічних ступенів ініціації по 3 пісні у кожній. Причому пісні «Ку-

ди?», «Стій», «Подяка струмкові» відбивають першопричини душевних рухів Мельника, його інтуїтивні устремління, виражені питанням «куди?», і благополучне їх розв'язання, що супроводжується задоволенням і вдячністю. Мовою духовних традицій в перших трьох епізодах відображено світ архетипів. Невипадково Мельник спускається з вершини гори, неначе зі світу ідей у світ речей (за Платоном) для самоздійснення в любові й праці.

Наступні 3 пісні, а саме: «Святковий вечір», «Цікавість», «Нетерпіння» в духовному плані символізують світ творіння в його потенції, тобто починається процес втілення в реальність ідеальних устремлінь Мельника. Не випадково з'являється міфологема свята, яка асоціюється з біблійним мотивом бенкету, як винагороди за праведне служіння і духовне самовдосконалення. У піснях «Ранковий привіт», «Квіти мельника», «Дощ сліз» відображений світ форм як точних образів речей на шляху їх матеріалізації, тобто, мовою ліричного героя, розквітають ті квіти (думки), які були ним вирощені. Причому вони далеко не бездоганні, про що і свідчить «дощ сліз». Інші 9 пісень, на наш погляд, є дзеркальним відображенням перших дев'яти епізодів-міфологем. Вони також організовані за трійками, так що пісні «Моя!», «Пауза» і «Зелена стрічка на лютні» відповідають стадії «створення Всесвіту» або «світу, як нареченої» (за Біблією). Не випадково в пісні «Моя!» Звучить ідея володіння коханою, а зелена стрічка наштовхує нас на німецький народний звичай дарувати стрічку коханій. Насторожує лише посилене бажання Мельника повністю підкорити індивідуальність коханої.

Можна припустити, що 3 наступні пісні, а саме: «Мисливець», «Ревнощі і гордість», «Улюблений колір» є проєкцією несвідомого Мельника і водночас виявом його захисних реакцій і раціоналізацій («раніше білий колір я любив, тепер зелений мені милий»). Дійсно, в образі Мисливця втілилися внутрішні тіньові сторони Мельника: ревнощі і гордість. Саме тому ми й спостерігаємо на тлі ворожості ліричного героя до суперника також і неприкрите захоплення ним («мій герой»). Пісні «Злий колір», «Зів'ялі квіти», «Мельник і струмок» є закономірним результатом амбівалентності внутрішнього світу ліричного героя. Улюблений колір раптом обертається злим, квіти Мельника в'януть (квіти часто є метафорою думок і, таким чином, їх вмирання свідчить про згасання таланту, творчого натхнення), а взаємини зі струмком (Мельник та Струмок перестають розуміти один одного, вони вже не одне ціле, не співзвучні) переходять у стадію відчуження, і ця ініціатива проявляється перш за все з боку Мельника. Враховуючи, що Струмок (ріка життя) символізує глибинну індивідуальність, покликання, Мельник спочатку перебував у гармонії зі світом; а подальша байдужість і розчарування по відношенню до цих рівнів «Я» свідчить про пригніченість ліричного героя пристрастями і стражданнями. Тому пропозиція Струмка «перемогти страждання любов'ю», що викличе появу «нової зірки на небі» («друге народження»), залишається непочутою. Мельник не в силах перевер-

шити себе і піднятися до рівня духовної любові через надмірне ототожнення себе з его, яким знехтувала його кохана.

Однак Струмок і тут не залишає свого друга, співчутливо даруючи йому спокій і забуття (несвідоме потенційно зберігає за ліричним героєм можливість відродження в новій якості). Цей міфологічний сюжет і міфологічна структура вокального циклу своєрідно заломлюються в музичних архетипах, які у свою чергу справляють психотерапевтичний вплив на слухача. Він проявляється, перш за все, у можливості усвідомлення власних цінностей та смислів при зіткненні з темами нерозділеного кохання, подолання розчарувань і криз на шляху особистісного самоздійснення.

Звернімося безпосередньо до виявлення та інтерпретації музичних архетипів у тексті пісень циклу. Причому основну увагу приділимо дев'яти найбільш знаковим пісням, дві з яких обрамляють міфологічний сюжет і, на наш погляд, відображають можливість виходу ліричного героя на новий виток його духовного розвитку. Дійсно, «Колискова струмка» є своєрідною ініціацією в новий нематеріальний стан. Невипадково пісня написана в «ідеальній тональності» E-dur, що в музиці XVIII – XX століть співвідноситься з символікою ініціації – посвяти [6]. Перехід в інший світ мислиться як входження в ріку (Лета – ріка забуття у древніх греків, звідси - «канути в Лету»). Тим не менш у слухачів виникає впевненість у тому, що після чудесного пробудження Мельник знову відправиться в дорогу, вже по-іншому сприймаючи життєві перипетії. Саме тому темп заключної пісні співвідносний з темпом вступної пісні («помірно» і «помірно швидко»), що відображає циклічність психічних процесів особистості, коли «помираючи» у своїй старій якості, людина водночас «народжується» в новій.

Вступна пісня «В дорогу» відразу ж привертає слухачів, оскільки вона близька до народно-побутових образів, що впливає із застосування простої куплетної форми, метричного зсуву каденції, оспівувань і ліризації. Тональність Сі-бемоль мажор використана для трактування світлого, радісного настрою героя і сприяє емоційному включенню слухачів в історію Мельника. Усі зазначені засоби музичної виразності, на наш погляд, підпорядковані архетипу Шляху. Останній розкривається у безпосередності, наївності, інтересі до всього нового, динамічності внутрішнього світу героя. Шлях Мельника передбачає спуск з гори в долину, а це, ще раз підкреслимо, символізує внутрішнє рішення втілити свої ідеальні плани в практичне життя. Методичний розмірений гуркіт жорен, який супроводжує спуск у долину, асоціюється з педантичністю, помірністю і наполегливістю німецького характеру, закріпленому християнською етикою протестантизму. Разом з тим ми занурюємося в містичну стихію німецького менталітету, що виражається в імпульсивності, схильності до ризику та інтуїтивному відчутті напряму шляху («зрозуміли мені наміри твої, струмок»).

Таким чином, при сприйнятті музичного тексту відбувається поглиблення глибинних рівнів колективного несвідомого. Зв'язок з колек-

тивним несвідомим, ймовірно, здійснюється через комунікативну спрямованість музики, через базові форми соціальної комунікації, які і є музичними архетипами. Д. Кірнарська виділяє комунікативні архетипи «Заклику», «Прохання», «Гри», «Медитації» [5]. Це своєрідні протоінтонаційні форми сприйняття зовнішнього і внутрішнього світів, які наповнюються різним змістом залежно від духу епохи і особистісних особливостей композитора. На думку Б. Асаф'єва, в основі музичної інтонації і, відповідно, музичних архетипів лежить явище мовної (комунікативної) інтонації [1]. Поетичний текст вокального твору вступає у взаємодію (частіше гармонійну, але іноді і конфліктну) з музичною архетипікою (інтонаційною структурою) і, таким чином, посилює музичний вплив твору через внутрішню вокалізацію. Сприйняття міфологічних кодів музичного тексту сприяє психорезонансу і катарсису. У результаті відбувається доповнення і переструктурування простору особистісних смислів реципієнта, що в свою чергу виводить його на новий рівень самоусвідомлення.

У зв'язку з вищезазначеним, ми застосовуємо концепцію музичних архетипів Д. Кірнарської до аналізу інтонаційної структури пісень циклу. Перша пісня, звичайно ж, відображає комунікативний архетип заклику. Згідно з Д. Кірнарською, цей архетип відповідає загальнозначущим подіям, які вимагають колективного піднесення [5]. Таким чином, соціальна ситуація, яку пропонує Ф. Шуберт слухачам, передбачає лідерську роль Мельника, за яким хочеться піти. Нагадаємо, що його ентузіазм пов'язаний саме з духовним самовдосконаленням, що особливо показово у контексті романтичної музичної міфотворчості. Тілесно-моторні прояви архетипу заклику відображені в розмірі 2/4, що сприяє активній ходьбі, спрямованому руху вперед з твердим акцентованим ритмом.

«Подяка струмкові» супроводжується медитативною інтонацією: Мельник рефлексує правильність вибору свого шляху, ставлячи риторичні запитання Струмку. Причому його роздуми схожі з формулами самонавіювання («йду за тобою, задоволений долею; що шукав, те знайшов»). Мажорна тональність (Соль мажор) втілює довіру до своїх невичерпних життєвих сил, це символізується повноводною, неспішною течією струмка. Зауважимо, що слухачі, емоційно резонуючи з цим станом Мельника, отримують можливість почерпнути життєву енергію в архетипі Води. Пісня «Нетерпіння» знову повертає слухачів до комунікативного архетипу заклику. Мельник закликає всіх навколо розділити його новий статус: «Твій я довіку». Проте музика демонструє зміну настрою, сум'яття, почуття невпевненості, які виражені у співіснуванні двох типів музичних строф одночасно (вокальна партія – двотакт, фп. партія – тритакт). Ефект переходу від одного типу ритмічного остинато до іншого: контрастність рівномірного пульсуючого ритму в основній частині строфи і ритму «приспіву» з довгими звуками на початку кожної фрази радше свідчать про те, що ліричний герой видає бажане за дійсне. Пам'ятаючи про те, що інтонація заклику пов'язана з роллю лі-

дєра, в даному випадку ми вже не відчуємо внутрішньої потреби йти за почуттями Мельника. Таке відчуття, можливо, викликане відмовою Мельника від внутрішнього покликання. Недарма в пісні відсутній розмірений біг струмка, його образ з'являється лише періодично, нагадуючи швидше хвилі, що розбиваються об скелі.

«Дош сліз» передає відчуття наростаючого душевного конфлікту, зіткнення надії на взаємність і сумнівів у щирості своїх мотивів. Невизначеність, хиткість внутрішнього стану Мельника виражені в чергуванні мажору і мінору. Причому мінору виникає після запрошення Струмка («друзе, худчій до мене»). Застосування збільшеного тризвука як D з підвищеною квінтою на слабкій частині такту, динамічність інтонацій підкреслена метричним зміщенням каденції (зміщення тонічного звуку щодо тактової риски здійснюється у присутності D на місці метричного підгрунтя). Таким чином, інтонація медитації чергується з проблисками тривоги у зв'язку з інтуїтивним відчуттям біди. Разом з тим дош, який запліднює землю, здавна символізує життєдайний вплив неба, родючість ґрунту, природи і духу, «краплі істини». Роса або дош є символами роз'яснення релігійних істин, що дає змогу ліричному героєві піднятися над своєю життєвою ситуацією.

Пісня «Моя!» – драматургічна емоційна вершина циклу підтверджується у схвильованому акомпанементі, бурхливому потоці мелодії і постійному збільшенні діапазону. Для передання почуття героїчності, гімністичності використана «блискуча» тональність Ре-мажор. Зміна радісного безмежного тріумфування зосередженим роздумом, вираженим у тексті, в музиці втілена у зміні тональності Ре-мажор на Сі-бемоль-мажор (яка не порушує світлого колориту цієї пісні). Перехід від мелодики, побудованої на повторенні коротких акордових мотивів до широкого наспіву декламаційно-аріозного складу нагадує гру, підкреслює невідповідність внутрішніх переживань зовнішньому вираженню. Дійсно, архетип гри відображає примірювання на себе різних ролей і масок без серйозних наслідків. Грайливість відображена в тілеснорухових проявах у вигляді кружляння, бігу і польоту. Тональна невизначеність цієї пісні, модуляція в соль-мінор відображає відтінок переходності у зв'язку зі зміною стану героя («Я сам-один, і все довкола темно»). Протиставлення почуття володіння коханою, яке зосереджене на рівні особистісних амбіцій, голосу млинового колеса (нагадаємо, що млинове колесо і жорна на початку циклу символізували бажання активно реалізувати своє духовне призначення) свідчить про відмову від свого шляху самореалізації. Відмова від слідування вищому «Я» з його альтруїстичною любов'ю відображена також у забороні «співати солов'ям і дроздам». Але таке порушення вищого природного порядку викликає звуження свідомості («сонце, що так тьмяно світиш?»). Потьмарення зазвичай яскравих творчих думок Мельника виражається символом поля, що сховало всі свої квіти. Відчуття самотності і звуження свідомості – знак віддаленості та відірваності від свого вищого «Я». Але все ж у грі завжди залишається можливість знайти і гідно зіграти свою

роль. Про це свідчить органічна ладова структура, різнобічність варіативного мислення в даній пісні (використання принципу інтонаційного уподібнення, здатність протиставляти, чергувати тематичний матеріал в рамках єдиної ідеї). Таким чином, при всій відмінності розділів пісні не виникає відчуття роз'єднаності завдяки інтонаційній близькості початку і кінця, а саме комунікативного архетипу гри. Легкий ковзаючий рух вокальної партії в одноманітному ритмі – це музично-руховий еквівалент даного архетипу.

Пісня «Мисливець» – ще одна модифікація музичного архетипу гри. Трохи забігаючи наперед, відзначимо, що пісня «Злий колір» також відображає ігрову інтонацію, в даному випадку театральну трагедію. На наш погляд, більш широка присутність музичного архетипу гри у другій частині циклу, порівняно з першою свідчить про акцентування особистісної, а не духовної присутності Мельника в розгортанні сюжету. І лише наприкінці циклу в пісні «Мельник і струмок», ми зустрічаємося з інтонацією прохання-вмовляння. Складається враження, що ліричний герой надто захопився своєю роллю в грі, прийняв її дуже близько до серця. Отже, повертаючись до міфологеми Мисливця, слід зазначити, що цей персонаж є другим «Я» ліричного героя. Для німецької ментальності архетип Вершника особливо актуальний. Кінь – тотемна тварина германських народів і сонячний символ. З іншого боку, прихована суперечливість архетипу відображена в міфологічному образі кентавра – втіленні гордості і прагнення до панування, далеких від духовності. Зв'язок коня з темними силами людського ества, з імпульсивністю, нестримним бажанням, інстинктивними потягами був помічений багатьма авторами (Ф. Ніцше в устами Заратустри: «Мої ноги – це ноги коня, вони галопують, не зважаючи на перешкоди, і їх стрімкий хід дарує мені диявольське задоволення»). Для відтворення схвильованості композитор застосовує рівнодольний рух у швидкому темпі, який споріднений з оперним *parlando* (Мельник грайливо лає «свого героя», пропонуючи йому битися з кабаном) у даному випадку символізує руйнування і грубу силу. Закличні інтонації мисливського рогу, які символізують Мисливця, все ж таки згладжені мінорною тональністю, імітаційним розвитком мелодії та швидким темпом, нагадуючи, таким чином, про головного героя циклу – Мельника, який і є дійсним «автором» партій інших дійових осіб. Символізація Прекрасної мірошнички у вигляді лагідної лані наводить на думку про архетип аніми. Таким чином, ігрові інтонації пісні «Мисливець» переносять слухачів в умовний простір взаємовідносин чоловічого і жіночого начал в особистості. Ритм тупоту копит звучить протягом усієї пісні, змушує задуматися про роль мужності в німецькій ментальності. Мимоволі спливає архетип грізного бога Вотана – вершника з прадавнього лісу.

Пісня «Злий колір» являє собою зразок театралізованого дійства. Гранична схвильованість Мельника передається через різке зіткнення мажору і мінору (при кінцевому затвердженні мінору). Трагедійність підкреслена рельєфністю інтонаційного контрасту, тональною багато-

манітністю, динамічними підйомами і спадами. Бадьорі, мужні інтонації сприймаються не стільки як виклик долі, скільки як спроба людини, що зневірилася, замаскувати свій стан. Тим більше що в поетичному тексті В. Мюллера підкреслюється роздвоєність внутрішнього світу Мельника на дві протилежності: Мисливця і Романтика. Ліричний герой, тим не менш, швидко перевтілюючись, встигає зіграти обидві ролі. Це нагадує ляльковий театр, де один ляльковод грає всіма ляльками. Таким чином, інтонація гри нашттовує слухачів на думку про штучність, неприродність психологічного стану Мельника, який переоцінив свої душевні можливості і шукає винних зовні, проклинаючи зелений колір. У даному випадку зелена стрічка асоціюється з міфологемою Змія-спокусника, піддавшись якому, ліричний герой втратив правильний внутрішній напрямок. Гра закінчується програшем Мельника.

У пісні «Мельник і струмок» він нарешті вдається до інтонації прохання. Для соціальної ситуації прохання значуща наявність прохача і дарувальника. В образі дарувальника в даному випадку виступають Ангели, які можуть принести спокій і забуття. Образ струмка, що сумно колихає хвилі, втілений в низхідному русі мелодії звуками подвійної D, гранично елементарному супроводі, який зводиться до окремих акордів. На першому плані стоїть трагедія Мельника, хоча паралельно готується передбачене і поетом, і композитором вирішення конфлікту. Про це зокрема свідчить написана в мажорі партія Струмка, який у цьому контексті також є дарувальником, пропонуючи Мельнику «любов'ю перемогти страждання». Тілесно-моторні прояви архетипу прохання присутні в плавних «присідаючих» рухах і відлунні в кінці вокальної фрази. М'які зітхаючі інтонації на тлі уповільненого «серцебиття» фортепіанної партії відображають музичний еквівалент архетипу прохання. Вступаючи в емоційний резонанс з даною піснею, слухачі мимоволі зосереджуються на своїх найпотемніших переживаннях і проханнях. У пісні «Коліскова струмка» використані прийоми мінімалізму: репетитивності – повторення в мелодії і акомпанементі короткого плавного мотиву, який виконує функцію заколисування, а також сувора лаконічна куплетна форма. Дана пісня поєднує в собі архетипи гри і медитації. Ритуал заколисування, як своєрідна гра, здавна слугував способом залучення позитивних подій в долю дитини. Немовляті пропонувалося накопичити сили для майбутніх звершень, які потенційно закладені в його життєвому шляху. Мельник втомився від пристрастей і страждань, і в нього є можливість переосмислити свої життєві пріоритети і цінності. Саме в цьому проявляється медитативна установка пісні. Трохи чутна, завмирає в тиші коліскова, поступово приводячи слухача в стан концентрації на проблемах життя і смерті, натякаючи на можливість відродження в новій якості.

Висновки. На сучасному етапі розвитку суспільства відбувається інтеграція різних сфер соціальної комунікації (вербальних і невербальних), що сприяє розвитку міждисциплінарних наукових напрямків, таких як музична психологія, музична семіотика та ін. Основним завдан-

ням цих галузей є обґрунтування моделей подання інформації, які одночасно можуть бути адресовані і правій, і лівій півкулям мозку людини. Необхідність впровадження зазначених інформаційних систем у сфері освіти робить пізнання особливостей музичного сприйняття одним з найважливіших напрямків сучасної психологічної науки. Перспективним у цьому сенсі є вивчення музичного впливу творів композиторів-класиків, який заснований на міфологічності музичного тексту. На сьогоднішній день залишається недостатньо вивченим взаємозв'язок музичних архетипів з архетипами колективного несвідомого, що й актуалізує теоретичні та емпіричні дослідження процесу музичного міфотворчості.

1. Асафьев Б. В. Речевая интонация / Б.В. Асафьев. – М. – Л. : Наука, 1965. – 315 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.
3. Вульфийус П.Ф. Шуберт. Очерки жизни и творчества / П.Ф. Вульфийус. – М.: Музыка, 1983. – 447 с., С. 139 – 153.
4. Жюльен Н. Словарь символов / Н. Жюльен. – М., 1999. – 498 с.
5. Кирнарская Д. Музыкальное восприятие / Д. Кирнарская. – М. : Музыка, 2000. – 305 с.
6. Леви-Стросс К. Культура как система / К. Леви-Стросс / Семиотика и искусствометрия. – М. : Наука, 1972. – 279 с.
7. Маркова Е. Н. Музыкальная культурология / Е.Н. Маркова. – Одесса : Астропринт, 2000. – 110 с.
8. Хохлов Ю.Н. Песни Шуберта: Черты стиля / Ю.Н. Хохлов. – М. : Музыка, 1987. – 302 с.
9. Юнг К.-Г. Архетип и символ / К.-Г. Юнг. – М. : Прогресс, 2005. – 397 с.
10. Блинов О. А. Процесс музыкальной психотерапии: Систематизация и описание основных форм работы / О.А. Блинов // Психологический журнал. – 1998. – № 3. – С. 25 – 28.
11. Брусиловский Л.С. Музыкалотерапия: [руководство по психотерапии / под ред. В. Е. Рожнова] / Л.С. Брусиловский. – М., 1985. – 230 с.

From K. G. Yung analytical psychology point of view is being reconstructed the F. Schubert vocal continuation “Die schone mullerin” myth structure. Here is shown the mechanism of music archetype and poetic text of the cycle and so is cleared the music therapy conditions of this work implementation in the space of personal self-realization of listeners.

Key words: music therapy, music work myth structure, music archetype, personal self-realization.

Аксіологічний поворот у психологічній персонології

УДК 159.923

Зіновія Карпенко

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ДОСВІД МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Реалізація холістичного підходу до визначення функцій теорії, типів раціональності, гносеологічних акцентів, детермінації, дослідницьких методів, знакових репрезентацій, результатів методологічної роботи тощо приводить до констатації аксіологічного повороту у психології особистості, що вимагає врахування принципу інтегральної суб'єктності і ціннісно-цільового трансцендування життя особи.

Ключові слова: аксіологічна психологія, гносеологія, детермінізм, методологія, особистість, суб'єктність, теорія, раціональність, холізм.

Лейтмотив пропонованої статті полягає в тому, що аксіологічна психологія є не просто авторською концепцією, своєрідним додатком до наявних психологічних, насамперед персонологічних теорій, вона – закономірний вислід рефлексії над основоположними засадами наукового пізнання, що характеризується дрейфом домінуючої сьогодні постнекласичної раціональності до універсалістського (постпостмодерністського) світорозуміння і людинознавства.

Почнімо з усталеного визначення теорії як системи узагальненого достовірного знання про частину реальності (предмет теорії), яка описує, пояснює і передбачає функціонування певної сукупності її складників.

Три названі функції теорії логічно несуперечливо співвідносяться із трьома типами раціональності (за В.С. Стьопіним). Так, класичний тип раціональності «експлуатує» передусім прогностичну функцію теорії, оскільки зацікавлений в отриманні достовірного об'єктивного знання, тобто незалежного від суб'єкта пізнання і можливого впливу на результат пізнання його методичних засобів і процедур. Існує віра у могутність дослідника, його прозорість щодо самого себе, віра в те, що істина єдина і, в принципі, досяжна. Тому експлікація повторюваних причинно-наслідкових зв'язків і на їх основі здійснення передбачення щодо неминучості появи певних рис, подій, вчинків і т. д. стає також завданням і природничо-орієнтованої психології (Тут і далі див. наведену в кінці статті структурно-логічну схему).

Некласичний тип раціональності акцентує неоднозначну роль методу, умов емпіричного дослідження, що здатні релятивізувати досліджувані феномени, перетворити «тверді» факти на «податливі» версії,

тлумачення. Отже, істина тут уже не уявляється як єдина, а твердиться про можливість кількох пояснень.

Постнекласична раціональність проблематизує самого суб'єкта, резонно допускаючи суб'єктивні спотворення вже на самому початку наукового дослідження. Не секрет, що появою різноманітних теорій особистості і психотерапевтичних систем ми завдячуємо походженню, умовам виховання та іншим біографічним чинникам видатних персонологів, їхнім суб'єктивним уподобанням, цінностям і навіть фобіям та комплексам. Ця гносеологічна ситуація перетворює процес знаходження істини на таке собі факультативне заняття. Отримання внутрішньо несуперечливого, попри це безумовно тенденційного, ціннісно спричиненого опису (інтерпретації) стає пріоритетною метою дослідників, наприклад, у культурній психології.

З огляду на відзначені функції теорії, скорельовані з відповідними типами раціональності й акцентованими гносеологічними установками логічно впливають і типи детермінації та пріоритетні методи науково-психологічного дослідження: каузальний (механістичний, лінійний) детермінізм класичної психології в її біхевіоральному чи біогенетично зумовленому варіанті, провідні методи – об'єктивне спостереження й експеримент; ймовірнісний (стохастичний) детермінізм некласичної, гуманітарно зорієнтованої психології (насамперед – численні психодинамічні теорії), провідний метод – герменевтика; телеологічний детермінізм феноменологічних та екзистенціалістських теорій особистості тощо, провідний метод – феноменологічний.

Зазначені типи детермінації та методичні засоби, за допомогою яких вдається експлікувати сутнісні властивості і взаємозв'язки психічних явищ, представлені такими результатами методологічної роботи, як закони і закономірності психічного життя (відповідь на запитання *чому?, звідки і куди?*), механізми функціонування психіки (відповідь на запитання *як?, яким чином?*) і досвід як персональний феномен (відповідь на запитання *у чому, власне, суть?, що це є?*).

Досі ми реставрували відомий методологічний ландшафт, на якому здавна імпліцитно існувала аксіологічна психологія як така, що вивчає різноманітні вияви ціннісно-сислової сфери особи: мотиваційні (суб'єктивні, психічні, смисложиттєві) ставлення, диспозиційні утворення (соціальні установки, ціннісні орієнтації, спрямованість інтересів), спонукальні чинники (потреби, інстинкти, ідеали, особистісні цінності), емоційно-ціннісні характеристики процесу переживання, ефекти самовизначення і розгортання вчинкової активності суб'єкта тощо. Психологічні теорії так чи інакше описували, пояснювали й прогнозували поведінку людини, беручи до уваги ці особливі аксіопсихічні феномени або аксіологічні аспекти психічних явищ, ціннісною характеристикою яких зазвичай нехтували, наприклад, в диференціальній психології.

У своїх публікаціях ми стверджуємо, що означений методологічний ландшафт психологічної науки неповний, оскільки не репрезентує

цілісного світогляду людини у мислено досяжних горизонтах її чину. По-перше, нікуди не зникли і продовжують функціонувати так звані імпліцитні теорії особистості пересічних людей, що не залежить від їх освітнього рівня, ірраціональні настановлення, забобони, підсвідома духовність, колективне несвідоме і т. д. Це дозволяє говорити про, скажімо, міфологічну раціональність, що базується на синкретичному досвіді світовідчування і взаємному суб'єкт-об'єктному відображенні (дублюванні), а не розмежуванні, як у класичній схемі наукового дослідження. Цей символічний тип детермінації з самого початку представляє людину, буттєво занурену в олюднену семантичну реальність природного світу, «методом» пізнання якої є езотеричні культури, а пояснювальною метафорою – піктограма. Отже, функції теорії повинні бути доповнені рефлексією апріорних психічних здатностей особи як суб'єкта пізнання, діяльності, спілкування.

По-друге, можлива добудова методологічного ландшафту психології не тільки «знизу» (на схемі – зліва), а й «зверху» (на схемі – справа). Переконана, на часі розбудова психологічної науки на засадах холастрічного детермінізму (інтегрального холізму), який визнає взаємну (кругову) зумовленість суб'єкта, метода, об'єкта пізнання, просторовою моделлю якого є сферична запакованість одних рівнів буття людини іншими («матрійка»). Сферична репрезентація універсального типу раціональності несуперечливим чином уміщає всі відзначені типи детермінації у вигляді мереж, картографій, ланцюжка подій до міжрівневих переходів, що пояснюється принципом самоорганізації в синергетиці, діалектичним законом переходу кількості в якість, метафора – «сходи».

Інтегральний смисловий резонанс однотипних психічних явищ, що одночасно (синхронно) і паралельно (в топічному вимірі) співіснують можливо схопити за допомогою методу смислової редукції (сутнісного аналізу) й ампліфікації (розширення ціннісно-смислової свідомості особи). Таким чином, функції теорії слід доповнити проектуванням віртуальних (бажаних, належних) сфер життєздійснення людини, а до результатів методологічної роботи віднести психотехнічні розробки з оптимізації функціонування виокремлених рівнів та гармонізації міжрівневих взаємозв'язків.

Загальнометодологічна палітра критеріїв і показників історичного поступу психологічної науки диктує холістичний підхід до теоретичного моделювання тих модусів досліджуваної реальності, які охоплюють засяг від дорефлексивного синкретичного досвіду світовідчування, онтичних (апостеріорних) зв'язків, через вивчення дійсних онтологічних структур і до апріорної (іманентної) онтології, закінчуючи відзначеним вище смисловим резонансом психічних явищ, себто – аксіосферою.

Насиченню цих модусів досліджуваної психічної реальності і присвячена наша наукова робота щонайменше 15 останніх років. Коротко. Логічним каркасом дослідницької концепції стали уявлення про особистий аксіогенез як цілісний процес розвитку ціннісно-смислової сфери людини, наділеної відповідними психосоматичними, психоментальними

ми, соціокультурними і духовно-трансцендентними інтенціями та здатностями.

Аксіогенез особи являє собою розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди (рівні, синхронізовані сенсоцільовим чином) з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини.

Суб'єктом аксіогенезу є особа, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей, до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.).

Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі в континуумі: 1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлексорного налаштування (суб'єктна здатність «передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я); 2) моносуб'єкта (власне суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), який здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і культурними стандартами, домінують прагматичні цінності. Адаптивна, нормовідповідна активність моносуб'єкта забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку; 3) полісуб'єкта чи особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, керованої імперативом моральної свідомості – сумлінням або інстанцією «мушу» («варто») і спрямованою на цінність добра для інших; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, що репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках у культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» («смію») і забезпечує досягнення індивідуального інноваційного ефекту, оцінюваного за естетичними канонами прекрасного; 5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з притаманною їй супердиспозицією «благо» як результату розуміння смислу існування конкретно-го у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю»).

У фокусі наших теперішніх студій перебувають фундаментальні і прикладні технологічні розробки, робота над валідацією і стандартизацією психодіагностичних методик. Друга частина запропонованої схеми містить перелік авторських напрацювань у царині практичної психодіагностики, технологічних і психотехнічних інновацій. До перших належать так звані «об'єктивні» методики: діагностика вад особистісного розвитку дітей (ДВОР), заснована на експертній оцінці, визначення рангу і взаємозв'язку особистих цінностей і суб'єктних здатностей, анкета естетичного сприймання художнього твору; психосемантичні методики:

визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту, виявлення екзистенційних уявлень особи, встановлення здібностей до підприємницької діяльності; «суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи, проєктивна методика на визначення рівнів розвитку імажинативної діяльності дошкільників. До других належить аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності на підставі визначення вітакультурного потенціалу українських паремій та виокремлення архетипних підстав феномену зради, експресивна психотехніка для дітей (психогімнастичні вправи, етюди, рольові ігри, драматизації, елементи креативної психотерапії тощо), телеологічна модель тлумачення сновидінь й експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій; використання аксіопсихотерапії в індивідуальному консультуванні, сценарій групової роботи з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хронотопу людини, керівництво розробкою цільових програм групових тренінгів і т. д. Лакуни у схемі свідчать про ще не реалізований потенціал діагностико-психотехнічної роботи і перспективу майбутніх аксіопсихологічних студій у персонології.

Функції теорії

РЕФЛЕКСІЯ	ПРОГНОЗ	ПОЯСНЕННЯ (тлумачення)	ОПИС (інтерпретація)	ПРОЄКТУ- ВАННЯ
-----------	---------	---------------------------	-------------------------	-------------------

Тип раціональності

МІФОЛОГІЧ- НИЙ	КЛАСИЧНИЙ	НЕКЛАСИЧНИЙ	ПОСТНЕКЛА- СИЧНИЙ	УНІВЕРСАЛЬ- НИЙ
-------------------	-----------	-------------	----------------------	--------------------

Гносеологічні акценти

S – O	S – M – O	S – M – O	S – M – O	
-------	-----------	-----------	-----------	--

Тип детермінації

СИМВОЛІЧ- НИЙ	КАУЗАЛЬНИЙ	ІМОВІРНІСНИЙ	ТЕЛЕОЛОГІЧ- НИЙ	ХОЛІСТИЧ- НИЙ
------------------	------------	--------------	--------------------	------------------

Методи

ЕЗОТЕРИЧНІ КУЛЬТИ	ЕКСПЕРИ- МЕНТ та ін.	ГЕРМЕНЕВТИКА	ФЕНОМЕНО- ЛОГІЯ	РЕДУКЦІЯ й АМПЛІФІКА- ЦІЯ
----------------------	-------------------------	--------------	--------------------	---------------------------------

Вид просторової моделі (метафори)

ПІКТО- ГРАМА	ЛІНІЯ (ланцюг, сходи)	КАРТА (сегментація)	МЕРЕЖА (ризом)	СФЕРА (матрійка)
-----------------	--------------------------	------------------------	-------------------	---------------------

Результати методологічної роботи

Значущі ПЕРЕЖИ- ВАННЯ	ЗАКОНИ пси- хічного життя	МЕХАНІЗМИ функціонування психіки	ДОСВІД як персональний феномен	ПСИХО- ТЕХНІКА як система саморегуляції
-----------------------------	------------------------------	--	--------------------------------------	--

Модуси досліджуваної реальності

синкретичний ДОСВІД сві- товідчуження	ОНТИЧНІ (апостеріорні) ЗВ'ЯЗКИ	ДІЙСНІ ОНТОЛОГІЧНІ СТРУКТУРИ	АПРІОРНА (іма- нентна) ОНТОЛОГІЯ	Інтегральний СМИСЛОВИЙ РЕЗОНАНС психічних явищ
---	--------------------------------------	------------------------------------	--	---

<i>Рівні суб'єктності</i>				
ВІДНОСНИЙ S	МОНО-S	ПОЛІ-S	МЕТА-S	АБСОЛЮТНИЙ S
<i>Персоналогічні проєкції</i>				
ІНДИВІД	Власне СУБ'ЄКТ	ОСОБИСТІТЬ	ІНДИВІДУАЛЬ- НІСТЬ	УНІВЕРСАЛЬ- НІСТЬ
<i>Провідні цінності</i>				
ВІТАЛЬНІ	ПРАГМАТИЧНІ	МОРАЛЬНІ	ЕСТЕТИЧНІ	ДУХОВНІ
<i>Суб'єктні здатності до персонального аксіогенезу</i>				
«ПЕРЕДЧУ- ВАЮ»	«ТРЕБА»	«МУШУ» («вар- то»)	«БУДУ» («смію»)	«ПРИЙМАЮ»

Авторські напрацювання в царині практичної психодіагностики

	«Об'єктивні» методики: методика ДВОР – експертна оцінка; рангування і взаємозв'язок особистих цінностей і суб'єктних здатностей; анкета естетичного сприймання художнього твору.	Психосемантичні методики: визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту; виявлення екзистенційних уявлень особи; встановлення здібностей до підприємницької діяльності.	«Суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи; визначення рівнів розвитку імаจินативної діяльності дошкільників (проективна методика).	
--	--	--	--	--

Технологічні і психотехнічні інновації

Аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності: вітакультурного потенціалу українських паремій; архетипних підстав феномену зради в українській ментальності.	Експресивна психотехніка для дітей: психогімнастика, рольова гра, драматизація, елементи креативної психотерапії тощо.	Участь у розробці цільових програм групових тренінгів (спільно зі: Сметаняком В.І., Корміло О.М., Когуляк Н.М., Радчук Г.К., Назарук Н.В.)	Телеологічна модель тлумачення сновидіння. Експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій.	Аксіопсихотерапія поезією в індивідуальному консультуванні. Групова робота з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хронотопу людини.
--	--	--	---	---

1. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 220 с.
2. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики / З.С. Карпенко. – К.: РУТА, 2001. – 160 с.
3. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

УДК 37.015.3

*Валентин Рибалка***ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ
ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

Стаття присвячена дослідженню закономірностей становлення і функціонування феноменів честі та гідності особистості в культурно-психологічному й аксіопсихологічному аспектах у контексті теоретичної та практичної психології.

Ключові слова: честь, гідність, особистість, культурна психологія, аксіологічна психологія.

Актуальність розгляду честі та гідності особистості як предмету наукової психології впливає з різних обставин. Пошлемося в цьому зв'язку на Конституцію України, в статті 3 якої прямо стверджується, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1, с. 47]. У статті 21 визнається, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» [1, с. 6], а у статті 28 наголошується, що «кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [1, с. 7]. Стаття 68 проголошує: «Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [1, с. 15].

Враховуючи наведене ключове конституційне, правове значення понять честі та гідності людини, правомірно поставити питання, чому вони не стали предметом систематичного вивчення і використання у психологічній та педагогічній науці? Чому до цих пір не існує наукового психолого-педагогічного забезпечення конституційних прав українського громадянина щодо його честі та гідності? На наш погляд, це пояснюється складністю цих понять, труднощами їх усвідомлення у стереотипному контексті домінування інших наукових понять, важкістю їх переведення із правового, художнього, публіцистичного плану у психологічний та педагогічний вимір. Це тим більше парадоксально, що дані поняття честі та гідності використовуються вже понад 2,5 тисячоліть, тобто триваліше, ніж, приміром, поняття особистості чи психології. Ми зустрічаємо їх вже у Конфуція, Демокріта, Арістотеля, а пізніше – у Ф. Аквінського, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля та багатьох інших філософів, богословів, митців. Справжньою художньо-психологічною енциклопедією честі і гідності людини, її приниження і піднесення у суспільстві та у свідомості самої людини стали твори Ф.М. Достоевського та Л.М. Толстого. Вони показали, що проблеми честі та безчестя перебувають у центрі особистісних, суспільних і світових цивілізаційних, культуротворчих процесів і разом з цим – конфліктів і катастроф, що підтвердило ХХ століття і сучасність.

Проведені нами впродовж останніх восьми років дослідження проблеми розвитку психологічної культури учнів і педагогічних працівників в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України та ролі психологічної культури у наданні психотерапевтичної допомоги проблемній особистості в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України привели до висновку, що в основі даного виду культури лежить здатність суб'єкта до ефективної психологічної діяльності, предметом якої є особистість як найвища цінність. Подальше вивчення цієї проблеми поступово визначило той факт, що усвідомлення та переживання особистістю своєї суспільної та індивідуальної цінності відбувається у формі феноменів честі та гідності. Завдяки цим дослідженням стало зрозумілим, що однією з найважливіших цілей розвитку психологічної культури особистості учня і педагога є піднесення, утвердження і захист її честі та гідності.

У зв'язку з цим дана стаття присвячена висвітленню проблеми честі та гідності особистості у культурно-психологічному та аксіопсихологічному контексті як предмету наукової психології. Тобто її мета полягає у визначенні основних закономірностей становлення і функціонування зазначених феноменів особистості та їх використання для підвищення ефективності навчально-виховного процесу у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах системи освіти.

Феномени честі й гідності розуміються в етиці та психології як особливі властивості особистості, що виявляються передусім в усвідомленні та переживанні людиною своєї соціально-психологічної та індивідуально-психологічної цінності як суб'єкта й об'єкта культури. Оскільки в логічному визначенні категорії культури головним атрибутом є цінність, то в центрі професійної діяльності психолога (і педагога!) повинно бути поняття особистості як найвищої цінності, котра усвідомлюється і переживається нею у феноменах честі та гідності [5].

Слід підкреслити, що мова йде передовсім не стільки про цінності особистості, скільки про цінність самої особистості. Остання має займати в ціннісній сфері людини центральне, пріоритетне місце серед інших периферійних до неї цінностей, а не навпаки.

Коли ми говоримо про цінність особистості, про її усвідомлення та переживання у формі честі та гідності, то повинні враховувати цілий ряд аспектів. Це перш за все об'єктивний і суб'єктивний аспекти, тобто об'єктивна соціальна цінність та суб'єктивна індивідуальна самоцінність особистості. Їх усвідомлення означає, за А.В. Петровським, що вони постають предметом пізнання, цілепокладання, рефлексії і переживання самою особистістю у відповідь на визнання чи невизнання, піднесення або приниження, використання чи нехтування тощо.

В атрибутивному аспекті честь і гідність особистості включає передовсім такі основні етико-психологічні, соціально- та індивідуально-психологічні риси, як [5; 7]:

Честь

- потреба в повазі до себе
- та визнання іншими своїх заслуг
- перед людьми;
- переконаність у власній
- значущості для суспільства;
- чесність перед людьми;
- репутація, престиж;
- совість;
- почуття обов'язку перед людьми;
- висока моральність у стосунках;
- честолюбство.

Гідність

- потреба в самоповазі;
- вимогливість до себе;
- шляхетність;
- авторитет;
- сумлінність;
- правдивість перед собою;
- самоконтроль;
- почуття відповідальності
- перед власною совістю;
- самолюбство.

В такому розумінні поняття честі та гідності суттєво доповнюють категоріально-поняттєвий апарат гуманістичної психології.

Дуже важливим для розуміння сутності честі та гідності є статичний і динамічний аспект, пов'язаний із постійністю та мінливістю у свідомості людей цінності і самоцінності своєї особистості, її честі і гідності, їх приниження, врівноваження і піднесення у міжособистісних взаєминах та у власній самосвідомості.

Справжню художньо-психологічну енциклопедію честі і безчестя, гідності та негідності особистості створив у своїх творах Ф.М. Достоевський, 190-річчя від дня народження якого буде відмічатися наступного року. Саме прізвище письменника, в корені якого стоїть слово «достойність», начебто зобов'язало його психологічно достовірно зобразити різноманітні сторони життя людських достоїностей, їх співіснування, колізії, боротьбу, довести вирішальну роль честі та гідності у розвитку окремої людської особистості та прогресі людського суспільства і в цілому – цивілізації. Художньо-філософським аналізом різноманітних проблем утвердження честі та гідності особистості у суспільних та міжособистісних стосунках Ф.М. Достоевський пояснює горе «приниженої та ображеної» людини, конфлікти в людських спільнотах. Уважне прочитання його праць, починаючи від «Бідних людей» і «Села Степанчикова» до «Ідіота», «Бісів» і «Братів Карамазових», дозволяє краще зрозуміти виняткову роль аксіопсихологічних та інших аспектів честі і гідності людини у «війні та мирі» достоїностей між окремими людьми, їх групами та цілими народами [5]. До речі, цю аксіологічну лінію розуміння честі та гідності у творчості Ф.М. Достоевського добре зрозумів і підтримав інший геній світової культури Л.М. Толстой. Зверталися до цієї проблеми і українські діячі культури, такі як І.Я. Франко і Л. Українка.

Психолого-педагогічне значення честі і гідності учня і педагога для підвищення ефективності учбової діяльності добре показав американський філософ, психолог і педагог У. Джемс. У своїй книзі «Бесіди з учителями про психологію» він ще в 1892 році підкреслював принципову роль «спонукань честолюбства» в успішності навчання, вмиле використання яких педагогом у їхніх вищих і благородних формах гордості

й запалу може спонукати учня до більшої заповзятливості у навчанні, до демонстрації «вищої межі його здібностей».

Психотерапевтичний сенс понять честі та гідності розкрив у своїй індивідуальній психології та психотерапії комплексу неповноцінності і переваги А. Адлер.

Видатний вітчизняний педагог А.С. Макаренко у своїй роботі з дітьми керувався правилом: «якомога більше вимогливості до людини і якомога більше поваги до неї». Показово, що останнім твором А.С. Макаренка стала повість «Честь» (1938 рік), яку можна вважати програмною в його розумінні перспективи розвитку людини і суспільства.

Цікаво, що в цей же час відомий польський педагог Януш Корчак сформулював своє положення про «Право дитини на повагу», з такими його принципами, як: «Поважати: 1) Незнання дитини; 2) Його працю пізнання; 3) Його невдачі і сльози; 4) Його власність і бюджет; 5) Його таланти і відхилення; 6) Сьогоднішній день, поточну годину і кожну окрему хвилину життя дитини; 7) Поважати, якщо не шанувати, чисте, ясне, непорочне, світле дитинство! »

Таким же програмним, як і для А.С. Макаренка повість «Честь», став для Я. Корчака один із останніх його творів «Слава», де в основу сюжету покладено створення дітьми «Союзу лицарів честі». Дослідники підкреслюють головну думку педагогіки Януша Корчака: «Дитина рівна нам – цінна – людина!»

Аналогічну позицію займає і видатний український педагог і психолог В.О. Сухомлинський, який виклав її у своїй статті «Людина – найвища цінність» (1970 р.). Він запропонував такі методи піднесення особистості, її честі і гідності, як всебічний (розумовий, моральний, патріотичний, альтруїстичний, трудовий, естетичний, емоційно-почуттєвий, фізичний) розвиток особистості, любов до дитини та її щастя [5].

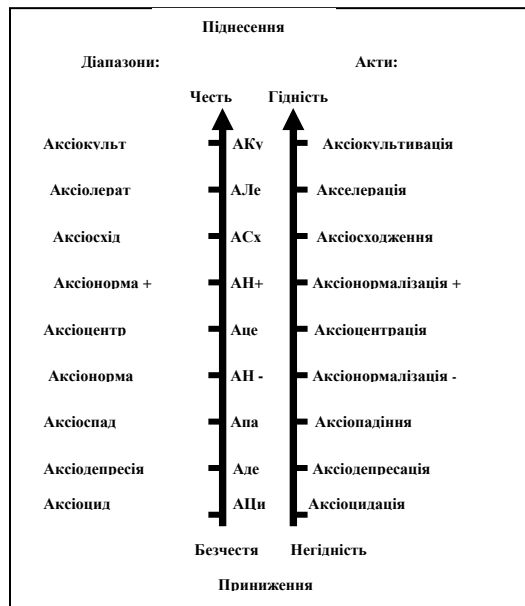
Подібні погляди висловлюють останнім часом багато російських та українських філософів, психологів і педагогів – Л.П. Буєва [1], О.Г. Асмолов, В.І. Гарбузов, В.Г. Кремень, І.А. Зязюн, С.У. Гончаренко, Н.Г. Ничкало, Г.П. Васянович, І.Д. Бех, С.Д. Максименко, М.Й. Варій, В.Г. Панок, О.Г. Мучник та ін. [5]. Плідно працює в цьому напрямку польський професор Ян Зимній [5]. Є дані про розгортання відповідних досліджень в американській психології. Завдяки цьому відбувається повернення категорій честі та гідності у психологічну і педагогічну науку і практику. Більш того, все більше виявляється тенденція до створення в українській освіті Школи честі та гідності, в якій пріоритетним постає принцип цінності та самоцінності особистості учня і вчителя, піднесення, утвердження, захист їх честі й достоїнності. На користь цього свідчить прийняття педагогічними та учнівськими колективами багатьох загальноосвітніх і вищих навчальних закладів так званих корпоративних кодексів, кодексів честі та гідності викладача і студента. Такий кодекс честі та гідності учня існує, зокрема, в Київському природничо-науковому ліцеї № 145, з яким ми співробітнічаємо вже більше 20 ро-

ків. Поступово удосконалюється в цьому відношенні й Етичний кодекс психолога.

Відзначимо також ту обставину, що услід за Ф.М. Достоевським, Л.М. Толстим, У. Джемсом, А. Адлером, Д. Карнегі феномени честі та гідності починають все помітніше усвідомлюватися і українським суспільством як визначальні чинники стабільного розвитку країни. Слід згадати в цьому зв'язку слова видатного політичного і громадського діяча України, академіка Ф.Т. Моргуна (1924 – 2008 р.р.), якого, без усякого сумніву, можна назвати Людиною честі та гідності. Він надавав проблемі, що розглядається, великого значення. Так, він вказував як на головну причину розвалу Радянського Союзу у 1991 році приниження в ході «перестройки» верхівкою КПРС середньої ланки керівників країни [3].

Психологи і педагоги стали краще розуміти, що причиною академічної неуспішності учнів, відхилень у їх поведінці і навіть випадків суїциду все помітніше виступають різні форми приниження або піднесення цінності учнівської особистості, її честі та гідності. Тому виникає потреба визначення засобів профілактики надмірного приниження або піднесення цінності особистості, методів певного піднесення або пониження честі та гідності, врівноваження достоїностей учнів і педагогів у міжособистісних стосунках тощо.

Узагальнення відповідних наукових даних, практичний досвід роботи та спеціальні спостереження свідчать про те, що існує закономірна аксіопсиходинаміка честі та гідності особистості, які змінюються у свідомості людей у визначених межах – від так званого крайнього полюсу гіперприниження або аксіоциду, з одного боку, до протилежного до нього крайнього полюсу гіперпіднесення або аксіокульту, з іншого. Обидва ці полюси, як правило, є небезпечними для особистості – див. на рисунку нижче.

При аксіюциді відбувається максимальне знецінення особистості, втрата нею честі та гідності. В цьому стані знецінення часто здійснюються певні деформації особистості, зокрема виникають субдепресія, агресивність, суїцидальні тенденції. При аксіокульті ж, навпаки, особистість набуває такої гіперцінності, при якій в неї теж з'являються певні негативні властивості – марнославство, честолюбство, зневага до інших, добре знайомі явища амбіційності, нарцисизму, гордовитості, «зіркової хвороби», власне культу особи. В такому разі особистість часто стає неадекватною у своїй соціальній поведінці та професійній діяльності, виступає чинником помилкових і руйнівних дій, джерелом приниження інших, що може супроводжуватися різними формами експлуатації, підпорядкування, володарювання душами, знуцання, агресивності, нищення особистісності в інших, що іноді призводить до їх злочинних дій щодо людей.

До зазначених крайніх полюсів примикають: знизу – небезпечна межа аксіодепресії та аксіоспаду, в яких теж простежуються негативні, гальмівні процеси знецінення особистісного потенціалу, а зверху – межі аксіосходу та аксіолерату, – що є найбільш сприятливими для розвитку і самоактуалізації потенціалу особистості. В цілісному і неперервному діапазоні аксіопсиходинаміки честі та гідності існує центральна, найбільш комфортна зона – область аксіоцентру, окреслена зверху межею аксіонорми+, а знизу – межею аксіонорми-, в яких зміни вказаних феноменів є звичайними, безпечними, нормальними для особистості.

З метою психологічної профілактики надмірного приниження честі та гідності особистості учнів психологам і педагогам слід уникати таких принизливих для учня ситуацій, як: необгрунтовані заперечення, заборони, гостра критика і звинувачення; негативна несправедлива оцінка; підозра в поганих учинках; публічне звинувачення, образа й осуд; байдужість до досягнень і успіхів; невдячність; недовіра; ненависть; брехня, різка відмова в симпатії і любові; знуцання, обзивання; публічний конфлікт; лайка і фізичний вплив; несправедливість; авторитаризм, деспотизм, маніпулювання; нівелювання; безправ'я; грубість, вандалізм; хронічні невдачі, провали; зрада; самотність; депресія; відторгнення у колективі; важка хвороба; зневага; заздрість; лінь; дистрес; тривога, страх; неповага; придушення особистості і т. д. Всі вони утворюють інтегративний негативний фактор приниження особистості (Ф-пад. або F-down)

Для превентивної профілактики аксіопсихологічних відхилень у поведінці учнівської молоді слід створювати ситуації адекватного підвищення цінності особистості учня, захисту, підтримки та утвердження його честі та гідності, які створюються шляхом виключення, подолання, зняття зазначених вище ситуацій приниження і переходу: а) від фізіологічних потреб до сенсу життя; б) від антипатії і ненависті до симпатії і любові; в) від безпосередності психічної активності до опосередкованості психологічної діяльності особистості; г) від використання обмежених, грубих і спотворених образів дійсності до створення повних, зміс-

товних і точних уявлень про людей та світ; д) від локальних і короткочасних ситуаційних рефлекторних реакцій організму до особистісних вчинків та діяльності; е) від низьких, елементарних, грубих і випадкових афектів до високих, складних і тонких почуттів; ж) від переважного споживання до створення цінностей і від репродукування до творчості; з) від апатії та байдужості до емпатії і зацікавленості в людях, і) від внутрішніх та міжособистісних конфліктів до гармонії внутрішнього світу і згоди з оточуючими; к) від пригнобленого, приниженого стану до стану свободи і одухотворення; л) від почуття провини до почуття прощення, від помсти до співпраці; м) від егоїзму до альтруїзму – через альтруїстичний егоїзм до егоїстичного альтруїзму; н) від буденного і рутинного до божественного і натхненного; о) від зла до добра, п) від варварського, тваринного до гуманістичного, культурного; р) від нещастя до щастя і т.д. Вони утворюють інтегративний позитивний фактор піднесення особистості (Ф-схід або F-up).

При цьому доцільно здійснювати піднесення в діапазоні від аксіоцентру до аксіонорми+, аксіосходу та аксіолерату і ні в якому разі – до рівня аксіокульту, на якому можуть виникнути згадувані вище негативні явища надто піднесеної особистості. Якщо ж вони виникають, то слід використовувати спеціальні засоби профілактики або самоподолання особистістю своєї гордовитості, амбіційності, «зіркової хвороби», понадлюдськості, нарцисизму, культу особи [7].

Для створення ситуацій «нормального» розвивального або творчого піднесення учнів і педагогів доцільно використовувати пфг; добре знайомі у психології та педагогіці засоби розвитку особистості, створення позитивного психологічного клімату у колективі, актуалізації позитивних емоцій і почуттів, досягнення успіху, стимуляції і організації творчості, умови радісної спільної праці, дотримуватись етичних правил і т.д. Тобто необхідно створювати у навчальних закладах систему піднесення, утвердження і захисту честі та гідності учнів і педагогічних працівників. Мова йде про нову етико-психологічну та аксіопсихологічну систему піднесення рівня освіти – на кшталт відомої системи Д. Карнегі.

Можуть бути використані і додаткові чинники, викладені у художньо-філософських поглядах на честь і гідність Ф.М. Достоєвського, Л.М. Толстого, Л. Українки, І.Я. Франка, психолого-педагогічні ідеї У. Джемса щодо ролі честі та гідності у навчанні молоді, психотерапія комплексу вищості та неповноцінності А. Адлера, система виховання культурної особистості у колективі А.С. Макаренка, педагогіка поваги до дитини Януша Корчака, педагогіка В.О. Сухомлинського з піднесення честі та гідності дитини радістю і щастям, педагогіка добра І.А. Зязюна, філософія людиноцентризму В.Г. Кременя, психологія любові до особистості С.Д. Максименка та інші подібні до них навчально-виховні системи. З цією ж метою доцільно звернутися до аксіопсихологічного потенціалу деяких соціально-психологічних тренінгів, тренінгів спілку-

вання, інтелектуальних і творчих тренінгів, наприклад, тренінгової системи КАРУС академіка В.О. Моляко.

Цьому ж можуть слугувати розроблені нами технології рефлексивно-історико-рольового тренінгу студентів із засвоєння ними цінності особистості улюблених діячів психології, десятинна система написання наукової роботи, духовно-креативний анкетинг з піднесення цінності старшокласників через самоактуалізацію їх нахилу до Добра, Краси та Істини, семінарське заняття-тренінг з формування честі і гідності педагогічних працівників. Нами розроблено також психотерапію клієнтів із критично пониженою честю і гідністю та суїцидальними і летальними тенденціями через піднесення цінності їх особистості.

У професійній діяльності психолога і педагога доцільно використовувати спеціальні стратегії і тактики аксіоінтераутопсихологічної діяльності, які доцільно застосовувати при виникненні проблемних ситуацій становлення честі та гідності особистості. Ми виділяємо п'ять основних стратегій у діяльності практичного психолога:

1. Нормалізуюче піднесення честі та гідності іншої (клієнта) особистості.
2. Нормалізуюче пониження честі та гідності іншої особистості.
3. Врівноваження честі та гідності іншої і власної особистості.
4. Доцільне самопіднесення честі і гідності власної особистості.
5. Доцільне пониження честі та гідності власної особистості [5].

Звернення практичних психологів і соціальних педагогів до проблематики честі та гідності особистості актуальне у декількох важливих аспектах. По-перше, важливим є деонтологічний, етичний аспект роботи, психолога із клієнтом. Адже, приходячи на консультацію з певною проблемою, клієнт довіряє психологу свою особистість як найвищу цінність, він усвідомлює і переживає свою гідність і честь і, свідомо чи несвідомо, потребує її підтримки, піднесення, утвердження й захисту, що іноді утворює головний зміст його проблеми. Саме на цей момент звертає увагу практичних психологів керівник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи МОН і НАПН України, доктор філософії у галузі психологічних наук В.Г. Панок. Якщо ж психолог нехтує цим, то він може ненавмисно принизити особистість клієнта і тим самим загальмувати розвивальний, консультативний чи психотерапевтичний процес, зменшити позитивний вплив на розв'язання проблеми клієнта. В цьому плані слід значно більше і цілеспрямованіше використовувати засоби піднесення особистості, її честі та гідності, які є надзвичайно доцільними в цьому відношенні, корисними не тільки для встановлення контакту між спеціалістом і клієнтом, але і для подальшого розвивального чи оздоровчого впливу на проблемну особистість. Наш досвід переконливо свідчить про те, що стартовий контакт і наступні стосунки між сторонами психолого-педагогічного процесу потребують ще більшого піднесення особистості, що необхідно для досягнення позитивного результату.

По-друге, доцільним є власне конкретний аксіопсихологічний аспект спілкування консультанта з клієнтом. Адже останній очікує від спеціаліста розмови не суто академічною мовою з використанням абстрактних понять, на кшталт таких, як «структура особистості», «психологічна проблема», «самопізнання», «самоактуалізація» тощо, а живого конкретного ставлення до себе як до найціннішої в світі істоти, котра стоїть на межі знецінення, зневажання проблемою, хворобою тощо. І ставлення консультанта чи психотерапевта до цінності проблемної особистості є ключовим в плані вирішення проблеми. Наявні дані говорять про те, що піднесенене ставлення психолога до клієнта часто виконує самодостатню оздоровчу чи нормалізуючу функцію, після виконання якої здебільшого зникає потреба у використанні спеціальних консультативних чи психотерапевтичних засобів.

По-третє, звернення до честі і гідності клієнта означає апелювання практичного психолога при вирішенні проблемної ситуації до найвищих, найефективніших ціннісних ресурсів самої проблемної особистості, які начебто включаються станами піднесеної честі та гідності у процесі нормалізації чи оздоровлення. Адже вони, ці стани, були сформовані у минулому в численних ситуаціях досягнення успіху, натхнення, творчого злету, суспільного та особистого визнання людини, зафіксовані у властивостях особистості і, передусім, у ключових ціннісних феноменах честі та гідності. Тому останні не можуть не сприяти успіху при вирішенні проблемної ситуації та нормалізації стану особистості, її видужуванні. В цьому контексті використання суто абстрактної термінології може навіть принизити клієнта і загальмувати психотерапевтичний процес. Ці міркування важливі як для психолога, так і для педагога, вони впливають вже із самого розуміння феноменів честі та гідності особистості.

В цілому ж, розглянута в статті проблематика честі та гідності особистості відкриває для теоретичних і практичних психологів новий предмет, нові сенси професійної діяльності, нові напрямки дослідження суттєвих властивостей особистості і практичної роботи з новими її проблемами, які раніше були мало усвідомлюваними або скритими від наукового аналізу.

Представлені у доповіді положення про честь і гідність особистості звичайно потребують своєї подальшої розробки й уточнення у наступних дослідженнях – з метою створення і вдосконалення психодіагностичних, психопрофілактичних, психотерапевтичних засобів професійної роботи психологів і педагогів системи освіти із зазначеними феноменами, що необхідно для процвітання як окремої особистості, так і всього суспільства. Воно має бути суспільством честі і гідності кожного громадянина, як це передбачено Конституцією України.

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. – Харків : ФОП Співак Т.К., 2010. – 48 с.

2. Буева Л.П. Человек как высшая ценность и главное богатство общества / Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 493 – 502.
3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
4. Моргун Ф.Т. Хто зруйнував Компартію і найбільшу в світі країну? Роздуми виборця / Федір Моргун. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 42 с.
5. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентское издательство, 2009. – 672 с.
6. Рибалка В.В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Навчально-методичний посібник / В.В. Рибалка. – К.: АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; АПН і МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, 2009. – 326 с.
7. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник / Рибалка В.В. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
8. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Валентин Рибалка. – К.: Шкільний світ, 2010. – 128 с.
9. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: наук.-метод. посіб. / В.В. Рибалка, НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. – Київ – Вінниця, ТОВ фірма «Планер». – 2010. – 382 с.
10. Сверстюк Е. О национальной чести // Зеркало недели. № 36 (665), 29 сентября 2007 г. – С. 3.
11. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність / Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. – Педагогічні статті. – К.: Рад. школа, 1977. – 639 с.

The article is dedicated to the investigation of formation and functioning of honour and dignity phenomena lows in the culture-psychological and axio-psychological aspects and in the context of theoretical and practical psychology

Key words: honour, dignity, person, cultural psychology, axio-psychology

УДК 130.123.4:616-036.81

Уляна Андрушко

КРИЗА СЕРЕДИНИ ЖИТТЯ ЯК УМОВА РОЗГОРТАННЯ ДУХОВНИХ ІНТЕНЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Життєва криза особистості розглядається як основна умова поступального духовного розвитку людини. Переживання кризи середини життя є визначальним чинником актуалізації духовних інтенцій і розширення перспектив життєздійснення особи.

Ключові слова: криза середини життя, середня дорослість, кризові переживання, особистісний розвиток, духовні інтенції.

У сьогоднішній складний час, коли Україна перебуває у стані темної кризи, одним із ключових понять стало поняття кризи у різних сферах життя: соціально-економічній, політичній та духовній. Глибинні та хворобливі протиріччя нинішнього стану суспільства, знецінення духовних цінностей і традицій, відсутність консолідуючої національної ідеї – усе це спричинило духовну кризу в індивідуальній та масовій свідомості.

Духовний аспект кризи став темою численних наукових досліджень, оскільки вчені-психологи вбачають своє основне завдання не лише у розробці нових наукових ідей, але й у безпосередній практичній допомозі людям, які переживають життєву кризу. Актуальною стає проблема криз становлення особистості, зумовлених стрімкими змінами в суспільному житті, що, в свою чергу, спонукає дорослу людину до безперервного розвитку, пошуку нових можливостей особистісного зростання, які відповідають викликам життя. Протиріччя між прагненням відповідати соціальним очікуванням, в т.ч. і віковим, та мотивацією до збереження власної індивідуальності призводить до внутрішніх конфліктів, що, власне, і зумовлює кризи розвитку особистості.

Поряд із цим слід зазначити, що людина з багатим внутрішнім світом, переживаючи кризи, піднімається на вищий рівень розвитку, ініціює нові перспективи особистісного зростання і самоактуалізації. Мірою становлення особистості як суб'єкта власного життя створюються передумови для актуалізації низки вроджених потенцій індивіда, зокрема апріорного духовного начала, духовної сили, яка є основою екзистенції людини. В.І. Слободчиков вважає, що в людині є особливе духовне начало, яке не зводиться ні до природного, ні до суспільного, яке не пояснюється ні спадковістю, ні впливом оточуючого культурного середовища. Воно «становить основу буття людини у всіх її вимірах; у всьому, що в людині відбувається в межах її індивідуального життя» [13, с. 25].

У нашому дослідженні ми поділяємо думку вчених про те, що без духовного начала є неможливим духовне зростання взагалі [Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, С. Гроф, З.С. Карпенко, О.В. Киричук, А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл та ін.], а у періоди життєвих криз це «духовне осердя» дає шанс «не зламатися», а продовжувати свій життєвий шлях з гідністю.

З погляду С. Грофа, «духовний розвиток пробуджує потенційні здатності, підносить свідомість до нового рівня» [3, с. 42].

Слід зауважити також, що вектор духовного розвитку особистості суттєво коригується життєвими кризами, зумовленими як віковими закономірностями психічного розвитку людини, так і біографічними кризами життєвого шляху індивіда. Така «подвійна» кризовість вимагає від психологічної науки чіткого розуміння ресурсів і засобів розкриття особистісного потенціалу, зокрема, в період дорослості. При цьому малодослідженими залишаються проблеми психологічних умов та механізмів актуалізації духовних інтенцій особистості в період переживання нею кризи середини життя, адже саме інтенціональна система визначає спрямованість особистості і виявляється у здатності до життєтворчої активності та вчинкової самодетермінації.

Метою статті є: здійснити теоретичний аналіз проблеми кризи середини життя в аспекті духовного зростання особистості та обґрунтувати психологічний феномен кризи як основного чинника актуалізації духовних інтенцій особистості.

Виклад основного матеріалу. Вихідним положенням для нашого дослідження стало уявлення про життєву кризу як умову особистісного зростання [Р. Мей, Т.М. Титаренко].

Р. Мей стверджує, що «криза є тим необхідним засобом, який виштовхує людину з неусвідомленої залежності від зовнішніх догм і змушує знайти голу правду про саму себе, що може бути твердим ґрунтом для подальшого розвитку» [5, с. 120].

Теоретичним підґрунтям для розв'язання завдань нашого дослідження є феноменологічний та екзистенційний підходи до досягнення духовності. У феноменологічному вимірі духовність постає сутнісною характеристикою людини, яка перебуває в постійному становленні. Феноменологічний підхід нерозривно пов'язаний з екзистенціальним, оскільки «екзистенціалізм – це відношення, яке приймає людину як таку, що завжди перебуває у процесі становлення, що означає постійне перебування у стані кризи» [5, с. 120].

Ретельний аналіз наукової літератури, присвяченої вивченню життєвих криз (Л.І. Анциферова, Р. Ассаджиолі, О.А. Бреусенко, Ф.Ю. Василюк, П.П. Горностаї, С. Гроф, Р.В. Манукян, В.М. Поліщук, К.М. Поліванова, Е.Л. Солдатова, Т.М. Титаренко, А. Толстих, В. Франкл, Е. Фромм, О.В. Хухлаєва, К.Г. Юнг та ін.), дозволяє стверджувати, що на питання: «Що таке криза?», не існує однозначної відповіді, оскільки це питання є складним і багатоаспектним, адже воно тісно пов'язане із дослідженням психології розвитку особистості як складного багатовимірного феномена.

З одного боку, кризу можна розглядати як негативне явище, занепад, деградацію особистості, а з іншого – як можливість, шанс для особистісного розвитку та духовного зростання.

Як зазначає Т.М. Титаренко, «кризу можна визначити як тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, головний цілей та шляхів їх досягнення» [11, с. 15].

В.Р. Манукян визначає кризу як «соціально-психологічне протиріччя, яке супроводжується негативними переживаннями і можливою дезорганізацією поведінки внаслідок змін і перебудов, які відбулися у критичний період» [9, с. 49].

Ми виходимо з розуміння кризи як складного, але необхідного стану у природному процесі становлення особистості, який може бути продуктивним станом, що символізує можливість росту і розвитку, а також духовного оновлення людини. Не позбавлено сенсу розуміння кризи «як шляху до успіху», коли людина через самопізнання та самоаналіз намагається «викристалізувати свою особистісну силу з океану космічних можливостей» [20]. Критичні періоди у житті людини, особливо у зрілому віці, актуалізують переживання нею екзистенціальних проблем, оскільки криза переживається особистістю і виявляється через особистість. Процес подолання критичних ситуацій Ф.Ю. Василюк назвав переживанням і наповнив цей термін новим змістом. Автор розглядає переживання як внутрішню інтелектуально-вольову роботу з відно-

влення душевної рівноваги, втраченого сенсу існування у критичній ситуації. «Переживання в найбільш абстрактному розумінні – це боротьба проти неможливості жити, це в певному сенсі боротьба проти смерті всередині життя» [1, с. 78].

Автор виділив чотири типи переживання: гедоністичне, реалістичне, ціннісне та творче [1, с. 104 – 112]. Стосовно нашого дослідження важливим є ціннісне та творче переживання, які повністю визнають наявність кризової ситуації, що порушує сенс життя, але відкидають пасивне прийняття удару долі. Ціннісне переживання будує новий сенс життя із урахуванням нанесеної втрати.

Творче переживання дозволяє свідомо і зібрано шукати вихід із критичної ситуації. Вихід із переживання кризи може бути двояким: відновлення перерваного кризою життя або переродження в інше за змістом і сенсом життя. Саме такі переживання здатні зсередини розірвати ситуацію неможливості і знайти правильний шлях до осмисленого життя.

Виходячи із твердження, що актуалізація – це процес збереження і розвитку себе, максимальне виявлення властивостей своєї особистості, перехід із потенційного стану в актуальну дію [15, с. 258], основне завдання полягає в тому, щоб допомогти особистості відкрити в собі здатність «вільно та повно (в духовному та емоційному сенсі) проживати своє життя, актуалізувати особисту відповідальність стосовно власної долі і світу» [8, с.5].

Важливою при цьому для нас є думка К. Роджерса про те, що стати особистістю – це значить стати «живим, дихаючим, відчуваючим, мінливим процесом» [12, с. 120]. Інакше кажучи, особистість у розумінні Роджерса – це «плинна ріка змін, а не шматок твердої матерії, сузір'я, яке постійно змінюється, а не фіксований набір рис» [12, с. 128].

Згідно із завданнями нашого дослідження зупинимось на аналізі концепцій криз дорослості, які включають кризу 30-ліття та кризу 40-ліття. У психологічній літературі криза 30-ліття позначається як «перехід до 30-ліття» (Levinson, 1986), «перехід до розквіту» (Моргун, Ткачева, 1981), «криза молодості» (Слободчиков, Ісаєв, 2000), «перехід до середньої дорослості» (Солдатова, 2007); криза 40-ліття називається «кризою середини життя» (Титаренко, 1998; Levinson, 1986), «кризою дорослості» (Слободчиков, Ісаєв, 2000), «переходом до зрілості» (Моргун, Ткачева, 1981), «екзистенціальною кризою» (Франкл В., 1999).

Розглядаючи проблему кризи в контексті проблем розвитку особистості, слід зазначити, що «кризи дорослих людей набувають характеру екзистенціальних, оскільки в їх переживання включаються проблеми сенсу життя та індивідуального існування» [16, с.12]. На думку більшості дослідників, кризовий період утруднює рух і розвиток, однак при цьому відкриває нові можливості, пробуджує внутрішні резерви людини.

Представники екзистенціально-гуманістичного та трансперсонального напрямків розглядають кризу як частину органічного процесу ро-

звитку особистості (А. Маслоу, С. Гроф, К. Гроф, К.Г. Юнг, Р. Мей, Р. Ассаджиолі та ін.). Наслідки кризи, з одного боку, можуть бути несприятливими, вона може приводити до небезпеки, і це потребує психотерапії. Однак, з іншого боку, результатом кризи може стати збагачення ресурсів особистості, психологічне зміцнення і глибокі позитивні зміни, тобто криза «несе в собі еволюційно-цілющий потенціал» [3, с. 15].

К.Г. Юнг звертав увагу на місце та роль середини життя дорослої людини в онтогенезі, висловив ідею «самості» як серцевини особистості – своєрідного психодинамічного ядра різнопланових потенцій індивіда. К. Юнг був одним із перших психологів ХХ століття, який наголосив на важливості душі, поставивши духовність у центр своєї терапевтичної роботи. У книзі «Сучасна людина у пошуку душі» (1933) він писав, що серед його пацієнтів, старших 35 років, не знайшлося жодного, який дістав би зміцнення, не розвинувши духовного ставлення до життя [4, с. 102].

В період середини життя людина повинна здійснити перехід від екстенсивної до інтенсивної позиції, від бажання до розширення та завоювання життєвого простору до концентрації уваги на своїй «самості» [18].

Досліджуючи кризу середини життя, відомий юнґіанський аналітик Дж. Холліс дійшов висновку, що «...при переході через цей «перевал» у середньому віці з'являється унікальна можливість знову відчути свою значущість, більш свідомо здійснювати свій вибір та зробити більш цікавою та захопливою свою таємничу подорож, яку називають життям» [17, с. 8].

Аналізуючи кризу середини життя як період «краху невиправданих надій, пустоти і втрати сенсу життя», Дж. Холліс підкреслює, що «саме у час цієї кризи людина отримує можливість стати індивідуальністю, подолавши детермінуючу батьківську волю, батьківські комплекси та соціально-культурний конформізм» [17, с. 45].

Українські дослідники життєвих криз особистості Т.М. Титаренко та П.П. Горностаї вважають, що вікові кризи належать до найхарактерніших криз становлення особистості. Такі кризи називають нормативними, закономірними періодами життєвого циклу людини, для яких властиві чималі якісні зміни, що відбуваються у психології людини, зокрема формування психологічних новоутворень, зміна провідної діяльності і життєвих ролей та ін. [11, с. 82].

Т.М. Титаренко характеризує кризу середини життя як «період екстраординарного зростання і внутрішніх змін», «другий і останній шанс зробити свою справу, проспівати свою пісню, стати глибшим і суттєвішим» [11, с. 37].

За Л.В. Копець, у критичні періоди, що є короткочасними, відбуваються різкі зрушення, розвиток особистості іноді набуває бурхливого і навіть катастрофічного характеру. Тож слід очікувати, що в період кризи особистість є більш чутливою до тих впливів, що сприяють формуванню певних нових якостей. Авторка виділяє першу перехідну кризу

періоду зрілості (29 – 32 р.) та перехідну кризу (кризу середини життя 40 – 42 р.) [7, с. 372].

Найбільш повну на сьогоднішній день концепцію психології вікових криз запропонувала К.М. Поліванова. За К.М. Полівановою, «криза – це абсолютно специфічний психологічний простір, в якому здійснюється акт розвитку» [10, с. 87]. Авторка виявила у своєму дослідженні дві основні принципові позиції у розумінні критичних вікових періодів: а) визнання критичного віку як необхідного моменту розвитку; б) визнання необхідності якісних перетворень, які полягають у зміні провідної діяльності і одночасному переході у нову систему відносин. При цьому акцент робиться на зовнішніх соціальних, а не на внутрішньопсихологічних механізмах розвитку [10].

В.М. Ямницький наголошує на позитивному потенціалі, яким володіє життєва криза як своєрідний пік оновлення внутрішнього світу людини, джерело розвитку й удосконалення особистості [19, с. 14].

Якщо К.М. Поліванова акцентує увагу на зовнішніх, соціальних механізмах розвитку, то В.М. Ямницький досліджує інтрапсихологічні механізми розвитку особистості в дорослому віці. Автор виділяє такі внутрішні психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості: адаптацію, рефлексію, творчість та пізнання [19, с. 15].

Таким чином, криза середини життя передбачає суттєву перебудову особистості з урахуванням зміни становища людини у житті та адекватної переоцінки цінностей. Важливо при цьому врахувати, що криза дорослості несе у собі позитивне начало, оскільки сприяє самопізнанню та самовдосконаленню особистості.

Криза середини життя є найбільш яскравим і значущим періодом життєздійснення, оскільки основне завдання розвитку в зрілості полягає в активному освоєнні внутрішнього світу, знаходженні свого шляху в ньому. Як зазначає О.В. Хухлаєва, людина у другій половині зрілості отримує інтенсивний доступ до своїх духовних сил і можливостей [16, с. 55]. Важливим є висновок авторки про те, що поступове накопичення духовності є необхідною умовою розвитку людини в зрілості, адже духовність передбачає, з одного боку, гармонійну взаємодію зі світом, з іншого – орієнтацію людини на досягнення сенсу власного життя, виконання життєвих завдань, без чого є неможливим відчуття душевного спокою та особистого щастя [16, с. 56].

Спроба проаналізувати кризу середини життя в аспекті духовного зростання особистості привела до усвідомлення того, що процес розгортання духовних інтенцій в період переживання людиною цієї кризи можна розкрити через категорію суб'єкта, тобто слід зробити акцент на актуалізації його вроджених потенцій. При цьому ми поділяємо позицію З.С. Карпенко, за якою «суб'єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення в просторі мотиваційно-ціннісних відношень» [6, с. 163].

Виходячи з того, що цей процес не можна розглядати поза контекстом цілісного розвитку суб'єкта психічної активності та ґрунтуючись на проведеному аналізі рівнів розвитку суб'єктності (духовності) низки авторів (Б.С. Братусь, З.С. Карпенко, О.П. Колісник, В.О. Татенко), можемо зробити припущення, що кожному рівневі суб'єктності відповідає певний етап духовного розвитку людини в період кризи середини життя. Елементами кореляції виступають такі рівні суб'єктності: рівень метасуб'єкта та рівень абсолютного суб'єкта (за З.С. Карпенко); потенціальний та інтенціальний інтуїції (за В.О. Татенком); просоціальний та духовний рівні (за Б.С. Братусем); рівень чуйності та трансцендентний (за О.П. Колісником).

Викладене вище дозволяє зробити **висновки** про те, що:

- 1) за своїм суб'єктним змістом нормативна криза середини життя є екзистенціальною;
- 2) переживання людиною екзистенціальної кризи є внутрішньо детермінованим процесом, який опосередковує духовне зростання особистості;
- 3) в умовах кризи середини життя виникає необхідність спрямовувати свої зусилля на вектор духовного розвитку та поступове вивільнення духовних інтенцій у відповідності до ступенів розвитку суб'єкта психічної активності;
- 4) переживання кризи середини життя є визначальним чинником актуалізації духовних інтенцій і розширення перспектив життєздійснення особи.

1. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
2. *Горностай П.П.* Особистісні дисгармонії: криза чи ні? / П.П. Горностай // Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т.М. Титаренко. – К. : Агрпромовидав України, 1998. – С. 69 – 96.
3. *Гроф С.* Духовный кризис. Статьи и исследования / С. Гроф. – М., 1995. – 255 с.
4. Гуманістична психологія: Антологія в 3-ох томах. Т.2: Психологія і духовність (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд.: Г. Балл, Р. Трач. – 2005. – 279 с.
5. Экзистенциальная психология. Экзистенция ; пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 624 с.
6. *Карпенко З.С.* Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко.– Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
7. *Копець Л.В.* Психологія особистості: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л.В. Копець. – [2-ге видання] – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. – 458 с.
8. *Ленгле А.А.* Экзистенциальный анализ – найти согласие с жизнью / А.А. Ленгле // Москов. психотерапевт. журнал. – 2001. – №1. – С. 5 – 21.
9. *Манукян В.Р.* Суб'єктивна картина життєвого шляху і кризи дорослого періоду: автореф. дис. канд. психол. наук: по спец. 19.00.07 / В.Р. Манукян. – СПб., 2003. – 23 с.
10. *Поливанова К.Н.* Психология возрастных кризисов: [учеб. пос. для студ. высш. пед. учеб. завед.] / К.Н. Поливанова. – М.: Изд-во «Академия», 2000. – 184 с.

11. Психологія життєвої кризи / [Відп. ред. Т.М. Титаренко]. – К.: Агропромвидав України, 1998. – 348 с.
12. *Роджерс К.* Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 120 – 128.
13. *Слободчиков В.И.* Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: [учеб. пособ. для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: «Школа-Пресс», 2000. – 304 с.
14. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении: монографія / В.А. Татенко. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
15. *Фурман А.В.* Психологія Я-концепції: [навч. посіб.] / А.В. Фурман, О.Є. Гуменюк. – Львів: Новий Світ – 2000, 2006. – 360 с.
16. *Хухлаева О.В.* Кризисы взрослой жизни / О.В. Хухлаева. – М.: Генезис, 2009. – 208 с.
17. *Холлис Джеймс.* Перевал в середине пути: как преодолеть кризисы среднего возраста и найти новый смысл жизни [Текст] / Джеймс Холлис; [пер. с англ.]. – М.: Когито-Центр, 2008. – 208 с.
18. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени [Текст] / К.Г. Юнг; [пер. с нем., предисловие А.В. Брушлинского]. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 336 с.
19. *Ямницький В.М.* Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці [Текст]: автореф. дис. доктора психол. наук: за спец.19.00.07 / В.М. Ямницький. – К., 2005. – 40, [2] с.
20. *Bork, Michael.* Durch die Krise zum Erfolg. – Режим доступу: <http://buchwelt.de>

Life crisis is analyzed as a precondition for a personality's advancing spiritual development. Experiencing midlife crisis is the main factor of actualizing spiritual intentions and broadening a personality's life realization.

Key words: midlife crisis, middle age, crisis experiences, personal development, spiritual intentions.

УДК 159.923.2

Наталія Мацевко

ФЕНОМЕН САМОСТАВЛЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

У статті здійснено теоретичний аналіз історії психологічного дослідження самоставлення. Відображено існуючі в зарубіжній і вітчизняній науці підходи до розуміння психологічного змісту поняття «самоставлення». Акцентується увага на структурі ставлення до себе як цілісного і складноструктурованого психічного утворення, що відіграє важливу роль в життєдіяльності особистості.

Ключові слова: ставлення, самоставлення, самооцінка, самоприйняття, самоповага, самосвідомість, особистісний смисл «Я», установка на себе.

У сучасному суспільстві значно актуалізувався інтерес до активної, творчої, здатної до самоорганізації та реалізації своїх можливостей особистості. Він зумовлений, насамперед, розумінням того, що лише суб'єкт, який усвідомлює власну значущість, приймає себе як ініціативну й відповідальну особистість, ставить до себе як до цінності, може реально впливати на хід свого життя та життя інших людей, розумно

його організувати, передбачати життєві події та їх результат, досягати успіху в діяльності.

Однією з найважливіших детермінант саморозвитку та самореалізації людини є її ставлення до себе. Власне останнє є визначальним в оцінюванні індивідом навколишньої дійсності, у формуванні уявлень про світ і себе; забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності та ставлення з боку інших, впливає на процеси самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації. Ставлення людини до себе, її самоповага, віра у свої можливості є тим первинним благом, яке покладене в основу всіх людських прагнень та дій і яке необхідно враховувати у процесі побудови справедливого суспільства.

Феномен самоставлення є предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених у галузі філософії, психології, педагогіки, акмеології. І незважаючи на численні напрацювання, аналіз сучасного стану проблеми демонструє термінологічну невизначеність поняття «самоставлення» та відсутність концептуальної єдності у розумінні його природи. Тому *мета* нашого дослідження – розкрити психологічний зміст даної дефініції та проаналізувати існуючі підходи до структури самоставлення.

В історичному плані проблема ставлення до себе вивчалася ще представниками філософської школи екзистенціалізму (В. Франкл, С. Кіркегор, Камю, Ясперс та ін.). Хоча вони й не виділяли, і не розглядали самоставлення в якості самостійної категорії, все ж торкалися питань самосвідомості, особистісної відповідальності, цінностей, завдяки яким людина осмислює буття, і тим самим віддалено актуалізували проблему ставлення до себе.

У психологічній науці розробка дефініції самоставлення, уявлень про її зміст, структуру здійснювалася у декількох напрямках. Представники одного з них (Р. Бернс, У. Джеймс, Дж. Марвелл, К. Роджерс, Л. Уельс та ін.) пов'язують ставлення до себе із системою самооцінок індивіда. Даній позиції багато в чому протистоїть соціально-структурно-біографічний підхід, у рамках якого самоставлення трактується як самостійна змінна зі своєю особливою природою (Д. Дембо, С. Куперсміт, М. Розенберг). Водночас популярним є розуміння самоставлення як соціальної установки (Р. Бернс, І.С. Кон, Н.І. Сарджвеладзе). У вітчизняній психології проблема самостійного теоретичного статусу даної категорії, її структури та змісту розглядається в рамках концепції самосвідомості особистості (Л.С. Виготський, І.С. Кон, О.Т. Соколова, В.В. Столін, І.І. Чеснокова та ін.).

Перші спроби трактування феномену самоставлення у зарубіжній психології були пов'язані з категорією «глобальна самооцінка» як деякого загального переживання, що інтегрує окремі самооцінки в єдину динамічну сукупність. Розкриваючи природу самоставлення, психологи роблять акцент на відмінностях процесів самопізнання та самооцінки, які розмежувати особливо складно. На думку західних вчених, завдяки самопізнанню можна виявити причину та смисл поведінки людини, тоді

як самооцінка виражає модус сприймання індивідом себе, власних можливостей, своєї позиції серед інших людей.

Диференціацію даних понять чітко проводить Р. Бернс. Визначаючи Я-концепцію як «сукупність всіх уявлень індивіда про себе, пов'язану з їх оцінкою... [1, с. 30]», вчений виділяє такі її складники: образ «Я» - уявлення індивіда про себе; самооцінку – афективну оцінку цього уявлення, яка проявляється у прийнятті або неприйнятті конкретних рис образу "Я"; потенційну поведінкову реакцію, зумовлену образом "Я" та самооцінкою. Власне самооцінка, на думку психолога, й відображає ставлення людини до себе. Відповідно, дотримуючись логіки Р. Бернса, можна сказати, що самоставлення існує тому, що знання про себе не можуть сприйматися людиною байдуже і пробуджують у неї оцінки та емоції. Вчений підкреслює стійкість самоставлення, пояснюючи це самоспрямованістю емоцій, пов'язаних з образом «Я». Таким чином, згідно з позицією Р. Бернса, самоставлення як емоційний компонент установки на себе, афективна складова частина Я-концепції є інтегральною стійкою самооцінкою, яка характеризується різною інтенсивністю залежно від контексту змісту образу «Я» [1].

У дослідженнях С. Куперсмита поняття самооцінки та самоставлення також є взаємозамінними. Останнє він трактує як ставлення індивіда до себе, яке формується поступово, проявляється у формі схвалення або несхвалення, переконуючи цим самим людину в її самоцінності або ж малозначущості [9].

Сутність ставлення до себе через категорію самооцінки розкриває і М. Розенберг. У його дослідженнях самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності й позитивного ставлення до всього того, що становить сферу «Я» [10].

У вітчизняній психології дослідження сутності глобальної самооцінки не мало тривалої історії, однак і не залишилося поза увагою. Так, зокрема, пріоритетні позиції займає визначення останньої як афективного утворення особистості, яке є результатом інтеграції самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення [8], загальне почуття щодо себе [7], «загальний знаменник, підсумковий вимір «Я», яке виражає міру прийняття або неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення до себе, похідне від сукупності окремих самооцінок» [2, с. 71].

При цьому в якості основних механізмів формування глобальної самооцінки вчені виділяють такі: порівняння «Я-реального» з «Я-ідеальним» (К. Роджерс); оцінка власних характеристик як таких, які сприяють або ж перешкоджають самореалізації (О.Т. Соколова, С.Р. Панталеєв); проектування якостей, які усвідомлюються людиною, на внутрішній еталон (В.Ф. Сафін); відображення суб'єктом інформації про себе з точки зору власної системи цінностей (Г.К. Віліцкас, Ю.Б. Гіппенрейтер) тощо.

Щодо змісту загальної самооцінки, то, на думку С.Р. Панталеєва, не можна вважати єдино правильним її трактування як похідної від

окремих самооцінок, оскільки воно містить багато нез'ясованих моментів. Так, відкритим залишається питання щодо умов, за яких окремі самооцінки інтегруються в загальне позитивне або негативне ставлення до себе. Розуміння сутності глобальної самооцінки як суми одиничних самооцінок також є дещо спрощеним. А тому найпопулярнішим вважається підхід, згідно з яким загальна самооцінка є інтеграцією окремих самооцінок, об'єднаних за їх суб'єктивною значущістю [9].

Паралельно з вище окресленою концепцією, зустрічаємо дещо інше пояснення самоставлення як самостійної змінної, що має особливу природу та виконує специфічні функції в загальній системі самосвідомості. У дослідницькій гіпотезі С. Куперсмита та М. Розенберга самоставлення розглядається як своєрідна стійка особистісна риса, практично незалежна від ситуації та віку людини. Автори підкреслюють, що саме мотив самоповаги та потреба в стійкому образі «Я» гарантують незмінне позитивне ставлення індивіда до себе [10].

Л. Уельс та Дж. Марвелл у своєму підході намагалися об'єднати існуючі в зарубіжній психології погляди на природу самоставлення. Тому вони зафіксували три точки зору на розуміння феномену самоставлення (self-regard), які відображають різні теоретичні позиції і мають власне конотативне значення: любов до себе (self-love), самоприйняття (self-acceptance) та почуття компетентності (sense of competence). Основна відмінність між цими поняттями, за Л. Уельсом та Дж. Марвеллом, полягає в тому, як розставлені в них акценти на почутті прихильності (симпатії) або оцінці. Так, терміни «любов до себе» та «самоприйняття» відрізняються мірою усвідомлення почуття симпатії до свого «Я». Тому перше з них вважається більш глибинним процесом порівняно з іншим [11].

Щодо трактування самоставлення у контексті компетентності, особлива увага дослідників зосереджується на механізмах оцінювання, які зумовлюють почуття впевненості людини у собі (почуття компетентності). У такому випадку основною характеристикою самоставлення є переживання успіху або невдачі.

Розглядаючи самоставлення з точки зору самоприйняття, останнє автори визначають як спосіб ставлення до себе через співставлення образу «Я» суб'єкта з деяким ідеалом [11]. У феноменологічній теорії особистості К. Роджерс також трактує самоставлення через почуття прийняття. За переконаннями психолога, ставлення до себе має афективно-мотиваційну детермінацію і проявляється в почутті внутрішнього благополуччя або неблагополуччя індивіда [4].

Таким чином, аналіз праць зарубіжних психологів демонструє, що на сьогоднішній день відсутня і загальноприйнята термінологічна традиція щодо трактування поняття «самоставлення», і єдність у визначенні його сутності. Однак, як зазначає С.Р. Пантилєєв, можна визначити більш-менш прийнятну для більшості науковців позицію, згідно з якою самоставлення (самоповага, самооцінка) є цілісним, одновимірним та

універсальним утворенням, що виражає міру позитивного ставлення індивіда до образу власного «Я»; і є інтеграцією окремих самооцінок [3].

У вітчизняній психології проблема самоствавлення розглядається в контексті структури процесів самосвідомості особистості. Кожен акт самосвідомості є свого роду взаємодією самопізнання і самоствавлення. З одного боку, у процесі самопізнання на різних його рівнях виникає та формується самоствавлення, з іншого – самоствавлення, яке склалося в людини на певному етапі її розвитку, істотно впливає на весь процес самопізнання, визначаючи його специфіку, спрямованість, особистісне забарвлення.

Теоретичні основи трактування самоствавлення як компоненту самоусвідомлення були закладені І.І. Чесноковою, яка ввела поняття «емоційно-ціннісне самоствавлення». Останнє дослідниця визначає як специфічний вид емоційного переживання, в якому відображається власне ставлення людини до того, про що вона дізнається, розуміє, «відкриває» щодо самої себе. Переживання при цьому трактуються як внутрішня динамічна основа, спосіб існування самоствавлення, через який людина усвідомлює ціннісний сенс власних ставлень до себе [8].

Як зауважує авторка, «із багатьох переживань різних емоційних станів, почуттів особистості щодо себе у певні вікові періоди розвитку, на основі збагачення емоційного досвіду формується більш або менш узагальнене емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе» [8, с. 109]. Досліджуючи процес формування самоствавлення, І.І. Чеснокова наголошує на тому, що він відбувається на двох рівнях самопізнання. На першому з них емоційно-ціннісне самоствавлення є нестійким і виникає як результат порівняння себе з іншими людьми. У даному випадку в процесі пізнання себе людина переважно опирається на зовнішні чинники. І його підсумком є одиничні образи самого себе і власної поведінки, які немовби прив'язані до конкретної ситуації. Тут ще немає цілісного, дійсного розуміння себе, пов'язаного з осмисленням власної суті. Провідними формами самопізнання в межах порівняння «Я – Інший» є самосприймання і самоспостереження. На другому, вищому рівні самопізнання формування самоствавлення здійснюється шляхом порівняння «Я – Я» за допомогою внутрішнього діалогу. Воно виражається через самооцінку та відображає рівень психологічної зрілості особистості. Провідними формами такого самопізнання виступають самоаналіз і самоосмислення [8].

З огляду на вищесказане можна зазначити, що ставлення до себе є і результатом діяльності самосвідомості і, водночас, однією з фундаментальних її властивостей, чинячи значний вплив на цілу систему інших психічних особливостей особистості.

Найбільш перспективним у сучасній психології є розуміння самоствавлення як відображення в свідомості особистісного смислу «Я» і представлене у концепції В.В. Століна. Автор зазначає, що протягом життя людина включається у різноманітні види діяльності й тим самим реалізує «сукупність життєвих ставлень». Водночас під впливом остан-

ніх одні й ті ж за змістом обставини, дії можуть мати різний особистісний смисл. У такому випадку людина потрапляє у потенційну конфліктну ситуацію, коли одні й ті ж самі дії набувають різного смислу залежно від різних мотивів. Такий суперечливий смисл «Я» В.В. Столін називає конфліктним. Власне переживання людиною конфліктних смислів трактується вченим як процес самоусвідомлення, в ході якого людина починає розуміти, з чим вона може впоратися, а від чого змушена буде відмовитися і які перешкоди навіть під тиском обставин вона не зможе подолати. Такими перешкодами для індивіда є не тільки зовнішні обставини та ставлення, але й особистісні якості, зокрема: гордість, совість, воля, сором'язливість тощо. Дана теза підтверджує положення про те, що не тільки об'єктивні чинники, а й власне «Я» може бути умовою, метою, мотивом тієї чи іншої діяльності людини [7].

Здійснюючи вибір між суперечливими діяльностями і мотивами, які до них спонукають (переживаючи конфліктну ситуацію), людина пізнає, усвідомлює власну сутність і таким чином оцінює можливість-неможливість, бажаність-небажаність реалізації тих чи інших вчинків, визначає труднощі у процесі їх здійснення. Як наслідок, у людини формується певне ставлення до себе залежно від того, сприяли чи перешкоджали особистісні якості, цінності досягненню провідних мотивів [7].

Отож, у контексті концепції смислу «Я» під самоставленням В.В. Столін розуміє безпосередньо-феноменологічне вираження особистісного смислу «Я» для самої людини. При цьому буття суб'єкта та його об'єктивна позиція в соціумі визначають специфіку даного переживання [7].

Визначаючи природу самоставлення, В.В. Столін, І.І. Чеснокова підкреслюють його ціннісно-смисловий аспект. Однак таке трактування не розкриває його психологічне значення повною мірою. Адже, як зазначає С.Р. Пантїлеев, одні й ті ж за емоційною та семантичною модальністю компоненти самоставлення можуть відображати різне ціннісно-смислове значення для особистості, яке виявити надзвичайно складно.

Заслуговує на увагу також концептуальна модель самоставлення як соціальної установки, що бере початок у західній психології. У ній самоставлення (самоповага) трактується як позитивна або негативна установка на себе, до складу якої входить когнітивний, емоційний та практичний компоненти. Серед вітчизняних психологів найбільш детально в цьому напрямку працював Н.І. Сарджвеладзе. Саме він у 1974 р. вперше вводить термін «самоставлення» в якості самостійної психологічної категорії. Феномен самоставлення він не ототожнював а ні з самопізнанням, а ні з самосвідомістю, ні з емоційним ставленням до себе чи діями щодо себе, а розглядав як ставлення суб'єкта потреби до ситуації її задоволення, спрямовано на самого себе. На думку дослідника, самоставлення є однією зі структурних одиниць диспозиційного ядра особистості, що дозволяє їй певним чином взаємодіяти із соціумом і собою [5].

Класифікуючи самоствавлення особистості як підклас соціальної установки, психологи вважають його значущим у системі саморегуляції. Варто відзначити, що характер регулятивного впливу самоствавлення зумовлюється обсягом та глибиною його включеності у процес внутрішньоособистісної детермінації. Ставлення людини до себе проявляється у її соціальній активності, зумовлює її адекватність та диференційованість. Воно виступає мотивом саморегуляції поведінки й актуалізується на всіх етапах здійснення поведінкового акту, починаючи з його мотивуючих компонентів і закінчуючи власною оцінкою досягнутого результату поведінки, бере участь в механізмах регуляції поведінки від рівня конкретної ситуації діяльності до рівня тривалої реалізації ідейних задумів.

Проведений аналіз досліджень проблеми самоствавлення у вітчизняній психології вказує, що даний феномен можна розглядати одночасно на трьох рівнях психологічного буття людини: діяльності, особистості та самосвідомості. Включаючись у ту чи іншу діяльність, людина усвідомлює себе її суб'єктом. Відповідно результатом такого осмислення є ставлення особистості до себе як відображення в самосвідомості особистісного смислу «Я» щодо мотивів самореалізації.

Важливим аспектом у вивченні феномену самоствавлення є дослідження його структури. У психології він презентований двома протилежними напрямками. Представники першого схиляються до розуміння самоствавлення як цілісного утворення. Проте даний підхід в сучасній психологічній науці не отримав емпіричного підтвердження. Вивчення самоствавлення як складноструктурованого психологічного утворення знайшло відображення у більшості наукових теорій. Так, зокрема, К. Роджерс у структурі самоствавлення виділяє дві підсистеми: емоційну (самоприйняття) та самооціночну. Цілком логічним у даному випадку є запитання: у чому ж відмінність між цими складовими? Згідно з переконанням науковця, самооцінка – це ставлення до себе як носія певних властивостей та чеснот, тоді як самоприйняття – це прийняття себе в цілому, незалежно від того, якими рисами наділена особистість, інакше кажучи – це «безумовне» прийняття себе [5]. Однак, як відзначає Р. Уайлі, експериментально розвести ці два поняття особливо складно, оскільки загальний рівень прийняття або неприйняття себе, безперечно, присутній в самооцінці [12].

У руслі концепції смислу «Я» В.В. Столін також працював над розробкою моделі будови самоствавлення. На його думку, в якості основи ставлення до себе виступає процес, в якому особистість оцінює власні риси співвідносно з мотивами, що відображають потребу в самореалізації. Дане судження дозволяє трактувати самоствавлення як специфічну активність суб'єкта щодо власного «Я», яка виражається у внутрішніх діях. Останні ж вирізняються предметним змістом та емоційною специфікою [7].

Щодо макроструктури самоствавлення, то її емоційними компонентами або вимірами, як стверджує В.В. Столін, є: самоповага, аутосимпа-

тія, самоінтерес, які завдяки адитивності даної структури інтегруються в загальне почуття позитивного або негативного ставлення до себе. Тому, на думку психолога, глобальне самоствавлення є сукупністю вище названих компонентів. І незважаючи на те, що окремі емоційні виміри можуть знижуватися, за рахунок компенсаторного росту інших ставлення людини до себе може залишатися відносно постійним. Дану властивість глобального самоствавлення автор називає адитивністю [7].

Аналізуючи запропоновану В.В. Століним структуру самоствавлення, С.Р. Пантілеєв залишає відкритим питання щодо психологічного змісту трьох вимірів самоствавлення, які в концепції вченого не зводяться ні до парціальних самооцінок, ні до набору емоцій [3].

Варто звернути увагу й на те, що в кожного суб'єкта міра вираження якогось одного із трьох специфічних емоційних модальностей буде різною. Це, як зазначає С.Р. Пантілеєв, і визначатиме психологічний зміст інтегрального ставлення індивіда до себе. Так, для однієї людини провідне місце у структурі самоствавлення може займати самоповага, для іншої – глобальне почуття може переживатися у формі симпатії до себе. Таким чином, самоствавлення є не просто сумою емоційних проявів, а деякою унікальною формою (модальністю) зі специфічним семантичним забарвленням та певним емоційним тоном. І тому психологічна система самоствавлення не адитивна, як підкреслює психолог, а побудована за принципом динамічної ієрархії, в якій ядром може виступати та чи інша модальність емоційного самоствавлення [3]. Зміст ядерної структури, на думку Л.С. Виготського, визначається соціальною сферою, «соціальною ситуацією розвитку», яка впливає на ієрархію провідних діяльностей та мотивів. Таким чином, співвідношення та міра значущості компонентів самоствавлення залежить перш за все від пріоритетної діяльності, в якій він може самореалізуватися.

С.Р. Пантілеєв у структурі самоствавлення виділяє дві підсистеми – оцінну та емоційно-ціннісну, які, хоча й відрізняються за семантичним змістом, проте функціонують спільно. Перша визначається ним як «самоповага», «почуття компетентності», «почуття ефективності»; друга – як «аутосимпатія», «почуття власної гідності», «самоцінність», «самоприйняття». Варто зазначити, що дані підсистеми різняться між собою не тільки змістом, а й зв'язком з особистісними характеристиками, роллю в системі саморегуляції, логікою формування.

Розглядаючи самоствавлення як вид соціальної установки, Н.І. Сарджвеладзе вказує на його трикомпонентну структуру, виділяючи когнітивну, емоційну та конативну складові частини [5].

Незалежно від семантичного змісту, емоційного тону, структурні компоненти самоствавлення об'єднуються в єдину систему. Таких підходів у психології щодо пояснення організованості компонентів існує три. В основу першого покладений принцип адитивності, який розглядався нами вище. Прихильники другого підходу опираються на принцип «сислової інтеграції», коли сислове ставлення займає найвищу позицію в ієрархії, визначаючи цим самим зміст узагальненого та стійкого

ставлення суб'єкта до себе. Інші ж компоненти системи займають менш значуще місце, ніж ядерна структура. І найбільш популярним є опис самоставлення як єдиної системи, в якій основні структурні компоненти є незалежними та рівноправними.

Резюмуючи вищесказане, наголосимо, що самоставлення як полі-модальна емоційно-ціннісна система займає особливе місце в системі ставлень особистості. Воно є однією зі складників суб'єктного ядра особистості та структури її самосвідомості, виражає особливості ставлення людини до самої себе і забезпечує центрування її внутрішнього простору й формування смислового вектора життєвого шляху.

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. / общ. ред. В.Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 424 с.
2. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
3. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантилеев. – М. : МГУ, 1991. – 110 с.
4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс ; пер. с англ. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
5. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 206 с.
6. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т. Соколова. – М. : МГУ. – 1989. – 213 с.
7. Столин В. В. Самосознание личности / Столин В.В. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.
8. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
9. Coopersmith S. The antecedents of self-esteem / S. Coopersmith – San Francisco, 1967. – 216 p.
10. Rosenberg M. Conceiving the self / M. Rosenberg – New York, 1979. – 350 p.
11. Wells L. Self-esteem. Its conceptualization and measurement // Sage publications / L. Wells, G. Marwell – New York, 1976. – p. 56 – 70.
12. Wylie R. C. The self-concept. V. 2 / R. C. Wylie – Lincoln, 1979. – 433 p.

The article presents the theoretical analysis of the history of investigation of the self-attitude phenomenon in psychology. The existed in foreign and native science approaches of psychological content of the “self-attitude” concept is revealed. The main attention is stressed on the attitude to him or herself as an integral, complicatedly structured psychological formation, that plays an important role in personality’s life activity.

Key words: attitude, self-attitude, self- assessment, self-consideration, self-regard, self-consciousness, personal sense of “me”, the attitude toward self.

УДК 159.922.6

Олена Шишко

ПРИЙОМНА СІМ'Я ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА

Досліджуються особливості прийомної сім'ї як однієї з форм утримання дітей-сиріт. Проаналізовано стан та перспективи розвитку прийомної сім'ї в Україні.

Ключові слова: прийомна сім'я, сирітство, соціальне сирітство.

Постановка проблеми. Проблема дитячої бездоглядності і соціального сирітства продовжує залишатись актуальною у багатьох країнах світу. Сучасне сирітство переважно є наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сімей, у яких є діти. Причини, через які діти залишаються без батьківської опіки найрізноманітніші, але наслідок один – дитина позбувається права на сімейне виховання, що негативно відображається на її психічному та особистісному розвитку. Сьогодні, на жаль, можна стверджувати, що соціальне сирітство є глобальною проблемою і в українському суспільстві. Ускладнює ситуацію з дітьми-сиротами і прогресуюча тенденція порушення структури сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками.

Кожна держава визначає власні шляхи подолання цього явища, зокрема і через надання соціального захисту дітям, які залишилися без батьківського піклування. Підхід влади до визначення ступеня необхідності влаштування дітей до інтернатних закладів значно різниться в різних країнах і зумовлюється насамперед їх економічною спроможністю, а також рівнем розвитку культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціального становлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, постала перед психолого-педагогічною наукою досить гостро.

Так, О. Антонова-Турченко, Л. Волинець, Н. Іванова, Н. Комарова, Є. Рибінський порушують питання про вимоги щодо створення умов соціалізації тих дітей. Визначення таких термінів, як «безпритульні», «діти вулиці», «бездоглядні», «бездомні», «діти, позбавлені батьківського піклування», «соціальні сироти», «неповнолітні групи ризику» тощо можна знайти у працях сучасних російських (О. Панов, Є. Холостова) та українських (С. Толстоухова, І. Пінчук) вчених у галузі психології, педагогіки та соціальної роботи. Сімейним формам утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених сімейного піклування, таким, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я присвячені праці низки науковців (М.М. Василькова, Н.М. Дворянцева, А.І. Довгалевська, Л.С. Дробот, Л.В. Єременко, Л.В. Кузьменко, Л.М. Смагіна, В.С. Яковенко).

Втрата дітьми батьківської опіки, дисгармонійні стосунки в родині розглядаються вченими як провідні передумови психопатологічного розвитку особистості дитини (М. Кістяковська, Г. Ляміна, В. Мухіна, М. Попова, Р. Спиц та інші), що зумовлюють виникнення психічних та соматичних захворювань (В.І. Брутман, М.І. Буянов, А.Н. Голік, М.А. Калініна, Г.А. Куфакова, Т.Н. Осипенко, М.С. Палаззолі, М.Е. Проселкова та інші), проявів асоціальної поведінки (А.І. Захаров, Н.М. Іовчук, Г.М. Міньковський, Н.І. Озерецький, А.А. Хвостов та інші). Підтвердженням тому є порівняльні дослідження інтелектуального та особистісного розвитку дітей в інтернатних установах та сім'ях (Н.М. Авдєєва, Л.М. Галігузова, Т.В. Гуськова, І.В. Дубровіна, М.Г. Єлагіна, Т.М. Землянухіна, М.І. Лисіна, С.Ю. Мещерякова, А.М. Прихожан, А.Г. Рузьська, Р.А. Смирнова, А.І. Сорокіна, Н.М. Толстих, Т.І. Юферева). Виділяються фактори ризику, що призводять до

формування у дитини психічної патології. Це такі, як: несприятлива психологічна атмосфера (А.І. Захаров, В.В. Ковальов, А.Є. Лічко, Р.С. Немов); аномальний стиль батьківського спілкування (А. Варга, М. Раттер, Е. Шефер); жорстоке ставлення (Е. Вроно, Т. Пезо-Пірс, Дж. Пірс); сексуальне насилля (Т. Говорун, А. Еліот, О. Кікінежді, А. Креус, Дж. Ліповські, Дж. Хіндман); нехтування віковими дитячими потребами (Н. Асанова, Й. Лангмейєр, З. Матейчек та інші), що мають місце як у сім'ї, так і поза її межами.

Виклад основного матеріалу. Під сирітством найчастіше розуміють соціальне явище, зумовлене наявністю у суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишились без піклування батьків внаслідок позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх в установленому порядку недієздатними, безвісти зниклими [10, с. 8]. Близьким до поняття сирітства є соціальне сирітство. Соціальні сироти – це діти, що мають біологічних батьків, але вони з певних причин не займаються вихованням дитини і не піклуються про неї [8, с. 119]. У цьому випадку турботу про дітей також бере на себе суспільство і держава, зокрема, через створення мережі інтернатних закладів.

Інтернатний заклад – узагальнююче поняття, під яким вітчизняний законодавець розуміє дитячі будинки та загальноосвітні школи-інтернати всіх типів і форм власності для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, тобто всі навчально-виховні або виховні заклади, що забезпечують дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, умови для проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації та підготовки, готують дітей до самостійного життя [11].

Завданням інтернатних закладів полягають у забезпеченні утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпеченні всебічного розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців; створенні умов, сприятливих для проживання дітей, їх навчання та виховання; забезпеченні соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації та соціальної адаптації вихованців; реалізації прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації та підготовки їх до самостійного життя та праці [11].

Однак, як свідчить практика, незважаючи на проголошені завдання, особливості виховного середовища в інтернатних закладах дуже часто призводять до розвитку особистісної дисгармонії, психічної і соціальної незрілості дітей, деприваційних та психічних розладів.

Очевидно, що перебування в інтернатних закладах суттєво відрізняється від сімейного виховання дитини та не забезпечує належних умов, необхідних для її повноцінного та гармонійного розвитку. Діти, які виховуються без батьківського піклування, відрізняються від однолітків з повної сім'ї, а їх розвиток має ряд негативних особливостей, які спостерігаються на всіх вікових етапах.

У дітей-сиріт в умовах, позбавлених батьківського піклування, виникає хронічна фрустрація, яка призводить до емоційного недорозвитання, ускладнюється спроможність адаптуватися в суспільстві, набути необхідний рівень соціалізації. Результатом таких деформацій є наявність соціально-психологічної дезадаптованості, відхилення у поведінці, неприйняття соціуму і його норм, труднощі у створенні й збереженні власної сім'ї. У більшості дітей спостерігаються неврологічні синдроми і психічні розлади, що стосуються емоційної сфери, сфери спілкування, пізнавального і сенсорного розвитку, соціальної поведінки та формування самосвідомості. Помітними стають психічні порушення у вигляді підвищеної афективності, збудливості у поєднанні з виснаженістю, значною вразливістю, схильність до страхів [2, с. 66].

Ускладнює ситуацію й те, що невротичні розлади у дітей і підлітків, які знаходяться в інтернатних закладах, дуже часто поєднуються з різними розладами поведінки. Так, у багатьох вихованців інтернатних закладів виявляється відсутність здібностей керувати своєю поведінкою, індивідуально виконувати певні правила без контролю з боку дорослих, що призводить до несамостійності, неорганізованості, ситуативності у їх поведінці.

Ще одним характерним психічним проявом у дітей сиріт є агресивність, яка виражається в підвищеній конфліктності, гнівливості, забіякуватості, девіантній поведінці [2, с. 73].

Серед основних причин різноманітних відхилень особистісного розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виділяють такі: дефіцит спілкування на рівні «дитина-дорослий»; специфічність системи спілкування з дорослими та однолітками; емоційно-дистанційний стиль взаємодії дитини та дорослого; відсутність можливості створення власної моделі родинно-побутових стосунків; обмеження спілкування ровесниками із повних сімей; синдром «великого колективу», що усуває й ускладнює диференційований підхід до дітей; недостатність умов для задоволення особистісних потреб дітей, їхнього саморозвитку і самореалізації; низький рівень загальних знань та пізнавально-інформаційного розвитку [2, с. 98].

Специфіка і основна спрямованість соціальної політики в галузі дитинства полягають у тому, щоб всіляко пом'якшувати вплив на дітей негативних наслідків тих процесів, що відбуваються у суспільстві, а також створювати умови для видозмін діючих і виникнення нових соціальних інститутів, які мають задовольняти потреби і реалізовувати інтереси дітей. Створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей є одним з найважливіших завдань сьогодення [9, с. 78].

Досвід роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у ряді розвинених країн свідчить про те, що цивілізований світ поступово відмовляється від утримання дітей у спеціальних інтернатних закладах і орієнтується на формування системи прийо-

мних сімей як такої, що оптимально забезпечує необхідні умови для життя та виховання дитини [10, с. 62].

В Україні визнання необхідності розробки нових підходів щодо піклування дітей, які з будь-яких причин позбавлені сімейного виховання, з'явилося в останні роки. Чимало цьому посприяла діяльність установ ООН в Україні, приєднання нашої країни до Конвенції про права дитини. В документах ООН та ЮНІСЕФ простежується визнання наявності інституту прийомної сім'ї в системі державної опіки над дітьми як свідчення успішного соціального розвитку тієї чи іншої країни [4].

Досвід адаптації всиновлених або взятих під опіку дітей свідчить про те, що протягом відносно невеликого періоду більшість психолого-педагогічних проблем дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, коригуються за рахунок того, що дитина потрапляє у сприятливі умови сім'ї.

Уже перші результати підтверджують, що виховання дитини у сім'ї, навіть у сім'ї чужих (некровних) для дитини людей, є більш гуманним, ефективним та бажаним для дитини [10, с. 61].

Суспільними науками доведено, що соціалізація особистості проходить найбільш повно і успішно за умов виховання сім'ї [3, с. 5].

Зауважимо, що за рівнем розвитку системи прийомних сімей країни прийнято поділяти на такі групи: країни, де прийомні сім'ї існують більше тридцяти років (Великобританія, Фінляндія, Нідерланди, Канада та ін.); країни, де система прийомних сімей введена нещодавно (Угорщина, Румунія та ін.); країни, де система прийомних сімей щойно почала розроблятися (Україна, Росія, Грузія, Вірменія, Болгарія, Польща та ін.) [9, с. 35].

Україна має власний досвід виховання дітей у прийомних, так званих фостерних, сім'ях (foster – з англійської виплекати, виховати), тобто сім'ях, що прийняли названих дітей.

Прийняття двох Постанов Кабінету Міністрів України – від 2 березня 1998 року №241 «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 15 вересня 1999 р. № 1713 «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України» започаткувало створення правової бази для запровадження в Україні інституту прийомної сім'ї як такої, що всебічно відповідає потребам виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [6]. Сьогодні загальноприйнятими є такі розуміння інституту прийомної сім'ї:

Прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей для виховання та спільного проживання [7].

Прийомна сім'я – це така сім'я дитини, яка замінила їй рідну і взяла на себе відповідальність та обов'язок виростити і виховати дитину [3, с. 6].

Слід зазначити, що держава не лише задекларувала можливість і доцільність створення прийомних сімей в Україні, а й надала певні правові та матеріальні гарантії їх існування. Так, згідно з п.18 чинного Положення про прийомну сім'ю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565, фінансування на утримання дітей у прийомній сім'ї гарантоване державою і здійснюється з місцевого бюджету: щомісячно надаються кошти на харчування прийомних дітей, виходячи з натуральних норм його забезпечення, на придбання для них одягу, взуття, медикаментів, предметів особистої гігієни, іграшок, книжок, інвентарю та обладнання, на проведення культурно-масової роботи, а також кошти на оплату комунальних послуг за нормами і тарифами, що діють у даній місцевості, пропорційно до кількості прийомних дітей [7].

Слід зазначити, що прийомна родина не оформляє всиновлення чи опікунство над дитиною. Хоча, у принципі, вона може бути першим щаблем до наступного всиновлення.

Спочатку прийомна сім'я підписує з місцевою владою (як правило, в особі державної районної адміністрації) спеціальний договір на спільне проживання й виховання названої дитини. Відповідно до цього документа, названі батьки беруть певні зобов'язання перед дитиною та державою, зокрема – кримінальну відповідальність. У ньому обумовлено термін, здійснення тимчасової опіки над нею (на короткий, обумовлений термін – від кількох тижнів до повноліття дитини, або на час перебування її кровних батьків в ув'язненні чи на лікуванні), протягом якого дитина житиме в цій родині. На думку вчених, ідеальний варіант – коли дитина залишається в названій сім'ї до повноліття [1].

За результатами опитування дітей, які перебувають на вихованні та утриманні в інтернатних закладах, 59% вихованців дитячих будинків готові перейти в прийомну сім'ю, 17% не погодились би ні в якому випадку, 21% дітей згодились би перейти в прийомну сім'ю, якщо б їх взяли з братом чи сестрою [9, с. 79].

Проголошена Національною асоціацією прийомних батьків «Хартія турботи про дітей у прийомних сім'ях» визначає основні напрями, якими слід керуватися при передачі дітей та їх утримання і виховання, серед них: висока якість виховання в сімейному оточенні; інтереси дитини або підлітка є пріоритетними при визначенні прийомної сім'ї; необхідно поважати та враховувати етнічне та культурне походження, релігію та рідну мову дітей, підлітків, їх батьків та прийомних батьків; необхідно брати до уваги стать, темперамент, стан здоров'я дітей та підлітків при направленні їх до прийомної сім'ї; необхідно забезпечувати безперервність процесів у житті дітей та підлітків (освітній процес, розвиток особи, фізичний та розумовий розвиток); тісне партнерство прийомних батьків, соціальних працівників, організацій, що забезпечують направлення дитини у прийомну сім'ю; професійний статус прийомних батьків; безперервність та послідовність професійного навчання, підтримки та забезпечення інформацією прийомних батьків та соціальних

працівників; підтримка кожній молодій людині, що залишає прийомну сім'ю; надання підтримки різним дітям прийомних батьків [9, с. 80].

Аналіз наукової літератури та практичного досвіду показує, що майбутніх прийомних батьків потрібно готувати до нової для них соціальної ролі, розписувати всі кроки батьків по підготовці дітей до життя в прийомній сім'ї.

Проблеми підбору прийомних батьків та їх початкової підготовки необхідно вирішувати разом з органами освіти та охорони здоров'я, оскільки організація обов'язкового відбору, підготовки прийомних батьків – це зміцнення внутрішньої медико-психолого-педагогічної структури прийомної сім'ї.

На початковому етапі слід провести тестування прийомних батьків, на основі якого здійснюється медико-педагогічна підготовка та розробка програми навчання прийомних батьків. Для різних сімей можуть бути різні програми навчання. Це залежатиме від освіти прийомних батьків, їх батьківського досвіду, кількості та віку рідних дітей [9, с. 83].

У процесі роботи з людьми, які вирішили стати прийомними батьками, головним завданням є доведення до їх усвідомлення всього ступеня відповідальності та складності завдань, які їм необхідно буде розв'язувати.

Будь-який прояв поспіху, спрощення, формалізму можуть привести до серйозних, а інколи і трагічних наслідків, відбитися на долях багатьох людей.

Першим кроком у процесі підготовки прийомних батьків є з'ясування мотивів стати прийомними батьками. Виявлення мотиваційних засад процесу прийняття особистого рішення зі створення прийомної сім'ї здійснюється шляхом інтерв'ю та під час проведення фокус-груп і тренінгів з підготовки кандидатів.

Розглядаючи проблему функціонування прийомних сімей, вчені розрізняють такі мотиви прийомного батьківства: відсутність власних дітей з різних медичних причин, що є єдиним шляхом створення повноцінної сім'ї (в цьому випадку прийом дитини в сім'ю – це спосіб задоволення природної потреби мати дитину); заповнення порожнечі, що з'явилася в житті з різних причин, наприклад, у зв'язку зі смертю чи загибеллю власної дитини; бажання мати опору та людину, яка зможе позбавити самотності; альтруїстичні мотиви тощо [9, с. 85].

Перехід дитини в прийомну сім'ю створює можливість для її нормального психічного та особистісного розвитку, сприяє розвитку ідентичності дитини та гармонізації її Я-концепції, узгоджує засвоєні дитиною моделі поведінки з соціально бажаними.

Кожна дитина може перейти в прийомну сім'ю, але до такого переходу її потрібно готувати.

Перед переведенням у прийомну сім'ю потрібно поступово розширювати кругозір цих дітей та компенсувати відсутні навички, водночас готувати прийомних батьків до можливих несподіванок, підказати особливості поведінки дорослого та дитини в такій ситуації. Крім цього,

дитина має пройти глибоке обстеження лікарів-спеціалістів для з'ясування реального стану фізичного та психічного здоров'я; відповідну психологічну підготовку до життя в новій ситуації для уникнення психічних травм; отримати від вихователів елементарні навички дотримання гігієни та культури поведінки [9, с. 88].

Отже, прийомна сім'я є важливим соціальним інститутом становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, який виконує функції, аналогічні до тих, що їх забезпечує біологічна сім'я, зокрема: виховну, рекреативну, комунікативну, регулятивну, економічну. Переваги виховного потенціалу прийомної сім'ї перед іншими формами державної опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування, пов'язані з природністю процесу виховання; емоційними контактами дитини з батьками-вихователями, що ґрунтуються на довірі дітей до дорослих; з вихованням у малій групі; тривалістю виховного впливу прийомних батьків на прийомних дітей; комплексним та індивідуальним підходом до вихованців; зі стосунками вихователів та вихованців, які мають взаємозацікавлений характер. Соціально-педагогічні умови виховання дітей у прийомних сім'ях потребують відповідної підготовки потенційних прийомних батьків, здійснення соціального супроводу прийомних батьків. У цілому запровадження та розвиток прийомних сімей в Україні повністю відповідає вимогам Конвенції ООН про права дитини.

Саме тому факт запровадження інституту прийомної сім'ї значно покращує як соціально-правовий, так і морально-психологічний стан дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Тисячі знедолених дітей відчують запрограмовану природою специфіку їх комфорту, реальну батьківську турботу, отримують навички для майбутнього життя і зберігають позитивні інстинкти побудови власної сім'ї.

Перспективою подальшого дослідження в зазначеному напрямі є соціально-психологічні аспекти функціонування прийомних сімей, перед якими постають завдання зі здійснення корекції та компенсації вад розвитку, відставання та занедбаності здоров'я дитини, а також з подолання наслідків психічних травм.

1. Лунченко О. «Склади для нещасних дітей»: почато демонтажу експерименту зі створення фостерних родин в Україні виявився вдалим [Електронний ресурс] / Лунченко Ольга. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/3000/3855/27751/>.
2. Медико-психологічні та соціальні проблеми дітей-сиріт [Текст] / за ред. М.М. Корнєва, І.С. Лебець, Р.О. Мойсеєнко. – Київ, 2003. – 239 с.
3. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків [Текст] / упоряд. та автор. кол.: Н.М. Комарова, Л.С. Волинець, Н.В. Салабай, І.В. Пеша, Г.М. Бевз. – К. : Видавництво "Студцентр", 1998. – 128 с.
4. Нишета, дети и социальная политика [Текст]. – Флоренція : ЮНИСЕФ, 1995. – № 3. – С. 7 – 9.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1713 «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України» [Текст] // Офіційний вісник України, – 1999 р. – № 38. – ст. 1903.

6. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 241 «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» [Текст] // Офіційний вісник України, 1998. – № 9. – С. 341.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/laws/KMU_565.doc.
8. Соціальна педагогіка: Курс лекцій [Текст] / за заг. ред. М.А. Галагузової – М., 2000. – 416 с.
9. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування [Текст]. – К., 1998. – 114 с.
10. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч. – метод. посіб. [Текст] / автор. кол.: Волинець Л.С, Капська А.Й, Комарова Н.М., Пеша І.В., Бевз Г.М., Долинська Л.В., Яременко О.О. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 127 с.
11. Спільний наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді від 21 вересня 2004 року № 747/460 «Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d129.htm>.

The features of the foster family are probed as to one of forms of maintenance of orphans. Consisting and prospects of development of the foster family in Ukraine is analysed.

Key words: foster family, orphanage, social orphanage.

Об'єкт і предмет психології особистості у міждисциплінарному дискурсі

УДК 159.9.01

Сергій Максименко

ПЕРСОНОГЕНЕЗ ЯК ОНТОПСИХОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НУЖДИ

У статті представлено результати сутнісного аналізу нужди як життєтворчого начала особистості, розкрито її атрибутивні змістові ознаки.

Ключові слова: інтенція, генетико-моделюючий метод, нужда, особистість, розвиток.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С. Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С. Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В.В. Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (Ц.Л. Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми дійшли висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *нужда*.

Коли ми говоримо, що життя породжує життя, слід відповісти на запитання: "Яким же чином це відбувається?". Породження життя як такого полягає в *нужді*. І любов починається з *нужди* і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Проведення логіко-психологічного аналізу дало можливість виокремити генетично вихідну суперечливу "одиницю", яка лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, *нужда*, фактично і являє собою "неможливу", "дивну", суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна й енергетично ємна.

Що забезпечує і викликає цей постійний, невинний, віковичний рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з *нежиття*, воно продовжує, успадковує інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоках цього – особлива життєтворюча всезагальна інтенція-*нужда*, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших.

Нужда розглядається нами як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа *нужди* являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти. За психологічними показни-

ками нужда є особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя.

Нужда, як вихідна базальна енергетична інтенція, з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у свій креативний продукт – нове життя. Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним.

Нужда не "*модифікується*" ні в які інші структури: вона породжує "на собі", "в собі" окремі й різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене "зустрічню" нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, насамперед – соціального.

Сама нужда, як вихідна інтенційна енергетична сила, опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя.

Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у цієї дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, започатковуючи формування – виникнення особистісної структури.

Ми констатуємо попередньо, що саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті й виходить на новий рівень свого існування, лише опредметнившись у новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно біологічною, ця істота, за посередництвом опредметненої – втіленої в неї біосоціальної нужди, несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка була присвоєна її пращурами в процесі життя і стала до деякої міри вже і біологічною.

Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні запити, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості.

Нужда, таким чином, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість. Власне кажучи, соціальне з'являється "на сцені" двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається розгортання

людських здібностей. Отже, нужда входить у соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає "друге" породження особистості.

Зрозуміло, чому нас спонукає до теоретично-методологічного аналізу загадковість феномену зародження-продовження саме людського життя. Стрижневим моментом тут є введення в категоріальну мережу поняття нужди. Чому ми звертаємося до цього? Мова йде про метод дослідження розвитку особистості. Річ у тім, що категорія нужди виступає пояснювальним принципом відносно моделюючої природи психіки людини, відтак можна говорити про метод дослідження особистості.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє твердити не стільки про присвоєння, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї "ділянки" нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості.

Але зверніть увагу – ми говоримо, що "все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не тиск" і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. Отже, в чомусь-таки правий В.П. Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, необхідно застосувати адекватний генетико-моделюючий метод.

Нужда, таким чином, виступає як стрижень, що пронизує особистість в її житті, з'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є виток, джерело, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя. Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість повному подивитися на всі теорії. Ця категорія ніби вміщує всі парадигми і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку "одиниць" зовсім іншої природи. Було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості.

Принципи побудови методу відображають природу існування об'єкта вивчення: соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуально-

го простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Як встановити в аналізі змістові "одиниці" особистості? Звернемося знову до "точної фантазії": генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. *Нужда як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини.* В своєму "розгортанні" нужда "зустрічається" із соціальними, і біологічними факторами оточення людини і задає змістові точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас лініями розвитку особистості.

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціо-біологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Таким чином, (1) *першою атрибутивною змістовою ознакою* нужди є її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково становлять суперечливу, але абсолютно *нерозривну єдність*.

Отже, (2) *другою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- й онтогенезу живого засвідчує, як уже вказувалося, що нескінченний плін нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі "виходом" нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлексувала саму себе. Але рух продовжується...

Таким чином, (3) *третьою атрибутивною ознакою* нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез.

4. *Четвертою важливою атрибутивною ознакою* нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О.Ф. Лосєв). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно й енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним опредметненням нужди в живій природі. Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємося з "другою" реальністю: нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість).

5. П'ята атрибутивна ознака нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту.

6. Шостою атрибутивною ознакою нужди слід вважати її афіліативну природу. У своїх працях ми показали, що дійсною формою існування нужди є любов.

Нарешті, треба зазначити, що (7) сьомою важливою атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носія і втілення нужди. Але завдяки зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам видається, що аналіз даної атрибутивної ознаки дасть змогу, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перераховані атрибутивні ознаки нужди окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу. Переконані, що нужда як молярна одиниця психіки, здатна до нескінченного саморозвитку, опредметнення й онтопсихологічної трансформації, може виступити не лише достотним предметом психології особистості, а й пояснювальним принципом персоногенезу як такого.

1. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании возрастной и педагогической психологии / Максименко С.Д. // Тез. к XXII Междунар. психол. конгресса, ГДР, Лейпциг, 6-12 июля. – М., 1980. – 1980. – С. 37.
2. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников / С.Д. Максименко // Радянська школа. – 1981. – № 12. – С. 23–29.
3. Максименко С.Д. Генетическая психология / Максименко С.Д. – М. : Рефл.-бук., К. : Ваклер, 2000. – 319 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
5. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезі / С.Д. Максименко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4. – С. 39–46.
6. Максименко С.Д. Методологические аспекты психологии обучения / Максименко С.Д. // Психология. – 1998. – Вып. 31. – С. 3–10.
7. Максименко С.Д. Общая психология / Максименко С.Д. – М. – К.: Рефл.-бук, Ваклер, 1999. – 2004. – 528 с.
8. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / Максименко С.Д. – К., 1998. – 218 с.
9. Максименко С.Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С.Д. Максименко // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 31–39.
10. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / Максименко С.Д. – К. : Наукова думка, 1999. – 216 с.
11. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / Максименко С.Д. – К.: КДП, 1990. – 240 с.
12. Максименко С.Д. Загальна психологія / Максименко С.Д. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 701 с. (5 випусків).

The essential analysis of *nuzhda* as the living-creative beginning of personality's development, its attributive significant signs are presented in the article.

Key words: intention, genetic-modeling method, *nuzhda*, personality, development.

УДК 159.9.016

Тетяна Титаренко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Життєвий шлях особистості розглянуто як динамічний спосіб конструювання себе і свого життя, як гіпертекст. Показано, що такі традиційні детермінанти життєвого шляху, як вік людини, утрачають визначальну силу, перетворюючись на пластичні соціокультурні ролі. Водночас численні версії життя набувають певної незворотності завдяки наявності в життєвому шляху власного креативного потенціалу, що забезпечує звільнення від примусової каузальності та створення відповідних автонаративів.

Ключові слова: життєвий шлях особистості, постмодерністський дискурс, вік, гіпертекст, наратив.

У сучасній персонології дедалі потужнішим стає постмодерністський дискурс із його зміною індивідуалістичної парадигми на парадигму діалогічну, комунікативну, соціокультурну. Не шукаючи більше єдиної для всіх об'єктивної реальності, кожен тепер створює реальність власну, свій окремий життєвий світ, орієнтуючись на численні економічні, політичні, етнічні, релігійні, гендерні та інші контексти. *Актуальність* постмодерністського погляду на особистість передбачає реінтерпретації усталеного поняттєвого апарату.

Відомим феноменом сучасної культури є перевідкриття часу. Незворотність часу відображає сутнісні характеристики світу, стає механізмом, що створює порядок із хаосу. Ученими доведено, що хімічна реакція має пам'ять, зафіксовано вплив минулого на біологічні системи. Низка відкриттів привела до формулювання інтегральної тези про матерію, яка не є даністю, а постає як продукт історії. Успіхи синергетики дали змогу І. Пригожину та І. Стенгерс констатувати, що ми вступаємо у світ поставання, виникання, тобто в принципово процесуальний світ (див.[4]).

Оскільки особистість тепер теж сприймається насамперед як процес, що конститує себе в русі, бажано визначитися з такою персонологічною категорією, як життєвий шлях. Отже, *метою* статті є пошук особливостей побудови особистістю власної історії, конструювання життєвої дороги. Постмодернізм не продовжує модерністську традицію програмної відмови від ідеї минулого, ідеї наступності, тобто відмови від ідеї часу як такого. У цьому дискурсі осмислення темпоральності набуває нового дихання.

Згадаймо, що традиційно життєвий шлях розглядався як історія формування особистості в її подієвому наповненні, що поєднувала біографічне та історичне. Завдяки шляхові, який людина долала, вона встигала або не встигала стати зрілою особистістю, типовим представником своєї соціальної страти, покоління, а зрідка й яскравою історичною по-

статтю. Значущі події детермінували подальший рух уперед, хоча могли спочатку здаватися тривіальним збігом обставин.

Як бачимо, коли розвиток особистості було лінійно детерміновано, її життєвий шлях мав вигляд поступального, практично векторного, а його координати здавалися чітко заданими раз і назавжди. "Де народився, там і знадобився". Теперішня рухлива, змінна, кочівна особистість, утрачаючи схильність до усталених традицій, змінюючи звички осілого, передбачуваного життя, готова до ризикованих мандрів, відкрита всім детермінаційним вітрам.

Життєвий шлях пілігрима, подорожнього втрачає колишню жорстку залежність від сімейного походження, здобутої освіти, професійного старту. Розсуваючи горизонти, людина готова неодноразово розпочинати все спочатку, і для неї ніколи не пізно змінювати ціннісні пріоритети, значуще оточення, місце проживання, способи самовияву. Так саморозвиток особистості в новому дискурсі збагачується негаданими можливостями, а численні конфігурації життєвого шляху тепер можна створювати практично нефінально.

Погоджуючись із К. Джердженом щодо лімітів, які накладає усталена ідентичність на саморозвиток [7], хочу наголосити на самоцінності особистісної колажності, процесуальності і, відповідно, неоднозначності, гнучкості в трактуванні життєвих подій та плануванні майбутнього. Ті, хто виступає за фіксовану ідентичність, прагне обрати влаштований і передбачуваний життєвий шлях, хоче надійності, безпеки, спокою. Але ми не живемо більше у світі, у якому цінуються саме такі способи життя. І навіть якщо це боляче, нам усе-таки потрібно ставити під питання адекватність минулих традицій викликам сьогодення [7, с. 59].

У постмодерністському світі життєвий шлях уже не є єдиною траєкторією, прямою лінією життя. Він радше скидається на постійно створювану особистістю мозаїку шляхів, що складаються під впливом порізного трактування реальних та уявних подій, між якими важко побудувати ієрархічний зв'язок, знайти єдину чітку послідовність. Особистість тепер не долає свого життєвого шляху, а конструює його, відшукуючи нові й нові міжподієві конфігурації, обираючи несподівані манієри та інтерпретації їхньої значущості.

Якісним методом вивчення життєвого шляху особистості, що відчутно набуває популярності, стає біографічний метод. У біографіях реєструються не лише події, які міг би зафіксувати сторонній спостерігач, а й життя як пережите: образи, почуття, значення, пов'язані із життєвими подіями [5, с. 5]. У них зазвичай є інтерпретація набутого досвіду, його переосмислення, структурування, пов'язування з пережитим минулим і прогнозованим майбутнім. Аналіз тексту біографії дає змогу виявити, який саме життєвий світ вибудовує собі людина на певних відрізках свого життя, як осмислює і переосмислює власну роль у побудові життєвого шляху, яким чином оцінює вплив на нього соціокультурних та інших чинників.

Щоб уявити, як змінюється в постмодерністському дискурсі розуміння поступальності руху життєвим шляхом, зупинімось на віковій модальності. Продуктивною видається гіпотеза М. Епштейна щодо віку як фракталу, як фрагменту часу, який піддається нескінченному діленню. Неоднорідність віку полягає в тому, що на кожному віковому етапі ми починаємо з дитячої невпевненості, зацікавленості, подиву, переходимо до підліткової нестабільності, кризи довіри, відчуження від оточення, далі настає молодий вік визначеності, самостійності, за ним – зрілий розквіт, гармонія, акме, і, нарешті, старіння, вичерпаність. Так віки не лише поступально змінюють одне одного, а й повторюються на нових етапах людського життя. Ми встигаємо кілька разів по-різному побути дітьми, підлітками, молодими людьми, зрілими особистостями і навіть старими [6].

Людське життя відтворюється в життєвому шляху особистості нелінійно. Як пише Епштейн, якщо вже буває затяжна весна, із заморозками і холодними вітрами, що ніяк не переходить у літо, то тим паче буває дитинство, яке затягується. Є люди, які ніби завжди сорокарічні або завжди підлітки. Поети нерідко залишаються на межі отроцтва, тоді як філософи схильні до сенільності і вже в дитинстві схожі на маленьких старих. Парадоксальна вікова динаміка, що відтворюється в життєвому шляху, пов'язана ще й з професійно-творчим складом особистості.

Минулі віки всередині нас, як пише Епштейн, не лише продовжують жити, вони ще й періодично загострюються, а інколи навіть уперше по-справжньому прокидаються, коли їхній час, здавалося б, давно минув. Рокірування віків, наприклад, зрілість у ранній молодості або молодість у пізній зрілості, особливо характерна для постмодерного суспільства. Зацікавлює теза щодо одночасного прояву кількох віків в одній людині, такої собі "всевіковості", коли всі віки по-різному говорять, як усі клавіші звучать на добре налаштованому інструменті. Інколи ці віки перебивають один одного, захлинаючись від повноти самовиразу, яку важко вмістити в манеру одного віку. Людина може рухатися шкалою віку водночас уперед і назад, як пише Епштейн, ніби граючи на своїх віках, як на клавіатурі. Справді, бувають особистості, вік яких дуже важко визначити, спираючись на зовнішність, творчу продуктивність або стан здоров'я.

Поняття "вік", яке завжди правило за одну з детермінант життєвого шляху, останнім часом деконструюється завдяки новому розумінню процесу старіння. Докладно вивчаючи старість, К. та М. Джерджени стверджують, що старіння в традиційному розумінні поза соціальними стереотипами просто не існує. Лише в контексті протестантської етики і духу прагматизму, що сприяли ототожненню значущості людини, її досягнень та заробітної платні, людина з віком починала втрачати свою цінність [8].

Натомість з погляду соціального конструктивізму, все насправді цінне в житті має джерела в стосунках, до яких людину включено, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій (і, напевно,

зовсім різних темпів проживання певних віків – Т. Т.). Є сподівання, що ми поступово перетворимося на незалежне від віку суспільство, оскільки вже сьогодні готові приймати тридцятирічного міністра, п'ятидесятирічну породіллю, сімдесятирічного батька новонародженої дитини.

Як формулює Г. Газан (H. Hazan), дискурс старіння народжується із взаємин усередині певної культури у цілком певний час. В інших культурах можливі альтернативні інтерпретації віку людини. Так, наприклад, у народів Західної Кенії старіння асоціюється не з відторгненням, а з досягненням дедалі вищого соціального статусу і поваги [див. 8].

Те, що наявність букету хвороб і втрата певних здібностей асоціюється в нашій культурі з похилим віком, є не чим іншим, як звичною інтерпретативною схемою, що базується на модерністських ідеях продуктивності та індивідуалізму. Насправді старість, яку Джерджени називають "темним віком", тісно пов'язана зі специфічною конфігурацією соціально-економічних умов. Коли ці умови змінюються, якість життя зростає і виникає можливість суттєвої трансформації колишніх поглядів.

Завдяки подовженню тривалості життя кількість літніх людей постійно збільшується. У США, наприклад, уже майже 25 % електорату становлять люди, яким за 65. Старі стають не лише активнішими політично (згадаймо, хто двічі обрав мера Києва – Т.Т.), вони також дедалі краще організовуються, створюють певні асоціації і спілки. До того ж, у розвинутих країнах вони стають могутнішими економічно й інформаційно. Нові веб-сайти, чати для людей літнього віку дають змогу вступати у діалог у будь-який час дня і ночі з мешканцями різних країн, і самотність відступає.

Сьогодні пропонується спеціальний термін "герофобія" для опису надмірного страху старіння. М.Галлетт (M.Gullette) називає похилий вік стресором, депресантом і навіть "психокультурною хворобою". Добре, що людей, які страждають на цю хворобу, стає все менше. За даними американських дослідників, незважаючи на календарний вік, сьогодні менше ніж 10 % людей ідентифікують себе із старими. Замість жорсткої опозиції "молодість – старість" виникає реальна можливість говорити про численні варіації зрілості (див. [8]).

Серед мішеней для деконструкції віку слід згадати важливий для самоідентифікації та самоприйняття образ тіла, яке незворотно змінюється, марніє, в'яне, старіє. Щоб зберегти тіло немолодої людини, працюють цілі армії косметологів, фармацевтів, пластичних хірургів, протезистів, офтальмологів, дієтологів, тренерів фітнес-центрів. Вони демонструють великі ресурси, які кожний з нас як тілесна істота має для підтримки й оновлення. Отже, життєвий шлях стає майже нічим не обмеженим і відкритим. Американські колеги говорять навіть про гламуризацію старіння, і їхні зовсім не молоді, але привабливі та елегантні телевізійні диктори, політики, актори стають підтвердженням цього [8].

Такий знайомий кожному страх безпорадності, болю, смерті долається завдяки можливості немолодих людей функціонувати як справжні майстри, керманічі свого власного життя навіть на його останніх етапах. Чимало людей дуже поважного віку ефективно працює на робочому місці, демонструючи високий професіоналізм. Будучи економічно незалежними, навіть ті старі, хто вже давно не працює, прагнуть бути автономними від родичів і мешкати окремо. Активні й небідні пенсіонери ставлять перед собою нетрадиційні життєві завдання, пов'язані з тривалим збереженням власної сперми та яйцеклітин для майбутніх нащадків. Багато старих планує, як найкраще розподілити власне майно, та організовує заздалегідь навіть майбутній похорон.

Старі люди, на відміну від їхніх молодших родичів і знайомих, устигли бути історичними свідками великих подій ХХ ст., і цей безперечний факт також є їхньою перевагою. Старі мають великий життєвий досвід, який допомагає приймати виважені рішення, виявляти терплячість і доброзичливість. До мудрості треба ще дожити, і тривалий життєвий шлях, який приводить до неї, заслуговує на пошану.

Але найголовніша перевага старості – вільний час. Нарешті час удається використовувати так, як хочеться, витратити на те, на що його катастрофічно бракувало протягом перевантаженого трудового життя. Хтось знайде час для рибалки, круїзів, відвідування концертів і театрів, хтось заглибиться в медитації, піде до церкви, займеться йогою, а хтось почне малювати, танцювати і співати в хорі. Для суспільства вільний час старих людей також стає відчутним ресурсом: бабусі й дідусі нерідко перетворюються на центральні постаті в житті їхніх онуків, старі люди допомагають у лікарнях, центрах реабілітації інвалідів, психічно хворих. Волонтери-пенсіонери сприяють вирощуванню лісів, збереженню природи, включаються в боротьбу зі шкідливими звичками.

Завдяки новим, продуктивним формам старіння дедалі більше старих сьогодні задоволені зі свого життя. Вони відчувають свою інтегрованість у суспільство, корисність, запитаність, не скаржаться на погане здоров'я і мають сили продовжувати перебудови та реконструкції власного життєвого світу.

Отже, вік у постнекласичній парадигмі стає поняттям умовним. Близькою до підходів Епштейна та Джердженів є гіпотеза Ю. Єлісеєвої відносно гносеологічної вичерпаності традиційної лінійно-циклічної моделі "віків життя" і потреби в новій – мережевій – моделі. Ідеться про відносну свободу вікового руху в життєвому хронотопі. Актуалізується евристична аналогія віку з текстом, до якої додається синергетичне трактування принципово нелінійних траєкторій вікового руху. Вікові кризи розглядаються як точки галуження, що генерують стохастичність (імовірнісність) вибору наступних віків.

"Наступні" вікові світи не ускладнюються порівняно з "попередніми" в традиційному розумінні, тобто не вишиковується ієрархія. Радше йдеться про гіпертекстову організацію. Тоді зонами активного смислопородження стають не самі вікові світи, а межі, кордони між ними. Бут-

тя як перехід стає ритмічною зміною процесів адаптації до певного віку і руйнацією його основ.

Ви-ростання, з-ростання трактуються не як екстенсивні, а радше як інтенсивні біосоціокультурні процеси, що самоорганізуються. Онтологічно вікові світи базуються на внутрішньо- і міжвіковій комунікації, що забезпечує інкультурацію і соціалізацію їхніх суб'єктів. Вік, за Єлісеєвою, є соціокультурною роллю, що постійно трансформується. Пластичність цієї ролі природно стимулює рефлексію з приводу особистісної ідентичності [2, с. 99].

Отже, життєвий шлях, що відтворює просування особистості від віку до віку, не є єдиною, послідовною, цілісною, векторною траєкторією життя. Ця життєва дорога "незаасфальтована", непряма і нелінійна. Вона більше схожа на численні галуження актуальних і потенційних смислів, путівців, стежок, манівців. Життєвий шлях має власний креативний потенціал і не підпорядковується примусовій зовнішній каузальності. Прийдешнє приходить, наближається, твориться самою людиною як у теперішньому, так і в минулому завдяки його новим тлумаченням.

Людське життя – це насамперед історія, а "...історії не відбуваються в реальному житті, вони радше конструюються людьми в їхніх головах" – цю конструктивістську аксіому Дж. Брунер сміливо поширює на автобіографічне самоконституювання [1, с. 10]. Справді, будь-яка реальна подія може стати кульмінацією зовсім різних життєвих історій або залишитися їхнім малозначущим епізодом залежно від того, хто стає наратором, для кого він творить свій текст, з якою метою його розповідає.

Якщо історія не лише охоплює минуле і теперішнє, а й поширюється на невизначене майбутнє, її автор отримує безліч можливостей видозмінити сюжет, розставити інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій. Такі незавершені, відкриті історії про завтрашнє життя, що постійно змінюються відповідно до того, як переживаються та інтерпретуються сьогоднішні події, насправді багато в чому детермінують майбутнє, оскільки непомітно тчуть життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються великі і малі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організовуючи життєвий шлях, спрямовуючи самоконституювання.

Зрозуміло, що цілком правдивих, повністю об'єктивних розповідей немає. Така позитивістська об'єктивність просто не відповідає новій постмодерністській парадигмі. Постать автора, його діалоги з оточенням, що змінюють уявлення про себе і світ, набутий і відрефлексований досвід, навіть наявний емоційний стан як розповідача, так і його співрозмовника завжди вносять свої корективи. У кожному наративі правда співіснує з вимислом, реальність уплітається в міф. Коли людина описує майбутнє у формі історії, вона звичайно не забуває про контекстуальні маркери, тобто не тільки знаходить більш-менш точні слова для своїх мрій, передчуттів, домагань, а й вимальовує художні деталі, конкретизує

подробиці, акцентує бажаний поворот сюжету, шукає пояснення майбутніх учинків свого оточення. Контексти таких оповідань є плинними, динамічними.

Сучасна особистість постійно використовує різноманітні історії, щоб надати сенс власному життю, якимось спрямувати його. Кожну історію людина створює як динамічну діалогічну взаємодію, орієнтуючись на слухача, читача, критика, опонента. Діалоги бувають уявними і реальними, і в житті людини вони існують, переплітаючись один з одним. У різних соціальних і приватних контекстах одна й та сама історія, плинна, як сучасність, живе і звучить невпізнанно. Адже афективно заряджене ставлення оповідача до себе, що передається в тексті, відтворює просторово-часову структуру його життєвого світу. Від того, як змінюється спосіб розповіді про себе, залежить регуляція способу життя і, відповідно, організації майбутнього.

Життєвий шлях змінює свою семантику, уже не сприймаючись як єдина верстова дорога від народження до смерті. Набувають значення малопомітні стежки, об'їзні маршрути, можливості повертання назад, застрягання на бездоріжжі, вигадкування і втілення в життя нових шляхів. Навіть смерть перестає сприйматися як остаточний фініш, як фінальний акорд, припускаючи трансцендування в інші культурні виміри.

Із віком міняється співвідношення між "простором досвіду" і "горизонтом очікувань", як сказав би Р. Козеллек. У сюжет пакується вміст проживаного життя, допомагаючи вибору подальшої траєкторії руху. Креативні нарративні практики, стаючи домінантними, підтримують великий горизонт очікувань і, таким чином, відсувають старість, продовжуючи продуктивний вік зрілості. Екологічні сюжети, які обирає певна частина молоді, що ховається від цивілізації, привносять у життя такі характерні для пізньої зрілості цінності, як цінність повільного споглядання, мудрого невтручання, спокійного прийняття всього, що відбувається. Простір досвіду стає більшим за простір очікувань, і психологічний вік починає переважати над фактичним.

Концепти життєвої історії зосереджуються на індивідуальному прогнозі, спрямованому на підвищення якості життя. А час, якщо він прискорює свій біг, стискає простір досвіду, як пише Козеллек, позбавляє його сталості і щоразу привносить у гру якісь нові невідомі величини, через які навіть теперішнє вислизає за межі нашого чуттєвого досвіду [3, с. 40]. Так щоразу виникають нові підстави для побудови чергових текстів про власне життя, наступних варіантів життєвого шляху.

Висновки. Постмодерністський дискурс дає змогу побачити життєвий шлях особистості як темпорально артикульовану актуалізацію бажаної інтерпретації конструювання себе і свого життя.

Сповнений численних варіацій шлях із минулого в майбутнє втрачає колишню векторність, лінійність, ієрархічну підпорядкованість, набуваючи виразної динаміки, несподіваності, різнобарвності. Він уже не є єдиною можливою траєкторією життя, не є верстовою дорогою від на-

родження до смерті. Життєвий шлях стає певним особистісним гіпертекстом, що самоорганізовується відповідно до обраних сюжетів.

Вік людини, як і її походження, освіта чи професія, перестають жорстко детермінувати її життєвий шлях, стаючи підґрунтям пластичних соціокультурних ролей. Набуває популярності така модель віків життя, згідно з якою людина вільно мандрує власним життєвим шляхом, багаторазово в різних контекстах переживаючи дитинство, отрочество, молодість, зрілість, старість. Такі мандри не стають безладними й сумбурними, оскільки незворотність часу все ж створює порядок із хаосу, утілюючись в певних наративах з відповідними сюжетами.

Постмодерна особистість повсякчас змінює себе, зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, конструюючи чергові версії власного життя, варіанти життєвого шляху. Її життєвий шлях, маючи власний креативний потенціал, звільняється від примусової зовнішньої каузальності, що дає змогу особистості зануритися в гру інтерпретативних кодів і набутти нечуваної свободи самовиявів.

1. Брунер Дж. Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
2. Елисеева Ю.А. Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры / Ю.А. Елисеева // Известия Уральского гос. ун-та. – 2007. – № 48. – С. 94–102.
3. Козеллек Р. Минуле. Майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К., 2005.
4. Можейко М.А. Переоткрытие времени [Електронний ресурс] / М.А. Можейко. – Режим доступу: <http://meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>.
5. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К., 2004.
6. Эпштейн М. К философии возраста [Електронний ресурс] / М. Эпштейн // Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов. – Режим доступу: <http://zvezdaspb.ru>.
7. Gergen K. The decline and the fall of personality / K. Gergen // Psychology Today – 1992. – № 25(6). – P. 59–63.
8. Gergen K. The New Aging: Self Construction and Social Values / K. Gergen, M. Gergen // Social structures and aging. – New York, 2000.

The personality's life way is revealed as a dynamic mean of oneself and one's own life constructing, as a kind of a hypertext. It is shown that such traditional determinants of life way as man's age are losing its decisive influence and transform into plastic socio-cultural roles.

Meanwhile, a great number of life version acquire a certain irreversibility thanks to presence of one's own creative potential in the person's life way. It provides the release out of forced causality and forming conformable auto-narratives.

Key words: personality's life way, postmodern discourse, age, hypertext, narrative

УДК 615.851:81'23

Лариса Засєкіна

НЕЙРОПСИХОЛІНГВІСТИКА VS. ПАТОПСИХОЛІНГВІСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ І РЕАБІЛІТАЦІЇ ПАЦІЄНТІВ ПІСЛЯ ІНСУЛЬТУ)

У статті викладено методологію комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, яке конкретизується на вивченні мовлення пацієнтів після інсульту. Філософія мозку, емпіричний, онтологічний, епістемологічний підходи, принципи вивчення мозку і психіки дають змогу виявити мовленнєву специфіку при ушкодженні мозку, а також розробити реабілітаційну програму з урахуванням пізнавальної, емоційної, мотиваційної сфер особистості пацієнта для відновлення його мовлення.

Ключові слова: методологія, нейропсихолінгвістика, емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи, нейроіміджінг, тотожність мозку, тотожність особистості.

Постановка проблеми. У добу глибокої раціональності та панування "залізної" логіки не лише як провідного критерію наукового мислення, а й як індексу здорового глузду загалом, зберігається утримання ментального балансу спалахами ідей ірраціональності, які, у свою чергу, роблять не менший внесок у розвиток людської думки та її досягнень. Поступ психології, що відбувається внаслідок рефлексії наукового знання, простежуються у трьох іпостасях останньої – онтологізму, гносеологізму, методологізму. При цьому ці типи рефлексії пронизують різні галузі психології, психолінгвістику зокрема.

Так, перший (Ч. Осгуд) та другий (Н. Хомський) етапи розвитку психолінгвістики [3] є віддзеркаленням онтологізму, адже проголошують ідеї, відповідно, універсальних конотативних значень, які є загальними конструктами світосприйняття для людини як родової істоти, а також ідею вродженості і універсальності ядерних когнітивних структур, які гарантують людині оволодіння мовою. Знання про мову як об'єкт мав переважно об'єктивні дані, що вимірювалися семантичним диференціалом Ч. Осгуда за факторами оцінки, сили і активності чи експериментом Дж. Міллера на визначення часу реакції при сприйнятті ядерних і трансформаційних граматичних структур [3; 4].

Гносеологізм третього покоління психолінгвістики виражається переходом від синтаксису та семантики окремишнього слова і речення до цілісного дискурсу чи дискурсивної практики, які своїми затекстом і контекстом визначають психологічну реальність фрагмента мовлення. При цьому ситуативність у дискурсі видозмінює і психологічну реальність, відтак, остання має відносну об'єктивність відповідно до конкретної ситуації.

Широкі масиви вербальних інформаційних потоків, які наскрізь пронизують психіку та визначають, за Л.С. Виготським [1], її опосередкований характер, зумовлюють пошуки відповідних методів вивчення психіки шляхом ґрунтового аналізу мови і мовлення. Встановлення

психолінгвістичного інструментарію, який би був адекватним для вивчення психічної організації особистості, становить основне завдання сучасного – четвертого періоду психолінгвістики. Цей період є відбитком методологізму як типу рефлексії наукового знання психолінгвістики.

Слід відмітити, що рефлексія психолінгвістики, або за термінологією О.О. Леонтьєва, "психолінгвістика психолінгвістики" чи "рефлексивна психолінгвістика" трактувалася зовсім по-іншому, ніж осмислення наукового знання та пошук відповідної методології. Вчений розуміє під цими поняттями осмислення суб'єктом свого мовлення та управління мовленнєвими процесами на основі рефлексії [7, с. 154].

Таким чином, на сучасному етапі провідного значення набуває "психолінгвістика психолінгвістики" як тип рефлексії наукового знання. Важливим моментом у пошукові відповідних психолінгвістичних методів є неодмінний розгляд мови не лише як семітичного організму, а як екстеріоризованого утворення особистості, що внаслідок інтеріоризації, переходить у важливий психічний процес людини – її мовлення, яке нерозривно пов'язане з усіма пізнавальними, емоційними, мотиваційно-вольовими процесами.

Вперше сполучення "мова особистості" було введено у науковий обіг О.О. Леонтьєвим. Вчений зазначає, що дедалі важливішим стає розуміння "особистісно детермінованих стратегій мовленнєвого спілкування та оволодіння мовою, мови як смислового, а не лише значеннєвого феномена..." [7, с. 282]. І загалом предмет психолінгвістики він розуміє як "співвідношення особистості зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і мовою як провідною складовою образу світу людини, з іншого" [7, с. 19].

Слід констатувати той факт, що якщо ідеї мовної особистості втілюються у комплексні психолінгвістичні дослідження [5; 6], то поняття "мова особистості" практично випало з наукового обігу. Необхідність розгляду мови як системи знаків, що пронизує психіку людини, та мовлення як психічного процесу, що пов'язаний з усіма особистісними утвореннями, визначає **завдання нашого дослідження**: розгляд методологічних основ сучасного та відносно молодого напрямку психолінгвістики – нейропсихолінгвістики як міждисциплінарного підходу до вивчення особистості; встановлення відмінностей між нейро- та патопсихолінгвістикою; висвітлення специфіки нейропсихолінгвістичного дослідження у вивченні цілісної особистості пацієнта після інсульту з різними ушкодженнями головного мозку.

Перебіг дослідження. Виокремлення галузі психолінгвістики – нейропсихолінгвістики – поряд із існуючими та подібними до неї галузями – нейропсихології та патопсихолінгвістики – зумовлено такими чинниками. По-перше, появою методологічної бази, якою слугує філософія мозку, що розглядає мозок як фізіологічний субстрат когніції людини, порушуючи емпіричну, онтологічну та епістемологічну проблеми мозку і когніції. По-друге, виникненням конкретного методу дослі-

дження – нейроіміджінгу, суть якого зводиться до фіксації активації мозку та її динаміки при виконанні різних когнітивних операцій. Нейропсихолінгвістика має справу з нейроіміджінгом, який встановлює активацію мозку при різних видах мовленнєвої діяльності особистості. По-третє, нейроіміджінг як метод нейропсихолінгвістики, на противагу патопсихолінгвістиці та нейропсихології, має справу не лише із порушенням норми, а й із збереженням останньої. Це, у свою чергу, має свої позитивні моменти. Розглянемо їх більш докладно.

По-перше, вивчення норми поряд із патологією дає змогу розширити генеральну сукупність осіб порівняно з обмеженою кількістю пацієнтів. По-друге, нейроіміджінг дає змогу зафіксувати мозкові ділянки, які рідко зазнають ушкоджень. Наприклад, острівець Рейля – невелика пірамідальна ділянка, захована під лобні, тім'яні і скроневі частини мозку, зазнає ушкоджень дуже рідко, водночас, дані нейроіміджінгу засвідчили важливу роль цього острівця у породженні мовлення [10]. По-третє, порівняно із нейропсихологічними дослідженнями, зосередженими лише на ушкоджених ділянках та їх впливові на перебіг психічних функцій, нейроіміджінг висвітлює не лише мозкову локалізацію когнітивної операції, а й динаміку цієї активації.

З метою розгляду можливостей нейропсихолінгвістики у вивченні мовленнєвої діяльності людини у нормі та патології відповідно до фізичного субстрату, розглянемо основні положення філософії мозку, яку вважаємо вищим рівнем методологічного апарату нейропсихолінгвістики. Основна ідея філософії мозку полягає у зіставленні проблеми вивчення людського розуму із проблемою вивчення мозкової організації. На сьогоднішній день доволі незаперечним є принцип системної локалізації вищих психічних функцій: чим вищою (складнішою) є психічна діяльність, тим різноманітніші ділянки охоплюються активацією. Чітку мозкову локалізацію можна спостерігати лише при найпростіших, генетично зумовлених станах і процесах. Відтак, "ділянковий" пошук засвідчив свою неефективність, що зумовило появу інших шляхів вирішення нейропсихологічної проблеми.

Один із таких шляхів запропонував Дж. Нортхофф: особливості когніції людини повинні вивчатися через встановлення емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів до вивчення як людського розуму, так і мозку [11]. Грунтуючись на схемі аналізу розуму і мозку, запропонованої вченим, спробуємо окреслити методологічну основу для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, використовуючи філософію мозку і закономірності мовленнєвих процесів людини.

Емпіричне визначення мозку передбачає розгляд останнього як сукупності нейронних станів. Нейронні стани вивчаються емпіричним шляхом і тісно пов'язуються з конкретними психологічними і фізіологічними функціями. Емпіричне визначення мовленнєвих процесів людини теж передбачає детермінацію цих процесів конкретними нейронними станами мозку. Водночас, переважну кількість когнітивних, мовленнєво-мисленнєвих процесів зокрема, не можливо вивчати на рівні емпіри-

ки, подібно нейронним станам, адже вони не піддаються втручанню іншої особи – експериментатора. Оскільки найповніше вивчення ментальних станів представлено вивченням власного суб'єктивного досвіду самою ж особистістю, значна частка мовленнєво-мисленнєвих процесів не може бути повною мірою пояснена ані особливостями мозкової організації, ані нейронними станами. Наприклад, внутрішнє мовлення особистості, яке виражає не лише потік її мислення, а й певний суб'єктивний досвід конкретних подій. Таким чином, емпіричний підхід до вивчення мозку та мовлення людини дає змогу зафіксувати ділянки активації у мозку при породженні тієї чи іншої мовленнєвої дії, а також встановити закономірності перебігу зовнішнього мовлення. Водночас механізми внутрішнього мовлення та природу мовленнєвої організації як психофізіологічну і соціальну форму мовленнєвого досвіду не можна виявити з позиції емпіричного підходу. Відтак, доцільним є уведення інших перспектив вивчення.

Епістемологічний підхід до вивчення мозку передбачає сукупність фізичних здатностей і нездатностей, яка детермінує у психіці людини задатки і створює орієнтири для розвитку здібностей. Відтак, епістемологічне визначення мозку щільно пов'язане суто з когнітивними процесами, мовленнєвими зокрема. Епістемологічне вивчення мовлення передбачає такі процеси, які можуть споглядатися самою особистістю, наприклад, внутрішньо мовне вираження свого суб'єктивного досвіду. Водночас, мозкова організація та нейронна активація не може бути вивчена з позиції епістемологічного підходу, адже важко уявити, як у природних умовах людина може споглядати свій мозок. Таким чином, проблема мозкової організації найкраще розв'язується з емпіричної перспективи, тоді як проблема мовленнєвих процесів, особливо внутрішнього мовлення як вираження суб'єктивного досвіду особистості – з епістемологічної перспективи.

Онтологічний підхід до вивчення мозку і мовленнєвих процесів зосереджує увагу на взаємозв'язку психічного і фізичного і тлумачить мозок як сукупність фізичних властивостей, тоді як мовлення як сукупність психічних властивостей. Онтологічне визначення мозку зумовлено появою онтології мозку та нейроонтології, провідною ідеєю яких є порушення проблеми самореференції мозку. У цій проблемі важливого значення набуває не анатомічна будова мозку (тобто, яка є доступною для спостереження), а поняття "структурний мозок". Філософське визначення мозку як структурного обґрунтовано взаємозв'язками між тотожністю мозку і тотожністю особистості. Так, результати аналітичного експерименту Д. Парфіта [12, с. 262] свідчать про те, що поступові зміни у поодиноких мозкових клітинах на мікроскопічному рівні приводять до змін у тотожності мозку і відповідно у тотожності особистості. Так, наприклад, результати видалення мозолистого тіла між двома півкулями мозку свідчать про порушення тотожності особистості, адже існує суперечність навіть у тому, що роблять її праві й ліві кінцівки тіла. З іншого боку, можна припустити і зворотний зв'язок – зміни в тотожності

ті особистості свідчать про зміни у структурі мозкової організації. Найважливішою думкою є неможливість повного ототожнення особистості із сукупністю психічних станів, як наприклад у Дж. Локка, а також неможливість повного уподібнення психічних станів мозковій організації. Відтак, філософ пропонує окремі поняття фізичного, психологічного і комбінованого спектру.

На наш погляд, онтологічна перспектива у визначенні взаємовідношення мозку і мовлення дає змогу об'єднати епістемологічну перспективу як особистісне суб'єктивне споглядання людиною внутрішніх мовленнєвих процесів (з перспективи першої особи), так і емпіричну перспективу вивчення зовнішнього мовлення та мозкової організації як його фізичного субстрату.

Таким чином, емпірична, епістемологічна, онтологічна перспективи визначень мозку і мовленнєво-мисленнєвих процесів можуть слугувати серйозною методологічною базою для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження як норми, так і патології (див. рис. 1).

Емпіричне, епістемологічне, онтологічне визначення

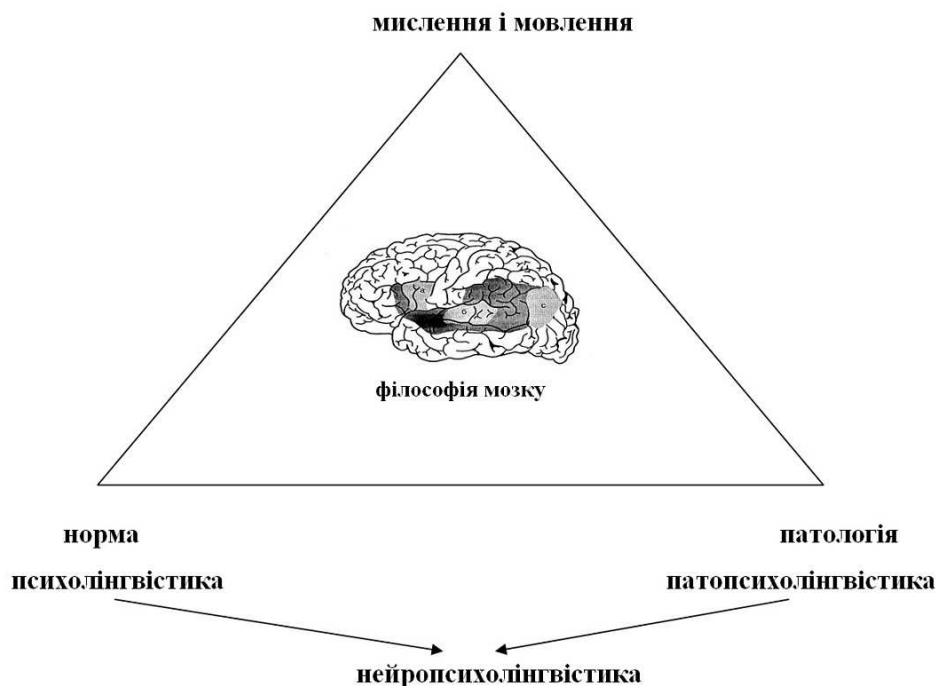

Рис. 1. Методологія нейропсихолінгвістики

Окрім вищого філософського рівня методології та загальнонаукового рівня у вигляді емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів, важливого значення набувають принципи конкретно-наукового рівня методології. У методології нейропсихолінгвістики такими принципами можуть слугувати загальні принципи дослідження мозку та принципи вивчення психічних процесів людини.

Принципи вивчення мозку як фізіологічного субстрату психічних процесів представлені принципом динамічної локалізації вищих психічних функцій, принципом кодування подій, принципом економії, прин-

ципом доповнюваності. До принципів вивчення психічних процесів належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності.

Комбінування підходів і принципів у комплексному нейропсихолінгвістичному дослідженні дає змогу виробити не просто еклектичний спосіб вивчення, а адекватний синтез дослідження особистості через мозково-мовленнєву специфіку людини. Рівні методологічного аналізу апарату нейропсихолінгвістики відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні методології нейропсихолінгвістики

Рівні методології	Зміст рівнів
Вищий філософський рівень	Філософія мозку
Загальнонауковий рівень	Емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи до вивчення мозку і мовлення
Рівень конкретнаукових принципів	Принципи вивчення мозкової організації: системної локалізації вищих функцій, кодування подій, економії, доповнюваності. Принципи вивчення мовлення: детермінізму/індетермінізму, розвитку, системності.

Науковий проект, спрямований на дослідження пацієнтів після інсульту, проводиться під нашим керівництвом Мілінчуком В.І. у Лабораторії нейропсихології та психолінгвістики при Волинському національному університеті імені Лесі Українки на базі клінічної обласної лікарні [8]. Завдання цього проекту полягають у створенні клінічної картини афазій відповідно до мозкових порушень, а також у впровадженні реабілітаційної програми по відновленню мовлення хворих. Реабілітаційна робота має індивідуальний характер і ґрунтується на особистісних характеристиках пацієнтів. З цією метою ґрунтовно аналізуються звіти самоспостережень пацієнтів про їх внутрішні стани, результати тесту Люшера, опитувальника Спілбергера-Ханіна для визначення рівня особистісної тривожності.

Основні труднощі емпіричного вивчення пацієнтів полягають у тому, що досліджувані швидко втомлюються, часто характеризуються депресивними станами, головно відсутністю мотивації до фізичного і психологічного одужання. Особливості одужання хворих вдало визначено Ж.М. Глозманом у формулюванні такого запитання: *чому два пацієнта приблизно з однаковим ступенем вираження одного захворювання, подібним лікуванням і динамікою симптомів значно розрізняються у способі реагування на свій стан?* [2, с. 90]

Результати нашого дослідження дали змогу встановити три відповіді на це запитання: по-перше, на ці відмінності впливає специфіка внутрішньої картини хвороби як єдності когнітивного (поінформованість про стан хвороби), емоційного (переживання і емоційне ставлення до хвороби) і мотиваційно-вольового компонента (наявності мотивації до одужання); по-друге, особливості взаємодії у діаді "лікар (психолог)

– пацієнт"; по-третє, специфіка взаємодії у діаді "пацієнт – сім'я". Вдале вирішення цих питань значно підвищує ефективність реабілітаційної програми.

Комплексна програма відновлення мовлення пацієнтів після інсульту ґрунтується на принципі опосередкування як способу перебудови функціональних систем [9]. На основі цього принципу засобами пісенної терапії вводиться емоційне опосередкування, спрямоване на відновлення мовлення людини. Відсутність здатності вимовляти окремі склади, слова, фрази компенсується здатністю відтворювати різноманітні звуки та повторювати інтонаційно мелодії улюблених пісень (що добре узгоджується із принципом кодування подій). Часто зустрічається також феномен музичної авокалії, який ґрунтовно описаний у монографії М.К. Шохор-Троцької [10]. Музична авокалія виявляється у ритмічному повторюванні звуку "а", який наче відтворює улюблену мелодію пацієнта. З іншого боку, провідного значення також набуває стимулювання психологом активності пацієнта, позитивної мотивації до виконання запропонованих засобів опосередкування. Результати пісенної терапії мають більшу ефективність у реабілітаційній роботі з пацієнтами після інсульту, що мають лівопівкульне ураження. На нейропсихологічному рівні це пояснюється, очевидно, тим, що відбувається перебудова функціональних систем: зміщення психічної активності з лівої у праву півкулю – пісенна (спочатку мелодійна творчість), яка згодом переходить у зворотний напрям – психічна функція починає опосередковуватися із середини на автоматизованому рівні, відтак, потреба у зовнішньому опосередкуванні втрачається.

Сутність емпіричного, емістемологічного і онтологічного підходів у вивченні мозку, з одного боку, мовлення – з іншого, а також реалізація принципів як методологічної основи для нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту викладено у таблиці 2.

Таблиця 2

Зміст нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту

Вид підходу	Вивчення мозку	Вивчення мовлення особистості пацієнта
Емпіричний підхід	Вивчення мозкової патології за допомогою електроенцефалограми, комп'ютерного томографу, магнітно-резонансного томографу	Вивчення зовнішнього мовлення за допомогою нейропсихологічного опитувальника О. Д. Хомської "Нейропсихологічна діагностика"
Епістемологічний підхід	-	Самоспостереження внутрішнього стану пацієнтів, визначення внутрішньої картини хвороби
Онтологічний підхід	Встановлення тотожності мозкових порушень (фізичний спектр), мовленнєвої специфіки (психологічний спектр), цілісної особистості пацієнта (комбінований спектр)	

Таким чином, **результати** комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження з дотриманням усіх рівнів його методологічного забезпечення дають змогу не лише побудувати клінічну картину афазій цих пацієнтів, а й запроваджувати цілісну реабілітаційну програму відновлення мовлення з урахуванням єдності мозку і психіки цілісної особистості хворого.

Перспективним залишається вирішення таких нейропсихолінгвістичних проблем: встановлення мовленнєвої специфіки відповідно до різних ділянок ураження мозку; уведення в реабілітаційну програму інших (сенсорних, семантичних, моторних) засобів опосередкування та встановлення їх ефективності; визначення впливу взаємодії пацієнта і родини/пацієнта і психолога на відновлення мовлення; вплив пізнавальної, емоційної і мотиваційної готовності пацієнта до одужання на ефективність реабілітаційного процесу.

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. *Глозман Ж.М.* Формы и методы опосредования в нейропсихологической реабилитации и коррекции / Ж.М. Глозман // Психологический журнал. – М.: Российская академия наук, 2009. – Т. 30.– № 4. – С. 87 – 91.
3. *Засекіна Л.В.* Вступ до психолінгвістики / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2002. – 168 с.
4. *Засекіна Л.В.* Психолінгвістична діагностика / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
5. *Засекіна Л.В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Л.В. Засекіна // Соціальна психологія. – № 5 (25). – 2007. – С. 82 – 90.
6. *Лавриненко О.Л.* Психолінгвістичний аналіз мовної особистості студентів / О.Л. Лавриненко // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – Т. 8. – Вип.6. – С. 156 – 166.
7. *Леонтьев А.А.* Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 288 с.
8. *Мілінчук В.І.* Особливості нейропсихологічного дослідження пацієнтів після інсульту / В.І. Мілінчук // Психологічні проблеми сучасності: тези VI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Львів, 2009. – С. 11–12.
9. *Хомская Е.Д.* Нейропсихология / Е.Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2005. – 496 с.
10. *Шохор-Троцкая М.К.* Речь и афазия / М.К. Шохор-Троцкая. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
11. *Brown С.М.* The Neurocognition of Language / С.М. Brown, Р. Hagoort P. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 409 p.
12. *Northoff G.* Philosophy of the Brain / Northoff G. – Boston: Harvard University, 2003. – 430 p.
13. *Parfit D.* Reasons and Persons / Parfit D. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 317 p.

The methodology of complex neuropsycholinguistic research, which is concretized on patients after stroke, is highlighted in the article. The philosophy of brain, empirical, epistemological, ontological approaches, principles of brain and psychic investigation allow to reveal speech specifics of patients with different brain leisure. Moreover, the program of speech rehabilitation with considering the cognitive, emotional and motivational spheres of patients' personality is proposed.

Key words: methodology, neuropsycholinguistics, empirical, epistemological, ontological approaches, neuroimaging, brain identity, personality identity.

УДК 159.9.016

Олексій Колісник

ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА ДУХОВНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розвивається ідея про реципрокне функціонування півкуль головного мозку, з яких ліва забезпечує розвиток поняттєво-логічного розсудку, а права — образно-інтуїтивного розуму. Західна культурна парадигма через посередництво знакових систем формує дискретно-логічну картину світу в людини, на її становлення працює традиційна система освіти країн Заходу. Духовні практики, які репрезентують позарелігійну духовність, розвивають континуально-інтуїтивний розум, відсутні в традиційній освіті навіть психологів. Для становлення творчої особистості в навчальний процес потрібно ввести духовні практики, а вчителями мають бути спеціально відібрані і підготовлені психологи.

Ключові слова: духовність, духовна практика, парадигма, трансценденція, медитація, континуально-інтуїтивний розум.

Постановка проблеми. В наш час психологія вже має свою практику, в якій психолог вирішує проблеми замовника, серед яких є і проблеми духовні. В руслі світових релігій здавна напрацьовані духовні практики входження у змінені стани психіки, які внутрішньо підтримуються піковими переживаннями. З появою трансперсональної психології духовні практики ввійшли в арсенал психологічної практики. Можлива як нерелігійна духовність, так і бездуховна релігія. Ми маємо за мету розглянути духовні практики як психотехніки духовного саморозвитку особистості. Об'єктом нашого розгляду слугує психологія духовного досвіду. Предметом розгляду є використання духовних практик для духовного саморозвитку особистості. За гіпотезу нам слугує припущення, що духовні практики здатні духовно розвивати особистість при відсутності теологічної інтерпретації набутого духовного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Духовний саморозвиток розпочинається змінами в ієрархії смислів особистості. Зовнішня мотивація, яка орієнтована на кінцевий результат, передбачає залежність від предмета мотиву; вона має поступитися місцем внутрішній процесуально-потоківій мотивації, яка підтримується переживаннями з позитивними афективними знаками. Відсутність рефлексивної цілеспрямованої активності зазвичай не заважає особистості спонтанно і цілком природно діяти у відповідності до своєї власної природи та до природи світового універсуму.

Термін "духовність" у вузькому значенні покриває собою психічну реальність безпосереднього переживання надособистісних смислів, служіння їм та породження відповідних їм життєвих актів. Духовні практики розвивають духовні навички, котрі актуально усвідомлюються та актуально контролюються. Перші духовні дієства вимагають для сво-

го здійснення вольового зусилля особистості, але з часом стають спонтанними.

У психіці особистості з пробудженим духовним потоком відбувається все природно і спонтанно. Надсвідомість у вигляді континуально-інтуїтивного розуму психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку є природною стороною психіки, але у більшості випадків вона придушується егоцентрично-концептуальним дискретно-дискурсивним розсудком психогностичного ступеня розвитку рефлексивного потоку психіки. Замість того, щоб бути учасником життєвого процесу, людина поспішає концептуально осмислити ті чи інші об'єкти та явища, пробуджує в собі почуття любові чи ненависті, з'ясовує своє ставлення до предмету уваги і вивчення, дає йому оцінку у відповідності з умовною шкалою цінностей і в результаті губить осягнення дійсної реальності в гармідері почуттів і думок.

Духовна робота послідовно руйнує стереотипи умовного дискретно-дискурсивного міркування. *Метою медитативних духовних практик є нейтралізація дискретно-дискурсивного розсудку рефлексивного потоку психіки й, водночас, актуалізація континуально-інтуїтивного розуму духовного потоку психіки, який виходить за межі рефлексивної самосвідомості.* Кожна особистість будь-якої епохи одвічно може актуалізувати свій духовний потік психіки з континуально-інтуїтивним розумом і осягати дійсну реальність. Місцем людини для духовної роботи з розвитку континуально-інтуїтивного розуму є Всесвіт.

Духовні практики спрямовані на подолання недосконалості сприймання та особистісних обмежень; це шлях до пізнання дійсної реальності, до любові, безпосереднього особистісного осягнення надособистісних смислів і відданого їм служіння. Практики дають корисні знання людині для розуміння своєї особистості, її меж, можливостей саморозвитку, а також вони відкривають у цієї людини "Божу іскру", під якою розуміємо здатність входити у змінений стан психіки та пробуджуватися до трансперсональних переживань. Кожний індивід здатний відбутися досконалою особистістю, тому що має цю "Божу іскру". Найбільш важливою формою корисного знання є безпосередні знання, котрі можна пережити на власному досвіді, але неможливо передати словами.

Духовні практики активують потенціал саморозвитку. Освоєння духовних практик робить можливим надособистісне зростання, в якому суспільство раціонального соціального контролю мало зацікавлене. Надособистісні смисли реалізуються у надконвенційних діях та вчинках, котрі виходять за поріг нормативного соціального контролю. Пересічна особистість сама також часто боїться великого розвитку свого потенціалу та не хоче його актуалізації (комплекс Юні, за А.Маслоу [13;14], чому свідченням є популярність мотивації уникнення невдачі та орієнтації на володіння кінцевим результатом діяльності, а не на сам процес породження дії чи вчинку, внутрішньо підтриманий лише переживаннями з позитивним афективним знаком.

Для навмисного та цілеспрямованого входження у змінені стани психіки потрібна спеціальна практика, котра допомагає розвитку особливого усвідомлювання, яке дає можливість безпосереднього переживання надособистісних смислів та самості. Це безпосереднє осягнення відкриває можливість *самотрансценденції як виходу за межі буденної свідомості*. Переживання та усвідомлювання особистістю своєї тотожності з надособистісними смислами є проявом духовного саморозвитку особистості. Осягнення тотожності з надособистісним смислом стає для особистості високою радістю; воно є метою духовних практик.

Більшість духовних практик спрямовані проти поділу світу на зовнішній і внутрішній, на подолання егоцентричної форми свідомості та споживацького ставлення до дійсності. Духовні практики відкривають людині можливість виразити сутність буття тими засобами, котрі не заважають цілісному сприйняттю реальності. З давніх часів людство використовувало для звільнення від диктату рефлексивного потоку психіки та для становлення духовного потоку психіки моральну досконалість, служіння надособистісним смислам, мудрість і медитацію. Ці засоби слугують і нині для переживання стану свободи, інтуїтивного інсайту, натхнення, екстазу, щастя, нірвани, саторі. Духовні практики інтегрують емоційну та інтелектуальну сфери особистості, відкривають можливість усвідомленого і цілісного сприймання реальності, допомагають осмисленню місця людини у світі.

Духовні практики пов'язані з розвитком психіки та з аналізом її рівнів; вони вчать переборюванню страждань, переживанню повноти буття, інтуїтивному пізнанню. Духовна практика має навчити людину долати свої муки.

В духовних практиках використовуються техніки підвищення людиною своїх неусвідомлених та усвідомлених можливостей, а також контролю над мисленням. Кожна духовна практика складається із системи спеціальних вправ, які підвищують чуттєвість та сприйнятливність. Так як однією з причин людського страждання є незнання, то людина має усвідомлено ставитися до себе, до свого тіла, переживань, думок як об'єктів споглядання. Мистецтво як один із засобів природного самовираження особистості також може бути засобом духовного осягнення реальності.

Духовні практики відкривають перед особистістю шлях до кращої саморегуляції та саморозвитку. Духовно розвинена особистість стає більш чуйною, сприйнятливою, емпатійною, лагідною, захищеною від неврозів, девіацій та деліквентостей.

Люди західної культури лише зрідка займаються внутрішньою роботою саморефлексії задля усвідомлення наявної ієрархії смислів, а ще рідше духовними практиками; їм нав'язано конвенційно-парадигмальну картину світу та стереотипну базову особистість, обмеженість та власну запрограмованість яких мало хто усвідомлює. Базова особистість західної егоцентричної культури ототожнює себе з своїм матеріальним тілом і соціальним статусом та прагне до самореалізації шляхом життєвої бо-

ротьби за місце в суспільстві, тому ієрархію смислів конкретної особистості часто очолюють такі смисли, як харчі та одяг, житло та побутові зручності, хтивість та секс, самооцінка й авторитет, фінанси та маєність, престиж та влада, загальне визнання та схвалення, принципи та світогляд, тоді як співчуття та прощення часто розглядаються як завади в життєвій кар'єрі. Духовні переживання вказують людині на найзаповітніші для неї смисли, котрі можуть очолити ієрархію смислів, реалізація котрої на життєвому шляху веде до переживання дійсної "Я-тотожності", її автентичності та конгруентності.

Духовні практики дають особистості можливість прорватися в іншу реальність, котра не описується західною парадигмальною картиною світу. Цей прорив досягається межовим зосередженням чи роззосередженням уваги як центру буденної свідомості, котра судить про світ дискретно та дискурсивно; завдяки такій медитації особистість відходить від даного в перцепції та аперцепції "реального" світу. Так пролом парадигми взаємодії особистості зі світом внутрішньо підтримується процесуальними піковими переживаннями, що суттєво відрізняється від підкріплення зовнішнім кінцевим результатом породжуваного життєвого акту. В цих межових переживаннях особистість безпосередньо взаємодіє з трансцендентним, котре осягається правопівкульно: невиразимо в словах, образно, інтуїтивно, холистично. В результаті відмови від дискретно-дискурсивного опису світу активується його континуально-інтуїтивне осягнення.

Духовні практики руйнують стереотипи предметно-поняттєвого думання, котре ігнорує трансцендентне; вони реалізують прагнення особистості до безпосереднього трансцендентального досвіду. Світ тотожний самому собі, а не картині світу будь-якої епохи чи спільноти; його не передати словами, але його можна пережити. Духовні практики розвивають не лівопівкульне аналітико-логічне пізнання природи (котре породжує подвійність світу і його картини), а правопівкульне інтуїтивне проникнення у неї, в котрому всі суперечності злагоджено поєднуються в послідовну органічну цілісність. Більшість людей ототожнює свою свідомість із станом притомності. В ході духовного розвитку особистість має навчитися відсторонювати свою "Я-концепцію", котра значною мірою нав'язана їй іззовні, та розбудити свою інваріантну "Я-тотожність" так, щоб бути здатною входити у змінені стани психіки і мати при породженні життєвих актів внутрішню підтримку від процесу діяльності чи вчинкування, а не підкріплення кінцевим результатом.

Більшість людей західної культури ототожнює себе як особистість зі своєю "Я-концепцією", в той час як відсторонення від неї дає вихід до особистості як спонтанної ієрархії смислів, до інтуїтивного осягнення світу та до породження холистичних життєвих актів, котрі детерміновані не волею, а самодетерміновані волінням, котре не насилує реальності. Надсвідомий доступ до спонтанної ієрархії смислів виявляє те, що вона завжди оптимістична, бо в ній провідний найзагальніший смисл має позитивний афективний знак.

Перехід від самоусвідомленої егоцентричної ієрархії смислів, яка призводить до страждань, до ієрархії смислів світоцентричної та просоціальної супроводжується становленням повноцінного духовного потоку психіки, що переживається як пробудження чи просвітлення. Після духовної конверсії ієрархії смислів (коли провідними стають надособистісні смисли) особистість залишається в сенсорно-перцептивному контакті з феноменальним світом і не втрачає своїх проблем, але у неї змінюється ракурс взаємодії зі світом і спосіб вирішення проблем. Духовно багата особистість осягає минущість своїх проблем. Духовна досконалість постає тоді, коли особистість стає здатною до істинного пізнання буття і до правильного життя. Духовні практики, які розвивають і підтримують духовний потік психіки, складаються із спеціальних медитативних вправ, які підвищують чуттєвість, спокійність, зосередженість, сприйнятливість, інтуїтивне осягнення.

Вони відкривають можливість спонтанної, безпосередньої та водночас адекватної взаємодії людини зі світом, зі спільнотою, з іншою людиною, з самою собою.

Духовна робота особистості з власного саморозвитку передбачає урівноваженість та зосередженість уваги як центру свідомості на внутрішньому світі; здатність відрізнити сакральне (святе, надособистісне) від профанного (егоцентричного) та осягати святе у всіх проявах буття; перебудову ієрархії смислів з тим, щоб у якості найзагальніших і провідних сенсів в ієрархії смислів виступали надособистісні, такі як вищезгадані; розвій мудрості у континуально-інтуїтивному розумінні життя та у виявленні цього розуміння в служінні надособистісним смислам через породження поточкових (внутрішньо підтриманих процесуальною радістю та піковими переживаннями) життєвих актів. Практикування духовного є вправлінням у служінні надособистісним смислам до тих пір, доки породження відповідних їм життєвих актів стане самодійним та увійде у природний стиль життя. Кожна вправа духовної практики є засобом самоконверсії та пробудження від омани опосередкування знаково-поняттєвою картиною світу, котра задана референтною культурою. Техніки входження у змінені стани психіки, в тому числі медитативні, спрямовують до надособистісних смислів та трансперсонального розвитку.

Духовні практики вправляють психіку та розвивають такі надособистісні смисли, як Свобода, Селективність, Справедливість; Любов, Співчуття, Добропристойність; Краса, Істина, Творчість; Мудрість, Надсмысл, Бог.

Метою східних духовних практик є становлення повноцінного духовного потоку психіки, що включає в себе блокування дискретно-концептуального осмислення реальності, холістичну перцепцію та інтерпретацію феноменального світу, становлення континуально-інтуїтивного розуму, безпосередність взаємодії людини зі світом, альтруїстичну ієрархію смислів та спонтанність породження відповідних їй життєвих актів.

Для духовної роботи потрібно виділити спеціальний час у дні та в тижні, який проводиться у приємних умовах, бажано на природі. В таку вільну від щоденних клопотів годину можна поміркувати про **велику ціну життя**, котре наповнене неминучими проблемами, недовготривале, закінчується смертю і вимагає наших смислових та моральних розв'язань. Без усвідомлення кінцевості свого буття у світі особистість схильна витратити своє життя на другорядні справи і забувати про найважливіше. Зіткнення зі смертю радикально міняє подальше життя особистості, змушуючи її робити переоцінку життєвих вартостей та перебудовувати ієрархію смислів. В ході духовної роботи не лише зростають духовні якості особистості, а й тимчасово активуються старі психотравми, докорінне стирання програм яких за допомогою духовної практики відкриває нові можливості.

В розвитку духовності велику роль відіграє приклад авторитетної духовно розвиненої особистості, референтної групи, передача духовних практик від учителя до учня (особливо їх невербальної частини). Вчитель має бути доброзичливим до учнів, як до своїх дітей; не чекати за своє служіння подяк, нагород чи платні; бути хорошим радником і обходитися без пресингу; м'яко і непомітно спрямовувати учня на перспективний напрямок подальшого розвитку; давати доступний матеріал; зберігати цілісність особистості учня; самому бути взірцем служіння надособистісним смислам.

Здоров'я, добробут, дозвілля, здатності, друзі та учителі допомагають нашій духовній практиці власного пробудження та нашій підтримці просвітленню інших особистостей.

Для духовної роботи корисно узагальнювати досвід та навчатися на власних помилках, тому вона перередбачає регулярний перегляд особистістю свого життя і своїх вчинків. Обмірковування своєї життєдіяльності потрібно вести з розумінням і прийняттям, без осуду і сапокарання, для подальшої корекції і навчання, визнавати слабкості та поціновувати сильні сторони. Підсумки та аналіз ліпше робити в кінці дня. Якщо ретроспективний розгляд виявив якісь помилки, деструктивні звички та емоції, то варто спочатку розслабитися, потім зоровими уявленнями відтворити проблемну ситуацію і свої тодішні переживання, виявити свої помилкові дії та поспробувати уявно переіграти розвиток подій у вдалому напрямку; така уявленнева ретроспектива дає нове розуміння наших вчинків, творить продуктивні звички, зцілює, розкриває перспективу. Самоаналіз знімає переживання стурбованості та провини, нарощує мудрість, допомагає робити правильні вибори та ухвалити правильні рішення.

В духовному потоці психіки знімається усвідомлена "Я-концепція", а регуляція і відповідальність переходить до холістичної самості, яка через неопосередковане і беззусильне воління здатна спонтанно породжувати творчі і життєві акти над ситуацією, понад нормою, в зоні ризику і персональної відповідальності.

Здатність до усвідомлення своїх смислових переживань, породження відповідних смислам життєвих актів, розуміння вартостей, які стоять за смислами, і їх відстоювання є свідченням особистісної зрілості, автентичності та конгруентності. Така особистість переживає внутрішню свободу і приймає на себе відповідальність за свою долю як сценарій життєвого шляху, за свій вибір ієрархії смислів як свого внутрішнього світу і як самої себе. Усвідомлення сценарію життєвого шляху робить особистість автономною, вільною, самодостатньою.

Метою розвивальної психотерапії має бути відновлення спонтанності особи яка здатна до творення в будь-якій справі. Усвідомлення стилю життя та сценарію свого життєвого шляху відновлення спонтанного духовного потоку психіки, який уводить в якості провідних смислів ієрархії надособистісні вартості, відкриває можливості радикальної конверсії ієрархії смислів у напрямку добровільного служіння надособистісним вартостям, що уже є великою психотерапією.

Ефективна реалізація надособистісних смислів у породженні нададаптивних життєвих актів посилює внутрішню підтримку оновленій ієрархії смислів, робить конверсію особистості незворотною. Здатність ідеально піднятися над критичними обставинами і в своїй уяві їх вирішення підпорядкувати надособистісним смислам, навіяти собі тверду впевненість у результативності служіння цим межовим смислам, переконати себе в успішному наближенні до реалізації цих трансцендентних смислів, актуалізувати спонтанне породження життєвих актів, відповідних новій ієрархії смислів забезпечує нарощення духовного потенціалу як побічного ефекту служіння надособистісним вартостям. Становлення психохолістичного ступеня розвитку духовного потоку психіки перебудує ієрархію смислів на служіння надособистісним вартостям, знімає нерозумні страхи та фобії, позбавляє від шкідливих залежностей, змінює стиль життя, вводить в оборот непідвладні рефлексивній свідомості психофізіологічні ресурси.

Висновки. Різні сторони особистості психохолістичного ступеня духовного розвитку розглядають концепції К.Левіна, К.Гольдштейна, А.Анг'яла, Ф.Перлза, А.Менегетті, С. Грофа, К. Уілбера та духовні практики.

Людська особистість не є системою звичок, привнесених із зовнішнього світу, не є усвідомленою картиною світу; вона взагалі не є продуктом пристосування до світу. Вона є постійним становленням спонтанної ієрархії смислів і суб'єктом вольової дії, така ієрархія смислів здатна переходити у спонтанне воління; вона є самодієвою сутністю. Під смислом ми розуміємо ідеаторне переживання, яке має в собі приховану нерелексовану ідею, часто загальнолюдську межову вартість.

Особистість психохолістичного ступеня розвитку приймає світ, має здорове переживання реальності, розгадує систему символів природи і пробує розшифрувати її; вона прагне реалізувати свої можливості осягнення світу у творчості, яка не знає меж.

Набір методик для цілеспрямованого становлення континуально-інтуїтивного розуміння світу та спонтанно-творчого воління в породженні життєвих актів включає в себе техніки гештальт-терапії, онтопсихології, трансперсональної психології, духовних практик (йоги, дзен-буддизму, даосизму, суфізму, ісихазму), котрі найкраще засвоюються за допомогою вчителя, оскільки в духовній допомозі багато того, що не передається словами. Духовні практики розвивають можливості правої півкулі головного мозку, плекають континуально-інтуїтивний розум, відтак, під особистістю розуміємо ієрархію смислів, котра реалізується в спонтанних життєвих актах, що підтримуються піковими переживаннями.

Вища школа в Україні розвиває можливості лівої півкулі головного мозку (раціональна картина світу та вписана у неї "Я-концепція", поняттєвий апарат, дискретно-дискурсивний розсудок, вольовий самоконтроль) і мало дбає про розвиток можливостей правої півкулі (холістичний образ світу та ієрархія смислів, континуально-інтуїтивний розум, інсайтне розуміння і креативність, спонтанне породження життєвих актів). Включення в учбовий процес медитативних духовних практик допоможе інтенсивнішому саморозвитку студентів.

1. *Асанджолі Р.* Психосинтез /Асанджолі Р. ; [пер. с англ.]. – М. : Рефл-бук. – К.: Веклер, 1997. – 320 с.
2. *Ауробиндо Шри.* Практическое руководство по интегральной йоге / Ауробиндо Шри. – К. : Пресса Украины, 1993. – 320 с.
3. *Гроф С.* За пределами мозга. Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / Гроф С. – М. : Центр "Соцветие", 1992. – 336 с.
4. *Гроф С.* Путешествие в поисках себя / Гроф С. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1994. – 342 с.
5. *Гроф С.* Области человеческого бессознательного: опыт исследования с помощью ЛСД / Гроф С. – М. : МТМ, 1994.-240с.
6. *Гроф С.* Духовный кризис: Статьи и исследования / С. Гроф ; [пер. с англ.]. – М. : МТИ, 1995. – 256 с.
7. *Зеличенко А.И.* Психология духовности / Зеличенко А.И. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 384 с.
8. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование / А Маслоу. – Киев-Донецк: Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
9. *Маслоу А.* Психология Батия / А. Маслоу. – М. : REFL-book, К. : ВАКЛЕР, 1997. – 304 с.
10. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу ; пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
11. *Менегетти А.* Введение в онтопсихологию / А. Менегетти. – М. : ННБФ "Онто-психология", 2004. – 148 с.
12. *Налимов В.В.* Непрерывность против дискретности в языке и мышлении / В.В. Налимов. – Тбилиси : ТГУ, 1978. – 84 с.
13. *Налимов В.В.* Вероятностная модель языка / В.В. Налимов. – М. : Наука, 1979. – 303 с.
14. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.

The idea of reciprocal cerebral hemisphere functioning is developing. Especially it is noted that the left hemisphere carries out the development of conceptual-logic thinking, and the

right one – intuitive-imagination mind. By means of sign system the West culture paradigm forms the discrete-logic picture of the world. Spiritual practices, which represent the out of religious spirituality, develop the continual-intuitive mind, which is out of training even in psychologists' traditional education. To our point of view for the formation of a creative personality it is necessary to introduce the spiritual practices in education process, and only specially selected and trained psychologists could teach there.

Key words: spirituality, spiritual practice, paradigm, transcendence, meditation, continual-intuitive mind.

УДК 159.92

Світлана Литвин-Кіндратюк

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГЕНЕЗУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті визначаються методологічні засади вивчення історичних аспектів трансформації саморегуляції особистості. На основі аналізу досліджень у галузях психології особистості, історичної психології та історії ментальності обґрунтовується теоретико-методологічний підхід, який передбачає парадигмальний плюралізм, що дозволяє аналізувати історичні зміни елементів саморегуляції в контексті історичної ментальності та певного типу раціональності.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, тип соціального контролю, ритуальна поведінка, метод психолого-історичної реконструкції.

Вступ. Розвиток суспільства в умовах "плинної" сучасності сприяє трансформації не лише світобачення й ментальності сучасної людини, але й зміні провідного типу саморегуляції, надання особистості дедалі більшої свободи вибору суголосно її можливостям, домаганням, успіхам, компетентності. Дослідження психічної саморегуляції мають багаті традиції як у вітчизняній, так і зарубіжній психології, хоча й досі "регулятивні аспекти психіки все ще залишаються менш вивченими у психології порівняно з пізнавальними або навіть комунікативними процесами" [18, с. 488].

Вивчення регуляції психічних процесів людини проходили в межах проблеми волі, яка була провідною у філософських та психологічних дослідженнях першої половини ХХ століття. Проблема довільної регуляції дії та саморегуляції, як зазначає В.А. Іванніков, згодом виокремилася в практично самостійну царину досліджень, в якій предметом аналізу стала не лише воля та вольові процеси, а прийоми саморегуляції в усій їх розмаїтості [9, с. 46]. З погляду системного підходу психічна саморегуляція є багаторівневим феноменом, який забезпечує процеси адаптації й розвитку людини на всіх рівнях її існування [Там само, с. 59]. Маючи складну структуру (самоактивація, самоконтроль, самопідтвердження), психічна саморегуляція виявляється у свідомих або несвідомих впливах людини на притаманні їй психічні явища (процеси, ста-

ни, властивості), виконану нею діяльність, власну поведінку з метою збереження чи зміни характеру її перебігу (функціонування)[10, с. 91], розгортаючись при цьому на індивідуальному та особистісному рівнях, зокрема особистісно-смісловому.

У сучасній психології трактування сутності феномену саморегуляції особистості збагачується шляхом плюралізму методології, а також введення елементів міжсистемного аналізу. Саморегуляція особистості починає розглядатися як важлива ланка її самоорганізації, складова самореалізації життєвого проекту, а також у зв'язку з такими інтегральними характеристиками, як самосвідомість та рефлексія. Стрімка трансформація вектору дослідження у цій царині в бік полісистемного бачення була досягнута завдяки значним напрацюванням у межах діяльного та структурно-функціонального підходів (Б. Зейгарнік, О. Конопкін, Г. Куценко, С. Максименко, В. Моросанова, М. Наумчик, Г. Нікіфоров та ін.) [8; 10; 14; 15; 16]. Водночас результати низки розвідок у галузі психологічної антропології, крос-культурної та історичної психології свідчать про відмінності змісту та характеру застосування прийомів саморегуляції у традиційних та модерних культурах на тлі історіогенезу людства.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є спроба визначення теоретико-методологічних орієнтирів дослідження історіогенезу саморегуляції в її зв'язку з соціальною регуляцією, зокрема типом соціального контролю на основі залучення корпусу міждисциплінарних (тип раціональності, компетентність) та основних для історичної психології понять (історичний процес, історична ментальність). Така система понять і категорій дозволить поєднати вертикальний, крос-історичний підхід в межах історії ментальності (школа "Анналів") з горизонтальним підходом до психолого-історичної реконструкції ментальності й типу особистості в межах окремої епохи (І. Білявський, В.Шкуратов) [2; 22]. Зазначений підхід може скласти основу аналізу трансформацій особистісної саморегуляції в контексті не лише окремої історичної епохи, але дозволить простежити безперервність її трансформації на тлі ментальності та типу раціональності як елементів психокультурного виміру історичного процесу.

Результати. Дослідження трансформацій ментальності й раціональності у контексті макрочасу історії проводяться нині паралельно у різних міждисциплінарних галузях (історія ментальності [5], історична психологія [22], психологія повсякденності [20]). У вітчизняній психології нині переважають дослідження, в яких здійснюються швидше одномоментні зрізи-описи тих чи інших видів менталітету окремої спільноти у певний проміжок часу. У збірці статей "Українська душа" В. Храмова визначає ментальність як спільне "психологічне оснащення" представників певної культури, що дає змогу свідомості інтегрувати на різних рівнях (теоретичному, буденно-емоційному, несвідомому) потік різноманітних вражень у певне світобачення [21, 4]. Аналіз методології й методики історичних та психолого-історичних реконструкцій на тере-

нах історії ментальності свідчить, що представники найбільш відомої французької Школи "Анналів" більше схильні досліджувати ментальність у межах окремої епохи (антична, середньовіччя), а представники німецької історії ментальності тяжіють до крос-історичного аналізу ментального досвіду в різноманітні виявів (приміром, уявлення про страх та надію в епоху античності, середньовіччя, Новий час тощо)[5]. Це ж стосується і власне історичної психології, у якій глобальна картина світу й ментальність окремої епохи вивчається швидше локально, на основі методу психолого-історичної реконструкції, а окремі аспекти психічної активності, зокрема психічні процеси (пам'ять, мислення тощо) розглядаються здебільшого крос-історично [22].

У першій половині ХХ ст. у німецькій соціології, дотично до психолого-історичних концепцій, окреслився міждисциплінарний підхід, який уможливив синтез ідей соціології, історичної та соціальної психології у їх зверненості до проблем повсякденності. Йдеться про психосоціоісторичну концепцію Н. Еліаса, яка дозволяє не лише описати цілісні феномени "ментальності" чи "цивілізованості", а й простежити процес становлення самосвідомості людини Нового часу в річищі нових форм саморегуляції. Цей процес виявляється у функціонуванні певних механізмів саморегуляції поведінки у їх єдності зі змінами соціальних структур. Результати дослідження вченого вказують на витоки сучасних форм саморегуляції поведінки, пояснюють закономірності становлення "особистісної" й "соціальної" ідентичності людини Нового часу на засадах певного типу раціональності [6; 7]. Збагачення цих положень принципом колективної суб'єктності та ідеями концепції соціальної репрезентації (С. Московічі) уможливорює, на нашу думку, вивчення історіогенезу саморегуляції особистості з позицій соціальної психології. Йдеться про розкриття логіки взаємозв'язку історичної ментальності, типу раціональності та характеру саморегуляції особистості. Ефективність останньої є свідченням її адекватності в межах певної ментальності, що постає як складова психокультурного виміру історичного процесу.

У сучасній вітчизняній психології значна увага приділяється вивченню розвитку структури, типів й рівнів саморегуляції й самосвідомості особистості, а також особливостей їх розгортання в онтогенезі [12; 14; 15; 16], хоча в філогенезі вони постають швидше як незмінний, позаісторичний феномен. Проте "єдність особистості як свідомого суб'єкта, що володіє самосвідомістю, не є первісною данністю" [17, 238] ні в онтогенезі, ні у філогенезі. Психологічний синтез філософських, історичних, культурологічних ідей про особистість, її самосвідомість був успішно реалізований у працях О. Старовойтенко [19]. Так, пропонує низку культурно-психологічних моделей особистості, які відображають етапи становлення європейського персоналізму, дослідниця найперше розглядає модель, яка побудована за принципом виділення й синтезу культурно-історичних констант "Я", що притаманна особистості-творцю. Оригінальна реконструкція інтегрального "я", яка здійснювалася засобами герменевтичного аналізу (інтуїтивного розуміння, побу-

дови неявного діалогу інтерпретатора тощо) на основі звернення до творів М. Аврелія, Августина, П. Абеляра, В.-Й. Гете, К. Юнга та М. Бердяєва, засвідчила, що "попри значну просторово-часову віддаленість один від одного й виражену унікальність талантів, суб'єкти рефлексії виявили безліч подібних психологічних тенденцій, які формують стійкі ставлення "я" до надособистісного-інших-свого життя-себе" [19, с. 146].

Водночас сучасні психолого-історичні розвідки переконливо свідчать, що поряд із ментальністю чи типом раціональності тієї чи іншої епохи варто зауважити певний тип, структуру саморегуляції і суголосний їй характер самосвідомості, їх складний вплив й взаємозалежність. Вважаємо, що для більш повного аналізу історіогенезу самосвідомості й саморегуляції особистості варто опиратися на такі положення: 1) рефлексія є інтегральною характеристикою психічної саморегуляції, найперше на особистісному рівні; 2) самосвідомість постає як результат функціонування рефлексивних процесів; 3) однією з найважливіших ланок зрілої саморегуляції особистості є самоконтроль у єдності його видів (емоційний, діяльнісний, соціальний), який виоформлюється з опорою на приписи соціального контролю; 4) однією з найбільш важливих й різноманітно представлених форм побутування соціального контролю, найперше в традиційних суспільствах, є ритуали й різноманітні ритуалізовані форми поведінки (етикет, застільні звичаї, мода тощо).

Досліджуючи взаємопереходи, трансформації елементів соціальної поведінки особистості, зокрема ритуальної, і саморегуляції особистості, визначимо одиницею соціальної структури колективний суб'єкт, який має певну складові та рівні. Найбільш тісний зв'язок ритуальної поведінки особистості з найвищим (саморефлексивним) рівнем функціонування колективного суб'єкта зумовлюється її належністю до рефлексивних дій колективу в межах цього рівня. Змістом рефлексії колективного суб'єкта виступають соціальні уявлення, які відображають найбільш значущі, сутнісні аспекти взаємодії спільноти з довкіллям, які чинять загрози для життєздатності її членів та стратегії додання цих загроз, що має стосунок до групової саморегуляції й зумовлює тип історичної ментальності та тип раціональності. Адекватність функціонування колективного саморефлексивного рівня визначається ефективністю провідних базових компетенцій в умовах певного суспільства.

Деактуалізація загроз й ризиків для певної спільноти призводить до того, що частина ритуальних практик десакралізується, хоча й надалі залишається невід'ємною складовою повсякденності в умовах більш чи менш жорсткого соціального контролю. Так, загальна детрадиціоналізація способу життя в Західній Європі, його секуляризація на засадах нової, класичної раціональності призводить до загального звуження сфер побутування ритуалізованих форм поведінки, що базуються на повсякчасному соціальному контролі при наданні простору для індивідуального самовияву на засадах саморегуляції, що спричинило форсоване, з погляду макроритмів історії, становлення нового типу рефлексії й самоконтролю. Якщо традиційному типу раціональності в межах первіс-

ної, античної та середньовічної ментальності відповідали наративно-міфологічна й наративно-канонічна компетентність знавців ритуальних дійств чи священних текстів, то в добу Нового часу зароджується класична раціональність з її наративно-читацькою компетентністю. Вкупі вони потребують нових форм психічної саморегуляції, більш повного її переходу на особистісний рівень, який досягається шляхом переакцентування структури (акцент робиться тепер не на гнучкості активаційної складової, а на ускладненні видів самоконтролю), а також розвитку рефлексії загалом, яка стає інтегративною характеристикою саморегуляції.

Очевидно, що для психолого-історичного дослідження найбільший інтерес викликає момент переходу від домінування соціального контролю в поведінці на тлі традиційного типу раціональності й зумовлених нею міфологічної чи канонічної компетентностей особистості до "вивільнення" самоконтролю у більш автономній структурі саморегуляції особистості класичного типу раціональності з її розлогою наративно-читацькою обізнаністю. У свою чергу, подальше утвердження низки форм й видів самоконтролю у складі саморегуляції, інтегральною характеристикою якої стає рефлексія пересічною особистістю цінностей індивідуальності, творчості, комунікативної толерантності слід розцінювати як предтечу становлення нового типу раціональності в рамках рефлексивної модерності (Е. Гідденс) [23] чи "плинної сучасності" (З. Бауман) [1]. Цей тип раціональності вирізняє повсякчасна затребуваність поліаспектної суб'єктності та поцінування свободи вибору, факту авторства свого життєвого шляху всупереч загально визнаній доти покірності долі, оскільки структура особистості набуває ризомоподібною форми [20], а саморегуляція обслуговує одночасно кілька потоків особистісних релаксій, які конструюють не одну, а цілу низку ідентичностей.

З погляду психосоціоісторичного підходу такі трансформації самосвідомості особистості й психічної саморегуляції започатковані в Західній Європі в добу Нового часу. Вони відбулися під впливом релігійного досвіду на засадах трудової протестантської етики в часи Реформації, урізноманітнення форм світського спілкування та придворного етикету, пошуку нових орієнтирів самовизначення у сфері тілесності тощо. Зауважуючи в подальшому розгляді останню з названих умов становлення самосвідомості, нагадаємо, що важливою передумовою єдності самосвідомості С. Рубінштейн називав саме характеристики психології тілесності. "Елементарні психічні стани загальної органічної чутливості, що пов'язані з органічними функціями" [17, с. 239] в умовах зміни стосунків людини з оточуючим світом можуть набувати характеру рушійної сили розвитку самосвідомості.

Так, вихідним пунктом процесу набуття людиною рис цивілізованості значною мірою стали соціокультурні норми – заборони й приписи пізнього Середньовіччя. На основі психолого-історичного аналізу змін звичок, манер, форм спілкування Н. Еліас простежує трансформацію психічних структур (психогенез), які виникають паралельно з соціальними змінами (соціогенез). Таким чином, досягнення особистістю пев-

ного рівня цивілізованості з погляду цінностей Нового часу передбачало, за Н. Еліасом, складну трансформацію ментальності загалом, форму душі, в межах якої змінюються всі зони – "від свідомого управління власним "Я" до управління потягами, що стало повністю несвідомим" [7, с. 286]. Вчений доводить, що соціогенні структури та канали потягів зовсім не відокремлені від структур "Я" і "Над-Я" особистості. Всупереч психоаналізу Н. Еліас обстоює ідею про те, що "потяги не меншою мірою визначаються суспільством і не меншою мірою змінюються в ході історії, ніж структури "Я" і функції "Над-Я"[Там само, с. 288].

Опираючись на положення концепції Н. Еліаса, торкнемося особливостей саморегуляції, виявів самоконтролю мешканців Європи в період античності та пізнього Відродження в аспекті їх зв'язку з типом соціального контролю. З огляду на значні напрацювання в галузі порівняльної лінгвістики та історії ментальності психолого-історичну реконструкцію у цьому разі доречно здійснювати з урахуванням прийомів компаративного опису уявлень носіїв історичної ментальності про психічні стани, діахронного та синхронного порівняння психосемантичних полів, аналізу тогочасних комунікативних практик [4, с. 84]. Так, у добу античності опис переживання страху представлено не розлогими описами, а редукованими до відправлення ритуалу, що усвідомлюється швидше як реакція на зовнішню загрозу [5]. В добу середньовіччя описи виявів страху не лише доповнюються станами тривоги, паніки, ажіотації, але й більш різноманітно осмислюються, що передбачає застосування складніших технологій опанування ними. Аналіз лексичної групи із загальним значенням "peur" (страх) [4, с. 85 – 88], якою послуговується сучасні французи, свідчить про те, що більшість з цих слів виникли саме в XI-XIII столітті, причому окремі слова ("angoisse" – страшний гнів), які позначають надзвичайну інтенсивність цього стану, нині майже не побутують, або ж "реанімуються" представниками адиктивних субкультур [Там само].

Розглянемо трансформації ритуально-побутової поведінки у сфері харчування у менш ритуалізовані варіанти, надання цій активності індивідуально-неповторних рис, що дозволяє вбачати в ній своєрідні інтенції соматичного самовизначення. У процесі психолого-історичної реконструкції трансформацій ритуально-побутової поведінки у сфері харчування засвідчимо типові зміни самопочуття й самосприйняття особистості на цьому терені, які спиралися на інноваційні для того часу форми й механізми саморегуляції. Звернемося до аналізу творчості філософа-скептика доби пізнього Відродження М. Монтеня. Хоча французький філософ виявляв інтерес до надзвичайно широкого кола життєвих подій і явищ, його самоспостереження указують на те, як багато значила для його сучасників з-поміж компонентів самосвідомості саме сфера самовідчуття. Остання виявляється, зокрема, у схильності до ретельного аналізу тонкощів власної харчової поведінки. Так, М. Монтень детально описує особливості власного ставлення до їжі, улюблені продукти, страви і напої [13]. Причому ця трепетна фіксація динаміки щоденного

самопочуття, своїх нагальних потреб, смаків, зокрема харчових уподобань власне й становить, на думку деяких учених, тверде ядро дещо скептичного погляду на світ французького мислителя. З цього приводу О. Лосев пише: "Це тонке плинне самопочуття, для якого завжди властива релятивістська оцінка дійсності, і є справжня естетика М. Монтеня"[11, с. 597]. Роздуми М. Монтеня свідчать про те, що на межі епохи Відродження і Нового часу поступово виникає певна система настанов, новий рефлексивний досвід особистості, який Н. Еліас позначає як досвід "самого себе", уявлення про окреме "Я", що перебуває у своєрідному замкнутому футлярі, відокремленому невидимою стіною від зовнішнього світу" [6, с. 39].

Також у роздумах Монтеня мовиться про декотрі тонкощі бенкетного спілкування, застільних манер й етикету того часу. Приміром, він повідомляє: "пообідати без скатерки я можу, але на німецький манер, без чистої серветки – дуже неохоче. Я брудню серветки набагато більше, ніж італійці і німці, і рідко користуюся ложкою і виделкою" [Там само, с. 585]. Також філософу подобалося пити з власної, особливої форми склянки, а не з металевого кубка. Не меншу увагу М. Монтень приділяє самоконтролю режиму власного харчування. Його цікавлять, приміром, такі запитання: коли і як часто слід вживати їжу? На той час звичне для нас три-чотири разове споживання їжі і, до того ж, невеличкими порціями, вважалося зайвим. У такій його організації вбачалися нудні приписи медиків. М. Монтень пише: "Я вважаю, що правильніше їсти зараз менше, але смачніше, і частіше приймати їжу. Однак я хочу задовольнити при цьому і свій апетит і голод: мені не принесло б задоволення поглатити їжу три або чотири рази на день силоміць, згідно з приписами лікарів" [Там само, с. 607]. Аналізуючи свої харчові звички і вподобання не лише в контексті існуючих соціальних настанов і стереотипів застільної поведінки, а й на тлі давньогрецьких та римських традицій, М. Монтень зовсім не сприймає ці звичаї як щось давнє й забуте. Він висловлює такі міркування: "Я не люблю тривалого застілля, і воно для мене шкідливе... Проте у себе вдома, де, між іншим, не засиджуються за трапезою, я люблю приходити до столу дещо пізніше за інших, як це робив Август, але я не наслідую його звичку виходити з-за столу раніше за інших. Навпаки, люблю тривалий відпочинок за столом після їжі і розповіді співтрапезників" [Там само, с. 604]. Зауважимо, що учасники середньовічного застілля у порівнянні з давньогрецькими та римськими симпосіастами зазвичай не виголошували філософських промов і не вели суперечок на морально-етичні теми. Основний зміст застільної бесіди – це вільна гра зі священним, якою й пройняті всі твори цього часу на згадану тему. Особливо важливим було звільнення слова в ході спілкування, створення своєрідної атмосфери розкутості і безстрашності, внаслідок чого людина як носій насамперед наративно-канонічної компетентності мали шанс утвердити себе як вільною, відкритою до нових комунікативних практик особистістю.

Таким чином, у добу Відродження на тлі різноманіття ритуальної та ритуально-побутової, етикетної поведінки особистість поступово демонструє схильність й навички самоконтролю своїх потягів, бажань й емоційних станів, які реалізуються спершу саме в ситуаціях розгортання цих практик. Так, у сфері харчової активності застільна харчова поведінка дедалі частіше окреслює коло регламентованих ситуацій, які сприяють становленню нової, більш індивідуалізованої, комунікативної компетентності особистості, що пов'язується з етикетними ситуаціями. Вони пов'язані, з одного боку, із задоволенням нагальних потреб, з іншого боку, передбачають певний рівень самоконтролю на засадах не традиційної, а класичної раціональності.

Висновок. Розвідка історіогенезу саморегуляції особистості, яка здійснюється на засадах методологічного плюралізму, поєднання ідей соціального конструктивізму, психосоціоісторичного та суб'єктного підходів дозволила окреслити особливості трансформації її структури, що відбуваються під впливом секуляризації ритуальних практик в контексті певного типу раціональності та розвитку адекватним окремим історичним ментальностям видів компетентності особистості.

1. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. Белявский И.Г. Лекции по исторической психологии / И.Г. Белявский. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.
3. Ганзен В.А. Систематика психических состояний человека / В.А. Ганзен, В.Н. Юрченко // Вестник Ленинград. ун-та. – Вып. 1. – Серия 6. – 1991. – № 6. – с. 47 – 55.
4. Головановская М.К. Чего и как боятся французы и русские / М.К. Головановская // Вестник Московского ун-та. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2009. – № 3. – С. 84 – 99.
5. Бьоме К. Страхи і надії / Бьоме К., Дінцельбахер П., Воцелка К. ; за ред. П. Дінцельбахера // Історія європейської ментальності. – Львів : Літопис, 2004. – 321–349 с.
6. Элиас Н. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Н. Элиас // О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том I. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.
7. Элиас Н. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Н. Элиас // О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том II. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 382 с.
8. Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогоров, Е.С. Мазур // Психологический журнал. – 1989. – № 2. – Т.10. – С.121–132.
9. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции: [учебное пособие] / В.А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.
10. Куценко Г.В. Феноменология і структура самосвідомості / Г.В. Куценко // Наукові студії з соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2000. – Випуск 4 (7). – С. 91–101.
11. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1982. – 623 с.
12. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ "КММ". – 240 с.
13. Монтень М. Опыты. Избранные главы / М. Монтень. – М. : Правда, 1991. – 656 с.
14. Моросанова В.И. Саморегуляция и самосознание субъекта / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 1. – С. 14 – 21.

15. *Наумчик Н.В.* К проблеме психической саморегуляции личности / Н.В. Наумчик // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №1. – С. 57 – 60.
16. *Никифоров Г.С.* Самоконтроль человека / Г.С. Никифоров. – Л. : Из-во Ленинградского ун-та, 1989. – 192 с.
17. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн ; в 2 т. – Т. I. – М. : Педагогика, 1989. – 488 с.
18. *Субботин В.Е.* Контроль и планирование поведения / В.Е. Субботин // Психология XXI века / [под ред. В.Н. Дружинина]. – М. : ПЕР СС, 2003. – С. 488 – 512.
19. *Старовойтенко Е.Б.* Рефлексия личности в культуре / Е.Б. Старовойтенко // Мир психологии. – 2007. – № 4 – С. 209 – 220.
20. *Титаренко Т.* Сучасна психологія особистості / Т. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
21. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3 – 35.
22. *Шкуратов В.А.* Историческая психология / В.А. Шкуратов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.
23. *Giddens A.* Modernity and self-identity / A. Giddens. – Stanford (Cal.) : Stanford univ. Press, 1991. – 256 p.

In the article are defined methodological bases of studying the history aspects to transformations an inherent regulation personality. On the grounds of the analysis of studies in branches of psychology of personality, history psychology and history mentality is motivated theorist-methodological approach, which stipulates paradigmatical pluralism that allows to analyse a changing the elements an inherent regulation in the context history mentality and determined a type of rationality.

Key words: inherent regulation, self-verification, type of social checking, ritual behaviour, method psychologo-history reconstructions.

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Науковий журнал

Об'єкт і предмет психології
особистості у міждисциплінарному
дискурсі

Каузальний і телеологічний підходи
до психологічного пізнання
особистості

Топос і хронос психології особистості

Технологія психологічного впливу на
особистість

Аксіологічний поворот
у психологічній персонології

2010. № 1.

**Науковий
теоретико-методологічний і прикладний
психологічний журнал**

"ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ"

Видається з 2010 року

Засновник: Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації: серія КВ № 16532 – 5004 Р, видане 24 березня 2010 року
Міністерством юстиції України

Редакційна колегія:

З.С. Карпенко (гол. ред., Івано-Франківськ), *М.Й. Варій* (Львів),
В.О. Васютинський (Київ), *Ж.П. Вірна* (Луцьк), *Т.В. Говорун* (Київ),
П.П. Горностаї (Київ), *Я.О. Гошовський* (Луцьк),
Г.С. Грибенюк (Черкаси), *Л.В. Засєкіна* (заст. гол. ред., Луцьк),
О.Г. Злобіна (Київ), *Н.Ф. Каліна* (Сімферополь),
О.А. Ліщинська (Львів), *Л.А. Мойсеєнко* (Івано-Франківськ),
В.П. Москалець (Івано-Франківськ), *В.В. Рибалка* (Київ),
М.В. Савчин (Дрогобич), *А.В. Фурман* (Тернопіль),
Н.В. Хазратова (заст. гол. ред., Київ), *Ю.М. Швалб* (Київ),
Н.Ф. Шевченко (Запоріжжя), *Ю.Р. Сидорик* (відп. секретар, Івано-
Франківськ)

Редакційна рада:

Б.К. Остафійчук (Івано-Франківськ), *Г.О. Балл* (Київ),
М.Й. Борішевський (Київ), *С.Д. Максименко* (Київ),
М.М. Слюсаревський (Київ), *І.Д. Пасічник* (Острог),
О.В. Киричук (Київ), *І.Д. Бех* (Київ), *В.О. Татенко* (Київ),
Т.М. Титаренко (Київ), *Н.В. Чепелева* (Київ), *Т.С. Яценко* (Ялта).

Адреса редакції:

76025, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57, к. 518,
телефони: + 38-0342-59-61-36
+ 38-067-49-51-322
e-mail: karpenkozs@ukr.net

Усі друковані статті пройшли процедури рецензування,
експертного і конкурсного відбору

© "Психологія особистості", 2010.
© Видавництво Прикарпатського
національного університету
імені Василя Стефаника, 2010

ЗМІСТ

*Об'єкт і предмет
психології
особистості у
міждисциплінарному
дискурсі*

*Каузальний і
телеологічний
підходи до
психологічного
пізнання особистості*

Сергій Максименко Персоногенез як онтопсихологічна трансформація нужди	6
Тетяна Титаренко Життєвий шлях особистості в постмодерністському дискурсі	11
Лариса Засєкіна Нейропсихолінгвістика vs. патопсихолінгвістика у дослідженні особистості (на прикладі вивчення і реабілітації пацієнтів після інсульту)	19
Олексій Колісник Психологічна практика духовного саморозвитку особистості	27
Світлана Литвин-Кіндратюк Методологічні аспекти дослідження історіогенезу саморегуляції особистості	35
Мирослав Савчин Онтологія та феноменологія духовної рефлексії	44
Лариса Тодорів Гендерні особливості конструювання інтерпретативних схем суб'єктивного досвіду у підлітків	51
Надія Когутяк Каузометрія як метод геронтопсихології особистості	61
Оксана Яремчук Суб'єктивний образ світу та етнокультурна міфотворчість особистості в її саморозвитку	69
Наталія Пеньковська Духовні вектори сучасної психотерапії (теоретичний аналіз)	78

*Топос і хронос
психології
особистості*

*Технологія
психологічного впливу
на особистість*

Олена Злобіна Час очікувань у просторі самопозиціонування особистості	84
Зоя Юрченко Соціально-психологічні детермінанти насилля щодо особистості у сім'ї	94
Ольга Милюзина Психологічні особливості естетичного сприймання підлітками народного мистецтва в контексті рецептивної естетики	102
Юлія Паненкова Самооцінка у структурі адаптації обдарованих дітей: спроба теоретичного моделювання	109
Олеся Коропецька Психологічні детермінанти самореалізації особистості	115
Нігора Хазратова Почуття власності і проблема порушень приватності у повсякденному житті	124
Марія Боднар Символічні формули етносу як детермінанти особистісного зростання студентської молоді	132
Наталія Савелюк Територіальна прив'язаність як складова громадянської ідентичності особистості: феноменологічний аналіз	138
Оксана Кормило Теоретико-методичні засади оптимізації мотивації учіння молодших школярів ...	145
Зоряна Адамська Розвиток суб'єктності майбутніх психологів	153
Уляна Винницька Імпровізація як засіб розвитку творчої особистості	160

*Аксіологічний
поворот у
психологічній
персонології*

Вікторія Фокіна Феноменологія музичних архетипів у просторі особистісного самоздійснення	170
Зіновія Карпенко Аксіопсихологічний поворот у психології особистості: досвід методологічної реконструкції	180
Валентин Рибалка Честь і гідність особистості як предмет теоретичної та практичної психології ...	186
Уляна Андрушко Криза середини життя як умова розгортання духовних інтенцій особистості	195
Наталія Мацевко Феномен самоставлення у психології	202
Олена Шишко Прийомна сім'я як спосіб вирішення проблеми соціального сирітства	210

CONTENTS

*Object and subject of
psychology of
personality in
interdisciplinary
discourse*

Sergiy Maksymenko

Personogenesis as ontopsihological
transformation of the need 6

Tetyana Tytarenko

Life way of personality in postmodern
discourse 11

Larysa Zasekina

Neuropsycholinguistics vs
pathopsycholinguistics study of personality
(on the example of examination and
rehabilitation of patients after stroke) 19

Oleksiy Kolisnyk

Psychological practice of spiritual self-
development of personality..... 27

Svitlana Lytvyn-Kindratyuk

Methodological aspects of research of
historiogenesis of self-regulation of
personality 35

*Causal and teleological
approaches to
psychological cognition
of personality*

Myroslav Savchyn

Ontology and phenomenology of spiritual
reflection..... 44

Larysa Todoriv

Gender peculiarities of constructing of
interpretative schemes of adolescents
subjective experience 51

Nadiya Kohutyak

Causometry as a method of
gerontopsychology of personality..... 61

Oksana Yaremchuk

Subjective image of a world and ethno-
culture mythological creative activity in
self-development of personality 69

Nataliya Penkovska

Spiritual vectors of modern psychotherapy
(theoretical analysis) 78

*Topos and chronos of
psychology of
personality*

Olena Zlobina The time of expectations in a space of self- positioning of personality	84
Zoya Yurchenko Socio-psychological determinants of violence in family	94
Olga Mylyuzina Psychological peculiarities of ethic perception of folk art by adolescents in the context of receptive aesthetics	102
Yulia Panenkova Self-appraisal in the structure of gifted children adaptation: an attempt of theoretical model	109
Olesya Koropetska Psychological determinants of self- realization of personality	115
Nigora Hazratova Feeling of ownership and the problem of private property in every-day life	124
Mariya Bodnar The ethnic symbolical forms as determinants of personality growth of student youth	132
Nataliya Savelyuk Territorial attachment as a component of social identity of personality: phenomenological analysis	138
Oksana Kormylo Theoretical-methodology grounds of optimization of junior schoolchildren studding motivation	145
Zoryana Adamska The development of future psychologists subjectivity	153
Ulyana Vinnytska Improvisation as a way of creative personality development	160

*Technology of
psychological influence
on personality*

*Axiological
turn in
psychology of
personality*

Victoriya Fokina Phenomenology of music archetypes in space of personality self-fulfillment	170
Zinoviya Karpenko Axio-psychological turn in psychology of personality: an experience of methodological reconstruction.....	180
Valentyn Rybalka Honor and dignity of personality as a subject of theoretical and practical psychology	186
Ulyana Andrushko Middle-age crisis as a condition for development of personality spiritual intentions	195
Natalia Matsevko Phenomenon of self-attitude in psychology	202
Olena Shyshko Adoptive family as a way of solution of the problem of social orphanage	210

Психологія особистості

2010. № 1.

Головний редактор	Василь Головчак
Відповідальна за випуск	Зіновія Карпенко
Літературна редакція	Зіновія Карпенко
Набір та макетування	Юрій Сидорик
Комп'ютерна правка	Світлана Сенів
Коректура	Юрій Сидорик

Підп. до друку 24.12.2010 р.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум.-друк. арк. .
Наклад 300 пр. Зам. .

Видавець і виготовлювач
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1; тел. 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006